

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

В. С. Кукушин, С. Қалиев

ЭТНОПЕДАГОГИКА

Алматы, 2014

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ**

В. С. КУКУШИН, С. ҚАЛИЕВ

ЭТНОПЕДАГОГИКА

Оқулық

Алматы, 2014

ӘОЖ 37.013 (075.8)
КБЖ 74.6 я 73
К 82

*Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің «Оқулық»
республикалық ғылыми-практикалық орталығы бекіткен*

Пікір берушілер:

А. Қ. Құсайынов – педагогика ғылымдарының докторы, профессор;
С. Т. Иманбаева – педагогика ғылымдарының докторы, профессор;
Ы. Нәби – педагогика ғылымдарының докторы, профессор.

Қукушин В. С., Қалиев С.

К 82 **Этнопедагогика: Оқулық/** В. С. Қукушин, С. Қалиев. – Алматы:
РПБК “Дәуір” 2014. – 336 бет.

ISBN 978-601-217-464-9

Бұл оқулық педагогикалық жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған. Этнос ұғымына анықтама бере отырып, оның шығу тарихын ғылыми тұрғыда сөз етеді.

Оқулық адамзаттың пайда болуы, ұлттардың шығу тарихы және олардың өткені, бүгіні, болашағы туралы мәселе қозғайды. Сондай-ақ, Ресей, Қазақстан, Орта Азия, Кавказ және Түркия халықтарының рухани мәдениеті, халық педагогикасы мен этнопедагогиканың өзара байланысы, этномәдениеттің ұқсастығы мен айырмашылығы, оның халықтық тәрбиенің бастау бұлағы екендігі, ұлттық менталитеттің діни көзқарастары мен мәдениет бірлігі ғылыми дәйектілікпен баяндалған. Оқулықтың тілі жатық, мазмұны терең, ғылыми ақпараттары қойылатын талаптарға сай жазылған.

ӘОЖ 37.013 (075.8)
КБЖ 74.6 я 73

ISBN 978-601-217-464-9

© Қукушин В.С., Қалиев С., 2014.
© Қазақ тіліндегі басылым, ҚР жоғары оқу
орындарының қауымдастығы, 2014

Тағдырыңды тамырсыздық індетінен қалқалар
Әр адамда өз анасынан басқа да
Жебеп жүрер, демеп жүрер арқада
Болу керек құдіретті төрт ана:

Туған жері – түп қазығы, айбыны

Туған тілі – сатылмайтын байлығы

Туған дәстүр, салт-санасы тірегі

Қадамыңа шуақ шашар үнемі.

Және **туған тарихы** – ғасырлардың үні еді.

Төрт анаға әнін жалғай алмаған

Пенделердің басы қайда қалмаған?

Төрт анасын қорғамаған халықтың

Ешқашанда бақ-жұлдызы жанбаған.

(М. Шаханов. «Мәңгірттенбеу марсельезасы»

«Рух-теория», 2008 ж.)

Кіріспе

1991 ж. еліміз Егемендік алуымен байланысты Қазақстан Республикасының оқу-ағарту жүйесінің барлық саласында қайта құру процесі жүре бастады, шынайы демократиялық принциптерді енгізуге бағыт алды.

Бұл реформа оқу орындарындағы оқу-тәрбие мәселелерін демократиялық жағдайларға байланысты жаңаша қайта құру ісімен байланысты болды. Қазақстан үкіметі қабылдаған «Білім туралы заң» (1994), «ҚР гуманитарлық білім беру тұжырымдамасы» (1995), «ҚР этникалық мәдени білім беру тұжырымдамасы» (1996), «ҚР тарихи сананы қалыптастыру тұжырымдамасы» т.б. тарихи құжаттардан көрініс тапты.

Осы тарихи құжаттарда атап көрсетілгендей, бүгінгі тәрбиенің басты міндеттері бүкіл адамзат мәдениетінің сан ғасырлық өркениеттік жетістіктері мен ұлттық рухани-мәдени байлықтарын саралай отырып меңгерту, сөйтіп, жастарды нарықтық экономикаға бейімделген адамзат баласының озық білім жүйесінің жетістіктерімен қаруланған, өмірге қабілетті, кез келген қиындықтардан жол тауып шыға алатын, ынталы да іскер, табанды да талантты, отансүйгіш азамат етіп тәрбиелеу басты міндет болып саналды.

Қазақстан Республикасында ұлт мәдениетіне баса көңіл бөлу, ұрпақ тәрбиесін шынайы отаншылдық рухта насихаттауға бағытталған халықтық педагогиканы зерделеп және оны оқушы, студент жастардың зердесіне тұрақты сіңіру мақсатында оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдар жазу ісі шұғыл қолға алынды.

Бұрынғы Кеңестік саясат кезінде 70 жыл бойы орта мектептерде де, арнаулы орта және жоғары оқу орындарында да этномәдениетке онша көңіл бөлінбей, оны адам санасындағы ескінің сарқыншағы деп есептеп, бірыңғай партиялық-таптық мәдениетті жасамақ болған солақай саясаттың өркен жайғаны тарихи шындық.

Бүгінгі еліміз егемендік алған кезінде әр халықтың ұлттық мәдениетін кең түрде насихаттау, сөйтіп келешек қоғамды құрушы жастардың бойында ұлттық сана-сезімді құрмет тұтатын ұлт мәдениетін әлемдік өркениетпен ұштастыру, сөйтіп ұлт мәдениетін де, әлемдік озық мәдениет үлгілерін де еркін меңгерген, сана-сезімі оянған, жан-жақты білімді, мәдениетті шынайы ұлтжанды азамат етіп тәрбиелеу бүгінгі жаһандасу дәуіріндегі жаңа жетілген қоғам құрушылардың алдында тұрған басты міндет болып отыр. Ол заңды да еді. Себебі ұлттық сана-сезімі оянбаған жастарды шынайы отаншыл азамат етіп тәрбиелеу мүмкін емес. Елін, жерін, Отанын сүйетін, Отан үшін керек десе жанын беруге даяр азамат тәрбиелеу жаңа нарықтық қоғамның басты міндеті болып саналады.

Жастарды шынайы патриоттық рухта тәрбиелеу үшін олардың ел-жұрт, ата-баба, Отан тарихын жетік білуі қажет. Туған Отан тарихын жетік білуі шынайы патриот тәрбиелеудің алғы шарты. Осы шартты мүлтіксіз орындау этнопедагогика пәнінің басты міндеті болып саналады.

Этнопедагогика курсы оқыта отырып, біз жастардың бойына Отансүйгіштік қасиетті сіңіруді көздейміз. Себебі этнопедагогика бүкіл адам баласының бәрін сүюге баулитын ғылым. Жер шарындағы адамдар әр түрлі тілде сөйлегенімен, олардың бәрі бірдей жылай да, күле де алады. Жер бетінде үлкен де, кіші де халықтар бар, бірақ жақсы я жаман халық жоқ. Қай халыққа болмасын жоғары идеал тән. Сонымен бірге, өкінішке орай әр халық ішінде де арсыз, жабайылары (тағылары) да бар. Біз арсыздар мен тағыларға қарсы халықты өшпенділікке тәрбиелемей, қайта оны керісінше төзімділікке тәрбиелеу арқылы оларды ізгілікке тәрбиелейтін болсақ, өмірді жақсарта түсу үшін әлем халықтарының баянды бейбіт өмір сүруі үшін күреске дайындаған болар едік. Ізгілік, баянды бейбітшілік ор-

нату этнопедагогиканың басты принципі және ол барлық халыққа ортақ.

Балаларды ізгілікке тәрбиелеу жөніндегі дүние жүзілік декларацияда былай делінген: «Әлем балалары күнәдан пәк, әлсіз және басқаларға бағынышты. Сонымен бірге олар білмегенді білуге құштар, жігерлі және келешекке сенімді. Олардың дәуірі бақытты дәуір болуға тиісті. Олар ойында да, оқуда да, өмірде де еркін өмір сүруі тиіс. Олардың бір-бірімен үйлесімді, бір-біріне сай қызмет етуі айналасындағы барлық халықтармен ынтымақтастықпен баянды, бейбіт өмір сүруіне негізделген.

Этнопедагогика курсы әр адамның өзіндік «менімен» бүкіл адамзаттың озық идеясын біріктіруге, әр халықтың ұрпақ тәрбиелеудегі жақсы дәстүрлерін игере отырып, бүкіл әлем халықтарын бір тілекте, бір мақсатта, бір кемемен алдағы жарқын жағаға қарай жылжуын мақсат етеді.

Этнопедагогика пәнін оқып үйрену кезінде ізденімпаз, зерттеушілік жұмысқа ерекше мән беруге тура келеді. Ол біздің бойымызда бір-бірімізге деген діни төзімділікті, мәдени қарым-қатынасты, педагогикалық байланысты күшейтіп, кәсіби шығармашылық дәрежеміздің өсуіне зор ықпалын тигізеді. Бұл оқулық ұстаздардың бойына қажетті этномәдениеттен қажетті деген мағлұматтарды меңгертіп, қосымша әдебиеттерді оқу арқылы этнопедагогикалық және этнопсихологиялық мәселелерді жан-жақты терең меңгеруіне мүмкіндік туғызады.

Негізгі этнопедагогикалық білім «студент пен студенттің» семинарлық сабақтардағы пікір сайысынан, немесе студенттердің өз беттерінше бақылап, байқауынан, ізденуінен, ғылыми зерттеуінен жинақталған пайымдаулар мен талқылауларда қортындыланған білім қорларынан туындамақ. Студенттердің жазғы, қысқы каникулдарында ұйымдастырылған өлкетану сағаттарынан, мұражайлар мен театр, сурет галереяларынан, тарихи ескерткіштерге жасалған жорықтардан алынған бай мағлұматтардың да этномәдени білімді толықтыра түсуге игі ықпалының тиетіні сөзсіз.

Ұлттық педагогика – бүгінгі Егемен Қазақстан мектептеріндегі оқу-тәрбие ісінің рухани бастау бұлағы

Этнопедагогика – салыстырмалы түрде педагогика ғылымдарының жас саласы. Бұл ғылымның зерттеу жүйесі XIX ғ. екінші жар-

тысынан бастап қана қолға алынды. Халық педагогикасының кейбір мәселелері жөнінде зерттеу алғаш К. Д. Ушинский еңбектерінен көрініс тапты. К. Д. Ушинский барлық халықтардың этномәдениеті жөнінде біркелкі ой-пікір қалыптасқан емес дей келіп, «Әр халықтың бала тәрбиелеу жөнінде өзіне тән жүйесі бар. Бір халықтың бала тәрбиесі жөніндегі озық ой-пікірі басқа халықтарға да өнеге бола алады. Сөйтіп ол барлық халықтарға ортақ рухани қазынаға айналады. Халықтық тәрбиеде озық үлгілерге сүйене отырып, тәрбиенің үлгісін жинақтауға болады. Бірақ ол тәрбиенің қаншама озық үлгісі болып саналғанымен дәл сол халықтың үлгісіне салып барлық халықты бірдей тәрбиелейміз деу мүмкін емес. Себебі әр халықтың бала тәрбиелеу тәжірибесі қаншама жақсы болғанымен, ол сол халыққа ғана тән тәрбие түрі болмақ. Бұл жерде әр халықтың бала тәрбиелеудегі өзіндік ұлттық ерекшелігі арқылы тәрбие ісінде оң нәтижеге қол жеткізіледі» дейді.

Халық педагогикасы – халықтың сан ғасырлық рухани байлығы, ол бүкіл халықтық санаға негізделген. Ол халықтық тәрбиенің эмприкалық білім, білігі мен сана-сезімінің жиынтығы. Онда халықтың бала тәрбиесінде сан ғасыр бойы жинақталған озық ой-пікірінің, тәлім-тәрбиесінің тұтас көрінісі қортылып көпшілік қауымға ұсынылған.

Халықтық тәрбие мен педагогиканың арасында диалектикалық тығыз байланыс бар. Бір жағынан, классикалық ғылыми педагогика халық педагогикасындағы тәрбиенің жақсы жақтары мен озық деген жиынтық үлгісін жинақтап қорытып бойға сіңіреді де, екіншіден, тәрбиенің сол озық идеясын халықтық тәжірибе арқылы іске асырады. Бұл жерде халық педагогикасы тәрбиенің әрі теориялық негіздерін қорытындыласа, әрі оны тәжірибеде нақты іске асырудың құрылымдық рөлін атқарады. Этнопедагогика термині тұңғыш рет 1972 ж. академик Волковтың еңбегінен көрініс тапты. Этнопедагогика жөніндегі бағдарламалар Чебоксары, Мәскеу қалаларында, Солтүстік Кавказдың педагогикалық жоғары оқу орындарында (Махачкала, Грозный, Майкоп) зерттеліп қолға алына бастады. Қазақстан мен Орта Азия республикаларында 1980 жылдардың бірінші жартысында Е. И. Измаилов (Қырғызстан), Н. Сафаров (Өзбекстан), Қ. Прлиев (Түркіменстан), Қ. Б. Жарықбаев, С. Қалиев, М. Мұхамбаева, С. Ұзақбаева т.б. (Қазақстан) ғалымдар еңбектерінде қарастырыла бастады.

Алайда, Кеңестік дәуір кезінде (әсіресе, 1930-1970 ж.ж. арасында) этнопедагогикаға Кеңес үкіметі онша көңіл бөлмей біржақты

көзқараста болады. Ұлттық салт-дәстүрлерді дәріптеуді санадағы ескінің сарқыншағы деп қарады. Мектеп пен мектептен тыс мекемелерде, жастар ұйымында тәрбие жұмыстары коммунистік идеологияға негізделді. Оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдар орыс тілінің аудармасы арқылы пайдаланылды. Қазақ тілінде оқу-тәрбие жұмысына арналған әдістемелік құралдар шығару назардан тыс қалды.

Жекебасқа табыну идеясынан біртіндеп құтыла бастаған 1970 жылдардың аяқ кезінен бастап Қазақстанда Этнопедагогикаға қайта бетбұрыс бастады. 1930-45 жж. жарық көріп, кейін жекебасқа табынушылық солақай саясаттың салдарынан жоқ болған М. Жұмабаевтың «Педагогика», А. Байтұрсыновтың «Тіл құралы», Ж. Аймауытовтың «Тәрбие жетекшісі», «Психология» атты еңбектерімен қатар Н. Құлжанованың, М. Дулатовтың, М. Әуезовтің, С. Сейфуллиннің т.б. еңбектері 1980-90 ж.ж. қайта баспа арқылы жарық көрді.

Қазақстанда ұлттық сана-сезімнің оянуына тарихи ықпалын тигізген желтоқсан оқиғасы (1986 ж., 16 желтоқсандағы жастар көтерілісі) себеп болды. Оның әсері біртіндеп келе қоғамның барлық саласын қамтыды. Қазақ мектептеріндегі оқу-тәрбие ісіндегі проблемалы мәселелерді көтеріп, баспасөз беттерінде келелі ұсыныс пікірлер білдірілді. Оған Қ. Жарықбаев, С. Қалиев, Ә. Табылдиев, М. Балтабаев, Қ. Бөлеев, С. Ұзақбаева, Т. Сабыров, К. Қожахметова, М. Құрсабаев, М. Оразаев т.б. қазақстандық ғалымдар өз үлестерін қосты.

Тәуелсіздіктің әсері қоғам дамуының барлық салаларын қамтып, жаңаша мазмұнда, әлемдік озық тәжірибеге негізделген жүйенің қалыптасуына зор ықпалын тигізді. Қазақ халқының тарихына, мәдениетіне, дүниетанымына, ұлттық қасиеттеріне қатысы бар, бұрын-соңды жарияланбаған, немесе саясатқа қайшы деп кезінде жауып тасталған этнопедагогикалық еңбектердің беті қайта ашылды. Ұлттық сана-сезім қайта жаңғырып, жаңа рухани көтерілу процесі басталды. Білім беру ісі мен тәрбие мәселесіне жаңаша көзқарастар мен жаңаша талаптар қойылды. Нәтижесінде жаңа идеялар дүниеге келді.

Халықпедагогикасы мен психологиясы оқу-тәрбие жұмыстарына батыл енгізу жолдары ғылыми тұрғыда қарастырылып, жергілікті жерлерде әртүрлі бағыттарда семинар-кеңестер, пікір алмасу іс-шаралары, сондай-ақ мұғалім-ұстаздардың заман талабына сәйкес білімдерін жетілдіру мәселелері қызу қолға алынды.

Мектептер мен мектептен тыс мекемелерде, балабақшалар мен арнаулы орта және жоғары оқу орындарында ескі педагогикалық оқулықтардың орнына жаңаша, ұлттық тәлім-тәрбиенің қағидаларына негізделіп жазылған ғылыми-тәрбиелік бағдарламалар басылып шығып, оқу-тәрбие үрдістеріне енгізілді.

Этнопедагогика пәнінің мақсаты мен міндеті

Еліміздің оқу-ағарту ісінде басшылыққа алатын негізгі идеялық бағыт Елбасы Н. Ә. Назарбаевтың «Қазақстан – 2030» бағдарламасында көрсетілгендей ... «... қазақстандық патриотизмге негізделуі керек». Ал қазақстандық патриотизм мемлекеттің территориялық тұтастығын сақтауға, ұлттық дәстүр мен мәдениеттің көркеюіне ат салысуға, Қазақстанда тұратын түрлі өзге ұлттардың бірлігін қамтамасыз етуге, олардың өзара саяси-экономикалық және мәдени байланысын күшейтуге, осы байланыстың пәрменді насихатшысы мемлекеттік тіл – қазақ тілі мен ұлтаралық қатынас тілі – орыс тілінің жетіліп көркеюіне негізделуі керек. Бұл бағдарламада келер ұрпақтың денсаулығын сақтау үшін қамқорлық жасау, оларға қажетті білім беру және дүниетану көзқарасын қалыптастыру, бүгінгі нырықтық қатынас жағдайында ата-баба дәстүрін сақтай отырып еңбек етуге әзір болуын қамтамасыз ету көзделген...

Ал Қазақстан үкіметі қабылдаған «Білім беру туралы» заңның «Білім жүйесі» аталатын екінші бөлімінде «Білім беру жүйесінің басты **міндеттері**: Қазақстан Республикасына шын берілген адал патриот азамат даярлау. ...олар мемлекеттік белгілердің мәні мен маңызын терең түсінген, халықтық дәстүрлерді қастерлейтін халықтар достығының негізінде тәрбиеленген халық, Отан, отбасы алдындағы жекебастың міндеттері мен құқықтарын терең сезінген... Қазақстанда тұратын қазақ халқы мен басқа да халықтардың тілін, тарихын, салт-дәстүрі мен әдет-ғұрыптарын қадір тұтып, оны игеруге кепілдік бере алатын азамат тәрбиелеу болуы керек» делінген.

Осы міндеттерді ойдағыдай орындап шыға алатын азаматтарды тәрбиелеуші келешек ұстаздар қауымы – педагогикалық колледждер мен университеттерде оқып, білім алып жатқан студент-жастар болмақ.

Этнопедагогиканың зерттеу нысаны – **халық педагогикасы**. Халық педагогикасы – халықтардың ғасырлар бойы ұрпақ тәрбиелеу тәсілдеріне негізделген бай тәжірибесінің эмпирикалық

жиынтығы. Ал этнопедагогика – халық педагогикасының ұрпақ тәрбиелеудегі тағылымдарын ғылыми жүйеге келтіріп, теориялық тұрғыдан зерттейтін және оны тәжірибеде қолданудың әдіс-тәсілдерін әдіснамалық тұрғыдан сөз ететін ғылыми-педагогиканың бір саласы. Оны Этнопедагогиканың теориялық негізгі мақсаты деп қарауға тура келеді.

«... Ол жан және тән тәрбиесін қатар жүргізу арқылы, оқушы жастардың қайрат-жігерін, ақыл-ойын халықтың өнер туындылары негізінде оқытып, тәрбиелеу, меңгерту арқылы іске асырылады. Халықтық тәрбиенің негізін білу үшін, ең алдымен этнопедагогиканың теориялық-әдіснамалық, танымдық негіздерін үйретуге тура келеді. Ал ол этнос туралы ұғымды, этностардың туып, дамып, қалыптасуын, этномәдениеттің ерекшеліктері мен оның әлемдік өркениетке ұштасуын, кірігу жолдарын теориялық тұрғыда қарастырудан басталады.

Сондықтан этнопедагогика пәнін этностар мәдениетін зерттеудің ғылыми-әдістемелік, теориялық негіздерін оқытудан бастауды жөн көрдік.

1. Адам-білім берудің объектісі

1.1 Қоғамның тарихи-мәдени дамуы кезіндегі адамның бейнесі және ол жөніндегі түрлі қоғамдық көзқарастар

Бүгінгі күннің күрделі проблемасы көпшілікті өмір сүрудің мәнін білуге құмарландырудан бастауға тура келеді. Ол өмір сүрудің мәнін білуден туындайды. Бұл мәселе Иммануил Канттан бастап барлық ғалымдарды алаңдаттырған шындық болатын. Олар:

Мен нені білуім керек?

Өмірді білу үшін мен не істеуім керек?

Ол үшін неге сүйенуіме тура келеді?

Адам деген кім?

Бұл сұрақтарға берілетін жауап: Ең алдымен шындық деген не? дегеннен туындайды.

Бұл сұрақтардың жауабы орыстың ұлы суретшісі Н.Н.Генің Третьяков галереясындағы «Иоанның Евангелиге баруы» атты картинасынан айқын көрініс тапқан. Бұл суреттен қарапайым көруші де, атақты өнертанушыларда әрқайсысы өздерінше түрлі баға беріп, ой

түйіндейді. Көрермен осы картинаның алдында әрқашанда жиналып таңырқай қарап тұрады. Бірақ ол әрбір қарапайым көрермендерді ғана аландатып қоймайды. Суреттің ішкі мәніне әркім әртүрлі баға бергенімен, шын мәнісінде оның мазмұнын ашуға философ ғалымдардың өздері де қиналатын. Осыдан тағы да «Адам деген қандай болмақ?» - деген күрделі сұрақ туындайды.

Адам жөнінде жер бетінде он шақты концепция бар. Соның бәрінде де адам жөніндегі көзқарасқа түрліше түсінік берілген. Солардың ішінде адам жөнінде ең нақтырақ бір анықтама кездеседі.

Ертедегі Грекияда адам өзін-өзі білмек болады. Ол үшін өмір жайындағы қарапайым философиялық пайымдауларды қарастырады. Эллинде адам денесінің бейнесін жасап көрмеге қояды. Оны көрушілердің бәрі қызықтап таң қалады. Тіпті құдайдың өзі адам бейнесін көріп сүйсінеді. Антикалық дәуірдегі өркениетті жасаушылар ол суретті көріп, оны өздерінің жаратушы Құдайы санайтын болған. Сөйтіп ертедегі грек философтары адам бейнесіне таңдана қарап, оның тәніне, ақылдылық келбетіне, сыртқы бейнесіне «мінсіз жасалған бейне» деп сұқтана қараған. Содан гректер адам құдайының бейнесін ешбір мінсіз жасаған сурет деп бағалап, Жер ананың әулие ұлының бейнесіне жаратушы тәңір ретінде табынатын болған. Содан ерекше жасалған сұлу мүсінді жаратушы құдайдың суреті пайда болған. Гректің ұлы философы Платон (427-347 б.ж. с.б.) осы суретке қарап адамның жан-жақты жасампаз бейнесін көрермендердің көз алдына періште ретінде елестетеді. Ал Аристотель (384-422 б.ж.с.б.) Платондай емес жансыз суретті Құдай деп тануды айыптайды.

Элена дәуірінің аяқ кезінде адам бейнесі жөніндегі түсініктер өзгереді. Сенека (б.д.д. 5 б.д. 65 ж. аралығында) адамды жаратушы күш (құдай) деп танудан бас тартты. Ол адамның өзі мінсіз жаратылған деген пікірге қарама-қарсы, бұл дүниеде адам баласының күнәдән пәк жаратылуы мүмкін емес деп қараған. Адамның сыртқы тәні тек жанды сақтаушы қабы деп санаған. Сөйтіп жан мен тәнді бір-бірінен бөліп қарауға тура келген.

Сенекенің айтуынша, тән тек жанды сақтаушы сыртқы қап, ал жанның мазмұны тәннен бөлек деп қарау идеясы туындады. Сенекенің жан тәннен жоғары, жан аспан әлемімен – Құдайдың ерекше жаратуымен пайда болған индивид. Ол өзінің Луцилиге жазған хатында «Адам баласына не қымбат?» дей келіп, адам жануардан

ерекше жаралған, құдайға бір табан жақын, саналы жан иесі дейді. Ол ақыл, парасат тек адамға ғана тән дегенді айтады.

Гуманистік бағыттағы Протагор (б.д.д. 480-410 жж.) ең алғашқылардың бірі болып адам жөнінде терең ой білдіреді. Ол айналаны қоршаған табиғаттың ортасында адамзатты ерекше жаралған құбылыс деп санаған. «Адам – дүниедегі жанды тіршілік иесінің ең жоғарғы сатысындағысы», – дейді.

Адам баласын жаратушы Құдай алғашқы адамды топырақтан жаратты. Алғашқы адам Қап тауларында бұдан миллиондаған жылдар бұрын жалаңаш-жалпы өсімдіктер теріп жеп күн көріпті. Жалғыз адам өз бетімен тіршілік ете алмайтын болғандықтан, Хауа атаның қабырғасынан Хауа ананы жаратып, екеуін қосып бірге тіршілік етуге бейімдеген. Содан көптеген ұрпақ тарап, өсіп-өнген деген болжам библияда айтылады. Алғашқы адамның аты Мойсей болса керек. Христиан дінінің қасиетті кітабында Мойсейге (Хауатаға) кісі өлтірмеу, керуен тонамау, басқаларға қиянат жасамау сияқты гуманистік идеялар қағида ретінде насихатталған. Құдайдың бұл өсиеті библияда былайша насихатталған:

- Өзіңе бұл дүниеден тең іздеме;
- Құдайдың атын өзіңнен бұрын атама;
- Өзіңнің атаң мен ананды құрметте;
- Кісі өлтірме;
- Адам көзінше күнә жасама – делінген.

Құдай Мойсей арқылы адам баласына берілетін жазаларды осы қағидаларды орындамаған жағдайда қолданатыны жайында айтқан. Адамның идеал тұтқан қағидалары – басқаларды жазықсыз жазғырмау, басқаларға өктемдік көрсетпеу, ақылды байыппен өмір сүру, басқалардың үстемдігіне төзімді бола білу, жауынды да жақсы көру, өзінді көре алмаушыларға да ілтипатпен қарау, ізгілікті жолдас ету.

Христиан дінінде бүкіл адамзаттың жауыздығы жауыздықты туғызады, ізгілікті өшіреді. Сондықтан адам айналасындағылардың жауыздық әрекетіне ізгілікпен жауап беруі керек. Ізгілік әрқашанда жауыздықты женеді деп қараған. Дін адамзаттың күнә жасауы заңды деп қарағанымен, бірақ адам жаратылысынан ізгілікке бейім, жауыздыққа қарсы деп санаған. Адам баласы әрқашанда жауыздыққа қарсы мейірімділікті жұмсап, құрал еткен. Ол үшін адам әрқашанда өзінің «Менін» жоғары қоюға, басқаларға кешіріммен қарауға бейім тұрған.

1.2. Алғашқы адамдардың пайда болуы туралы ой-пікірлер

Христиан діні адамзатты өмір жолының ауыр азаптарынан құтқаруға бейімдеген. Адам әрқашанда ізгіліктің иесі, ол үнемі жауыздыққа қарсы күресуі керек, жер бетінде тіршілік етуші адамдар үнемі өзін құдайдың құлы, ізгіліктің іздеушісі деп санауы керек деген.

Ұлы ғалым Чарльз Дарвин (1809-1882) дін иесі болған. Ол медицина, биология ғылымдарындағы жаңалықтарды зерттей отырып, Оңтүстік Америкадағы жануарлар дүниесін зерттеген. Ол бүгінгі жер бетінде тіршілік етуші жан иелері мен өлі организмдердің өзара байланысын зерттейді. Сөйтіп табиғатта тіршілік етуші тірі организмдердің өмір сүруін табиғи сұрыптау теориясымен дәлелдеді. Табиғи тірі организмнің өмір сүру заңдылығын, олардың өмірге бейімделуін, эволюциялық өсу жолымен, тірі организмнің өмір үшін күресімен дәлелдейді. Тірі организмдердің өмір үшін күресі тіршілік иесінің табиғи ортаға бейімделуіне негізделген деп қарайды.

Бұл жерде Ч. Дарвин құдайды жақтай отырып, екі түрлі қайшылыққа кездесті. Біріншіден, адам баласы да, маймыл да өздерінің байырғы ата-бабаларынан жаралды деген тұжырымға келді. Екіншіден, оның табиғи таңдау теориясы тіршіліктің эволюциялық жолмен дамуына қарсы пікір болды. Сол замандағы аристократтар Дарвин теориясын қолдап әкетті. Бұл еңбектің екінші басылуында автор кітаптың кіріспесінде сол кездегі шіркеу иесі Кинглидің сөзін келтіріп, түстердің өзгеруі Құдайдың ерекше жаратуымен пайда болған. Жаңа бір түстің дүниеге келуін «тәжірибе» ретінде енгізген жаңалық деп түсіндіреді.

Ал Карл Маркс (1818-1883) адамды әлеуметтік-биологиялық тіршілік иесі деп қарайды. Адамды бүкіл қоғамдық құрылыстағы қарым-қатынастың жиынтығы ретінде қарастырады. Адам қоғам ішіндегі құқықтық, эстетикалық, адамгершілік қарым-қатынастардың ықпалды бірлігінде қызмет етеді дей келіп, адамдар қоғам тарихымен тығыз байланыста тіршілік етеді деп қараған. Осы процесс адам санасын өсіруге және оның жекебастық мінез-құлқының өзгеруіне қызмет етеді дейді. Яғни жеке адамның басы қоғамдық қарым-қатынасты өзгертудің басты өлшемі болып санала-

ды. Олай болса, адамның өзін қоғамнан бөліп алып қарауына болмайды, қайта ол өзін сол қоғамның бір бөлшегі ретінде санауы керек. Біз адамды қоғамнан бөліп алып қарайтын болсақ, онда адамның өзін бұзамыз. Сондықтан адамдарды әлеуметтік психикалық құбылыс деп қараймыз» дейді. Жеке тұлғаға Кеңестік дәуірде баға беру осы тұрғыдан қарастырылған. Осы идеяға сай жеке тұлғаларға классификация жасалған. Ол бойынша:

– Адамдар өз еркімен, саналы түрде қоғамдық мақсатқа негіздей отырып, жекебас құндылығын қоғамдық құндылыққа бағындырады.

– Адамдар жекебас мүддесін қоғамдық мүддемен бірлікте қарастырады.

– Адамдарға тигізетін сыртқы күштер әсерінен қоғамдық мүддеге басымдық беріледі.

– Адамдар жекебас мүддесін қоғамдық мүддеден жоғары қояды. Бұл жерде қоғамдық мүдде еске алынбайды. Адам кейде саналы түрде қылмыстық әрекеттерге барады. Сөйтіп, кей кезде адамдар саналы түрде әлеуметтенеді. Мұндай әрекеттер С. Я. Маршактың өлеңімен айтқанда:

Сізде ақылды ой болғанымен

Жүрегіңізді ақылға жеңгізесіз.

Ф. М. Достоевскийше айтқанда (1820-1881) адамның жекебас құндылығы оның ішкі байлығына негізделеді. Адамның құдайға бағынып, оны шын сүюі – оның негізгі өмірлік кредосы болмақ. Адамдар жөніндегі осындай ой-пікір ХІХ ғ. қалыптасып дамыды. Ол орыстың идеалистік философиясына негізделген В. Соловьев, Н.Бердяев т.б. идеяларынан да көрініс тапты.

Н. Бердяевтің түсінігі бойынша «Ф. Достоевскийдің бүкіл шығармасы сүйіспеншілікке құрылған. Достоевскийдің жолы – қажудың жолы, оның сүйіспеншілігі – жанартауша атылуы, адам жаратылысының динамикалық кереметтей жарылуы. Бұл сүйіспеншілік заңсыз, формасыз атылған жанартау. Онда адамның ішкі жаратылысының құбылысы бейнеленеді. Онда адамның қайғысыз жолмен жүруі, нағыз шынайы шындыққа ұмтылысы бейнеленген...».

Орыс мәдениетін Достоевский ойшыл ретінде қабылдаған. Ол өзін «орыстың жаңа гуманизмінің атасы» санады. Оның ең жоғары статусы жауыздық пен ізгілікті ту ету еді. Достоевский адамгершіліктің ең жоғарғы нүктесі адамзат мәдениетінің шырқау шыңы деп қарады.

Достоевскийдің түсінігінше, адам-қоғамдағы ең жоғарғы құндылық. Әр адам өзінше құндылық. Өмірдің мәні – адамның өмірімен өлшенбек. Осы идеяны қуаттаған Достоевскийдің кейіпкерлері өзін-өзі өлімге қияды. Ол идеяны біз Достоевскийдің өзін өлімге қиюынан көреміз. Ол өлім – жалғыздық, қоғамнан алшақтап өлім құшу.

Достоевскийше адам баласы адам болып шығу үшін өз өмірін өлімге де қиюы керек. Достоевский адамгершілік жолында жауапкершілікті сезінуге, бауырмалдыққа шақырады. Социалистік идеяда өмір сүру үшін Достоевский өмірге мысқылмен қарайды. Оның социализмі – ол бірліктің, рухани теңдіктің символы.

Достоевский тәрбиеге үлкен мән берді. Адамгершілік мәселесі сын сағатта басқаларға ерекше әсер етуі керек дейді. (мысалы Мышкин, Карамзин, т.б.). В. Соловьевтың пікірінше Достоевскийдің бүкіл ғұмыры екі мәселені шешуге арналған: ол – қоғамдағы ең жоғарғы идеал және оның іске асуы жолында өмір сүру.

Ал адам бейнесі Л. Н. Толстойша (1828–1910) айтқанда «Толстойлық» деп аталды. Ол бүкіл әлемдегі озық әдебиеттің өкілі болып қана қойған жоқ, ол жалындаған жастықты, Отанды шынайы сүйді. Ол әлем халықтарының бәрінде де дін біреу, тек дінге сену әртүрлі деп қарады. Ол байларда жарқын көрінеді, ал кедейлерде өмірдің азабы деп түсіндіреді. Толстой православие дінін мазақ етті. Мәселен жас баланы шоқындыру, христиан дінін санасыз мақұлдап, күнәсіз етіп көрсету арқылы адамгершілікті дәріптеді. Толстой дінді өтірік құптаушы поптарды Құдай сөзін бұрмалаушылар деп айыптады.

Христиандықты айыптай отырып, Толстой дінге шынайы сенуші болды. Оның құдайға сенуі жеке өзіндік ерекшелігімен дараланды. Ол мұсылман дінін, Құранды да оқып таныды. Ол Будда, Иудей, Конфуций діндерінің бәріне терең түсіністікпен қарады. Әр діннің ішіндегі адамгершілікті, ізгілікті құптайтын жақтарын мойындай отырып, сонымен бірге әр дінге сын көзімен қарады. Ақыры ешбір діннен адамгершілікке, ізгілікке сай өзек таба алмады. 1882 ж. өзінің «Бізге енді не керек?» деген кітабын жазды. Мұны ғылым тілінде «Толстойша» деп атайды. Ол адамдарды діни сеніміне қарай бөлуге қарсы болды. Ол христиан дінін көп діндердің бірі деп қарады. Бірақ, оны басқа діндерден артық санамады.

Толстой жер бетіндегі діндер әртүрлі болғанымен, олардың бәрінің идеясы бір деп қарады.

Л.Н.Толстой үшін материалдық және рухани дүние тұтас бір құбылыс. Адамды тозақтан құтқарудың жолы өз қолында. Адам

баласы әлемдік прогресс пен мәдениеттің дамуына қарсы тұрмауы керек. Оның ойынша, әділетсіздіктің бәрі жауыздықты қолдаудан шығады. Таза табиғатты құптап, табиғат аясын, күн сәулесін, су мен ауаны қошамет тұтты. Жерге егін егу, таза табиғатты қорғау, отбасы мүшелерін қорғау, олармен бейбіт, тыныш өмір сүру, ешкімге жамандық жасамау, маңайындағылармен бауырмал бірлікте болу Толстойдың идеясы еді.

1901 ж. Толстой шіркеуді қатты сынап «Воскресенье» романын жазғаны үшін шіркеуден аластатылды.

Фридрих Ницшенің (1844–1900) концепциясы Ресейде Толстойлық үстемдік құрып тұрған кезде өмірге келді. XIX ғ. аяғында адамдарда дінге деген қарсылық пайда бола бастады. Толстой, Достоевский сияқты білімді адамдар өзі өмір сүріп отырған қоғаммен сыйыспастық баз кешті.

Сол дәуірдегі қоғамдық толқудың әсері келер ұрпақты шарпыды. Бұл кез қоғамдық құбылыстың дәуірлеп тұрған, революциялық толқудың өрлеу кезеңі еді. Қоғамдағы материалистік көзқарастың жалын атқан шағында Ф. Ницше өзінің ғылыми еңбектерінде сол дәуірдегі саяси-әлеуметтік рухани карама-қайшылықтарды қолдай түсті. Адамдар қоғамда өмір сүру үшін белсенді күрескер болуы керек. Ницшенің басты идеясы кейін Гитлерге де әсер етіп, адамдарды нәсілге бөлу, спарандық, касталық, нәсілдік идея үстемдік құрды. Ницше өзінің «Антихриста» атты еңбегінде «Жаратылыстағы адамдарды ақыл-ойы, құдірет-күші барлар. Сондай-ақ қабілетсіз, қасиетсіздер» деп бөліп қарады. Бірінші топтың адамдары азшылық болса, екінші топтағылар қабілетсіз тобырлар, оларды құрту керек деген фашистік, аристік идея үстемдік құрды. Жоғары кастадағы әлемге үстемдік етіп өмір сүру салтанат құра бастады. 1882 ж. Ницше «Құдай өлді!» деген ұранмен осы идея бойынша әлемде ақсүйектер тұқымы жойылуы керек» дегенді айтты.

Ф. Ницше адам баласы биологиялық жағынан өсіп, өркендеп жетілмеген деген идеяны қолдап, адам баласын өсіп жетілдіру үшін биологиялық сұрыптау идеясын ұсынды. Бұл антропологиялық қате теория еді. Бұл идеяны батыста қолдаушылар көбее бастады. Соның бірі Зиглинд Фрейд (1856-1939) болды. Зиглинд Фрейдтің теориясы бойынша адамдарға психологиялық талдау жасау керек. Ол бойынша адамдар екі топтан тұрады. Рациональный (саналы) және нерациональный (санасыз). Фрейдтің жаңалығы прорациональный (санасыз) адамдар тобын көрсету болды. Ол теория бойынша адам-

дарды 3 элементке бөліп «мен», «олар» және «басқалар» немесе «жоғарылар» деп қарау керек деді.

«Олар» дегеніміз санасыз көпшілік. Оларда сан көп те, сапа жоқ. Ал менен жоғарғылар сапалық жағынан ең жоғарғы топ. Супер эголардың моральдық-қоғамдық стилі өзгеріп отырады. Мен дегеніміз ид пен супер арасындағы орташа топ. Егер «мен» тобы «ид» тобымен бірікс, онда сананың төмендегені.

Фрейдтің психоанализі бойынша адам баласының «Ид» тобы көбейсе апат болмақ. Одан сақтанудың екі түрлі жолы бар.

– Табиғи жол – сублимация адам санасын ақылға жеңгізу.

– Методикалық-психологиялық кеңес беру арқылы әркім өз ақыл-ойымен жұмыс істеу арқылы Ид-ті жеңеді.

Адамзат баласының космостық санасының оянуына ХІХ ғ. орыс «космистері» ерекше әсер етті. Олар: В. Ф. Одаевский (1807-1869), А. В. Кабелин (1817-1903), Н. Ф. Федоров (1829-1903), В. С. Соловьев (1853-1900), К. Э. Циолковский (1857-1935), В. И. Вернадский (1863-1945), В. Л. Чижевский (1897-1964). Олар Ресейдегі биосфера ғылымының өсіп өркендеп ноосфера ғылымы арқылы космосқа жол ашқандар (космонавтика ғылымының негізін салғандар) еді.

Космиктердің пікірі бойынша бұл әлі космосаралық даму кезеңінің бірінші сатысында тұрғандар. Ол санамен бірге космонавтикалық сана – творчестволық сыртқы өмірді білудің алғашқы сатысында тұрған ғылым. Бұл жерде мәселе әлемдік космонавтиканың ішкі сырлы жұмбақтарын ашу мен материалдық өмірді басқарудың және басқа да планеталардың құпия сырын ашудың бастапқы кілтін қолға түсіруде болып отыр.

Николай Федорович Федоров космонавтиканың ішкі сырын ашудың, аспан әлеміндегі тартылыс заңының құпиясын ақтарудың негізін салды. Ол галактиканың ішкі сырын ашудың бастамасы болып саналады. Бұл жерде аспан әлеміндегі тартылыс күші мен құлау күшінің арасындағы тепе-теңдік заңын жақсы білу шарт.

А. Л. Чижевский кеңістіктегі болжаусыз оқиғалардың туу заңдылығын ашуға зер салды. Ол сонымен бірге Күн жүйесіндегі аспанның тартылыс күшінің заңдылығын ойлап тапты. Оның пайымдауы бойынша заттың өзіндік салмағының біртіндеп жоғалуына әсер ететін құдіретті сыр екінші бір планетаның тартылыс күшімен парпарлық теориясын өмірге келтірді. Космостық «жүрек» соғуының сыры жұлдыздар шыңының, күн сәулесінің, басқа планеталардың тартылыс күшімен пара-пар дегенді айтты.

В. И. Вернадский «Аспан әлеміндегі биосфералық тізбек күшінің әсерін біліп болмайды. Оның пайда болуына басқа бір планеталардың қозғалу күші ерекше әсер етеді», – деді.

Барлық космонавтарға ортақ тартылыс күшінің ішкі сырын білу өте жұмбақ. Табиғаттың сырын білу тартылыс заңының тепе-теңдік теориясымен байланысты деп қарады. Табиғат адамға бағынышты емес, бірақ ол адамның ақылшы қарындасындай, адам оны құл ете алмайды. Адам аспан планеталарының сырын «жанудың құлдығынан біртіндеп құтқарады, ол планеталардың жану, біртіндеп сөну, өлу заңдылықтарын біртіндеп ашуға болады» деп қарады.

Орыстың діни көзқарастағы философтарының аспан әлемінің сыры жөніндегі көзқарастары Н. О. Лосковскийдің (1870-1965), Н. А. Бердяевтың (1870-1948), П. А. Флорскийдің (1882-1943), И. А. Ильиннің (1883-1954), С. Н. Булгаковтың (1871-1944) т.б. космокалық болжамдары діни мистика мен шындық арасындағы пафосқа толы. Олар әлемдік сырдың негізін діни православиялық аңызбен байланыстырып, оны шындыққа жақындатты. Н. А. Бердяев аспан әлеміндегі тартылыс күшін бір жағынан, құдайдың әлемдегі жансыз затқа жан беретін құдіретімен байланыстыра қарастырса, екіншіден, адамның жасампаздық ақыл-ой күші сезіп білмейтін сыр жоқ. Адам өзінің табиғаты жағынан жаратылыстан да, қоғамнан да күшті дегенді айтады. Осы жерде аспан кеңістігіндегі құпияны білуде адамның ақыл-ойын теңдесі жоқ құбылыс деп қарады. Қоғам дамуының құпиясы тарихпен, адамның ақыл-ойының күшімен өлшенеді дегенді айтады. Бір сөзбен айтқанда Н. А. Бердяев теориясының сыры өркениетті қоғам сияқты бірде өсіп, бірде өшіп отыратын құбылыс, ол мәңгі емес. Оның басталуы мәдениетпен тікелей байланысты деп қарайды.

Н. А. Бердяев өзінің 1919-1920 жж. оқыған бір лекциясында былай деген болатын... «Әлемнің қақ ортасында адам баласы тұр, адамның тағдыры қоғамның тағдырымен тікелей байланысты. Адамзат қоғамы тарихының басында адам тұрғанымен ол қоғам мен табиғат алдында өзін құлша сезінеді. Адам өзі жасаған материалдық өмірде өзін құл деп қарайды. Біздің халық өзі жаратқан ұлы күшке бағынышты», – дейді. Н. А. Бердяев жер бетіндегі тіршілікке адам баласы қызыға қарайды. Сонымен бірге ол өзін өмірге қонақ санайды. Соған қарамастан ол өзін «Мен кімін?», «Бұл өмірге қайдан келдім?», «Келешекте қайда барып тұрақтаймын?» дегенді үнемі ойлайды», – дейді. Бердяевша ол адамның еркін өмір сүруге құмарлығынан туындайды. Бердяев «бүгінгі жаңа совет азаматта-

рында еркіндікті көксеумен бірге, өмірге деген құштарлық мүлде жоғалды. Бірақ ол еркін өмір сүруді көксейтін адамдарда көбірек пайда болады» дегенді айтады.

Сергей Булгаков еркін өмір сүруді көксейтін адамдарда христиан дініне сенім күшті болады дейді. Бірақ шындық пен қиялдың арасын діни сезім жалғастырады деп қарайды.

Жалпы орыстың діншіл ойшылдарының бәрі діни-рухани өмір сүруді аңсап кеткен. Ресейдегі орыс қоғамы адамзатты діни уағыз арқылы төзімділікке шақырып, бұл дүниенің өткінші опасыздығына төзімділікпен қарауды уағыздап келді. Адамзат баласының дүниенің жаратылысына деген көзқарасы үш түрлі философиялық сенімге негізделген. Ол діншілдік, шындық, сұлулық. Адам баласы осы үш ұлы күшке бейімделе тіршілік етеді. Осындай үш күшке табына қараушыларға сенім арта отырып, кез келген халықтың келешегіне педагогикалық тұрғыдан сеніммен қарауға зер салуымыз керек.

1.3. Бүгінгі адам – халық педагогикасының үлгісінде

Этнология сөзінің бүгінгі күнде үш түрлі мәні бар. Олар: грекше – «көзқарас», «гүлденген ой-пікір», индогерманша «ойшыл», «ой шырмауына берілген жан», иудейше (еврейше) – «адам». Еврейлер жерінің ұрпағы. Әр халық бұл сөздердің түсініктемесіне өзінше ерекше мән беріп, қоғам дамуының әр кезеңіне сай өзінше өзгеріс енгізді. Ғасырлар бойы гуманистік көзқарастардың әрқашанда өзгеріп, жаңарып отыруымен байланысты тәрбие мәселесі жөніндегі көзқарастардың да жаңарып, өзгеріп отыруы заңды құбылыс. Балалардың үлкендермен бірге қоғам өзгерген сайын өмірге деген тұрмыстық көзқарастары да өзгеріп, жаңарып отырды. Олардың: бірлесе еңбек етуі, бірлесе қуаныш я күйінішке бөленуі, бірлесе іс-әрекет жасауы, айналадағы қоршаған ортамен қарым-қатынасы, үлкендердің өзінен кейінгілерді қамқорлыққа алуы, өзара көмек, өзара бір-біріне тигізер қолқабысы әдеттегі құбылыс болды. Адамдардың осылайша бір-біріне қайырымдылық көмегін орыс мақалы «Өмір дегеніміз адамдардың бір-біріне қайырымдылық жасауы» деп тұжырымдайды.

Халық педагогикасында отбасылық тәрбиеге гуманистік тұрғыдан қарап ерекше мән берген. Отбасындағы жандардың бір-бірімен

тату-тәтті өмір сүруі халық педагогикасының ежелгі қағидасы. Ол халықтың мына мақал-мәтелдерінен көрініс тапқан:

- Сүйіспеншілік пен ақыл-кеңесте уайымға орын жоқ;
- Отбасындағы бірлік, қоймаға қойған байлықпен тең;
- Отбасындағы бірлік, жандағы бірлік;
- Рухани туыстық теңіздегі достықтан да артық.
- Орыс адамы ағайын-туыссыз өмір сүре алмайды.

Барлық халықтардың педагогикалық мұрасы бізді бала күніміздегідей достыққа бөлейді. Оны мәңгі сақтау, аялау халықтық педагогиканың мәңгілік ұстанымы. Халықтық идеология біздің алдымызға логикалық терең жүйемен адамгершілік қасиетті ұрпақ бойына мәңгі қалыптастырады. Еркіндік, өткірлік, жауынгерлік, адалдық т.б. адамгершілік жоғарғы қасиеттер біздің түр-түсімізге, діни сенімімізге қарамастан тәрбие арқылы біздің қанымызға беріледі. Біздің бойымызға күн санап берілетін педагогикалық түсінік ол өткен қоғамның бізге қалдырып кеткен мәдени асыл мұрасы. Ол ғасырлар қойнауынан халық санасында сан ғасырлар бойы сақталып бүгінгі дәуірге жеткен асыл қазынасы. Оны көздің қарашығындай сақтау, келер ұрпақты сол арқылы бауырмал, отаншыл, адал азамат етіп тәрбиелеу халық педагогикасының баға жетпес байлығы. Орыстың ұлы педагогы К. Д. Ушинский өзінің «Адам тәрбиенің пәрменді құралы» (1869) деген еңбегінде, сондай-ақ өзінің «Педагогикалық антропологиялық тәжірибе» (1867) атты еңбегінде «Тәрбиенің пәрменді құралының басты принципі оның халықшылдығында. Ол қоғамдық ортаның тәрбиесіне негізделген» дейді. Бұл принцип ғасырлар бойы заман өзгерсе де, заң өзгерсе де ескірмейтін, өзгермейтін аксиома.

1.4. Этностар мәдениетін зерттеудің ғылыми-әдістемелік негіздері

Этностар мәдениетін зерттейтін қоғамдық ғылымдар және олардың өзара байланысы

Этностар өзінің өмір сүру кезеңінде нақтылы тарихи жағдайларға (оның ішінде қоғамдық құрылыс жағдайларына да) байланысты бірнеше рет өзгеруі мүмкін. Этностар орта есеппен 1200-1500 жыл өмір сүреді. Бірақ ол түрлі географиялық, экономикалық, әлеуметтік

жағдайларға байланысты бірде ұзақ, бірде қысқа болуы ықтимал.

Жергілікті географиялық жағдайға бейімделмеген тіршілік иесі (оның ішінде адам да) басқа жаққа ауып кетуі керек немесе өліп, жоғалып тынады. Тіршіліктің жер бедеріне қарай икемделуін биология ғылымы қарастырады. Ал ол тірі ағзада болатын биологиялық өзгерісті географиялық жағдаймен байланыстыра зерттейтін болғандықтан, зерттеушіге географиялық заңдылықтарды да жақсы білуі керек. Этностардың жаратылысын география мен биология ғылымдарымен қоса, тарих ғылымы да тексереді. Себебі, этностар тарихы қоғам дамуымен тығыз байланысты. Біз этностарды бір жағынан, табиғаттың перзенті, биологиялық бөлшегі деп қарасак, екіншіден, табиғи байлықтарды игере отырып, қоғамды құрушы күш деп білеміз. Қоғамның белгілі бір даму кезеңінде бір этностың пайда болып, өсіп-өркендеуі, керісінше, қоғам заңдылықтарына орай, енді бірде оның жойылып, орнына екінші бір этностың пайда болуы заңды құбылыс.

Ертедегі адамдарға жаратылыс тұтас құбылыс болып көрінді. Олардың табиғат пен тарихтың байланысы туралы түсінігі де болмады. «Ұқсас нәрсе ұқсастықтан туады» деген магиялық ұғым олардың ойынан берік орын алды да, табиғат пен адам бойынан ұқсастық іздеу принципін туғызды. Бұл принцип халықтық астрономия мен медицинада өзекті орын алды. Кейін жеке ғылым салаларының дамып өркендеуі нәтижесінде, ол түсініктер негізсіз болып, практикалық іс-тәжірибеден біртіндеп ығысып шыға бастады. XVIII-XIX ғасырларда тың жаңалықтар ашылып, орасан көп мәліметтердің жинақталуы ғылым салаларының кеңейіп, тармақталуына мүмкіндік туғызды. Сөйтіп, табиғаттың (оның ішінде этностардың да) даму заңдылықтарын зерттейтін жаратылыстану ғылымының салалары (өсімдіктану, жануартану, тәнтану т.б.) жеке-жеке ғылым түрлері болып бөлініп шықты. Сондай-ақ, қоғамның даму барысын анықтайтын қоғамтану, саяси экономия, әлеуметтану, тарихи және диалектикалық материализм ғылымдары пайда болды.

Мұнан басқа ұлттық ерекшеліктерді зерттейтін этнология, этнопсихология, этнопедагогика ғылымдары бар.

Ұлттың ұлт болуы үшін қажетті аумақтық, экономикалық, мәдени, психологиялық бірлікпен бірге, тілдік тұтастық басты және ең негізгі белгілердің бірі болып саналады. Белгілі бір этнос адамдарының жандүниесіндегі мінез-құлық, сана-сезім (этнопсихологиясы) мен әдет-ғұрып, салт-дәстүр (этнологиясы) ерекшелігі

ұрпақтан-ұрпаққа ана тілі арқылы жетеді. Ұлттық сана-сезімнің өсуі мен өшуі, бір жағынан, ана тілдің тағдырын анықтаса, екінші жағынан, ана тілдің даму дәрежесі ұлттық сана-сезім деңгейінің өлшеуіші болып есептеледі.

«Психология» атты оқу құралын қазақ тілінде жазып шыққан әдебиетші ғалым Ж. Аймауытов бұдан 85 жыл бұрын «Тәрбиеге жетекші» деген еңбегінде: «Ана тілі – халық болып жаралғаннан бергі жан-дүниесінің айнасы, өсіп, өніп, түрлене беретін, мәңгі құламайтын бәйтерегі... Жүректің терең сырларын, жанның барлық толқындарын тұқымнан-тұқымға жеткізіп, сақтап отыратын қазынасы – сол халықтың тілі» (1,6), – деген болатын. Кезінде Ахмет Байтұрсыновтың да: «Сөзі (тілі) жоғалған жұрттың өзі де жоғалады. Өз ұлтына басқа жұртты қосамын дегендер әуелі сол жұрттың тілін аздыруға тырысады», – деген ұлағатты ойы бүгінге дейін маңызын жоғалтқан жоқ. Бүгінде «мәңгірттердің» пайда болуы сол тіл саясатының әлсіздігінің жемісі екенін ұмытуға болмайды.

Ұлттық тәлім-тәрбиені (этнопедагогиканы) іске асыратын ұлттық тіл (этнолингвистика) екені, ал оның ұлттың ішкі жан-дүниесімен, сана-сезімімен байланысты (этнопсихологиямен) қарастыратыны көпке аян. Этнолингвистика тілді этносқа қатысы жағынан зерттесе, психоллингвистика оны адам психологиясына, ал социоллингвистика қоғам дамуына қатысы тұрғысынан қарастырады.

Этнолингвистика диалектология, фольклористика, этнология, мәдениеттану, мифология сияқты ғылымдармен де байланысты. Себебі, бұлардың қай-қайсысы болмасын этнос табиғатын ашуға қызмет етеді және олардың зерттеу нысаны да ортақ. Мысалы, диалектология этностың жергілікті сөйлеу ерекшелігін, этнология мен фольклористика (оны жалпы мәдениеттану саласына да жатқызуға болады) этностың әлденеше ғасырға созылған мәдени үлгісін, заттық және рухани мәдениетін, салт-дәстүрін зерттесе, мифология этностың дүниетанымын, сенім-нанымын, өзін қоршаған ортаға деген көзқарасын зерттейді. Олай болса, бұлардың бәрі де тікелей этносқа қатысты, бәрі де этностық ерекшеліктерді сипаттайды.

Ал философия – ғылымдардың ғылымы, барлық ғылымдарды зерттеудің әдіс-тәсілдерін жинақтаушы, этностың болмыс-бітімімен байланысты мәселелердің басын біріктіріп, әдістемелік тұрғыда талдау жасайтын алтын дінгек іспетті. Демек, этнос бұлардың бәрінің бір-бірімен тоқайласатын «мама ағашы», бәрінің «түйісу нүктесі» болып табылады. Осы ғылымдардың даму заңдылықтарымен та-

нысып, оны зерттеуді басшылыққа ала отырып, біз адамзат тарихы мен табиғат өзгерісінде өзара байланыстылық бар екенін байқаймыз. Себебі, адамзат тарихы мен табиғаттағы ұқсастық біріншіден, олардың көп қырлылығында. Айталық, әрбір адам немесе бүкіл адамзат тұтас физикалық дене, тірі ағза, жоғары биологиялық құндылық болып та, қоғамның мүшесі, халықтың өкілі болып та көрінеді. Екіншіден, табиғат адамның тіршілік ететін ортасы (отаны) болып саналады. Сонымен бірге, адамның өзі – хайуанаттан бөлінген табиғат перзенті, үшіншіден, адам – табиғаттың құшағында тіршілік ететін перзенті бола отырып, табиғатты саналы түрде меңгеріп, өзіне қызмет етуге икемдеуші, яғни табиғатты игеруші. Адамдар бірлесе еңбек етеді. Соның негізінде адамдар арасында қоғамдық қарым-қатынастар қалыптасады. Адамдардың қоғамдасып тіршілік етуі үшін материалдық жағдайы мен тарихи жағдайының бірлігі қажет. Бұл жүйені анықтаудың басты белгісі материалдық байлықты өндіру тәсілдері мен оның игіліктерін пайдалану, яғни меншіктің түрлері болып саналады. Осының негізінде адамдар арасындағы қоғамдық қатынастар қалыптасады. Қоғамдық құрылыс пен этностардың құрылысында тепе-теңдік болған емес, болмайды да. Мысалы, XIX ғасырда Ресей капиталистік қоғам сатысында тіршілік етсе, ал Ресейдің отарлары – Қазақстан мен Орта Азия елдері феодалдық қоғам жағдайында өмір сүрді.

Әр халықтың тарихы өзіне көрші халықпен тығыз байланысты. Тіпті, бір-бірінен алыс жатқан халықтардың да тарихында себеп-салдарлық байланыстың болуы мүмкін.

Әр халықтың қалыптасу тарихында олардың алдыңғы қатарлы тобы – зиялы қауым шешуші рөл атқарса, ал бүкіл мемлекеттің дамуында этностардың өзара байланысы басты рөл атқарады. Этностық зерттеулер ескі тарихи-мәдени ескерткіштерді анықтаудан, белгілеуден басталады. Әр этнос өзіне тән материалдық-мәдени байлықты жасайды. Мәселен, еңбек құралдарының түрі, тұрмыстық тұтыну бұйымдары, құрал-саймандар, салт-дәстүр, рухани көзқарастың бірлігі әр этностың өзіне тән ерекшелігі болып саналады. Бұған халықтың ауыз әдебиеті үлгілері мен жазу-сызу мәдениеті енеді. Ерте дәуірдегі этностық тұрмыстың ерекшелігін тас дәуірінің мұраларынан, үй құрылысы мен оның әшекейлік бұйымдарынан, керамикалық ыдыстар мен оның ою-өрнек үлгілерінен байқаймыз. Міне, бұл жағдайларды анықтауға археологиялық қазбалар көмектеседі. Мәдени қазба ескерткіштер

ертедегі этностар мәдениетінің өркендеуін немесе құлдырау кезеңін анықтауға мүмкіндік береді. Археологтар адам мен хайуанаттардың сүйегін, қамалдардың қабырғаларын немесе бейіттердегі тұтыну заттарының қалдықтарын (білезік, сырға, батырлардың сауыт-саймандары, қару-жарағы, ыдыс-аяғы, т.б.) тауып, сол арқылы ескі мәдени мұралар жайында қорытынды жасайды. Онда да ағаштан, теріден, қағаздан, шүберектен жасалған мәдени мұралардың үгіліп, шіритінін ұмытпау керек. Археологиялық қазба заттарды тарихпен байланыстыра, салыстыра қарамаса, зерттеушіні шатастыруы мүмкін. Этностық мәдени мұралардың ұқсастық себебін анықтауда салыстыра зерттеу әдісі қажет. Мәселен, көрші этноспен саудасаттық, мәдени қарым-қатынасы мәдени мұралары екінші этностың өзінше өзгертіп пайдалануына мүмкіндік туғызады. Мысалы, Еуропа мәдениетінің дамуына вавилондықтармен қарым-қатынастың әсері болды. Француздар мен гректердің архитектуралық ою-өрнек стиліндегі ұқсастықты олардың генетикалық байланысынан емес, сауда-саттық, мәдени байланыстың әсерінен іздестіру қажет деп қараймыз.

Сондай-ақ, темір дәуірінде пайда болған қанжар этностарға ортақ бұйым болғанымен, оның сабындағы, қынындағы ою-өрнек әр этностың өзіне тән ерекшелігін білдіреді.

Түрлі этностарда шырағанды, керәсін шамды электр шамымен ауыстыру ұзақтығы әртүрлі болды. Ал бұл адам баласының материалдық игіліктерді жасауы мен этногенездер табиғатының әртүрлі жағдайда дамитындығын дәлелдейді. Вавилон болды, ол құрыды. Ертедегі Рим мемлекетінің орнына жаңа қалалар мен мемлекет өркен жайды. Сондай-ақ, бір кездегі күшті көшпелі ғұн этносы жоғалып кетті. Жер бетінше бірнеше халықтар жойылып, олардың орнына жаңа халықтар пайда болды. Ал қазіргі өркен жайып, өмір сүріп отырған ұлттардың да әлденеше ғасырлардан кейін жер бетінен жоғалып, олардың орнына жаңа этностардың пайда болуы мүмкін. Кез келген табиғат жүйесінің (соның ішінде этностардың да) ыдырап, құрып кетуі сөзсіз. Бұл – табиғат заңы. Өмірдің өліммен ұштасуы, ал өлімнен кейін жаңа өмірдің жер бетінде өркен жайып, дүниеге келуі – диалектикалық заңды құбылыс. Ал мәдениет тарихынан ондай диалектикалық заңдылықты көрмейміз.

Адамның табиғаттан өзгешелігі – ол материалдық игіліктерді жасап, заттардың санын көбейткенімен, табиғат сияқты, жанды бір заттан екінші бір жанды зат (тіршілік иесін) туғыза алмайды. Мысалы,

табиғатта өсімдік пен жануарлардың, хайуанаттардың жаңа түрлері (белгілі тарихи кезеңде) пайда болып, өсіп-өне береді. Жер бедерінің, тау-тастың, жел мен жаңбырдың әсерінен мүжіліп, төбешікке, тіпті бара-бара тегіс жерге айналуы, өзен көлдердің суалып, құрып кетуі немесе жер астына сіңіп, ағыс бағытын өзгертуі мүмкін.

Ал адам баласы жасаған Мысыр пирамидасы немесе Эйфель мұнарасы өзгеріссіз ғасырлар бойы сақталады. Мәдени ескерткіштерді жасаушы этностар жер бетінен жоғалғанымен, олар жасаған мұралар ұзақ жылдар бойы өмір сүреді.

Табиғат байлығын игеруші адамдардың мәдени-техникалық прогресі үнемі алға қарай жүре беретін құбылыс болып көрінуі мүмкін. Бірақ, шын мәнісінде, олай емес. Мәселен біздің жыл санау дәуірімізге дейінгі VIII ғасырда өмір сүрген скифтер Қара теңіз жағасын жайлаған, 500 жыл бойы өркендеген, мәдениеті бай ел болған. Олар теңіз жолында сауда-саттықты өркендетіп, керемет өнердің, өзіндік мәдениеттің иесіне айналды. Ал сол ұлт біздің дәуірімізге дейінгі III ғасырда сарматтардың соққысынан мүлде жойылып кетті. Сарматтар 700 жыл өмір сүрді. Олар астық, жүзім сатып, Византиямен сауда-саттық жасасқан, қолөнері дамыған ел еді. Олар ғұндардың шабуылына ұшырап (370-463 жылдары), өз мәдениеті мен дәстүрлерін жоғалтты. Ал болгарлар ғұндарды жеңіп, 200 жыл үстемдік құрды. Міне, ұлттық мәдениеттің регреске ұшырап, құлдырап кетуі, оның прогресіне қарағанда жиі болатын құбылыс екенін осы фактілер дәлелдейді. Этногенездік мәдениеттің бірде өсіп жоғарылап, шарықтау шегіне жетіп, бірде құлдырап төмендеуін анықтау арқылы ұлттық мәдени мұраның берік қалыптасуын байқаймыз. Мәдениет тарихы мен этностың тарихы әртүрлі жазықтықта жатыр. Этногенездің шапшаң қарқынмен дамуы белгілі бір уақыттағы оқиғалардың санымен өлшенеді. Оқиға деп бір немесе бірнеше жүйелі байланыстың жиынтық көрінісін айтамыз. Оқиғаның тууы немесе жоғалып кетуі – заңды құбылыс. *Этностық тарих дегеніміз* – жоғалған ескі мұралар тарихы да, ал *мәдениет тарихы* мұражайларда сақталған мұралардың шартты белгілерінің жүйесін тізу болып шығады.

XX ғасыр адамдарының прогресс жайындағы теорияға үйренгені соншалық, жоғалғандар туралы айтуға келгенде ойланып қалады. Өткен ғасырлардағы адамдар кейінгі ұрпаққа жақсы дағдылар мен білім жиынтығын мұра ретінде қалдыруды армандады. Мысалы, вавилондықтар – математикалық түсініктерді ойлап тауып,

қалдырып кетсе, гректер – философия мен театр өнерін, римдіктер – заң ғылымын, арабтар – «персиялық ақылдың кені» – алгебраны бізге мұра етті. Француздар асқан сұлу сурет өнерімен, итальяндықтар әсем сазды музыка мәдениетімен, ал қазақ халқы аса бай ауыз әдебиетімен із қалдырды (6, 127). Олардың бәрі де бір-ақ мақсатты – келер ұрпақты бақытқа бөлеуді армандады. Өткен ғасырлардағы халықтар жасаған асыл мәдени мұралардың біздің дәуірімізге жұрнағы ғана жеткен. Бізге жеткен мұраның қалдығымен ғана өткен дәуір мәдениетінің өресін өлшеу, жоғалғандарын елеп-ескермеу тарихқа қиянат болып табылады. Оларды жан-жақты қарап, ескермесек, өткендегі этностық мәдениетке дұрыс баға бере алмаған болар едік. Ағаш пен киізді былай қойғанда, қиыршық, құм, тас сияқты материалдардың өзі желмен, жаңбырмен үгіліп, тозып, жоқ болып кететінін естен шығаруға болмайды. Оның үстіне, жер сілкінісі, су тасқыны сияқты апаттар тағы бар. Осындай апаттардың салдарынан тарихи ескерткіш-мұралар да жойылады. Олай болса, адамзат қолымен жасалған мәдени ескерткіштердің бәрі мыңдаған жылдардан кейін жойылып кетуі мүмкін. Сөйтіп, материалдық-мәдени мұралардың өткен дәуірлердегі осындай жай-күйі тарихты дұрыс баяндамауға әкеп соқтырады. Мысалы, орта ғасыр ғалымдарының пайымдауы бойынша, Батыс Еуропаның мәдениеті Грек, Рим империясына қарағанда, төмен деген ұғым орын алып келді. Ортағасырлық қайсыбір философтар кейбір этностарды «тарихи» категория деп көтермелеп, абсолюттендіруге тырысты, сонымен бірге керісінше, жер бетінде тіршілік ететін «тарихи емес» этностар да бар деп қарап, қателіктерге ұшырады. Өркениетті жақтаушылар үндістерді «тағылар» деп есептеп, оларды аң аулағандай асып-атып өлтіруге құмартты. Міне, осыдан келіп «мәдениетсіз ұлттарды» құрту («геноцид») сияқты фашистік саясат пайда болды. Олар этнос мәдениетінің бірқалыпты дамымайтынын, оның өрлеу және құлдырау кезендері болатынын түсінбеді. Олай болса, өткен дәуірдің мәдени мұраларын археологиялық қазбаларға сүйене отырып, этнологиялық тұрғыда қайта қарау арқылы шындықтың көзін ашып, этностар мәдениеті жайында бүгінгі ұрпаққа ғылыми дәйекті дұрыс мағлұмат беруге болатынын естен шығармауымыз керек. Ұлт мәдениетін сөз еткенде тарих, археология, этнология ғылымдарымен қоса, этнопсихология, этнопедагогика және фольклористика ғылымдарының қағидаларына (принциптеріне) сүйену қажет. Себебі, өткен замандағы ұлттық мәдени мұралардан ұлттық

психологиялық (салт-сана, әдет-ғұрып, көзқарас, т.б.) ерекшеліктер айқын сезіліп тұрады. Сол арқылы әр ұлттың өзіне тән тұрмыс-салты мен тіршілік кәсібін, сана-сезімі мен ойлау ерекшеліктерін байқаймыз. Ал ұлт мәдениетінің озық үлгілері арқылы жас ұрпақты жан-жақты жетілген азамат етіп тәрбиелеу – этнопедагогиканың өзекті мәселесі. Қазақ этнопедагогикасының өзіндік ерекшелігін ғылыми тұрғыда зерттеп, анықтауда диалектикалық философияны басшылыққа алу қажет. Бұл жерде ұлт мәдениеті мен ұлттық тәлім-тәрбие тарихын салт-сана, әдет-ғұрып (этнография), фольклористика, ұлттық психология мен ұлттық философия ғылымдарымен тығыз байланыста қарастыру керек.

Осыған орай, П. В. Плеханов әдістемелік мынадай қағидалар ұсынады (66, 273):

1) Идеялардың (ой-пікірдің) қоғамның әлеуметтік даму процесіне тәуелді екендігін анықтау;

2) Ғылымның, әлеуметтік психологияның, әдебиеттің, өнердің даму тарихын қоғамның даму тарихымен ұштастыра қарастыру;

3) Тарихтың әр кезеңінде ғылымның даму барысы біркелкі болмайтынын және әр елдің саяси, экономикалық, кәсіби, мәдени, психологиялық өзіндік ерекшелігінің бар екенін ескеру.

Тарихи-педагогикалық зерттеулерге (оның ішінде этнопедагогикалық зерттеулерге де) қойылатын маңызды әдістемелік талаптардың бірі деректердің барлық түрін кешенді пайдалану, солар арқылы бір-бірін тексеру, толықтыру, барлық деректерді салыстыра отырып жинақтау, оларды зерттеуде шектес ғылымдардың (антропология, тарих, этнология, фольклористика, логика, психология, социология, археология) зерттеу әдістерінің жиынтығын кешенді түрде пайдалану, сөйтіп деректерді талдап педагогикалық тұрғыда түсіндіру қажет.

Біз зерттеу ісінде осы принциптерді басшылыққа аламыз.

1.5. Этнос туралы ұғым, этностардың пайда болу, өсіп даму заңдылықтары

«Этнос» сөзі грек тілінен алынған. Ол ертедегі грек тілінде тайпа, халық, адамдар тобы деген ұғымды білдірген. Орыс тілінде «этнос» сөзінің мағынасы «ұлт» деген ұғымға белгілі жағдайда сай келеді.

Жалпы халықтың сөйлеу тілінде «халық» ұғымы мен этнос

ұғымының мағынасы бір емес. Халық сөзін сөйлеу тілінде екі түрлі мағынада қолданамыз. Мәселен, «халық жиналып отыр» десек көпшілік жиынға келген бір топ адамды айтуымыз мүмкін. Бұл халық сөзінің тар мағынасы. Ал «Қазақстан халықтары», немесе «Ресей халықтары» десек оған осы елде тіршілік етуші ондаған, жүздеген ұлт өкілдерінің енуі мүмкін. Сондықтан педагогикалық әдебиеттерде «халық» сөзінің орнына «этнос» деген терминді қолдану орынды демекпіз.

Адам баласы қоғамда ұжымдаса тіршілік етеді. Оған әлеуметтік бірлестік деп те, этностық бірлестік деп те қарауға болады. Шынында, әр адам бір жағынан белгілі бір қоғамның мүшесі бола отырып, сонымен бірге белгілі бір ұлттың (этностың) да мүшесі болып саналады.

Адам баласының әлеуметтік дамуы жақсы зерттелген және оның даму заңдылығы жан-жақты қарастырылған. Ал халықтар тарихы жөніндегі (біз ендігі жерде оны шатастырып алмау үшін «этнос» деп қараймыз) зерттеулер түсініксіз, шатастырушылық көп. Шын мәнісінде, этностан тысқары бірде-бір адам өмір сүрмейді. Кімге де болса «Сен кімсің?» деген сұрақ қойса, ойланбастан «қазақпын», «орыспын», «французбын», «ағылшынмын» немесе «түрікпін» деп жауап береді. Олай болса, адамның санасындағы этнос жайындағы түсінік көпке ортақ. Ал жоғарыдағы сұраққа жауап беруші әрбір этнос мүшесіне «Сен ол халықты қалайша өз ұлтым деп санайсың?» деп сұрақ қойса, ол сұраққа жауап беруге киналып қалады немесе «Сенің ұлтыңның басқа ұлттан қандай айырмашылығы бар?» деген сұраққа бұрынғы Кеңестер Одағында, бүгінгі ТМД елдерінде тіршілік етуші ұлт өкілдері тиянақты жауап бере алмай киналатын болады. Оған себеп кешегі 70 жылдық Кеңестік саясат кезінде «бірыңғай ұлт тілін құру» идеясы басшылыққа алынған болатын. Осы идеямен қаруланған коммунистер ұлт республикаларындағы ұлт тілдері мен ұлт мәдениетін өркендетуге онша көңіл бөлмеді. Тек кейінгі 20 жыл ішінде егеменді ел болумен байланысты бұрынғы Кеңестер Одағындағы ұлт республикалары ұлт тілдері мен ұлттық мәдениетті өрістетуге кеңірек көңіл бөле бастады.

Этнос жөнінде академик Ю. В. Бромблей (1921-1992) мынадай анықтама берген болатын. «Этнос тарихи белгілі бір жағдайларға байланысты, белгілі бір территорияда тұрақтап қоғамдаса тіршілік етуші адамдар тобы. Олар бірыңғай өмір заңына бағынып, бірыңғай мәдениет үлгілерімен, оның ішінде бірыңғай тілімен де өзара

қарым-қатынас жасайды. Сөйтіп, басқа тайпалардан өзгеше әдет-ғұрып заңдарымен ерекшелене тіршілік етеді» – дейді. «Халық» ұғымы алғашқы таптық қоғамда (күлиеленушілік, бертін кейінгі феодалдық қоғамда) пайда болды. Халықтарға тән этникалық ортақ белгілер: мәдениеттің, тілдің, сана-сезімнің сол ұлтқа тән өзіндік ерекшелігімен даралана көзге түсуі. Бертінгі таптық қоғамда халықтардың әлеуметтік-тұрмыстық заңы, әсіресе, өзінен бұрынғы құлдық қоғамға қарағанда бір табан жоғары болды. Оның себебі ол дәуірде халықтардың туыстық қарым-қатынасы күшейіп, бәрі бірлесе, қоғамдаса тіршілік етті.

Ұлттың толық пайда болуы – этностардың таптық сана-сезімдері ояна бастаған, тап жігінің ашылып айқындала және капиталистік қарым-қатынастың күшейіп дамыған кезінде, адамдардың экономикалық өміріндегі өзара байланысы кең құлаш жайған кезінде, сөйтіп нарықтық капиталистік қарым-қатынасқа көшкенде пайда болады. Бұл бірігу үдерісінде ел экономикасының бірыңғай мемлекеттік басқару орталығы нығайып күшее түсті. Әрине, шаруашылықтың осылайша бірігу үдерісінің жоғарғы күштердің қатынасынсыз іске асуы мүмкін емес еді.

Алғашқы халықтардың бірлігіне қарағанда, ұлт бірлігі адамдарды тұрақты бірлікке, тіршілік үшін, ұлттық бірлік үшін күреске ұлт жұлдыздарының тұтастығына қарай топтастыратын, қоғам мүшелерінің таптық сана-сезімін оятатын жоғары саналы күрес бірлігін туғызады. Ол бірлік қоғамдағы саяси-экономикалық таптық сана-сезімнің оянуына, қоғамдағы қарым-қатынастардың күрделеніп күшее түсуіне, сөйтіп бір-біріне қарама-қайшы антогонистік топтардың тууына себепші болды. Адамзат қоғамын басқару кезеңінде ұлт эностық бірліктің өсіп-өркендеп дамыған кезінде пайда болатын жоғары категориясы. Оның қоғамдық санада пайда болуының объективтік те, субъективті де себептері бар. Ұлттық ұғымға анықтаманы ұлы ғалымдардың көпшілігі берген болатын. Бірақ оның бәрінің негізі ұлттың рухани толысып жетілуімен айқындалады. Орыстың отандық философ ғалымдары: Абердияев, С. Н. Франк, И. А. Ильин, С. Н. Булгаков, Г. Т. Федоров, т.б. ұлт ұғымын ұлттың рухани толысуымен байланыстыра қарастырды.

Философтардың пайымдауынша, ұлт ұғымы ежелгі тайпалар мен халықтардың бір-бірімен шаруашылық-экономикалық жағдайларға байланысты кірігіп, қосылуынан пайда болатын күрделі үдеріс. Ұлттардың пайда болуы және олардың өсіп-өркендеп дамуы

қоғамның мәдени-экономикалық, тарихи және географиялық тұрмыстық жағдайларына байланысты болмақ. Ұлттардың рухани өсіп жетілуімен байланысты ұлттық мінез бен олардың өзін-өзі басқару үдерісі туындайды. Әрбір ұлттың тарихи жағынан өсіп жетіліп қалыптасуы ұлттық сана-сезімнің алға қарай перспективалық дамуын туғызады. Ол ұлттық ойлау жүйесінің формаларына да әсер етіп, ұлттық сана-сезімнің оянып дамуына қызмет етеді. Осының бәрі ұлт жөніндегі тарихи білімдерді толықтырады.

Ұлт дегеніміз қоғамның тарихи және мәдени-экономикалық дамуы бірлігінде пайда болып қалыптасатын күрделі процесс.

Ұлт мәдениетінің дамуы сол ұлт өкілдерінің қоғамдағы саяси-экономикалық мәдени тұрмыстық даму үдерісін бастан кешіріп барып дамып қалыптасады. Мәселен ресейлік ұлттар Ресей мемлекетінің қалыптасып даму үдерісімен байланысты туындады. Бүгінгі орыс тілі ертедегі славян тілінің негізінде біріккен бірыңғай ұлт тілі. Бірақ оған сол ұлт мемлекетінде тіршілік етуші ұлттар өз үлестерін қосты. Ұлттық кірігуі ұлт мәдениетінің де кірігуін туғызатын үдеріс. Ал ұлттық ерекшелікке ұлт мәдениетінің, салт-дәстүр, тұрмыс тіршілік заңдарының бірлігі мен өзіндік ерекшеліктерін сақтай отырып кірігуі қажет.

Бүгінде дүние жүзінің көптеген елдері ұлттық бірлікті азаматтық бірлік деп те атайды. Бірақ азаматтық бірлік үшін ұлттық ерекшеліктердің берік сақталуы қажет емес. Сондықтан да бір мемлекет ішінде өмір сүруші ұлттардың әрқайсысы өзіндік ұлттық заңдылықтарды сақтай отырып, сол мемлекетте тіршілік етуші ұлттардың бәріне ортақ тілдік бірлікті, салт-дәстүрлік ортақтықты сақтауы қажет. Әр ұлт өкілдерінің ұлттық белгілері тіл арқылы, салт-дәстүр, тұрмыс-тіршілік заңдары арқылы ерекшеленіп олардың бәріне ортақ бірыңғай тұрмыстық заңға қызмет етеді. Сондықтан адамдардың ұлттық белгілерін мемлекет белгілемейді. Әрадам өзіндік жекебастық еркі арқылы белгілейді. Екі ұлттың қосындысынан туған балалардың ұлтын айқындау олардың ата-аналарының еркінде. Яғни ұлттық айқындау олардың ата-аналарының конституциялық еркі болып саналады. Ұлттық белгілер әр ұлт өкілінің өзіндік ұлттық сана-сезімі бойынша айқындалады. Мәселен, 1812 ж. орыс-француз соғысында Ресейге қолға түскен 350 мың гректер күні бүгінге дейін Дон бойындағы Ростов қаласында тіршілік етіп келеді. Олардың көпшілігінің әйелдері не орыс, немесе украиндықтар. Отбасында олар орысша сөйлеп, орысша тұрмыс құрады. 200 жылдан бері

гректік салт-дәстүр, тілдік қарым-қатынас мүлде сақталмаған. Ал ондай отбасының ұлтының орыс болып жазылуы заңды құбылыс. Мұндай фактілерді өмірден көптеп кездестіруге болады.

Ғылым тілінде адамдардың ұлттық ерекшеліктерін отбасындағы семьялық-тұрмыстық қарым-қатынас үлгісіне қарап қай ұлт екенін айқындауға болады.

Педагогикалық тәжірибе бойынша «халық» деген ұғым мен «ұлт» ұғымын бір деп қарауға болмайды. Халық сөзі көп мәнді. В. А. Пишковтың түсініктемесі бойынша халық сөзіне сол аймақта тұрып өмір сүруші барлық ұлт өкілдері енеді. Мәселен, ресейліктер, сібірліктер, немесе қазақстандықтар десек оған осы аймақта өмір сүріп, тіршілік етуші ұлттар мен ұлыстардың бәрі кіреді. Бұл түсінік халықаралық құқықтық лексиконда жиі қолданылады. Ал татар, орыс, неміс ұлт өкілдерін сөз еткенде ұлттық ерекшелік халық ұғымынан басқаша сипатқа ие болады. Бұл жерде жеке бір ұлт өкілдерінің тұрмыс-тіршілігіне қарап ұлттық ерекшеліктерін айқындаймыз. Яғни ұлттық түсінік әр ұлт өкілінің сол ұлтты өз ұлтым деп есептеуіне, оның өзіндік ұлттық сезіміне байланысты. Адамдарды ұлттық ерекшеліктеріне қарап этнос мүшелерінің мінез-құлықтық құрылымының бірізділігі байқалады. Олардың қарым-қатынасы бірізділікке негізделген. Олар: 1) жеке адамдардың өзара қарым-қатынасына; 2) жеке адам мен ұжымның арақатынасына; 3) этностық топтардың арақатынасына; 4) этностар мен этностық топтардың арақатынасына құрылады. Басқа этностардың жергілікті халықтармен басқаша нормалық қатынаспен байланысқа түсуіне жергілікті этнос мүшелері таң қалады және өзінің тұқымдастарына басқа халықтардың «өрескелдіктері» туралы таңдана айтатын болады. Мысалы, ертедегі афиналықтар скифтердің баспанасы жоқ бола тұрып, өздерінің есі кеткенше ішетіндіктерін айып санаған. Ал римдіктер еврейлердің балаларын сүндетке отырғызуын жаратылысқа қарсы әрекет деп айыптаған. Палестинаны жаулап алушы рыцарлар арабтардың көп қатын алуын айыптаса, ал арабтар француз әйелдерінің бетін ашық ұстауын сөлекет санаған. Еврейлер римдіктерді шошқа етін жегені үшін жек көрген.

Заман өзгерген сайын мінез-құлық нормалары да жаңарып отырады. Мысалы, Қазан төңкерісінен кейін қазақтардың қалың мал беріп әйел алуы мүлде жойылды немесе өзбек әйелдерінің паранжа жамылуы қойылды.

Этностық даму біркелкі болмайды. Ол доға іспетті дамуды бастан

кешіреді. Оның себебі этностардың қоғамдық мәдени-экономикалық және географиялық жағдайларға байланысты бірде шапшаң, бірде баяу дамуы мүмкін. Адам өмірі оны қоршаған табиғатпен, ғарыштық кеңістікпен, күн сәулелерінен бөлінетін радиациялық күштердің жер бетіндегі тіршілікке, соның ішінде адамға да тигізетін әсерінен пайда болатын биосфералық жағдайлармен тығыз байланыста өтеді. Бұл жөнінде Чижевскийдің «Күн бетіндегі отты борандардың жер бетіндегі жаңғырығы» атты кітабында айтылған. Күн бетінде отты борандармен қопарылыс-жарылыс пайда болғанда, жердің магниттік белдеуі бағдарын өзгертетін көрінеді. Сонымен бірге Күн бетінен жерге өткір сәулелер атқылайды. Жер бетіндегі тіршілік әлеміне ерекше әсер туғызатын физикалық құбылыстар пайда болады. Осы құбылыстар кезінде өткір сәулелердің шамадан тыс бөлінуінен вирустар көбейіп және олар желдің бағытымен ұшып келіп, өзінше бір жерге шоғырланып түрлі жұқпалы ауруларды таратады. Ал ол адамдар арасында ақыл-есінің ауысып, асылып өлушілердің көбеюін туғызуы, бір ұлт пен екінші ұлттардың өзара соғысып, қантөгістердің болуын туғызады. Биосфералық құбылыс әсерінен болатын табиғи апаттардан, жарылыстардан кейін пайда болатын шалажансарлық этностарды мүлдем құртып жібермейді. Бірақ этнос жұлдыздарына орасан зор залал келтіріп, әлсіретуі мүмкін. Адам баласы үнемі табиғат құшағында өмір сүріп, тіршілік ететін болғандықтан, Күн сәулесінің де адамдар психикасына ықпалын тигізетіні көпке аян. Яғни, адамдардың өз еркін билеу әрекеті де табиғатпен тығыз байланысты. Ұлттар арасында болатын соғыс, қантөгіс, қақтығыстарды бір жағынан экономикалық үстемдік үшін күрес деп қарасақ, екіншіден халықтарды басқарушы хандар мен патшалардың мінез-құлық әрекетіне, мемлекетті басқарушы адамдардың жүйке жүйесінің қызметіне байланысты құбылыс деп қарауға тура келеді. Мысалы, Гитлердің неміс ұлтын үстемдікке жаралған ақ нәсіл деп бағалап, бүкіл Еуропаны басып алуды мақсат еткені, ал еврейлерді кемсітіп асып-атуы, Мальтустің теориясына негізделген фашистік-диктаторлық іс-әрекет деуге болады. Біреулер мұны адамның физиологиялық жағымсыз қасиеті демей «Алланың жіберген ісі» деп қарап, фашистік іс-әрекетті ақтамақ болады.

Этностардың тегі жеке адамдардың табиғи ортадағы тіршіліктерді қабылдауымен анықталады. Ал қоршаған орта сол фактіні бекітеді. Олай болса, адамның белгілі бір этносқа қатынасын анықтау сезімге негізделген. Ал адам сезімі оның өзіндік ойлау және мінез-

құлық ерекшелігін білдіреді. Этностардың қала берді жалпы адам баласының мінез-құлық ерекшеліктерін зерттеу этнопсихология мен этика ғылымдарының объектісі болып саналады. Адамның бір этноскоға тән қасиеті оның бойына сәби кезінен бастап ата-анасының, туған-туыстарының қарым-қатынасы, мінез-құлқы, іс-әрекеті арқылы даритын қасиет. Олай болса этнос дегеніміз – белгілі бір жүйеге негізделген мінез-құлқы, іс-әрекеті жағынан бірыңғайланған топ-ұжым. Ал ол әлеуметтік жүйенің көпшілікке ортақ түрі – отбасынан басталады. Отбасы – бір үйде тұратын адамдар жиынтығы. Жүйенің құрылымына отбасы мүшелерінің күнделікті тұрмыста қолданылатын заттары да енеді. Яғни, олардың үй-мүлкі, баспанасы, ыдыс-аяғы, киім-кешегі, көрпе-жастығы, құрал-сайманы, т.б. тұрмыстық тұтыну заттары және олардың жасалу үлгілері түгел кіреді. Отбасы мүшелерінің қарым-қатынасы, бір-біріне көзқарасы, жүріс-тұрысы, мінез-құлқы да осы жүйенің элементі болып саналады. Ал отбасылық жүйе этностық жүйенің қайталанатын атрибуты болып саналады. Осыдан келіп ұлттық мінез-құлық характер пайда болады. Ұлттық характер ұлттық тұрмыс-тіршілікке, салт-дәстүрге байланысты туып қалыптасады.

Этностардың біртіндеп кірігіп жоғалу процесін де ғылым жоққа шығармайды. Мәселен, XIX ғ. аяғында жер жүзінде екі мыңға таяу халықтар өмір сүрген болса, XX ғ. аяғында жер шарында 1600-дей ұлт тіршілік етеді. Келер ғасырда жер жүзіндегі халықтар саны ұлттардың кірігуі арқылы біртіндеп азая бермек.

Ұлттардың кірігуі үдерісі екі ұлт өкілінің отбасын құрып тіршілік етуіне негізделген. Ұлттардың бұлайша кірігуі аралас неке арқылы іске асады. Мысалы, Ростов облысында 1979 ж. аралас некелі ұлт 8,84% құраған болса, 10 жылдан кейін, яғни 1989 ж. 16,7% құраған.

Мұсылмандарға қарағанда, христиан немесе иудей дініндегілердің басқа ұлтқа тұрмысқа шығуы жиірек кездеседі. Аралас неке құрушылар қатарында ТМД елдерінде еврей, неміс, татар, белорусь, украиндықтар арасында көбірек кездесетін құбылыс.

Бір ұрпақтың көз алдында этностық белгілердің жоғалуы (XX ғ. аяғы мен XXI ғ. басында) ерекше етек алды. Осымен байланысты ұлттық белгілердің көмескіленуі күннен-күнге күшейіп, өріс алып барады. Ал ол ұлттарды анықтауды қиындата түсуде. Олай болса, ұлт жөніндегі түсінікті әлеуметтік категория ретінде объективтік тұрғыда қарастырған жөн.

Этностардың жер бетінде пайда болуы мен даму заңдылықтарын ХХ ғ. екінші жартысында біздің отандасымыз Л. Н. Гумилев ойластырды. Ол этностардың пайда болу, өсіп даму және қартайып өлу үдерісін үш түрлі себептер тұрғысынан қарастырды.

Оның **бірінші себебі** космостық энергиялардың жер бетіндегі тіршілікке, оның ішінде адам баласына тигізетін әсері, күн сәлелерінің космостық аспан қабаттарын тесіп өтіп, жер бетіндегі тіршілікке қозғаушы күш ретінде әсер етуінен тіршілікте пайда болатын өзгерістерге байланысты.

Екінші базалық себеп – ол биосфералық заңның клеткалар мен молекулаларға тигізетін әсері. Яғни күн сәулесінің жер бетіндегі тұқымға әсері. **Үшінші** географиялық ортаның әсері. Осы үш себептердің бірлігі жер бетіндегі тіршілік иелерінде стереотивтік мінез-құлық ерекшелігін туғызады. Ол этностардың психологиясына, оның өсіп-өркендеу мәдениетіне, ақыл-ойына, діни наным-сеніміне, дүниетану көзқарасына әсер етеді.

Л. Н. Гумилевше айтқанда этностардың пайда болу және өсіп-өркендеуі стихиялы үдеріс. Оны саналы түрде басқару мүмкін емес. Халықтардың жер бетінде пайда болуы мен дамуы үш кезеңнен тұрады:

- субэтностық (этносалды) кезең;
- этникалық кезең;
- суперэтностық (этностардың жоғары жетілу) кезең.

Адамдардың жер бетіндегі тіршілік ету үдерісі қоғамдаса, бірлесе тіршілік ету заңына бағынышты. Бірігу үдерісі жер жағдайына, ауа райының құбылысына, адамдардың мақсат-мүдде бірлігіне байланысты өрістеген.

Егерде этностар өздерінің экономикалық тіршілік жағдайларына қарай бірігетін болса, онда сол тұрған жердің географиялық-климаттық жағдайларына байланысты бейімделе тіршілік етеді.

Этностардың бір жерден екінші жерге ауа көшіп келіп жаңа жердің климаттық-географиялық жағдайына қарай бейімделе тіршілік етуі де этностардың өсіп-өркендеуіне игі ықпалын тигізетін фактор.

Этностардың қан араласуы арқылы пайда болатын этногеналық өзгерістер де олардың жаратылысына игі әсерін тигізеді. Ол этностардың күнделікті тұрмыс-тіршілігінде із қалдырады. Кейде геналық өзгеріс адамдардың мінез-құлқына, тұрмыс-тіршілігіне орны толмас өзгерістер әкелуі де мүмкін.

Этникалық жүйеге этностардың бірігу кезеңіндегі бір-біріне әсері, олардың алғашқы мінез-құлықтық, тұрмыстық әдет заңдарының

өзгеруіне біршама әсер етіп, өзгертуі мүмкін. Мұны биологиялық терминде тұқымның өзгеруіне із түсіруі, немесе этностардың өзгеріске ұшырауы деп атайды. Ол екі ұлттың бірігіп қан араласуынан пайда болатын және мінез-құлыққа белгілі әсер ететін құбылыс.

Осы жерде жаңа этностардың пайда болу себептері неге байланысты деген сұрақтарға жауап іздейтін болсақ, ол біріншіден, көрші этностардың бір-бірімен соғысып, жеңілгендерінің басқа жаққа қоныс аударуынан, сөйтіп олардың жаңа жерге келіп, жергілікті халықтармен (тайпалармен) биологиялық қан араласуынан (миграцияланудан) жаңа этнос дүниеге келеді. Мысалы, XIV ғ. аяғында ағылшындар мен испандықтардың Солтүстік Американы жаулап алып, жаңа жерге қоныстануынан – ағылшындар мен испандықтардың жергілікті индустармен қан араласуынан кубалықтар, мексикандықтар, америкалықтар пайда болды.

Екіншіден климаттың өзгеріске ұшырап (қуаңшылықтың болуы, су тасқыны т.б. апаттар) адамдардың бір жерден екінші жерге ауа көшуінен болған құбылыс. Мысалы, XIV ғ. басында Алтайдың солтүстігі мен Енисей өзенінің бойындағы ойраттардың Алатаудың күнгей бетіне ауа көшіп келіп қоныстануынан және олардың жергілікті халықпен қан араласуынан қырғыз халқы пайда болды.

XIII ғ. Қазақстанды жайлаған мадиярлардың да қатты қыстың, қуаңшылықтың салдарынан ауа көшіп, Дунай өзені бойына барып қоныстанып славяндардың тұқымымен қан араласуынан венгрлердің пайда болуы туралы да осыны айтуға болады. Бұл жерде жаңа жерге келіп қоныстанушы этностар тобының жергілікті этностармен қан араласып бірігуінен жаңа бір үшінші этностың пайда болатынын ескеруге тура келеді. Яғни этностық тіршіліктің географиялық ортамен байланыста туындайтынын ескерген жөн. Осыдан келіп, Э. Семилдің «Адам жер бетінің өкілі» деген теориясы туындайды. Ал жер бетіндегі тіршілік Күн нұрының күшеюіне, ғарыштық сәулелердің жер бетіндегі тіршілікке тигізетін әсерінен пайда болатын құбылыс. Күн нұры аспан қабаттарын жарып өтіп, бірнеше қиындықтарды жеңіп барып, жер бетіне жетеді де, тіршілікке әсер етеді. Осыдан келіп себеп-салдарлық қарама-қайшылық заңдылықтар теориясы туындайды. Тіршіліктің табиғатта да, қоғамда да қарама-қайшылықсыз, себеп-салдарсыз пайда болып, дамуы мүмкін емес.

Этностардың бір-бірінен этногенездік айырмашылығы олардың нәсіліне, тіліне, дініне, біліміне байланысты емес, тек мінез-құлқы мен жер бедерінің табиғатына үйреніп, бейімделуіне байланысты

деп қарауды география ғылымы қуаттайды. Мысалы, Солтүстік мұзды мұхит жағалауындағы ұлыстар мен ұлттардың салқынқанды болуын, олардың балық аулап, бұғы өсіріп, ет жеп тіршілік етуімен байланыстыруға болады. Ал Оңтүстік Африка халықтарының керісінше ыстық қанды болып келуін және олардың тропикалық өсімдіктермен қоректенуін – географиялық, климаттық жағдайларға бейімделуімен байланысты деп қарауға тура келеді.

Әр ұлттың өзіне тән мінез-құлықтық ерекшеліктерін олардың шаруашылық кәсібімен, күнделікті тұрмыс-тіршілігімен байланыстыра қарастыру қажет. Мысалы, Қазақстан қазақтары негізінен мал бағып, мал өнімімен тіршілік етуді кәсіп етсе, өзбек халқы саудамен, жеміс-жидек өсірумен айналысты.

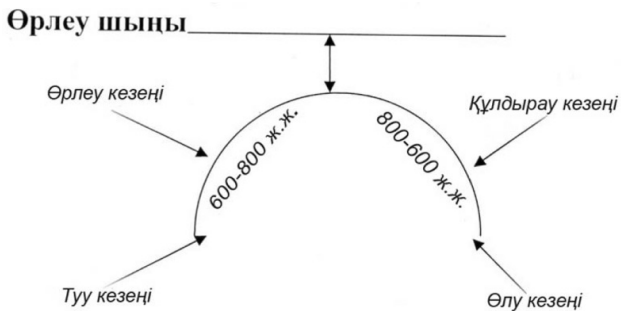
Сондай-ақ, бір халықтардың мінез-құлқы сол жерде тіршілік етушілердің ата кәсібіне қарай бейімделуіне байланысты болмақ. Мысалы, қазақстандық қазақтарға тән мінез-құлық ақжарқындық, қонақжайлық болып есептелсе, Өзбекстандағы қазақтарға тән саудагерлік, сыпайы мінездік, Моңғол қазақтарына тән жайбарақаттық, байыптылық мінез, Иран, Түркия қазақтары да ұзақ жылдар бойы жергілікті халықтардың мінез-құлықтық кәсіби қасиеттеріне қарай бейімделген. Яғни көшіп келуші халық жергілікті халықтардың тұрмыс-тіршілігіне қарай бейімделіп тіршілік етеді. Мұны қазақша айтқанда «Кімнің жерін жерлесен, соның суын сула» деген мақалмен дәлелдеуге болады.

Л. Н. Гумилевтің пікірінше, этностардың жер бетінде пайда болуына қозғаушы күшті пассионарлық күш деп атайды. Пассионарлық күш тіршілікке талпынушы күш. Ол түрлі биологиялық, физиологиялық кедергілерді жеңе отырып, тіршілік кеңістігіне шығуға жұлқына, буырқанған активті күш болып саналады. Ол түрлі географиялық, биологиялық және әлеуметтік-экономикалық себеп-салдарлық жағдайларға байланысты туындап пісіп жетілген үдеріс.

Пассионарлық даму үдерісі екі түрлі жағдайды бастан кешіреді. Тұқымның жарық дүниеге талпынып шығуға ұмтылысы прогрессивті даму үдерісін (біртіндеп дамуды) бастан кешіреді де, ал оның сыртқы дүниеге шығуының екінші кезеңі секірмелі (скачкобазный) революциялық өсу процесін туғызады. Сөйтіп өсу үдерісі өмірге жаңа тұқымды бірден әкеледі. Нәтижесінде ескі этностың өлуі мен жаңа этностың дүниеге келуі революциялық жолмен пайда болады. Яғни сандық біртіндеп өсу, бірден секірмелі революциялық өсу үдерісін тудырады. Бұл жағдайда ұлттардың өсу процесі жаңа сапаға ие болып, дүниеге жаңа бір этнос (ұлт) келетін болады.

Этностардың пассионарлық өсу үдерісінде прогресс пен регрестің рөлі ерекше. Прогрестік өсу жаңа сапаға ие болып жаңа бір ұлттың өмірге келуін туғызады екен. Ал прогрестік өсудің жолында кейде регрестік (өсуді тоқтату немесе жолдағыны мүлде қиратып тынышталу) кезендері де туып, өсу үдерісін әлденеше жылға кері шегереді. Сөйтіп ол құбылыс регресті (қоғамның кері кетуін) туғызуы мүмкін. Мәселен түрлі апаттардың (қалың өрттің, су тасқынының, жер сілкінісінің, вулкандардың атылысының, т.б. зілзалалардың) зардаптары прогресивтік өсуді тоқтатып, тоқырауды туғызады. Ал тоқыраудың тұқымға да кері әсер етуі мүмкін. Мәселен, 1941-45 жылдары Ұлы Отан соғысы кезінде 20 млн. адамның өмірі қиылды. Немесе 1931-32 жылдары елімізде болған жаппай ашаршылық жылдарында Қазақстанда 2 млн. адам аштан өлді немесе Қытай, Өзбекстан, Қырғызстан, Ресейге жер ауды. Сондай-ақ 1937-39 жылдары Сталиндік репрессия кезінде жазықсыз он мыңдаған адамның өмірі опат болды. Ол қазақ зиялыларының өсуіне орны толмас апат әкелді. Ұлт мәдениетінің дамуы ондаған жылдарға кері шегеріліп, орны толмас орасан зор регресті туғызды. Сөйтіп, прогресс қоғамда ғылыми-техникалық дамудың жаңалықтарын қарқынды дамытып, дамудың прогресивтік бағытын шапшаңдатса, ал регрессивтік құбылыс қоғам дамуын тежеп, тіпті оған кері әсер етуі де мүмкін.

Этностардың тууы 0 ден басталып 600-800 жыл өмір сүріп, өсіп-өркендейді де, өрлеу шыңына жеткен соң, қайтадан қартайып өлу процесіне қарай қадам басады. Бұл үдеріс доға іспетті жағдайды бастан кешіреді. Ол мынадай формада болады:

Этностар тіршілік үдерісі кезінде 7 кезенді бастан кешіреді. Олар мыналар:

- 1) Этностың туу кезеңі
- 2) Акметикалық (жоғары өрлеу) кезеңі

3) Инерциялық фаза (өркендеуге немесе құлдырауға бағыт алу кезеңі).

4) Дағдарыстық кезең

5) Құлдырау немесе дегредация кезеңі

6) Регенерация немесе қайта өрлеу кезеңі

7) Реликт – қалдық. Бұл кезеңде ескі этнос өліп, жаңа этностың өмірге қайта келуі туындайды.

Алғашқы адамдар қауым болып топтаса тіршілік еткен. Яғни оларды туыстық белгілер жақындастырған. Этностардың бірігу процесі жер жағдайына, ауа райының құбылысына, адамдардың мақсат-мүдде бірлігіне байланысты өрістеген. Егер де этностар өздерінің экономикалық жағдайларына қарай бірігетін болса, онда ол тұрған жердің географиялық жағдайларына байланысты бейімделіп, тұрақтап тіршілік етеді.

Н. Я. Данилевский, Л. Н. Гумилевтардың пайымдауынша, адам баласының (ұлт өкілдерінің) жер бетінде өмір сүру этногенезі шамамен 1200-1600 ж.ж. Осы кезеңде бір ұлт туып дүниеге келіп, өсіп өркендеп, біртіндеп қартайып өліп тынышталады да, жаңа бір ұрпақ қайта дүниеге келеді дейді. Бір кезде А. С. Пушкин де ұлт ұрпағының дүниеге келіп, өмір сүріп гүлденіп дамуы мен қартайып қайта өлу кезеңін шамамен 1256 жыл деп санаған.

Ұлттық мінез-құлықты зерттеу ісімен этнопсихология, этика ғылымдары айналысады.

Этностық мінез-құлықтың қалыптасуында ана тілінің (ананың) рөлі зор. Жанұя мүшелері күнделікті өмірде бір-бірімен басқа тілде қарым-қатынас жасауы балаларға ерекше әсер етеді. Мәселен орысша өскен балаға сенің ұлтың қазақ десең намыстанады. Себебі ол өзін орыс санауды жақсы көреді.

Мәселен бүгінде Қазақстандағы 3,5 мың орыс тілді мектептерде оқитын оқушылардың 55-60% қазақ балалары. Солардың басым көпшілігі қазақ тілін білмейді. Ата-аналары олардың қазақ болуын қаламайды. Отбасында ата-аналары өз балаларымен орысша сөйлеседі. Бұған ата-әжелері мен әкешелері кінәлі. Бұл ұлттың мәңгірттенуі деген сөз.

Мәдениетті саналатын еврей ұлтының өкілдері, әсіресе аналары, балаларына жастайынан оның ұлтының еврей екенін үнемі айтып, санасына сіңіріп отырады. Олардың балалары анасының ұлтын мойындап, «еврейміз» деп жазылады. Этностық белгілердің негізі ұлттық тіл мен салт-дәстүр болып саналады. Тілінен, салт-дәстүрінен айрылған жұрт ұлт деген аттан айрылады.

Ұлт тілдерінің ерекшеліктері жөнінде ұлы ғалымдардың бәрі келелі пікірлер айтып, ой бөліскен болатын. Мәселен, Л. Н. Толстой «Тіл халықтың жаны, тарихы және сана-сезімі, көңіл-күйі, әдебиеті мен мәдениеті. Бұл ерекшеліктер сақталмаған жерде ұлт тілі мен ұлт мәдениеті жөніндегі түсініктердің болуы да мүмкін емес» десе, Н. И. Куприн «Тіл ұлттың жаны. Идеяның, сана-сезімнің, ойдың сыртқа шығатын көрінісі» – дейді.

Расул Гамзатов «Менің тілім ертең жоғалатын болса, мен бүгін өлуге дайынмын» дейді.

Ж. Аймауытов «Тіл ұлттың жүрек сырын басқаларға жеткізетін қарым-қатынас құралы» – дегенді айтады. Қорыта келе, ұлттық сезімді жоғалту, ұлттық намысты жоғалту. Ал ұлттық намыс адамгершілік ар-ожданның ең жоғарғы эталоны болып саналады.

1.6. Этнопедагогикалық түсініктерге ғылыми анықтамалар

Этнопедагогика мен халық педагогикасы деген ұғымдар бір ме? Болмаса олардың өзіндік ерекшеліктері, ғылыми анықтамасы бар ма? Бар болса, ол қандай? Этнопедагогиканың зерттеу нысаны не? Енді осы мәселелерге арнайы тоқталайық.

Тарихи-педагогикалық әдебиеттерде соңғы уақытта «Халық педагогикасы» деген ұғымды зерттеушілер бір-біріне қарама-қайшы төрт тұрғыдан қарастырып жүр (65). Олардың біріншілері халықтың санасына тән рухани құбылыс (феномен) деп қараса, екіншілері әр халықтың педагогикалық тәжірибесі, ал үшіншілері халықтың педагогикалық ойлары мен іс-әрекетінің бірлігі, төртіншілері халық тәрбиесі туралы ғылым деп қарайды.

Халық педагогикасының теориялық негіздерін зерттеуші ғалым Е. Л. Христова халық педагогикасын – «халықтың таптық-педагогикалық санасы» деп, ал «дәстүрлі педагогиканы – ұлттық педагогиканың белгілі бір саласы» (85,14) ретінде қарастырады.

Зерттеуші педагог Г. С. Виноградов халық педагогикасын халықтың педагогикалық мәдениетінің құрамдас бөлігі ретінде қарастырып, оны «жүйе» дегеннен гөрі, «білім мен дағдылар жиынтығы» (18, 21) деген пікірді құптап келді. Виноградовтың пікірі бойынша, халық педагогикасын халықтың бала тәрбиелеу тәжірибесі ретінде қарастыру қажет.

Халық педагогикасымен ұзақ жылдар бойы айналысып, келелі үлес қосқан көрнекті ғалым Г. Н. Волков педагогикалық әдебиеттерге тұңғыш рет «этнопедагогика» деген ұғымды енгізді. *«Этнопедагогика – халықтың жас ұрпақты тәрбиелеу жөніндегі ой-пікірлері, олардың педагогикалық көзқарастары туралы ғылым. Халық педагогикасы – халықтың ауыз әдебиетінде, салт-дәстүрлерінде, ырымдарында, балалар ойындары мен ойыншықтарында кездесетін педагогикалық мағлұматтар мен тәрбиелеу тәжірибесінің жиынтығы. Этностық педагогика тарихи жағдайда қалыптасқан ұлттық мінездегі ерекшеліктерді зерттейді. Онда халыққа қажетті қасиеттерді қалыптастыру үшін пайдаланылатын педагогикалық мақсаттың, міндеттер мен әдіс-тәсілдердің жиынтығы дей келіп, оның зерттеу тақырыбы – тәрбие, ал тәрбие нысаны – адам, тұлға», – дейді Г. Н. Волков (16, 16).*

Ал педагог және философ ғалым Г. Н. Филонов: *«Халық педагогикасы – жергілікті халықтың қабылдаған тәрбиелеу әдіс-тәсілдері. Бұлар ұрпақтан-ұрпаққа өмір барысында білім мен дағдылар арқылы жалғасып отырады. Халық педагогикасы қоғамдық тәжірибенің, мінез-құлық, жүріс-тұрыс ережелерінің қоғамдық дәстүрлердің, белгілі идеологияның жалғасуын бағыттап отырады. Халық педагогикасы моральдық заңдар мен салттардан көрініс табады», – (36, 16) дейді.*

Педагогикалық энциклопедиялық сөздікте *«Халық педагогикасы дегеніміз ұлттар мен ұлыстардың әлденеше ғасырға созылған ұрпақ тәрбиесіндегі ұлттық әдет-ғұрыптары мен дәстүрлерінің, мәдени ойлау процесінің, эмпирикалық негіздегі озық үлгілерінің жиынтығы. Халық педагогикасының негізгі түйіні – еңбек тәрбиесі және өндірістік білім, дағды, шеберліктерді жас ұрпақтың бойына дарытып, адамгершілік, имандылық рухында тәрбие беру» (65, 291) деген анықтама берілген. Біз осы анықтаманы ғылыми дұрыс анықтама деп санаймыз.*

Ал академик А. К. Конның басшылығымен 1983 жылы «Педагогика» баспасынан шыққан этикалық сөздікте *«Әдет-ғұрып дегеніміз белгілі бір қоғамда немесе ұжымда белгілі бір тарихи жағдайға байланысты адамдар арасында қалыптасқан қоғамдық тәртіптің түрі. Ол әлеуметтік-өмірдің әр түрлілігіне және күрделілігіне қарамастан, белгілі ұқсастық жағдайда адамдардың біркелкі әрекет етуін қалайды. Яғни бір қоғам ішіндегі адамдардың еңбек ету тәсілдері мен әдістерінің жалпыға ортақ болуын, олардың саяси-қоғамдық іс-*

әрекетінің және күнделікті тұрмыстағы қарым-қатынасында немесе көзқарасында бірыңғайлық әрекеттің болуын талап етеді. Осының бәрі әдет-ғұрыптың, салттың жиынтық көрінісі болып табылады» деп тұжырымдаса, ал «Дәстүр дегеніміз – әдет-ғұрыптың өмірдегі өсіп жетілген әр түрлі формасы. Ол адамдардың белгілі бір бағыттағы тұрақты іс-әрекеті мен мінез-құлқының ұрпақтан-ұрпаққа белгілі түрде ауысып берілетін түрі» (47, 425) деген анықтама береді.

Салт пен дәстүрдің айырмашылығы неде дегенге келсек, салт – адам өмірінің күнделікті тіршілігінде (отбасынан бастап қоғамдық өмірдегі барлық қарым-қатынаста) жиі қолданылатын мінез-құлық, қарым-қатынас ережелері мен жол-жора, рәсім, заңдарының жиынтығы. Ол жеке адам өмірінде еңбек, іс-әрекет, адамгершілік, құқық, діни ережелерімен байланысты көрініс береді де, біртіндеп ауыл-аймаққа, ру, тайпаға ортақ рәсімге (ритуалға) айналады.

Ал дәстүрлердің өресі салттан әлдеқайда кеңірек. *Дәстүр* – қоғамдық сананың барлық салаларымен байланыста дамыған, топтасқан қауымның қалыптасқан бірыңғай көзқарасын, әдет-заңын марапаттайтын рәсім. Ол ғылымда, әдебиетте, мектепте, халықтық ортақ өнерде немесе қоғамдық қатынаста көрініс беретін құбылыс. Дәстүр идеологияға жақындау да, ал салт қоғамдық психологияға жақын. Мәселен, үлкенді сыйлау, қонақжайлылық дәстүрлер. Олар көптеген салттардан, ырымдардан, жол-жоралардан, рәсімдерден тұрады.

Салт-дәстүрлер – ұлттың ұлт болып қалыптасуымен бірге туып, бірге дамып келе жатқан тарихи және көне процесс. Ол ұрпақ тәрбиесінен, мәдени тұрмысы мен шаруашылық тіршілігінен көрініс бере отырып, адамның дүниеге келуімен бірге өрбіп о дүниеге аттанып кеткенше құндақтайтын, тәрбиелейтін алтын бесігі іспеттес.

Дәстүр үшін өткен дәуірде қалыптасқан көзқарас пен іс-әрекеттің, мәдени мұра ретінде сақталып, бүгінгі күнге жетуі қажет. Мінез-құлықтың мазмұны мен сыртқы көрінісінде, қолдану стилінде бірізділік болуы керек. Яғни, мінез-құлықтың сыртқы формасында ерекше тұрақтылықтың болуы шарт. Ал ол форма белгілі зандылыққа айналғанда мінез-құлықтың мазмұнына үстемдік ете бастайды. Бұл жағдайда дәстүр дағдылы рәсімге айналады.

Философия ғылымдарының докторы, профессор Н. Сәрсенбаев өзінің «Әдет-ғұрып, дәстүр және қоғамдық өмір» атты еңбегінде (73) әдет-ғұрып пен дәстүрдің қоғамдық өмірден алатын орнына, атқаратын қызметіне философиялық тұрғыдан талдау жасап:

«Дәстүрге әдет-ғұрыптың өткен қоғамнан қалған озық түрлері мен тұрмыстық формалары, ырым-жоралары, рәсімдер жиынтығы кіреді», – дейді. Белгілі бір қоғамда немесе ұжымда қалыптасқан дәстүр, өзінің өмір сүру заңдылығына толық ие болғаннан кейін сол қоғамдық өмірден жалғасын табады да, тұрақты орын алады. Екіншіден, дәстүр әдет-ғұрыптың жинақталған, көпшілікке ортақ салтанатты түрде қолданылатын түрлері мен рәсімдерін де қамтиды. Мысалы, әскери салтанатты шерулер, әнұран ойнау, елтаңбаны, туларды дәстүрлерге жатқызамыз.

Үшіншіден, дәстүрге қоғамдық сананың ғылым мен әдебиеттегі, көркемөнер мен саясаттағы бағыттары енеді. Мысалы, біз Пушкин, Горький, Абай, Науайлардың әдеби мұраларын зерттеушілерді солардың әдеби дәстүрін жалғастырушылар деп, ал ғылымда Ломоносов, Менделеев, Павловтың ілімдік дәстүрін жалғастырушылар деп атаймыз. *Дәстүр* – тарихи тұрақтанған, қоғамдық қарым-қатынастық нормада бір ұрпақтан екінші ұрпаққа жалғасып жататын, көпшілік қоғам мүшелеріне ортақ әдет-ғұрыптардың жинақталған түрі.

Ал *жол-жоралар ырымдар* – әдет-ғұрыптың бөлшектері, сонан келіп салт пен дәстүр тоғысып, туындайды.

Бір әдет-ғұрыптың бірнеше ырымдар мен рәсімдерден, жол-жоралардан тұруы мүмкін (73, 871). Ырым, рәсімдер, жол-жоралар салттың құрамдас бөлшектері болып саналады да, дәстүр – осылардың сұрыпталып, өмір өткелінен өтіп, тұрмыста тұрақты орын алған синтездік формасы. Ал әдет-ғұрыпқа салттың синонимі деп қарау керек (1-кесте).

1-кесте

Қазақтың салт-дәстүрлер құрылымы

Бұл пікірді профессор Н. Сәрсенбаев та қуаттайды (73, 31). Салт-дәстүрлер бір жағынан халықтың тұрмыс-тіршілігімен байланысты туған этнографиялық құбылыс болып саналса, екінші жағынан ұрпақ тәрбиесінің рәсімі болып саналады. Сондықтан ұлттық салт-дәстүрлердің, мән-мағынасын тәлімдік тұрғыда қарастырып, тозығынан озығын айыра қарау, бүгінгі заман талабына сай келетін прогрессивтік мәнді дәстүрлерді ұрпақ тәрбиесінің пәрменді құралы ретінде орынды пайдалана білу қажет.

Қорыта келгенде, *этнопедагогика* дегеніміз – фольклорлық шығармалар мен ұлттық салт-дәстүрлердің тәлім-тәрбиелік мән-мағынасы мен оны оқу-тәрбие жүйесінде қолданудың, әдіс-тәсілдерін зерттейтін педагогика ғылымының бір саласы.

Салт-дәстүрлер халықтың тұрмыс-тіршілігімен, өмірге деген көзқарасымен байланысты туып дамитын болғандықтан, оның дінмен байланысын да сөз етуге тура келеді.

Халықтық ырымдарда шаман, ислам дінімен байланысты наным-сенімдер көптеп кездеседі. Мысалы, малға топалаң, ауру-індет келгенде немесе қуаңшылық, аптап ыстық болғанда, құдайға жалбарынып мал сойып, ақсарбас айту, тасаттық беру, құдайдан жаңбыр тілеу немесе бала көрмеген ата-аналардың әулиелердің басына түнеп, мал сойып, ақтық байлауы, т.б. діни наным-сенімдермен байланысты туған ырымдар.

Дінмен байланысты туған ырымдардың адамды имандылыққа, тазалыққа тәрбиелеуде прогрессивтік мәнінің болғанын, оның халықтың табиғат-жаратылыс жөніндегі түсінігі төмен, өзін қоршаған ортаға эмпиристік көзқарасы басым кезіндегі түсінік, наным-сенімнің елесі екенін жасыруға болмайды.

Жалпы, дін мен ғылымның ұзақ уақыт қатар жасасып келе жатқанын, адамды тәрбиелеуде екеуінің де белгілі рөл атқаратынын, бірақ қоғам, табиғат-жаратылыс заңдылықтарын түсіндіруде ғылым мен діннің арасында үлкен алшақтық барын ажырата білу керек.

Этнопедагогика – ұлттық салт-дәстүрлердің тәлімдік мән-мағынасын зерттейтін ғылым саласы болса, ал этнопсихология – халқымыздың сан ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлері мен салттарындағы ұлттық сана-сезімін, өмірге деген көзқарасын, өзіндік ойлау ерекшеліктерін зерттейтін ғылым.

Олай болса, этнопедагогика мен этнопсихологияның даму процесінде ортақ заңдылықтар бар деп қарауға тура келеді.

1.7. Этнопедагогика мен этнопсихологияның ортақ белгілері

Қай халықтың болмасын ұлт болып қалыптасуы үшін қажетті факторлар: оның құрамына енген адамдар тобының материалдық тұрмыс жағдайларының аумағы мен экономикалық өмірінің, тілі мен мәдениетінің әлеуметтік психологиядағы сол ұлтқа тән кейбір этностық ерекшелігінің ортақтастығы болып табылады.

Ұлттық психологиялық құрылым мен ұлт мәдениеті арасында тығыз байланыс бар. Ұлттық психологиялық ерекшелік ұлт мәдениетінің түрлерінен көрініс береді. Мысалы, біз ән-күйлерді, билерді тыңдай отырып немесе ою-өрнекті, зергерлік әшекей заттарды көріп, оның қай ұлтқа тән екенін бірден айырамыз.

Ұлттық психологиялық құрылым ерекшелігі адамдардың әлеуметтік қарым-қатынасынан, киім киюінен, спорттық ойын түрлерінен немесе ұлттық тұрмыстық салт-дәстүрлерден (келін түсіру, қыз ұзату, қонақ күту, өлік жөнелту рәсімдерінен, т. б.), ұлттық тағам түрлерінен ерекшеленіп байқалады.

Ұлттық психологиялық құрылым үш бөліктен тұрады: ол – ұлттық сезім, салт-дәстүрлер және ұлттық мінез. Осы үш бөлік ұлттық мәдени ерекшеліктің шартты белгілері болып табылады.

Ұлттық сезім дегеніміз адамдардың туған жерге, өскен елге, ана тіліне, ұлттық салт-дәстүрлерге деген сүйіспеншілікті білдіруі. Ұлттық сезім – адамды қоршаған ортаның әлеуметтік-экономикалық, мәдени және жаратылыс құбылыстарының сол ұлт өкіліне тартқан ерекше табиғи сыйы. Ұлттық сезім басқа сезімдер сияқты адамның жеке басының қанағаттану, шаттануымен немесе риза болмай, қанағаттанбауымен байланысты ой-қиял, әсер сезімінің сыртқа шыққан көрінісі. Мысалы, “Елім-ай” әнін ести отырып, елдің басына түскен ауыртпалық, шапқыншылық әрекетке езіліп мұңаюы немесе “Саржайлау”, “Сарыарқа” күйлерін ести отырып, тыңдаушының туған жер табиғатына деген сүйіспеншілік, шаттық сезімінің оянуы – табиғи, заңды құбылыс. Адамның ана тіліне деген сүйіспеншілігі де ұлттық сезімінің ерекше түрі. Мысалы, ұзақ уақыт елден жырақ жат жұртта жүріп көпшілік ішінен өз ұлт өкілінің ана тілінде тіл қатуына елең етпейтін, іш тартпайтын адам болмайды. Өйткені ана тілі – адамның ішкі сезімін басқаға жеткізуде ой-қиялға етене жақын, жүрегіне жылы күшті құралы. Айталық сұлу қызды аспандағы Айға,

күлімдеген Күнге, судағы құндызға теңеу, (“ай десе аузы, күн десе көзі бар” деу) немесе “ай мен күндей, әмбеге бірдей бір сұлу қыз болыпты” деп басталатын ертегі қазақ ұғымына, ұлттық сезіміне жақын теңеулер. Қазақ әдебиетінде сұлу қызды “Ботакөз” деуі, туған баласын әке-шешесінің “ботам”, “құлыным”, “қозым” деуі – ұлттық ұғымға, ұлттық сезімге жақын көркем сөз айшықтары.

Ұлттық тағамдарды даярлау, сыйлы қонағын ұлттық тағаммен сыйлау да ұлттық сезімді, ұлттық мақтанышты көрсетеді және ол әр ұлттың өзіне тән тағам даярлау ерекшелігінің куәсі болып табылады. Мысалы, өзбек қонағын палаумен, ұйғыр – мәңті, лағманымен, татарлар пәрәмішімен сыйлайды. Қазақ шәйін қаймақ қатқан сүтпен баптап берсе, қалмақ, ұйғырлар май, тұз, ұн салып береді. Орыс халқы кофе қайнатады, соның бәрі тағам берудегі ұлттық ерекшелік, дәстүрлер.

Ұлттық салт-дәстүрлерге ана тіліне деген сүйіспеншілікті, ұлттық өнер түрлерін: ән-күй, зергерлік қолөнері, бейнелеу-сурет өнері, ұлттық ойын мен спорттың түрлерін, ұлттық тағамды, киімді, мерекелерді, тарихи ескерткіштерді, т.б. жатқызуға болады. Дәстүрге ғасырлар бойы қалыптасып, сұрыпталған әдет-ғұрыптар, жол-жоралар, көзқарас түсініктер жатады.

Ұлттық салт-дәстүрлердің ерекшеліктерін патриархалдық, рулық салт-дәстүрлерімен шатастыруға болмайды. Мысалы, қазақтардың қызды қалың малға сатуы немесе барымтасы мен өзбек әйелдерінің паранжы жамылуын бүкіл қазақ, өзбек халықтарының ұлттық салт-дәстүрі деп қарамауымыз керек. Ол феодалдық, рушылдық қарым-қатынастан қалған ескі дәстүрлер.

Салт-дәстүрлер халықтардың тіршілік кәсібіне, наным-сеніміне, өмірге деген көзқарасына байланысты туып, қалыптасып, ұрпақтан-ұрпаққа ауысып, өзгеріп, жаңарып отырады. Оның жаңа қоғамдық қатынасқа қайшы келетіндері жойылып, өмірге қажеттілері дамып, жаңа мағынаға ие болады. Мысалы, қазақтар жаугершілік заманда ақ қой сойып, қанына найзасын малып, бір-бірімен төс түйістіріп, анттасып дос болатын болған. “Достықты бұзғанды ант атсын” деп серттескен. Феодалдық қырғын соғыс кезінде ол батырларды бірлікке тәрбиеледі. Ал бертінде капиталистік қоғамның дамуымен байланысты, анттасу салты қажет болмай, мүлде жойылды.

Немесе бүгінгі күндерде ерлі-зайыпты қариялардың алтын, күміс тойларын өткізу де салт-дәстүрлердің өзгерген түрі. Оның ұрпақ тәрбиесі үшін үлкен прогрессивтік тәрбиелік мәні зор.

Салт-дәстүр сабақтастығы ұлттар арасындағы қарым-қатынаспен тығыз байланысты. Бір ұлтта бар салт-дәстүрлер, ұлттық ою-өрнек, тағам, спорттық ойын түрлері екінші бір ұлтта да белгілі ұқсастықпен және өзіндік ерекшелігімен көрініс береді. Мысалы, қазақтың көкпар тарту ойыны кейбір өзгешілігімен көрші өзбек, түркімен, қырғыз, монғол, ауған елдерінде де кездеседі. Киіз үй тігу көшпелі халықтардың бәріне ортақ. Алайда, оның құрылысында, ою-өрнек әшекейінде әр ұлтқа тән ерекшелік белгілер байқалады. Палау, мәңті, борщ, шашлық, тұшпара көпшілік ұлттарға ортақ тағам болғанымен, әр ұлт өзіндік дайындау технологиясымен ерекшеленеді.

Ұлттық мінез – адамның іс-әрекетінен көрінетін тұрақты құбылыс. Ұлттық мінез осы ұлтқа тән темпераменттік, психологиялық-рухани сапасымен ерекшеленіп, көзге түседі. Мысалы, қазақтарға тән бауырмалдылық, ақжарқындылық, қонақжайлылық, өзбектердің сый-пайы мінезділігі, діншілдігі, орыс халқына тән қарапайымдылық пен кеңпейілділік, америкалықтардың құнттылығы, ағылшындардың салқынқандылығы, немістердің ұқыптылығы, француздардың жинақылығы, испандықтарға тән қызуқандылық ерекшеліктер байқалады. Әрине, бұл қасиеттер басқа халықтарда жоқ, кездеспейді деген ұғым тұмайды. Ол қасиеттер әр халықта әр түрлі қырынан көрініс табады. Әр ұлттың өзіне ғана тән этностық таза мінез-құлықтың болуы мүмкін емес. Мысалы, орыстарға тән дейтін төзімділік қытайларға да тән қасиет болып келеді. Немесе грузиндерді қызба қанды халық дейміз. Ал ол мінез испандықтарға да ортақ. Академик С. Кон өзінің “Ұлттық мінез-құлық ерекшеліктерінің проблемасы” атты еңбегінде: “Ұлттық мінез-құлықты анықтауда әр ұлтқа тән этностық мінез-құлықты шартты түрде алып қарау керек”, – деуі орынды. Дегенмен, бір халықта ерекше басымырақ болып келетін мінез-құлық сипаты сол халықтың психологиялық ерекшелігі болып саналады.

Ұлттық дәстүрлер ұлттық психологиядан көрініс тапқанда, кейбір психикалық әлпеттің жалпы адам баласына, барлық ұлтқа тән ортақ қасиетке ие екенін байқауға болады. Мысалы, қонақжайлылық, үлкенді сыйлау, балажандылық сияқы мінез-құлық өлшемдері барлық халыққа ортақ қасиет.

Қоғамның дамуы, халықтар мен ұлттардың интернационалдық байланысы ұлттық психологияға игі әсерін тигізіп, бірнеше ұлтқа ортақ интернационалдық мазмұнды салт-дәстүрлердің пайда болуын туғызды. Мысалы, кешегі кенестік дәуірде ұлтаралық

қарым-қатынастың күшеюімен байланысты қазақтың ат бәйгесі немесе қазақша күрес, теңге алу, қыз қуу ойындарына интернационалдық сипат берді де, бұл ойындар бүкіл Орта Азия елдеріне ортақ интернационалдық ойын түрлері болып кетті. Немесе, кешегі кеңестік дәуірде халықтардың идеялық сана-сезім бірлестігі ортақ әнұран, ортақ дәстүрлі әскери шеру салтанаттарын өткізу, жастарды әскер қатарына шығарып салу, еңбек кітапшасын табыс ету, неке куәлігін тапсыру сияқты салт-дәстүр түрлерін туғызды да, ол барлық ұлттарға ортақ дәстүрге айналды.

Заман талабына сай жаңа мазмұнды салт-дәстүрлердің туындауы да заңды құбылыс. Мысалы, қазіргі жастардың үйлену той рәсімдері бұрынғы қазақ ауылындағы осындай тойларға мүлде ұқсамайды.

Сондай-ақ, баланың дүниеге келуін қуаныштап өткізетін шілдехана тойына қоса, бүгінде жастардың туған күнін тойлау рәсімдері пайда болды. Ол мүлде жаңа салт-рәсімде өтеді.

1.8. Қазақ этнопедагогикасының өзіндік ерекшеліктері

Ұшы-қиырсыз жазира дала тұрғындары өздерінің сан ғасырлық тарихында жас ұрпаққа тәрбие берудің бай тәжірибесін жинақтап, ұлттың өзіндік салт-сана мен әдет-ғұрып, дәстүр рәсімдерін туғызды. Көшпелі халық өзі өмір сүрген қоғамның әлеуметтік-экономикалық жағдайына, мәдениетіне, тарихына орайлас жас буынға тәлім-тәрбие берудің айрықша талап-тілектерін дүниеге әкелді. Мәселен, жас адамның жұртқа танымал моральдық-психологиялық өлшемі белгіленді, оның мәні «сегіз қырлы бір сырлы» шынайы, отаншыл, азамат тәрбилеу еді. Міне, осы қағида сан ғасырлық дала тұрғындарына қойылатын моральдық талаптарды айқындады. Ол талаптар көшпелі мал шаруашылығын жете игеру, еңбексүйгіштік, қиыншылыққа төзе білу, ел намысын қорғау, жаудан беті қайтпау, ата-тегін жадында сақтау, сөз асылын қадірлеу, тапқырылық пен алғырлық, ат құлағында ойнау, ата салтын бұзбау (жасы үлкенді, ата-ананы сыйлау, құдайы қонақтың меселін қайтармау, көрші ақысын жемеу, қайырымды, ізгі жүректі бауырмал болу, т.б.). Осындай қоғамдық қатынастарды кішкентайынан көріп-біліп өскен адамдарда мүдделестік, өмірге көзқарастың сәйкестігі, кісілік қарым-қатынас барысында айқындалып, жеке бастың бұра тартуына мүмкіншілік қалдырмаған, психологиялық жағынан “бірауызды қауымдасқан

жандар” үнемі өзінің рулық одағына етене сіңіскен салттар мен дәстүрлерді ұстанды. Ал бұл принцип ұлттық психология мен ұлт мәдениетінің сипатын айқындайтын факторлар болды.

Әр ұлттың өзіне тән тіршілік кәсібі, тарихы мен мәдениеті бар. Ол мәдениет сөйлеу тілінен, ойлау жүйесінен айқын көрініс табады. Сондай-ақ, ұлттық мәдени ерекшелік сол халықтың өмір сүру тәсілінен, діни-наным сенімінен, әдет-ғұрпынан, салт-санасы мен дәстүрінен өзекті орын алады.

Осы тұрғыдан қарағанда, **ар мен намысты қасықтай қаны қалғанша қорғай білу, дарқан көңіл, ақжарқындылық пен адалдық, досқа деген мейірімділік** қазақ халқының бойына туа біткен ұлттық психологиялық ерекшелік қасиеті, философиялық ойлау жүйесінің негізі демекпіз.

Ол жөнінде орыс офицері А. Левшин өзінің “Қырғыз-қайсақ ордалары мен далаларының сипаттамасы” (1832 ж.) атты кітабында: “...Деспотизмді көп көрмеген қырғыздар (*қазақтар – С. Қ.*) басқа Азия халықтарына қарағанда аңғал да ақкөңіл, сенгіш... қайырымды, адамды аяу, қарттарға, ақсақалдарға құрмет көрсету – олардың ең жақсы қасиеті. Қырғыз үшін меймандостық – қастерлі заң. Олар бар дәмді асын қонақтарға тосуды заң деп санайды” (53, 69) деп, қазақтардың кішіпейілділігін, меймандостығын, қайырымдылығын, сенгіштігін сүйсіне паш етеді.

Қазақ халқының ұлттық даралығы ой толғаныс қазынасында (ұлттық психологиясында) ұрпақ тәрбиелеу тәсілдері (этнопедагогика) мен салт-дәстүр ерекшелігінде (этнографиясында) деп білеміз.

Қазақ халқының психологиялық ой толғаныс ерекшелігін сөз етсек, ол – тұспалдап, мақалдап, мақамдап, тақпақтап сөйлеу, жыр, терме, толғау, айтыс өнері арқылы көзге көріну.

Тұспалдап сөйлеу өнері, негізінен, билердің шешендік сөз өнерінен өзекті орын алған. Сондықтан қазақ билерінің шешендік сөз өнері – Цицерон, Демосфен сияқты Еуропа шешендерінің сөз қолданыс түрлерінен мүлде өзгеше, өзіндік ұлттық мәнері бар сөз қолданыстары мен ерекшеленеді.

Халық педагогикасының негізгі мақсаты – өзінің бай тарихи тәжірибесіне сүйене отырып, келер ұрпақты еңбексүйгіштікке, өнерге баулу, отбасы, ауыл-аймақ, Отанның ар-намысын қорғай білетін, жаны жайсаң, арлы азамат тәрбиелеу. Осы мақсатты іске асыру жолында отбасы мүшелерінен бастап, ауыл ақсақалдары, көне

көз қариялар мен ақын, жыршы, жырау, әнші, күйші, термеші сияқты өнер адамдарының бәрі белсене ат салысатын ұжымдық тәрбие ісін жүргізушілер болып келгені көпке аян. Әсіресе ақын, жырау, термешілердің өлең, жыр, дастан, терме, толғауларының мазмұнына ой жүгіртсек, онда дидактикалық, ақыл-нақыл, өсиет-өнегенің тұнып тұрғанын байқаймыз. Олар сол арқылы ненің жақсы, ненің жаман екенін сездіріп, келер ұрпақты неден аулақ, неге ынтық, болуға баулып өсіруді мақсат етті. Ал ақыл-ойға, терең тәлімге құрылған поэзиялық сөз маржанынан ұлттық ойлау ерекшелігін, мәдени мұраның өзіндік сипатын айқын танып білуге болады. Жыраулардың поэзиясында келелі сөз болған мәселе – адамгершілік проблемасы (человечность). Қазақ ұғымындағы ердің құны жүз жылқы, ер елі үшін туады, елі үшін өледі’, “ерді намыс өлтіреді” деп, ерліке ерекше баға беру, ердің құнын адамгершілікпен, ар-ожданмен өлшеу (“жаным – арымның садағасы”, “ер жігіттің ары – мың жылқы”, “жан сақтама, ар сақта”, т. б.) личность” ұғымынан көп жоғары. Сол сияқты “ақын – елдің еркесі”, “өнерліге өлім жоқ”, “өнерлінің қолы алтын” деп қараған ата-бабамыздың өнерлі азамат, сал-сері жөніндегі ұғымы – “рыцарь” ұғымынан әлдеқайда ауқымды.

“Демек, дала философиясындағы кісі, толық адам (Абайша), ер деген ұғымдар – кең тынысты философиялық санат.

Қазақтың ұлттық философиясының тағы бір гносеологиялық танымдық ерекшелігі – атамекен, ел-жұрт мәселесі жөніндегі көзқарасы.

Мәдениетті деп саналатын кейбір жұрт өкілдері туған жерін Отаным деп есептемейді. Өскен, кәсіп еткен жеріне Отаным деп қарайды. Ал қазақ жұрты кіндік қаны тамған жерін, ата-баба әулетінің мейті жатқан жерді ерекше қадірлейді. Оны тастап кетуді өлім санайды. Ақындардың “кіндік қаным тамған жерім – ауылым” деп әндетуінде, “Отан – оттан ыстық”, “Отансыз ер – бұралқы итпен тең” деп қарауында философиялық үлкен ой жатыр. Туған елінің табысына масаттанған, елін сүйген ерді мадақтап “басқа елде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол” деуінде де терең патриоттық сарын бар.

Қазақ философиясының өзіндік үшінші ерекшелігі – ана тіліне, сөз өнеріне ерекше ден қойып, жоғары баға беруінде. “Өнер алды қызыл тіл” деп ұққан ата-бабамыз “от тілді, орақ ауызды” ділмәр шешендердің өсиет сөздерін, табан аузында тақпақтап айтқан мақал-мәтел, афоризм сөздері мен ақындардың терме, толғауларын жазу-

сызусыз жаттап, жадында сақтап, қаз қалпында біздің дәуірімізге жеткізген. **Оның себебі – аталы сөздердің өміршендігінде, халықтың тіл құдіретін бағалай білуінде жатыр. Асыл сөздің қоғамдағы тербиелік мәніне ертеден ерекше назар аударып, “ақылдың көзі – аталы сөз” деп ұққан бабаларымыз сөйлей білуді өлмес өнер, асыл мұра деп бағалаған.** Осы пікірді “сөз тапқанға қолқа жоқ”, “шешеннің сөзі мерген, шебердің көзі мерген”, “сөз сүйектен өтеді”, “жақсы сөз жарым ырыс”, «жақсы сөз жан семіртеді», т.б. мақал-мәтелдерден байқауға болады.

Кешегі жоңғар қалмақтарымен кескілескен ұрыс кезінде Қонтажыда кеткен ел кегін асыл сөздің күшімен қайтарған Қаздауысты Қазыбек бидің ақылын, тапқырлығын мадақтап «Жаракты жауды жайратқан сөз», «Тіл қылыштан өткір» деген мәтелдердің шығуы да тегін емес.

Ақылдың көзі логикалық дұрыс ойда жатыр. Логикалық жүйемен ойлай білу – дұрыс жүйелеп сөйлей білуге жетектейтін жол, сөйлеу мәдениетінің алғашқы баспалдағы.

“Тіл мен ойлау – еңбектің жемісі. Тіл ойдың сыртқа шыққан көрінісі», – деп К. Маркс текке айтпаған. Адамның басында қандай ой туса да, егер оны жинақтап қорытып, жүйелеп, лайықты сөзбен дәл бере алмаса, ол айтушыға да, тыңдаушыға да түсініксіз, күңгірт, көлеңке болады. Дұрыс сөйлей білу дегеніміз дұрыс ойлай білу, ал ол логика мен этнолингвистиканың бірлігінен туындайды. Тіл – мәдениетпен қатар өсіп, өркендейтін қоғамдық құбылыс.

Кемеңгер ойдың иелері – ұлы даналар кезінде сөз құдіретінің қоғамдағы тәрбиелік мәніне ерекше көңіл бөліп келген болатын. Мысалы, Шығыстың классик ақыны Ә. Науаи: «Ас тұзбен дәмді, су мұзбен дәмді, ал адамзат салиқалы, саналы сөзімен сәнді» – десе, француздың данышпан жазушысы О. Бальзак: “Сөз өнері – өнер атаулының қиыны және құдіреттісі”, – дейді. Осы ойды тереңдеткен ұлы ақын Абай: «Сөз өнері дертпен тең», – десе, Л. Н. Толстой: «Сөз – ұлы нерсе. Сөзбен адамдарды достастыруға да болады, жауластыруға да болады», – дейді.

Ал қарапайым қазақтың мақал-мәтелдерінен де осы идеялар өзекті орын алған. Мәселен, “Таппасаң сөздің жүйесін, отына өзін күйесін”, «Андамай сөйлеген ауырмай өледі», “Ойнап сөйлесең де, ойлап сөйле”, «Жүйелі сөз жүйесін табар» деп, дұрыс ойлап, дұрыс сөйлей білудің үлкен өнер екенін ұрпақ біткенге үнемі ұқтырып келді. Осыны жастардың зердесіне ұялатуды қажет деп ұққан

қариялар “Көп сөз – күміс, аз сөз – алтын”, “Ақылдының сөзі қысқа, көпке болар нұсқа”. «Токсан ауыз сөздің тобықтай түйіні бар» деп философиялық ой топшылаған.

Сөзшең, өнерлі ақын, әнші азаматтарға жиын-тойларда төрден орын беріп, қошемет көрсеткен. Сөз бастаған шешенді қол бастаған батырмен пара-пар санаған. Жастарды шешендікке, сөз өнеріне үйрету үшін әке-шешелері, аталары мен әжелері оларға мақал-мәтел, жұмбақ, жаңылтпаш, терме, өлең-жыр жаттатып үйреткен. Ойын-тойда қыз бен жігіттер бір-екі ауыз өлеңмен қағысып, айтысуды әдетке айналдырған. Сол айтыс түрлерінен жеңіспен көзге түскен ақындарды көтермелеп, бүкіл ауылдың, рудың, елдің атынан ұлы дүбір тойларда сөз сайысына қосып, жеңген ақындарды қошеметтеп, жорға мінгізіп, шапан жапқан. Немесе екі елдің дау-шарларын сөз тапқыш ақылды адамдарға жүгініп шешкізген. Сөйтіп, тапқыр ойлы шешендерге үлкен құрмет көрсеткен. “Тілдің майын тамызып, сөздің балын ағызып, қас шешендер сөз айтар”, “Көп ішінде сөйлеген – көсемдердің белгісі, ойға салмай сөйлеген, шешендердің белгісі”, “Шешен сөз бастар, батыр қол бастар”, т.б. мақал-мәтелдер осы ойды дәріптеуден шыққан (39).

Жалпы, шешендік қазақ халқының бойына біткен табиғи қасиет екенін Шығысты зерттеуші ғалымдар да байқап бағалай білген. Мысалы, академик В. В. Радлов өзінің “Образцы народной литературы тюркских племен” деген еңбегінің кіріспесінде ауыз әдебиетінің шығу тегіне, тәлімдік мәніне терең тоқтала келе: «Қазақтар нақтылы сөйлеуді бар өнердің алды деп білді, сондықтан да олардың поэзиясы дамудың жоғары сатысына жеткен» (63,167) – десе, ал саяси сенімсіздігі үшін қазақ даласына жер ауып келген поляк офицері А. Янушкевичтің: «Қазақтардың ойлау қабілетінің кереметтігіне менің барған сайын көзім жетті. Сөз дегенде ағып тұр. Бұл жағынан алғанда оларды Батыс Азияның француздары деуге болады. Өзіне жоғарыдан менсінбей қарайтын халықтар арасынан бұл көшпенділердің де құрметті орын алатын кезі келеді» (89, 159), – деп бұдан 150 жыл бұрын асқан сәуегейлік пікір айтуы бүгінде бізді таң қалдырды.

Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылар да, оны қастерлеп жадында сақтаушылар да, келер ұрпақты тәрбиелеуде құрал ретінде жұмсаушылар да ақын-жыраулар болғанын, олар өздерінің қыр маржанымен жастардың сана-сезімін тәрбиелеп жетілдіруде қоғамдық тәрбиешілердің рөлін атқарғанын аңғарамыз.

Қазақтың ұлттық философиясының төртінші ерекшелігі ұлттық тірегінің көшпелі өмірмен, мал шаруашылығымен тығыз байланыстылығы. Тіршіліктің тұтқасы төрт түлік малда деп ұққан қазақ малды жанмен бірдей санаған. Екі қазақ кездесе кетіп амандық сұрасса, “мал-жан аман ба?” – деп сұрауы да сол арнаға саяды. Терісі мен жүнін киім қып киіп, еті мен сүтін азық етіп күн көрген, сау-са – сауын, мінсе – көлік ретінде пайдаланған төрт түлікті (әсіресе, жылқы малын) қадірлеп, қастерлеу қазақ баласы үшін өмір заңы болып есептелген. Өйткені, малдан айырылу шыбын жаннан айрылумен бірдей болған. (Бұған 1932 жылғы ұжымдастыру кезінде қазақтардың малдан айырылып, аштық-қырғынға ұшырауы айқын дәлел). «Мал ашуы – жан ашуы», «Малдының беті жарық, малсыздың күні кәріп», «Мал баққанға бітеді», «Жаманға жан жуымас, жалқауға мал жуымас» деп, ерінбей еңбек етсең ғана мал табасың, малсыз өмір жоқ, күн көрісің қараң деген ой түйген. Ол заңды да. Себебі, тіршілік етудің басқа түрі жоқ көшпелі қазақ елі үшін мал бағып күн көру – өмір сүрудің негізгі тірегі болып саналды. Осымен байланысты – төрт түлік малға арналған мақал-мәтел, ертегі-әңгіме, жаңылтпаш, жұмбақтардың қазақ ауыз әдебиетінде орасан көп болуы, мал атауларының молдығы, бір жағынан, ұлттық психологияның тілдегі көрінісі болып саналса, екіншіден фольклорлық шығармалардың этнопедагогикада тәрбие құралы ретінде қызмет еткенін байқатады.

Тұрмыс-тіршіліктің, еңбек пен кәсіптің өмірдегі көрінісі ұлттық салт-дәстүрлер арқылы марапатталатыны көпке аян. Ал халықтың салт-дәстүрі, көшіп-конумен байланысты туып дамыған. Наурыз тойлары, көшіп келген ағайынға ерулік немесе көшерде көршілерге көшерлік беру, бие байлау, сірне, қымыз жинау, малдың төлдеуімен байланысты уызға, күздікте қарын-майға, қыста соғымға шақыру, отқа май құю, келіннің отқа салар әкелуі, т.б. ырым, жол-жоралар, тіпті қыздың қалың малын немесе ердің құнын да мал санымен есептеу сияқты салт-дәстүрлердің халқымыздың тұрмыс-тіршілігінен ерекше орын алуымен байланысты туғанын дәлелдейді. Сөйтіп, салт-дәстүрлер, бір жағынан, халықтың тұрмыс-тіршілігінің айнасы іспетті болса, екіншіден, сол арқылы ғасырлар бойы өз ұрпағын еңбекке, адамгершілікке, өнерге, өмірге икемдеуде тәрбиенің пәрменді құралы ретінде пайдаланған.

Халқымыздың сан ғасырлық ұрпақ тәрбиесі халықтық салт-дәстүрлер мен ауыз әдебиеті үлгілеріне негізделгенімен, оның да өзіндік мақсат-мүдделері, негізгі қағидалары бар.

1.9. Халық педагогикасының негізгі қағидалары және оның ғылыми педагогикамен байланысы

Тәрбиенің негізгі қағидаларының (принциптері) болуы заңды құбылыс. Халық педагогикасының негізгі қағидаларын арнайы сөз етсек, олар мыналар демекпіз:

1. Келер ұрпақтың ақылды, намысқор, арлы, өміршең азамат болуын тілеу. Жас нәрестенің дүниеге келуі ата-ана, ағайын-туыс, қауым-көпшілікке зор қуаныш әкелумен бірге, борыш та жүктей келеді. Дәлірек айтсақ ұрпақты тәрбиелейтін халық мектебінің есігі сәбидің алғаш дүниеге келген күнінен бастап айқара ашылады. Ол белгілі мақсат-тілекпен байланысты туындайды.

Отбасы үлкендерінің бәрі жаңа туған жас баланы Отанның, елдің асыл азаматы болуын аңсап-армандады. Өнегелі үлкендерге ұқсасын деп дарынды, өнерлі, ақылды ақсақалдарға баланың аузына түкіртіп, азан шақыртып, атын қойғызады. «Ақылын, жасын берсін» деп жаңа туған нәрестені қарияның шапанының етегіне орайды. Ұрпағы өскен қадірлі анаға кіндігін кестіреді, бесікке салдырады, қырқынан шығару ырымдарын жасатады, тұсауын кескізеді, үлкендерден бата алғызады. Халықтың балаға арналған ырым, бата-тілектерінде келешектен күткен үлкен үміт, аңсау арман бар. Тәрбиенің алғашқы қағидасы ата-ананың аңсау арманымен, баладан күтер үмітімен үндесіп жатыр.

2. Баланы жастайынан еңбек сүйгіш, елгезек азамат етіп тәрбиелеу. Ол бесік жырлары мен тұсау кесу – жырларынан, бата, тілек, терме өлеңдерден өзекті орын алған. Еңбек қағидаларын жастардың бойына сіңіру отбасындағы еңбектің қарапайым түрлерінен басталып, қоғамдық маңызды істермен ұштасқан. Ұл баланы қозы, лақ қайтаруға, отын-су әзірлеуге, мал өнімдерінен тұрмысқа қажетті құрал-жабдық (қамшы, шідер, жүген өру, тері илеу, қару-жарак, т.б.) жасауға әзірлеу, қора салу, киіз үйдің ағашын істеу, ұсталық, зергерлік өнерге үйрету, т.б. көзделсе, ал қыз балаларды ыдыс-аяқ жуу, үй сыпыру, шай қою, төсек жинау, кесте, өрмек тоқу, ас пісіру, бала күту, қонақ күтуге, т.б. үйреткен.

3. Халық педагогикасында “Бірінші байлық – денсаулық” деген ұғым өзекті орын алған. “Дені саудың жаны сау”, “Ас адамның арқауы”. «Ауру астан» деп рухани, материалдық байлықтың негізін жекебастың, яғни тәннің саулығына байланысты қарастырған. Бала-

ны туған күннен бастап тұзды сумен шомылдыруды ойластырған, маймен сылау, дене күтіміне ерекше мән беріп шынықтыру, мерзімінде жақсы тамақтандыру мен ұйықтатудың бәрі тән саулығы үшін жасалған әрекеттер.

4. Халық педагогикасында адамгершілік қасиеттерді баланың бойына дарыту, ізгілікке, имандылыққа, адалдықта тәрбиелеу, ар-ожданды қастерлеу басты қағида болып есептелген.

“Жаным – арымның садағасы” деп арды адамгершілік қасиеттің үлгісі санаған.

5. Гуманизм мен патриотизм – халықтық тәрбиенің басты қағидаларының бірі. «Отан отбасынан басталады» деп ұққан ата-бабамыз отбасының, ананың, рудың, отанның намысын қорғауды, қарттарға, ауру, кемтарларға көмектесуді, басқа ұлт өкілдерін сыйлауды отбасы тәрбиесінің өзекті принципі деп бағалаған. “Атаның баласы болма, адамның баласы бол”, “Жақсы – көпке ортақ”, “Ел үшін еңбек ет, халқын сүйген қор болмайды” деген өсиет тәрбиеден өзекті орын алған.

6. Елді, жерді қорғайтын, еңбек ете алатын азамат болу үшін дене шынықтыру қажет. Халық педагогикасында “Шынықсаң шымыр боласың” деп ой қорытқан ата-бабамыз ұлттық ойынға жаттықтырып үйрету (аударыспақ, күрес, теңге алу, қыз қуу, т.б.) арқылы дене тәрбиесіне көңіл бөлген.

7. Тіршіліктің тұтқасы, өмірдің шамшырағы өнер мен білім деп түсінген халқымыз жастарға «Өнерлі өлмейді», «Білегі жуан бірді жығады, білімі жуан мыңды жығады», «Білім – таусылмас кен, өнер – өлмес мұра» дегенді насихаттап ертегі, өлең-жыр, мақал-мәтел, аңыз әңгімелер ұсынған.

8. Адам өмірі мәңгі табиғат құшағында өтетін болғандықтан, ата-бабамыз өз ұрпағын ағаш бесіктен жер бесікке жеткенше табиғи ортаны аялауға, әсемдікке тәрбиелеп келген. Ол туралы әлденеше жұмбақ, жыр, ертегі, аңыздар шығарған.

Мұның бәрі сайып келгенде «*сегіз қырлы, бір сырлы*» еңбексүйгіш, арлы азамат тәрбиелеуден туған халықтық қағидаға негізделген.

«Сегіз қырлы, бір сырлы» азамат тәрбиелеудің ұстанымдары барлық халықта бар ортақ талап. Мысалы. Орыстар ондай адамды “кішкене болса да өнегелі, ақылды”, “ақылды да сүйкімді”, “қайырымды жігіт” деп санаса, таулықтар “нағыз жігіт” деп атайды. Ал чукчалар “адал өмір сүретін азамат” дейді. Ол теңізде – жүзгіш, соғыста – батыр, ғылымда – терең ойлы, билікте – әділ, еңбекте –

шебер, өмірде – бірлікшіл, сөзде – шешен, атыста – мерген, шет жерде – отаншыл, бауырмал деген қасиеттер бойында бар азаматтар.

Өзбектер қайырымды, ізгі жүректі адамды «иманжүзді, құдайы бар азамат» дейді.

Ал қазақта сегіз қырлы азамат дегенді еңбексүйгіш, бауырмал, батыр, өнерлі, өнегелі, шыншыл, әділ, адал болу деп түсінеді.

“Сегіз қырлы, бір сырлы”, жан-жақты жетілген азамат етіп тәрбиелеу үшін бар мүмкіндікті сарқа пайдаланған (2-кесте).

2-кесте

Халық педагогикасының “Сегіз қырлы, бір сырлы”, адам тәрбиелеу қағидалары

1	2	3	4	5	6	7	8
Ақылды, арлы, намысқой азамат болуын қарастыру	Еңбексүйгіш, елгезек етіп тәрбиелеу	Тән сұлулығын қарастыру, әсемдікке баулу	Адамгершілік қасиеттерге (ізгілікке, имандылыққа, қайырымдылыққа, адалдыққа т.б.) тәрбиелеу	Отансүйгіштікке, ұлтжандылыққа, бүкіл адам баласын сүюге тәрбиелеу	«Жігітке жетпіс өнер аз», «Өнер өрге сүйрейді» деп қарап, өнер мен білімді насихаттау	Табиғатты, қоршаған ортаны аялауға, әсемдікке тәрбиелеу	Денені шынықтыруға тәрбиелеу

Енді халықтық тәрбиенің осы басты қағидаларының ғылыми педагогикамен байланысы қандай дегенге келейік.

1. Халық педагогикасында тәрбие ісін баланың жас ерекшелігін ескере отырып жүргізуді талап еткен. Мәселен, «Ұлына бес жасқа дейін патшадай қара, он бес жасқа дейін қосшындай сана, он бес жастан асқан соң ақылшы досындай бағала» деген мәтел баланы еркін тәрбиелеудің, көмекшім деп үмітпен қараудың, ақылшым деп тең санаудың қажеттігін меңзейді. Ал бұл ғылыми педагогиканың ынтымақтастық принципімен қабысып жатыр.

2. Халық педагогикасында тәрбие ісін әр баланың жеке бас ерекшеліктерін (психологиясын ескере отырып) жүргізуді де

ескертеді. «Баланы туады екенсің, мінезді тумайды екенсің», «Бір биеден ала да туады, құла да туады», «Балана үміт арту – әкенің парызы. Ақтау – баланың қарызы» деп ой түйіндеген.

3. Халық педагогикасы баланың тәрбиесі туған, өскен ортасына, ата-ананың, отбасы үлкендерінің, ұстазының үлгісіне байланысты деп қараған. Өскен ортаның тәрбиедегі әсері жөнінде А. С. Макаренко, Н. К. Крупская, А. В. Сухомлинский, А. Құнанбаев, Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев сынды ұлағатты ұстаздардың ой-пікірлері де халық педагогикасының қағидаларымен үндесіп жатыр.

4. Халық педагогикасының тағы бір принципі балаға үлкен талап қоя білуге, оның жеке басын қадірлеуге негізделген. Баланың жіберген қателіктерін үлкендер дер кезінде бақылап дұрыс жолға салуды мақұлдаған. «Ата балаға сыншы», «Баланың балалығына әкенің даналығы бар», «Ақырып айтқаннан ақылмен айтқан артық» деген мәтелдер осы ойды құптаудан туған. Яғни, тәрбиешінің жылы жүректі болуын, тапқырлық тәсілмен тәрбиелеуін орынды санаған.

5. Шәкіртті тәрбиелеу, оқыту барысында ақыл-ойын дамыту – бүгінгі педагогиканың ең көкейкесті мәселелерінің бірі. Дамыта оқытып тәрбиелеу ісі асқақ арманмен байланысты. Осыны құптаған ата-бабаларымыз «Армансыз ұлан – қанатсыз қыран», «Арманы жоқтың пәрмені жоқ» деп келешекті қиялдай білетін арманға, ой дербестігіне тәрбиелеуді мақсат еткен.

6. Халық педагогикасының негізгі принциптерінің бірі – **тәрбиенің біртұтастығы.**

Тәрбие ісінің біртұтастығы ұрпақ тәрбиелеудегі мақсат бірлігінен туындайды. Кез келген тәрбие құралына талдау жаса-са, тәрбиенің түрлері (еңбек, ақыл-ой, адамгершілік, әсемдік т.б.) іштей сабақтасып жатады. Оны бесік жырынан, бата-тілектер мен терме толғаулардан байқауға болады. Тәрбие ісін кешенді жүргізуді ғылыми педагогикалық еңбектер де қуаттайды.

7. Тәрбие ісінің туғаннан өмір бойы үздіксіз жүргізілуін халық педагогикасы да, ғылыми педагогика да құптайды. Халық педагогикасында айтылатын «Адам пәниден бақиға дейін тәрбиеленеді»– дейтін қағида осы ойдан туған.

8. Халық педагогикасы отбасы үлкендерінен бастап, ауыл ақсақалдары, өнер иелері түгел қатыналатын ұжымдық тәрбие ісіне негізделген. Халықтық педагогикада «Көп талқысы – тез», «Көп қорқытады, терең батырады», «Көпке қарсылық – құдайға қарсылық» деп ұжымдық тәрбиені құптаған (*4-кесте*).

Ұжымдық тәрбиеге ғылыми педагогика да ерекше мән берген. Қорыта айтсақ, халық педагогикасы ғылыми педагогиканың ережелері мен заңдылықтарының қалыптасуына бастау бұлақ болған.

Халық педагогикасы бүгінде ғылыми зерттеулердің тек нысаны ғана емес, сонымен қатар ол педагогикалық теориялардың, әсіресе отбасындағы тәрбиенің дамуына үлкен әсер ететін ынтымақтастық педагогиканың іргетасы болып табылады.

Сондықтан да халық педагогикасының бүгінгі күнде тәжірибелік те, ғылыми теориялық та мәнділігі зор екені даусыз (3-кесте).

3-кесте

Халық педагогикасы мен ғылыми педагогиканың қағидалар үндестігі

1	2	3	4	5	6	7	8
Баланың жас ерекшеліктерін ескере отырып тәрбиелеу	Баланың жеке бас мінез-құлқы ерекшеліктерін ескере отырып тәрбиелеу	Тәрбиенің, өскен органның (отбасы, ауыл-аймақ) үлгісіне негізделуі	Балаға жылы жүректі сезіммен қарау, ынтымақтастық идеяны сақтау	Баланы дамыта үйретіп тәрбиелеу, қиялдай, армандай білуге баулу	Тәрбиенің біртұтастығын сақтау, тәрбие ісін кешенді түрде жүргізу	Тәрбие ісінің үздіксіз жүргізілуін сақтау	Тәрбие ісін ұжымдық түрде жүргізуге негіздеу

Қай ғылымның болмасын, тұрақты ғылыми терминдері болатыны сияқты, қазақ этнопедагогикасының да белгілі терминдері бар. Оларға, **жалпы алғанда, мыналар жатады:** шәкірт, мұғалім, ұстаз, оқыту, тәрбие беру, өзін-өзі тәрбиелеу, қайта тәрбиелеу, үлгі-өнеге көрсету, ақыл-өсиет айту, оқыту, әдеттендіру, жаттықтыру, жадында сақтату; **тәрбиенің түрлері:** дене тәрбиесі, еңбек тәрбиесі, ақыл-ой тәрбиесі, адамгершілік тәрбиесі, әсемдік тәрбиесі, табиғатты аялауға тәрбиелеу, ерлікке, ұлтжандылыққа тәрбиелеу, ұл, қыз тәрбиесі т. б.

Жоғарыда аталған халық педагогикасының негізгі қағидалары мен ерекшеліктерін ескере отырып, қазақ этнопедагогикасының

ғылыми-әдістемелік жүйесін қарастырсақ, ол мынадай жүйе болып шығады: (4-кесте).

4-кесте

1. Халық педагогикасының мақсаты мен міндеттері:	2. «Сегіз қырлы, бір сырлы» жан-жақты жетілген азамат тәрбиелеу.
2. Мазмұны	Ұлттық салт-дәстүрлер арқылы балаға ақыл-ой, адамгершілік, әсемдік, дене, денсаулық, еңбек тәрбиелерін беру, мінез-құлық дағдыларын қалыптастыру.
3. Әдістері	Әңгімелесу, кеңесу, түсіндіру, сендіру, талап ету, кеңес беру, үйрету, көрсету, үлгі көрсету, өтіну, бұйыру, жаттықтыру, бата беру, мадақтау, алғыс айту, жалбарыну, қарғау, сөгу, кінәлау, айыптау, жазалау, т.б.
4. Түрлері	Ойындар, тойлар, еңбек мерекелері, ойын-сауықтар, кештер.
5. Құралдары	Санамақ, жаңылтпаш, өлең-жыр, тақпақ, ертегі-аңыздар, жұмбақтар, айтыстар, мақал-мәтелдер, шешендік сөздер, салттар, ырымдар, жол-жоралар, ұлттық ойындар, әңгіме, айтыстар, сабақтар мен үйірмелер.
6. Нәтижесі	«Сегіз қырлы, бір сырлы», жаны таза, тәні сау адам.
7. Тәрбиеге себепші күштер	Табиғат, еңбек, тұрмыс, салт-дәстүр, өнеркәсіптер, дін, ана тілі, ұлттық ойындар.
8. Тәрбие ортасы	Отбасы, ауыл-аймақ, ру, қауым, тайпа, ұлт, мектеп, медресе, ұжым.
9. Тәрбие нысаны	Бала.
10. Халық тәрбиешілері	Әке-шешесі, атасы мен әжесі, апа, ағалары, ауыл үлкендері, өнер иелері.

2.1. Халық тәлімінің тарихи кезеңдері

Зерттеуші-ғалымдар А. Қасымжанов, Ж. Алтаевтың «Біз тарихқа XIV ғасырдың басынан бастап «қазақ» деген атпен есек те, мыңжылдық мәдениеті, философиясы, әдебиеті, тарихы бар халықпыз...» деген ғылыми тұжырымдары қазақ халқының шығу тегін көне дәуірден іздестіруге итермелейді.

Ғылыми тұрғыда жан-жақты зерттеліп, жазылған бұл тарихи деректер біздің қарастырып отырған мәселелерімізге тарихи-әлеуметтік тұрғыда кеңірек үнілуімізге мүмкіндік туғызады.

Қазақтың халықтық педагогикасының тарихын адамзат дамуының қоғамдық құрылыс кезеңдеріне сай, біздің ойымызша, 7 кезеңге бөліп қарастыру қажет демекпіз (5-кесте).

5-кесте

Қазақтың халықтық педагогикасының даму кезеңдері
(шартты түрде)

Бірінші дәуір	Екінші дәуір	Үшінші дәуір	Төртінші дәуір	Бесінші дәуір	Алтыншы дәуір	Жетінші дәуір
Б.з.д. VII-IV ғғ. б.д. V ғ. дейін	VI-IX ғғ. аралығы	X-XV ғғ. аралығы	XV-XVIII ғғ. аралығы	XVIII ғ.-дан XX ғ. 20 ж. дейін	1920-1990 жж. аралығы	1991 ж. кейінгі егеменді ел
Сақтар мен ғұндардың жауынгерлік тәрбиесі	Ұлы Түрік қағанаты кезіндегі тәлім-тәрбие	Араб Шығыс мәдениеті, орта ғасыр ойшылдарының тәлімгерлік ой-пікірлері	Қазақ хандығы кезіндегі ұлттық тәлім-тәрбие көріністері (жыраулар поэзиясындағы тәлімдік ойлар)	Қазақстанның Ресейге қосылу кезіндегі ұлт-азаттық қозғалысы мен ағартушылық-демократиялық бағыттағы тәлім-тәрбие	Кеңестік дәуірдегі ғылыми педагогиканың қалыптасуы	Тәуелсіз Қазақстандағы ұлттық тәлім-тәрбиенің өркен жаюы

2.2. Сақтар мен ғұндар империяларының мәдени-тәрбие дәстүрлері

Сақтар империясы, шамамен, біздің жыл санау дәуірімізге дейінгі VII-III ғасырлар аралығында, қазіргі Орта Азия мен Қазақстан аумағын мекендеді. Сақтар империясының құрамына массагет, исседон, савромат, аримаспы, дайлар, турлар, арийлер және басқа да тайпалар кірген. Сақтардың көсемдері Африсиап, Томирис сол кездегі ірі мемлекет Парсы империясының патшалары Кирге, Дарийге, Александр Македонскийге қарсы күрес жүргізу барысында әскери-

көшпелі тұрмысты қалыптастырған. Металл өңдеп, әлемдік маңызы зор «сақтардың аң стилі» атты зергерлік бұйымдар, қару-жарақтар мен киімдер жасай білген. Жылқы жануарын өте қатты қадірлеген, мал баққан. Осы тұрмыс-тіршіліктерге байланысты, сақтар өз ұрпақтарын дене, еңбек және эстетикалық тәрбие принциптері негізінде тәрбиелеп өсірген. Сол замандарда өмір сүрген, Тәңір дінінің негізін салған данышпан Заратуштра сақтар мен парсыларға ортақ әлемдегі тұңғыш «Авеста» кітабын жазған. Заратуштра сол кездің өзінде (Аристотельдің замандасы) рухани-танымдық, тәлім-тәрбиелік мәнді ойлар айтқан. Сақтардың қайратты жауынгер халық екенін атақты тарихшы Ксенофонт (б.д.д.434-355 жж.) былай суреттейді: «Персидский царь устроил конные ристалища для всадников, представляющих разные народы. Когда начались бега, то какой-то молодой сак вырвался вперед и достиг финиша. Персидский царь предложил ему царство в обмен на коня, но тот отказался, заявив, что отдал бы коня лишь в обмен на благодарность храброго человека...», – деген екен (61, 27) (Бұл жөніндегі мәліметтер Тәлім Антологиясының 3 томында берілген).

Ғұндар б.д.д. III ғасыр мен біздің дәуіріміздің I-II ғасырлары аралығында сақ тайпалары мекендеген аумақтың мұрагерлері болды. Сол кезендердегі үйсін, қаңлы, жу-жу, дунку тайпалары ғұн империясының құрамына кірді, ғұндар металл игерді, мал шаруашылығымен айналысты. Бірақ олардың ең негізгі кәсібі әскери-жауынгерлік өнер еді. Олар өздерінің ұрпақтарын ержүрек, алғыр, епті болуға және зергерлік бұйымдар жасауға тәрбиеледі.

Ғұндардың Еуропаға жасаған жорығы Шығыс пен Батыс халықтары арасындағы этнолингвистика мен ассимиляцияның үлкен өзгерістерге ұшырауына негіз болып, дүние жүзі тарихында Шығыс халықтарының Батысқа қарай жасаған ұлы қоныс аударуы (Великое переселение с Востока) атты тарихи оқиға тудырды. Ғұн көсемі Аттила (Еділ) бастаған қалың қол Ұлы Рим империясына қауіп төндіріп, ақыры құлауына әкеп соқтырды.

V ғасырда өмір сүрген атақты тарихшы-географ Аммиан Марцеллин әскери-көшпелі тұрмысты былай суреттеген: «...кочуя по горам и лесам, они с колыбели приучаются переносить холод, голод и жажду. Они плохо действуют в пеших стычках, зато... сидя на коне, они исполняют все обычные свои дела и сокрушают все, что попадает на пути...» (50).

2.3. Ұлы Түркі қағанаты және оның тәлім-танымдық мұралары (VI-IX ғ.ғ.)

Ұлы Түркі қағанаты орта ғасырларда адамзат өркениетінің қалыптасуына аса зор үлес қосқан, сол дәуірлердегі дамыған мемлекет болған. Қағанаттың пайда болуы бір-бірінен ыдырап, бөлшектеніп кеткен дала халықтарының (тайпалардың) бастарын қосты, тұрақты мәдениеті мен ғылымы дамыған бүгінгі түркі тектес халықтарға ортақ мәдениеттің қалыптасуы мен жасалуына, сонымен қатар әлемдегі аса қуатты саяси империяның қалыптасуына ықпалын тигізді.

Қағанат сол кездегі өркениетті Византия, Араб халифаты және Қытай империяларымен дипломатиялық қарым-қатынас жасап отырды. Ұлы Түркі қағанаты бүгінде Түркия, Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Түркіменстан, Ресейдегі – Татарстан, Башқұртстан, Якутия (Саха), Чувашия, т.б. Қытайдағы Шығыс Түркістан (Шынжаң өлкесі), Еуропадағы Венгрия, басқа да Шығыс Еуропа аумағын мекендеген халықтардың бастарын қосып, шығысында Алтай таулары, батысында Карпат таулары, солтүстігінде Сібір жондары, ал оңтүстік-шығысында бүгінгі Қытай қамалына (Темір қақпа) дейінгі орасан зор аумағын иеленген.

Біздің ойымызды Әзербайжанның белгілі түркітанушы-ғалымы З.Наджип: «...түркі тілдес халықтардың көне жазба әдебиетін қалыптастыруда бүгінгі татар, башқұрт, өзбек, қазақ, қарақалпақ, түркімен, әзербайжан халықтарының ата-бабалары белгілі дәрежеде үлес қосты», – деп дәлелдей түседі (56). Ал белгілі ғалым Ғ. Айдаров: «...Орхон ескерткіштерінен түркі тайпаларының тарихы, мәдениеті, тілі мен әдебиеті, әдет-ғұрпы, салт-санасы жөнінде толып жатқан деректер табылды...», – деп, ұлттық салт-дәстүр мен тәлім-тәрбие жөнінде маңызды пікірлер тұжырымдайды (1, 7).

Көне мұралардың ішіндегі бізге кеңірек мәлім болғандары Орхон-Енисей бойынан табылған, тасқа қашалып жазылған VI-VIII ғ.ғ. ескерткіштер: түрік көсемі Білге қаған, Күлтегін батыр мен ақылгөй Тоныкөк құрметіне қойылған құлпытастар. Оларда ұлы Түрік қағанаты халықтарының тұрмысы мен салты, мәдениеті мен жауынгерлік жортуылдары айшықты да мәнерлі тілмен өсиет сөз үлгісінде баяндалады. Бұлардан қазіргі қазақтардың сөз саптау үлгісіне жақын шешендік өнердің дәстүрлі түрлері айқын байқалады. Ортағасырлық түркі тілді әдебиеттің таңдаулы туындыларынан да ұшыраспайтын бұл жазу-

ларда тәңірінің «Жарлығымен» болатын бектер мен қара халықтың қағанға адал берілгендігі, қағандардың қараларды билеп-төстеуі жайында сөз қозғалады. Мәселен, «Егер сен, түркі халқы, өз қағаныңнан, өз бектеріңнен, өз отаныңнан жырақ кетпей, бірге жүрсең, сен өзін де бақытты өмір сүресің, өзіннің отбасында болсаң, ешнәрседен мұқтаждық көрмейсің...» деп, бек пен қара халықты бірлікке шақырады. Түркі халқына қамқорлық жасау мәселесі де тас жазулардың өзекті арнауы («Ер жүрек халық, күшті халық», «Бізге жеңіс әперген жер-суымыз (Отанымыз) деп білу керек», т.б.

Тәлімдік тұрғыдан, «құлақ қойып тыңдаңыздар, тереңнен ойланып, толғаныңыздар, өлімнен ұят күшті... Адам ұлының бәрі де өлмек үшін туады... Менің ағам мені адам етті» дейтін жолдар көңіл аударарлықтай (29, 18).

Ежелгі түркілердің, ауызекі поэзия дәстүрі бізге IX ғасырда ғұмыр кешкен әнші, әрі сазгер, небір тамаша күй шығарған Қорқыт атаның, есімін жеткізді. Ол адамзат өмірінің соншалықты қысқалығына наразы болып, пенде атаулыны ажал құрығынан құтқармақ болды. Қорқыт өзінің жанын жегідей жеген ой-сезімдерін қазалы жанның үрейін, өлімнен қашып құтылудың амалын қобыздың азалы күйімен, поэзиялық көркем тілмен баяндайды. Ол эпос үлгісіндегі поэзиялық мұра ретінде біздің дәуірімізге жетті. Онда Сыр бойын мекендеген көшпелі тайпалардың тұрмысы мен әдет-ғұрпын, діни наным-сенімдерін бейнелейтін мәліметтер көптеп кездеседі. Олар тәлімдік жағынан да аса қызықты дерек болып табылады. Мәселен, «Анадан өнеге көрмеген қыз жаман, атадан тағылым алмаған ұл жаман», «Менмен, такаппар адамды тәңірі сүймейді», «Ақылсыз балаға ата дәулетінен қайран жоқ», «Қонағы жоқ қараша үйден құлазыған түз артық». «Әйелдің төрт түрі болады: оның бірі – ниеті қара әйел, екіншісі – нысапсыз әйел, үшіншісі – үйдің құты болған әйел, төртіншісі – кесірлі әйел...» деп келетін Қорқыттың нақыл сөздері өз мәнін күні бүгінге дейін жоймай келеді (51, 7-9).

Араб-шығыс мәдениетінің қазақ даласына тарауы.

2.4. Орта ғасыр зиялыларының тәлімгерлік ой-пікірлері (X-XV ғ.ғ.)

IX-X ғасырларда ұлы Түркі қағанаты бірнеше мемлекеттерге (Карлұқ, Түркеш, Қарахан, Қыпшақ, Ұйғыр, Хазар, Қимақ, т.б.)

бөлініп, Араб халифаты империясының Орта Азия мен Қазақстан аумақтарына үстемдік жүргізулеріне әкеліп соқты. Арабтар ислам дінін уағыздаумен бірге, ғылым мен білім де әкелді. Нәтижесінде түркі халықтарының ұлы ғалымдары Фараби, Фердоуси, Ибн Сина, Бируни, Низами, Науаи, Қашқари, Иассауи, Баласағұн және басқалары араб тілі мен мәдениетін меңгерді. Оның үлкен прогрессивтік маңызы болды. Көптеген шаһарларда діни медреселер ашылды, ғылым мен білім деңгейі артты. Медреселер діни ілімдермен ғана шектеліп қалмай, арифметика, медицина, жаһаннама (философия), дінтану, астрология сияқты әлемдік маңызы зор дәріснама беруді басты мақсат етті. Бұл жерде қазақ топырағындағы Отырар даласында дүниеге келген, Шығыстың екінші Аристотелі атанған ғұлама ғалым Әбу Насыр Әл-Фарабидің (870-950 ж.ж.) еңбегіне ерекше тоқтала кетуге тура келеді. Бірнеше ұлттың тілін білген, ғылым-білім іздеп, бар өмірін сол жолға сарп етіп, артында қыруар еңбек жазып қалдырған Әл-Фараби бабамыздың тәлімдік-ұстаздық еңбегі ұшан-теңіз. Оның сан-салалы трактаттарында («Мемлекет қайраткерлерінің нақыл сөздері», «Азаматтық саясат», «Бақытқа жету жолында», «Риторика», «Шешендік өнер негіздері», «Қайырлы қала тұрғындарының көзқарастары туралы трактат», т.б.) педагогикалық, психологиялық, философиялық, дидактикалық және әдіснамалық ой-пікірлері баяндалады. Бұл еңбектерде оқыту әдістерінің түсінікті, дәйекті, жүйелі, көрнекі болуына, сондай-ақ дағды, әдет, қабілет, икем, мінез, бақыт, т.б. тәлім-тәрбиелік ұғымдарға түсінік береді. Көз жеткізу, иландыру, мойын ұсындыру тәрізді әдіс-тәсілдерге талдау жасайды. «Математикалық трактаттарда» Фараби жүзден аса геометриялық есептердің шешілу әдістерін, олардың құрылымын және шығару жолдарын түсіндіреді. Аристотельдің жан туралы ілімін одан әрі дамыта отырып, Шығыс әлемінде тұңғыш рет психологиялық терминдерді тізбектейді. Фараби жан жүйесі туралы ілімдердің сан-салаға бөлінетініне (музыкалық, педагогикалық, қоғамдық, медициналық), түрлі іс-әрекеттерге қарай жетілуіне тоқталады. Фараби мұралары Орта Азия мен Қазақстан халықтарының философиялық, психологиялық және педагогикалық ой-пікірлерінің әрмен қарай өріс алуына ерекше ықпал етті. Мәселен, X-XV ғасырлар аралығында Орта Азия мен Қазақстан топырағында медресе шәкірттеріне арналып математика, логика, этика пәндері бойынша көптеген оқу құралдары жарық көрді. Тавтазани жазған «Мантик» (Логика) оқу құралы медреселер-

де ұзақ жылдар бойы қолданылып келді. Тавтазанидің ізбасарлары Ортаазиялық ойшыл-ғұламалар Диуани (XV ғ.) мен Жүсіп Қарабағи (XVI ғ.) жазған кітаптарды қазақтың ұлы ағартушысы, ақын Абай Құнанбаевтың пайдаланғаны мәлім (45,1 том, 50).

Мәдени тарихымыздан ерекше орын алатын «Диуани Хикмет» атты кітап 70 жыл бойы «діни-мистикалық еңбек» деп біржақты бағаланып, беті ашылмай келді. Ал шындығында, өзінің ақыл-парасат, өсиеттілігімен бүкіл Шығыс елдерінің ғалымдарын таңдандырған еңбек еді. XI ғасырда өмір сүрген әрі ақын, әрі ғалым-философ, тарихшы Кожа Ахмет Иассауи бабамыздың ғылыми еңбегін бүгінде ыстық ілтипатпен ауызға аламыз. Иассауидің еңбектерін белгілі шығыстанушылар А. Бамбери, П. Ахмеров, В. Бартольд, М. Массоу, т.б. бұдан әлденеше жыл бұрын зерттеп, өз пікірлерін ортаға салып кетсе, бұл бағытта оның туған топырағы Қазақстанда арнайы зерттеу еңбектерінің шықпауы өкінішті-ақ. Иассауи еңбектерінде баса айтылатын, адамды тура жолға бастаушы жаратушы күшке табыну, оның хақтығына тағзым ете отырып, қиянатсыз, бейкүнә, адал жандарды тәрбиелеу жайлы тұжырымдар әлі де ғылыми зерттеуді қажет етеді. Бұл жерде Иассауидің сопылық еңбектері өзінен кейінгі ақын-жазушылардың дүниетану көзқарастарына, қала берді жазба әдебиетіміздің шырқау биігі атанған Абайға да азды-көпті әсерін тигізгенін айта кету қажет. Иассауи айтқандай, Абай да «Құдай – хақ, иман – парыз» дей отырып, «жақсылық-жамандықты жаратқан құдай, бірақ қылдырған құдай емес. Ауруды жаратқан Құдай, ауыртқан Құдай емес. Байлықты, кедейлікті жаратқан Құдай, бай қылған, кедей қылған Құдай емес... Құдайдан қорқып, пендеден ұял, балаң бала болсын десең, оқыт... Иман, обал, сауап бар жерде әділет бар... Хақтың жолы осы», – деп, халықты имандылыққа, мейірімділікке, әділеттілікке, оқу-ағарту ісіне үндеген.

XI-XII ғасырларда қазақ жерінде түркі тілінде жазылған этикалық-педагогикалық трактаттар көп тарады. Мәселен, Жүсіп Баласағұнның «Құдатғу білік» («Құтты білік») атты кітабы сол кездегі түркі тілдес халықтардың арасында дүнияуи тақырыпта жазылған алғаш еңбек еді. Мұнда адамға білімнің қажеттігі, оның тірліктегі мәні, бақыт туралы, адамның іс-әрекетінің оңы мен терісі, тілден келетін пайда мен зиян, ел билеуші әкімдерге қажетті асыл қасиеттер, әртекгі жұртшылық өкілдерінің тілін таба білу, т.б. хақындағы ой-толғамдар, сондай-ақ отбасы мен неке, ұл мен қыздың

өнегелі тәрбиесі, бала мен ата-ананың қарым-қатынасына байланысты мәселелер жан-жақты сөз болған.

Орта ғасырдан бізге жеткен тағы бір жазба ескерткіш – түркі тілдерінің сөздігі, халықтың сөз қолданыс үлгілерінің топтамасы іспетті Махмуд Қашғаридың «Диуани луғат ат-түрік» атты еңбегі болды. Бұл сөздікте этнопедагогикалық және моральдық-психологиялық мазмұндағы қызықты топшылаулар аз емес.

Осы өңірден шыққан екінші бір ойшыл – Ахмет Игүнекидің (XII ғ.) «Хибатул хикайк;» («Ақиқат сыйы») атты шығармасында ілім-білімді игеру ісінің, халық үшін пайдасы, оның көзқарасының бұқарашылық сипаты, гуманистік ой-пікірлері айқын сипатталады. Ол сол замандағы адамдардың бойындағы ұнамды, ұнамсыз моральдық-этикалық қасиеттерін атап қана қоймай, сонымен бірге бірсыпыра пайдалы кеңестерін де ұсынды. Мысалы, «Егер билікке қолың жетсе, мақтанба, асып-таспа», «Бастық болсаң, жайсаң бол», «Кәріге де, жасқа да құрмет көрсет», «Айтар лебіңді алдымен ойланып ал», т.б. ұлағатты өсиетнамаларын айтады.

Қазақстан мен Орта Азия жеріне XIII ғасырдың басында Шыңғыс хан жасақтары басып кірді. Көп ұзамай, бұл аймақ монғолдардың ұлан-асыр империясының құрамына енді. Орыс жылнамаларында мұны «Алтын Орда дәуірі» деп атайды. Шыңғыс хан шапқыншылығына ұшыраған қазақ даласы алаулаған өрт құшағында қалды. Көне мәдениет көздері – Отырар, Сығанақ, Исфиджаб қалаларын жалын жалмады. Монғол шапқыншылығы Қазақстанның мәдени дамуын бірнеше ғасырға кешеуілдетті, оның дербес мемлекет болып, егемендік алу өрісін барынша шектеді. Алтын Орда ыдырап, қазақ даласы Ресей қол астына қарағанға дейін (1731 ж.) қазақ жері кескілескен шайқастардың, қанды майданның, үлкен сахнасына айналды. Жат жерлік басқыншылар ондаған қалалар мен елді мекендерді жермен-жексен етті. Осы өлкеде тұратын халықтардың экономикасы да, рухани өмірі де қатты күйзеліске ұшырады. Әл-Фараби дүниеге келген Отырар қаласы, ондағы атақты кітапхана, медресе, керуен сарайы, т.б. мәдениет ошақтары жойылып кетті.

Монғол шапқыншылығынан Алтын Орданың ыдырауына дейінгі аралықта (XIII-XV ғ.ғ.) түркі тілдерінде едәуір жазба мұралар жасалып, оларда тәлім-тәрбиелік сипаттағы кеңестер уағыздалды. Мәселен, Р.Хорезмидің «Махаббатнамасында», «Төзімнен артық нәрсе жоқ», «Ақыр түбі адалдық жеңеді», «Адамның жүрегі тазалыққа талпынады» деген ой тұжырымдалса, сол кездегі өмір

сүрген ғұлама Сайф Сарай өзінің «Гүлстан» атты дастанында «Адамның артында алтынға толы ақ сандық қалғанша, ізгілікке толы жақсы ат қалғаны мақұл», «Күншілдің көзіне дарының – мінің болып көрінер», «Іші тар құсадан арылмас, жаны жайсаңның есте көңілі тарылмас» деген секілді ғибрат сөздерді уағыздады. Діни медреселерде Шығыс халықтарына ортақ «Чор кітаб» атты тәлімдік-танымдық педагогикалық туынды дүниеге келді.

Атақты астроном Ұлықбектің әлемде тендесі жоқ обсерваториясы ортағасырлық үлкен ғылыми жетістік болып саналды.

Алтын Орда мемлекетінің кезінде пайда болған «Бабырнама» («Бабыр дастаны»), ал Хорезмидің «Махаббатнама», Саиф Сарайдың «Қырық бір батыр жыры», «Гүлстан бит турки», Құтыптың «Хусрау Шырын» сияқты туындылары сөзсіз жас ұрпақтарға тәлім-тәрбиелік ықпалын тигізді. Бұл кезеңдердегі тәлім-тәрбиенің көріністері – негізінен әскери-жауынгерлік бағытта өрбіді. Ел қорғау мәселелері ұлы ойшылдар мен ақындар шығармаларының өзегі болды.

Ата-аналар ұрпақтарының ең алдымен қайратты, епті және намысқой, өнерлі болып өсулерін талап етіп отырды.

2.5. Қазақ хандығы тұсындағы ұлттық тәлім-тәрбие (жыраулар поэзиясындағы тәлімдік ойлар)

Қазақ хандығының құрылуы – XIV-XV ғасырларда, Алтын Орда мемлекеті мен Әмір Темір (Бабыр) империясының өзара бақталастықтарының нәтижесінде әлсіреп, ыдырай бастаған кезеңдерге тура келеді. Қазақ хандығы – сөзсіз кешегі ата-бабаларымыз сақтар мен ғұндардың, ежелгі түркілердің, Шыңғыс хан мен Алтын Орда империяларының заңды мұрагерлері болып саналады.

Алтын Орда империясының ыдырауы – Русь мемлекетінің отаршылдық бұғаудан босанып, өз тәуелсіздігін алуына әкеліп соқты. Шыңғысхан мен Алтын Орда империяларынан саяси тәжірибе жинақтаған Русь мемлекетінің тәуелсіздік алуы – қайта өрлеу дәуіріне (XIV-XVI ғ.ғ.) дөп келді.

Тарихтың бұл беті – Шыңғыс хан империясының тарихымен бірге өрбіді. Бір кезде Шыңғыс хан, Бату, Жошы, Тоқтамыс, Ақсақ Темір империясының отар елі болған Ресей, кейін сол империядан ыдырап, бөлініп шыққан халықтарды (өзбек, татар, ноғай, Сібір (Көшім), Қырым, Астрахань хандықтарын) өз империясының отар еліне айналдырды.

Қазақ хандығы жаңа мемлекет болып қалыптасуы барысында (1470-1718 ж.ж.) 250 жылдай тәуелсіз ел болып, дербес өмір сүрді. Бірнеше ауыр қасіреттерді, жойқын соғыстарды басынан кешіріп, тіпті жер бетінен жойылып кете жаздады.

Қазақ жерінің байлығына қызыққан Ресей мен Қытай империялары құпия келісім-шарт жасасып, Қытай – жоңғарларды, ал Ресей – қалмақтарды қарсы айдап салды.

Осындай саяси оқиғалар қазақ халқының әлеуметтік-экономикалық дамуын тежеді. Көне ғасырлардан бері қалыптасып келе жатқан ғылым мен білімнің, тарих пен мәдениеттің одан әрі дамуына қажетті жағдайлар туғызылмады.

Қазақ халқының өзіндік мәдени, рухани, әдеби ұлттық дәстүрі қалыптасты. Қазақ ұлтының дамуы мен қалыптасуына зор үлес қосқан хандар мен сұлтандар, билер мен жыраулар, батырлар мен ақындар Жәнібек, Керей, Асанқайғы, Мұхаммед-Хайдар Дулати, Қадырғали Жалайыри, Қасым, Есім, Хақназар, Тәуекел, Тәуке, Қазтуған, Ақтанберді, Шал, Әнет, Төле, Қазыбек, Әйтеке, Әбілқайыр, Абылай, Бұқар, Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай, Райымбек, Сырым, т.б. көптеген адамдар болды. Осы кезде аузы дуалы ақылгөй жыраулар мен шешен билер жалпы жұртқа өнегелі сөздерімен, өлең-жыр толғауларымен зор ықпал етіп халықты ел болуға, береке бірлікке шақырып, қоғамдық өмір сахнасына шыға бастады.

Қазақ жырауларының толғау тебіреністері, қанатты сөздері, өзінің тәлімдік шарапаты жағынан ғана емес, сонымен бірге рухани, эстетикалық жағынан да аса маңызды болды. Жыраулар жауынгерлік заманда хандар мен бектер, қолбасшы батырлардың ақылгөй кеңесшісі болып, жорыққа бірге аттанды, ру-тайпаларына басшылық етті, сұрапыл қанды майдан көріністерін жырға қосты, ерлігін мадақтады, шәйіт болған батырларды жоқтап, ел қайғысын бөлісті.

XV-XVII ғасырлардағы жыраулар шоғырынан өздерінің тәлімдік идеяларымен Асанқайғы, Шалкиіз, Жиембет, Бұқар жырау секілді дала философтары ерекше көзге түскен еді. Халқының қамын жеп, оның береке-бірлігін, келешектегі бағытын, келер күнін аңсаған Асанқайғы (XV ғ.) өз отандастарының алдағы тағдыры не болмақ деген толғаныспен күн кешті. Содан да болар, ел аузында оның есіміне «қайғы» деген ат қосақталып, аңызға айналды.

Қазақтың халық педагогикасының ең алғашқы іргетасының қалануына негіз болған Асанқайғының, Мұхаммед-Хайдар Дулати,

Қадырғали Жалайыри, Казтуған, Шалкиіз, Умбетей, Сыпыра, Доспамбет, Бұқар, Жиёмбет, Марғасқа, т.б. көптеген ақын-жыраулардың шығармаларын атап өткен жөн (39).

XV-XVII ғасырларда өмір сүрген қазақ ақын-жырауларының поэзиясынан ғасырлар сыры, халықтың салт-дәстүрі, ой-арманы мен тілек-мақсаты айқын аңғарылады. Өйткені, жыраулар толғауларынан халықтың небір нәзік сырлары, мұң-мұқтажы, ой-толғанысы, қуаныш-сүйініші, келер ұрпаққа айтар өнегелі өсиеті өзекті орын алған. Яғни, олар халықтың тәлім-тәрбие мектебінің ұлағатты ұстаздарының рөлін атқарды...

XV-XIX ғ.ғ. ақын жыраулар поэзиясын сөз еткенде, олардың халық үшін еткен еңбегіне, ой-қиял өрістеу өресіне, қимыл, әрекетіне қарай үш топқа бөліп: жауынгер жыраулар (Доспамбет, Жиёмбет, Ақтамберді, Махамбет); мәмілегерлер (Асанқайғы, Сыпыра, Умбетей, Бұқар); тәлімгер жыраулар: (Шал, Базар, Майлықожа) деп шартты түрде жіктеуге болады. Ақын-жыраулар өлең-жырларымен де, өнегелі ісімен де халыққа белсене қызмет етіп, ел ұйытқысы, тәлім-тәрбие мектебінің ұстазы бола білді.

Тәуке хан (1652-1715) қазақ даласына хандық құрып тұрған кезде (1680-1715 ж.ж.) қазақ даласын билеудің Заңдар жинағы «Жеті жарғыны» шығару жөнінде (1630 ж. шамасында) Жарлық шығарып, Әнет баба бастаған қазақтың 40 биінен билер Кеңесін құрады. Олар өзара бір жыл ақылдаса келіп, ақыры «Жеті Жарғы» атты ел билеудің жаңа заңдар жинағын шығарады. Тәуке хан бастаған осы заңдар жинағы мемлекеттік Конституция ретінде 1917 жылға дейін 220 жыл өмір сүріп келді. Ал ол – бүгінгі Қазақстан Республикасы қабылдаған Ата Заңымыздың (Конституциямыздың) негізгі іргетасы болып саналады. Сондай-ақ сол кезеңдерде дүниеге келген Мұхаммед-Хайдар Дулатидың, «Тарихи-и-рашиди», «Жаһаннама», Қадырғали Қосынұлы Жалайырдың «Жамиғат тауарих» (Жылнамалар жинағы), халық туындылары «Наурыз бейіті», «Нысабнами казах» («Қазақтар шежіресі»), т.б. ұрпақ танымы үшін аса зор тәлімдік мәнді шығармалар еді.

Бұл дәуірде мал шаруашылығы, егін шаруашылығы, ою-өрнек пен зергерлік бұйымдар жасау, кілем, алаша, ши тоқу, ер-тұрман, құман, ыдыс-аяқ (керамика) жасау, музыкалық аспаптар жасау сияқты кәсіптер жедел дамып, еңбек және эстетикалық тәрбие берудің негізгі құралына айналды.

2.6. Ресей отаршылдығына қарсы қазақ даласындағы ұлт-азаттық қозғалыстар және ағартушылық-демократиялық идеялардың өркен жаюы

1650-1730 жылдар арасындағы қазақ-жоңғар соғысы Қазақ хандығын қатты әлсіретті. XVIII ғасырдың басында Тәуке хан өлгеннен кейін қазақ елі үш жүзге бөлініп, үш хан сайлап, біртұтас қазақ хандығының бірлігі мен қуатын әлсіретіп, жоңғарларға жем болды. Кіші жүзді – Әбілқайыр, орта жүзді – Сәмеке, ұлы жүзді – Жолбарыс хан билеп, әрқайсысы ұлы хан болуға таласып, ақыры «Ақтабан шұбырынды» атты қайғылы жағдайға душар етіп, халықты зор қырғынға ұшыратты.

1730 жылы Кіші жүз ханы Әбілқайыр өз билерімен келісе отырып, қазақ халқын сақтап қалу мақсатында Ресей империясына бодан болуға мәжбүр болды. Көптеген хандар мен сұлтандардың қарсылық білдіргеніне қарамастан, Ресей қазақ жерін отарлап алу саясатын әрі қарай жүргізе береді. Қазақ жүздерінің басын қосуда қазақ халқының атақты, данышпан ханы – Абылай хан өте үлкен саяси-дипломатиялық күрес жүргізді.

Бұл жайында «Қазақтың көне тарихы» атты кітапта «XIX ғасырдың 20-жылдарында Ресей өкіметі қазақ арасында хандық үкіметті біржолата жойып, ел басқарудың жалпыресейлік тәртібін жақындатуға тырысты...» деп, Қазақ елінің, отар елге айналғаны жайында әңгімелейді.

Қазақ жеріне қоныстана бастаған орыстар шұрайлы егістік жерлерді, мал жайылымдарын заңсыз тартып алды, бағынбағандарды жазалады. Мектептер мен шіркеулер салып, балаларды шоқындыру мен орыстандыру саясатын жүргізді. Патшалық Ресей бай-сұлтандардың балаларына арнап мектептер салды.

Осындай мақсаттағы оқу орындары Қазақстанда 1789 жылы Омбы қаласында «Азиатское училище» және 1841 жылы Батыс Қазақстандағы Бөкей ордасында қазақ бай-феодалдарының балаларына арналған мектептері ашылды. Орыстандыру, отарлау саясатын қатты сынаған Мұрат Мөңкеұлының, Шортанбай Қанайұлының, Дулат Бабатайұлының шығармалары халық арасында кең тарады. Отарлау саясатына қарсы Сырым Датұлы, Исатай-Махамбет, Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілістер қазақ даласында 15-20 жылға созылды.

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ даласында Ресейдің алдыңғы қатарлы демократиялық ой-пікірдегі (Герцен, Белинский, Радищев, Чернышевский, т.б.) оқымыстыларының жолын қуушы А. Янушкевич, Ф. Достоевский, Э. Михаэлисс, Н. Долгополов, С. Гросс, Т. Шевченко, т.б. зиялы-демократтар жер ауып келіп, Ш. Уәлиханов, Ы. Алтынсарин, А. Құнанбаев сияқты қазақ демократ-ағартушыларымен достасып, олардың саяси-идеялық, ағартушылық көзқарастарының қалыптасуына игі әсерін тигізді (44, 6).

Қазақ даласында білімнің дамуы мен қалыптасуына белгілі қоғам қайраткері, педагог, этнограф, жазушы және ағартушы Ыбырай Алтынсарин өте үлкен еңбек сіңірді. Ы. Алтынсарин патшалық Ресейдің орыстандыру, шоқындыру және байлардың балаларына жеке мақсаттары үшін білім беруді көздеген саясаттарын батыл айыптады. Орыс-қазақ мектептерін ашуды насихаттаумен қатар, Алтынсарин тәрбие жұмысы барысында қазақтың халықтық ауыз әдебиет үлгілерін пайдалануды қуаттады. Осы принцип негізінде құрастырылған өзінің «Қазақ хрестоматиясын» (1879 ж.) атты оқулығын жазып, ұсынды.

Халық ағартушылары, қоғам қайраткерлері Абай Құнанбаев, Шоқан Уәлиханов, Құрманғазы Сағырбаев ұлттық ғылым мен өнердің, мәдениеттің негізін салды. Шоқанның ашқан ғылыми жаңалықтары, Абай өлеңдері мен қара сөздері және Құрманғазының музыка өнері жас ұрпақты жетілдіріп, тәрбиелеуде зор ықпалын тигізді.

2.7. Кеңестік дәуірдегі қазақ педагогикасының ғылым ретінде дамып қалыптасуы

XX ғасырдың басында империалистік патшалық Ресейдегі саяси-әлеуметтік жағдайлар шиеленісе түсті. Халықты қанау басым сипат алды. Ел арасында толқулар басталды.

Ресей империясының құрамында болып келген Қазақстанның зиялы қауымы осы мәселелер төңірегінде саяси-демократиялық қозғалыстарға белсене араласты. Олар патшалық Ресейдің отаршылық және орыстандыру саясатын батыл айыптады, қазақтардың шұрайлы жерлерін қайтарып беру және жастардың білім алуларына жағдай туғызу, мектептер салу туралы талаптар қойды.

Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев, Сәкен Сейфуллин, Мұхтар Әуезов, т.б. қазақтың зиялы қауым өкілдері ұлттық сана-сезім мен тәлімдік идеялардың көсемдеріне айналды.

Қазан төңкерісіне дейін шыға бастаған «Дала уәлаяты» (1889-1902 ж.ж.) газеті, «Айқап» журналы мен «Қазақ» газеті (1911-1916 ж.ж.) және басқа да басылымдар қазақ халқының ұлттық ерекшеліктері, мүмкіндіктері, мәдениеті, ғылымы, тарихы мен этнографиясы хақында аса маңызды ой-пікірлер жариялап отырды.

Бұл орайда, белгілі қоғам қайраткері, ғалым-түркітанушы Ахмет Байтұрсынов «Қазақ» газетінде былай деп жазады: «...қазақ жерінде өндіріс жоқ, шикізатын сатады, ал сол шикізаттан жасалған өнімді 2-3 есе қымбат түрде сатып алады. Бұл надандықтан келген кемшілік – білім-ғылымнан қалыс қалушылық. Ал қалыс қалуға үлкен себеп – қазақ жерінде мектептер өте аз...», – деді («Қазақ» газеті, 1913 жыл, 15 тамыз, № 26).

1917 жылы Ленин бастаған коммунистік партия Ресей патшасын тақтан құлатып, тарихқа белгілі Қазан төңкерісін жасады, әлемде жаңа империяның негізі қаланды. Қазақстан енді орыстар басқарған бұрынғы Ресей империясының мұрагері жаңа Кеңес Одағының (КСРО) құрамына кіруге мәжбүр болды.

Бұл кезең қазақ халқына тиімді және тиімсіз әсерін тигізді. Қоғам проблемаларының аса күрделі саласы – сауатсыздық жойылды. Көптеген маңызды кәсіпорындар, электр станциялары, су жолы арналары салынып, жұмысшылардың жағдайлары едәуір жақсарды. Мектептер, балабақшалар және арнаулы орта, жоғары оқу орындары ашылды. Әлемдік тәжірибелерге негізделген кеңестік ғылыми педагогика мен психология ғылымдарының негізі қаланды.

Мектептегі оқу-тәрбие жұмыстары, негізінен, орыс тілінде жүргізілуі талап етілді. Әрине, орыс тілінде білім беру прогрессивті рөл атқарғанымен, онда қазақ мектептерінің оқу-тәрбие жұмыстарына қайшы келген жағдайлар көп болды.

Кеңес Одағы кезінде қалыптасқан педагогикалық тәжірибелер «коммунистік идеологияға» негізделіп, «коммунистік тәрбие беру» атты саяси-педагогикалық, диктатуралық жүйеге ұласты.

1937-1938 жылғы жүргізілген Сталиндік жаппай қудалаушылық пен 1941-1945 жылдардағы соғыста қазақ халқы өте үлкен қырғынға ұшырады. Ұлттық тәлім-тәрбиенің дамуы мен қалыптасуына үлкен үлес қосқан қазақтың көптеген зиялы азаматтары жеке басқа

табынудың құрбаны болды. Мұның өзі ұлт мәдениетінің өсуінің үлкен тежелуін әкелді соқтырды.

Соғыстан кейінгі жылдары жаппай орыстандыру мәселесі қолға алынды. Қазақстанда тың жерлерді игеру мәселесі отаршылық принципке негізделіп, өкімет тарапынан жүзеге асырылып отырылды. Мемлекеттік басқару жұмыстары, іс қағаздары, қоғамдық жиындар бірыңғай орыс тілінде жүргізілді. Шеттен келген басқа ұлттардың Қазақстанға қоныстануына мәжбүр еткізген өкімет саясатының нәтижесінде көптеген қазақ мектептері, балабақшалары, жоғары, арнаулы оқу орындарындағы қазақ бөлімдері қысқартылды.

Халық педагогикасы жөнінде ғылыми-зерттеулер жүргізуге шек қойылды. Ұлттық салт-дестүрлерді дәріптеу санадағы ескінің сарқыншағы деп бағаланды.

Мектеп, мектептен тыс мекеме және балалар мен жастар ұйымдарының тәрбие жұмыстары коммунистік идеологияға негізделді. Оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдар орыс тілінің аудармасы негізінде пайдаланылды. Қазақ тілінде оқу-тәрбие жұмыстарына арналған әдістемелік нұсқаулар жазу назардан тыс қалды.

Дегенмен, ұзақ ғасырлардан бері келе жатқан қазақ педагогикасының қоғамдық өмірінің қажеттілігіне бағытталған туындылар М. Жұмабаевтың «Педагогика», А.Байтұрсыновтың «Оқу құралы», «Сауаташқыш», «Тіл құралы», «Ж. Аймауытовтың «Тәрбиеге жетекші», «Психология» атты еңбектері, С. Көбеевтің, Н. Құлжанованың, М. Әуезовтің, М. Дулатовтың, Қ. Жұмалиевтың, Е. Смайыловтың, М. Ғабдуллиннің, Ә. Марғұланның, т.б. шығармалары жас ұрпақтың бойына ұлттық сана-сезім көзқарасын қалыптастырды.

Кенестік дәуірде педагогика, психология ғылымдары саласында М. Жұмабаевтың, Ж. Аймауытовтың, Ш. Әлжановтың, Р. Г. Лембергтің, А. П. Нечаевтың, И. Л. Стычинскийдің, Т. Тәжібаевтың, Ә. Сембаевтың, Ә. Сыдықовтың, Қ. Бержановтың, Е. Суфиевтің, А. Темірбековтің, А. Асылбековтің, Қ. Б. Жарықбаевтың, Т. Сабировтың, К. Құнантаеваның, М. Мұхановтың, А. Мәдиннің, С. Мусиннің, Ә. Сейтешевтің, Т. А. Умановтың, Н. П. Хмельдің, А. Көбесовтің, т.б. әлденеше монографиялық еңбектері жарық көрді. Педагогикалық ғылыми-әдістемелік «Қазақстан мектебі» журналы (1925 ж.) шығарылып, онда мектеп мұғалімдері мен педагог ғалымдардың еңбектері үнемі жарық көріп отырды. Педагогикалық,

психологиялық оқулықтар ана тілінде шығарылып, ғылыми терминдері қалыптасты.

Сөйтіп, педагогика, психология және әдістеме ғылымдары жеке ғылым болып шықты. Алайда, Кеңестік педагогикалық ғылыми-зерттеу жұмыстарында халық педагогикасына терең мән берілмей, көп жағдайда коммунистік тәрбие тұрғысынан зерттеу талап етілді. Балалар мен жастарға жан-жақты тәрбие беруде үлкен жауапкершілікті мойындарына алған пионер-комсомол ұйымдары негізінен коммунистік тәрбие принциптеріне сүйенді.

Қазақ мектептері негізінен, ауылдық жерлерде орналасқандықтан, оның материалдық-техникалық базасына көп мән берілмеді. Мектептегі оқу-тәрбие жұмысының бағдарламалары, әдістемелік нұсқаулар ұлттық тәлім-тәрбиенің ерекшеліктерімен санаспаған, орыс тілінде жазылған еңбектердің аудармалары арқылы жүзеге асырылды.

2.8. Қазақстан Республикасында ұлттық тәлім-тәрбиенің қайта жандануы

1980-жылдардың ортасында Қазақстанда ұлттық сана-сезімнің оянуына тарихи ықпалын тигізген Желтоқсан оқиғасы болды. Оның әсері бергін келе қоғамның барлық салаларын қамтыды. Қазақ мектептеріндегі проблемалар туралы көптеген ұсыныс, пікірлер қалыптасты. Халық педагогикасын оқу-тәрбие жұмыстарына енгізудің аса қажеттігі туралы баспасөз бетінде Қ. Жарықбаев, С. Қалиев, Ә. Табылдиев, М. Балтабаев, Қ. Бөлеев, С. Узакбаева, Т. Сабыров, М. Құрсабаев, М. Оразаев, М. Смайылова және басқа ғалымдар пікір білдіріп, өз үлестерін қосты.

Кеңес Одағының құрамына енген Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы 1991 жылдың 16 желтоқсанында өз тәуелсіздігін ресми түрде жариялап, егемен мемлекет болды.

Тәуелсіздіктің әсері қоғам дамуының барлық салаларын қамтып, жаңаша мазмұнды, әлемдегі озық тәжірибелерге негізделген жүйенің қалыптасуына зор ықпал етті.

Қазақ халқының тарихына, мәдениетіне, дүниетанымына, ұлттық қасиеттеріне қатысы бар, бұрын-соңды жарияланбаған немесе саясатқа қайшы деп кезінде жауып тасталған туындылар мен шығармалардың беті ашылды. Ұлттық сана-сезім қайта жаңғырып, жаңаша рухани көтерілу процесі басталды. Білім беру мен тәрбие

мәселелеріне көзқарастар мен талаптар өзгерді, нәтижесінде жаңа идеялар дүниеге келді.

Халықпедагогикасы мен психологиясын оқу-тәрбие жұмыстарына енгізудің әдіс-тәсілдері ғылыми тұрғыда қарастырылып әр түрлі бағыттарда семинар-мәжілістер, пікір алмасу іс-шаралары, сондай-ақ, мұғалім-ұстаздардың заман талаптарына сәйкес білімдерін жетілдіру мәселелері қызу қолға алынды.

Мектеп, мектептен тыс мекемелер, балабақшалар мен арнаулы орта және жоғары оқу орындарында ескі педагогикалық тәжірибелердің орнына жаңаша, ұлттық тәлім-тәрбиенің қағидаларына негізделіп жазылған «Қазақтың салт-дәстүрлері» (М. Смайылова, М. Оразаев), «Қазақтың тәлім-тәрбие тарихы» (Қ. Жарықбаев, С. Қалиев), «Атамекен» (М. Құрсабаев), «Елім-ай» (М. Балтабаев) музыкалы-этнографиялық «Кәусар бұлақ» (З. Ахметова), «Бал бөбек» (Б. Баймұратова, М. Сәтімбекова) және басқа да көптеген ғылыми-тәлімдік бағдарламалар басылып шығып, оқу-тәрбие жұмыстарына енгізіле бастады.

Қазақстан Республикасының Білім министрлігі 1993 жылы «Тәлім-тәрбие тұжырымдамасы» атты көлемді құжат қабылдады. Тұңғыш «Қазақтың салт-дәстүрлері» атты оқулық (авт. С. Қалиев, М. Смайылова, М. Оразаев) 1994 жылы басылып шықты.

Мектеп және оқу орындарына көмекші құрал ретінде үлкен маңызын тигізетін ғылыми-тәлімдік зерттеу жұмыстары, тарих, мәдениет, философия, социология, психология проблемаларына арналған оқулықтар, әдістемелік нұсқаулар көптеп шығарылуда. 1995 жылы «Санат» баспасынан профессор Қ. Б. Жарықбаев пен педагогика ғылымдарының докторы С. Қалиевтің студенттер мен орта мектеп мұғалімдеріне арнап жазған «Қазақ тәлім-тәрбиесі» атты оқулығы шықты.

1994-1995 ж.ж. «Рауан» баспасынан Қазақтың Білім проблемалары институты даярлаған XIV ғасырды қамтитын «Қазақтың тәлімдік ой-пікірлер антологиясының» (құрастырушылар: Қ. Жарықбаев, С. Қалиев) орысша-қазақша томдары жарық көрді.

Бұл аталғандар ұлттық тәлім-тәрбие ісі мен ғылыми-зерттеу жұмыстарының алғашқы бастамасы ғана. Алайда арнаулы орта және жоғары оқу орындарына арналған ұлттық тәлім-тәрбие оқулықтары мен ұлттық педагогика және психология тарихын бүгінгі күн талабы тұрғысынан қарастырып жазылған ғылыми-зерттеу еңбектері қажет-ақ. Оларды жазу үшін ең алдымен ұлттық педагогика мен психология ғылымдарының

ғылыми-зерттеу әдіснамасы керек болды. Осыған орай, алғашқы бастама ретінде, қазақ этнопедагогикасының өзіндік ұлттық ерекшеліктерін және оның ғылыми педагогикамен сабақтастығын ғылыми-әдістемелік тұрғыда арнайы сөз етудің қажеттігі туды. Бұл істермен Қазақ этнопедагогикасының ғылыми-теориялық мәселелерімен профессорлар: С. Ұзақбаева, Қ. Жарықбаев, С. Қалиев, К. Қожахметова, Н. Бөлеев, Л. Керимов, А. Төлеубекова, т.б. ғалымдар айналысты.

Бірінші және екінші тараулар бойынша семинарлық сабаққа арналған сұрақ-тапсырмалар

1. Этностар мәдениеті тарихын зерттеудегі қоғамдық және жаратылыстану ғылымдарының өзара байланысын анықта.
2. Этностар мәдениетінің біркелкі дамымауы және ол жөніндегі әр түрлі көзқарастардың пайда болу себептерін айқындап бер.
3. Этностар мәдениетін зерттеудегі басшылыққа алынатын әдіснамалық басты қағидалар қандай?
4. Этностардың пайда болу заңдылықтарын саралап көрсет.
5. Қазақ этносының пайда болу тарихи кезеңін ажырат.
6. Қазақ атауының этимологиясы жөнінде не білесің?
7. Қазақ халқы тәлімінің дәуірлік даму кезеңдерін сипатта.

Рефераттық тақырыптар

1. Ұлт мәдениетін зерттеудегі тарих, археология, этнография ғылымдарының рөлі.
2. Ұлт мәдениетінің ауыз әдебиеті үлгілері мен мифтік, діни көзқарастардан көрініс табуы.
3. Қазақ атауының этимологиялық мәні және ол жөніндегі әр түрлі көзқарастар.

Пайдаланылатын әдебиеттер

1. Агапова Н. С., Слепцова В. С., Морозов И. А. Балаларға арналған ұлттық ойын түрлері. М., 1995.
2. Айдаров Ғ. Орхон ескерткіштерінің тексі. Алматы. «Ғылым», 1990
3. Ақылдылар және тәрбие мәселесі. (Құрастырушы. А. Зуйнин). Ташкент. 1984.

4. Ақышев Б. Халық дәстүрлері және оны жоғары сынып оқушылары арасында еңбек тәрбиесінде пайдалану. М., 1974.
5. Ақынжанов М. «Қазақтың тегі туралы». Алматы, ҚМБ.Б.
6. Алтынсарин Ы. Таңдамалы педагогика мұралары. Алматы: «Рауан». 1991.
7. Алтынсарин Ы. Мұсылмандық тұтқасы. Алматы. «Қазақстан», 1991.
8. Архиев А. Ю. Адам және қоғам. Уч. пособие. Ростов на Дону. 1995.
9. Ахметов Н. П. Надписи на мечете Ахмеда Яссави. Т. XIII. вып.5. Казань, 1896.
10. Әденұлы Ш. Халықтық тәрбиенің тағылымдары. Алматы: РБК. 1998.
11. Әуезов М. О. Әр жылдар ойлары. 2. Әдебиет тарихы. Алматы. ҚМКЭБ. 1957. Алматы: «Ана тілі». 1991.
12. Әлсатов Т. Орта ғасыр ойшылдарының педагогикалық ой-пікірлері. Тараз, 1999.
13. Белинский В. Г. Таңдамалы шығармалары. Алматы: ҚМКЭБ, 1948.
14. Безвербный А. А., Безвербный А.С. Этнос және этносаралық қатынастар. Ростов на Дону, 2000.
15. Белов В. Очерки народной этики (Халықтық этика туралы очерк). М., 1982.
16. Бромлей Ю.В. Этностар теориясының перісі. М., 1992.
17. Бромлей Ю. Этносы и этнографи. М., 1993.
18. Бромлей Ю. В., Марков Г. Е. Этнография. Алматы: «Мектеп», 1987.
19. Вингъял. Лесница украденная драгоценностями. Элиста, 1993.
20. Виноградов В. Халық педагогикасы, 1926
21. Волков Г. Н. Этнопедагогика. Чебоксары, 1989.
22. Волков Г. Н. Этнопедагогика и жизнь. Чебоксары, 1989.
23. Вяткин М. Г. Тамырсыз ермен де өспейді. (Без корня и польнь не растет). Магистр. 1993. №3.
24. Геродот История. Т. VII. М., 1980.
25. Гришин Д. М., Панарина Г. П. Халықтық дәстүр және тәрбие. Калуга. 1992.
26. Гумилев Л. Н. Как возникает и исчезают народы. Л., 1984.
27. Гумилев Л. Н. Тарихи дәуірдегі этностық география. Л., «Наука», 1990.
28. Гумилев Л. Н. Психологическое несходство этносов. Минск, 1998.

29. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера земли. Л., 1990.
30. Гумилев Л. Н. Көне түркілер. А.; «Білім», 1998.
31. Дада Корқыт. Стамбул. 1980.
32. Джандильдин Н. Природа национальной психологии. Алматы. «Казахстан», 1971.
33. Жарықбаев Қ.Б., Қалиев С. Қазақтың тәлімдік ой-пікірлер Антологиясы. 1 том. Алматы: «Рауан». 1994.
34. Жарықбаев Қ.Б., Қалиев С. Қазақ тәлім-тәрбиесі. Алматы. «Санат». 1995
35. Измаилов А.Э. Народная педагогика. Педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана. М: «Педагогика», 1998.
36. Кириков С.В. Дала аймағындағы табиғат пен адам. М.: Наука. 1983.
37. Көбесов А. Сөнбес жұлдыздар. Алматы. «Қазақстан», 1979.
38. Қоныратаев Ә. Көне мәдениет жазбалары. Алматы: «Ана тілі». 1993.
39. Краткая казахская энциклопедия. Алматы. 1985-1989.
40. Кропаткин П.А. Этика, 1991.
41. Кішібеков Д. Қазақ менталитеті: кеше, бүгін, ертең. Алматы. «Ғылым», 1999.
42. Қазақ Совет энциклопедиясы I-II том. «Ғылым», 1976-1980.
43. Қалиев С. Қазақ этнопедагогикасының теориялық негіздері мен тарихы. Алматы: «Рауан», 1998.
44. Қалиев С., Базилов Ж. Қазақ халқының салт-дәстүрлері және демократ ағартушылары. Алматы: РБК, 1993.
45. Қалиев С. Үлгілі үйдің ұл-қызы. Алматы. «Санат». 2000.
46. Қожахметова К. Ж. Халық педагогикасын зерттеудің кейбір ғылыми және теориялық мәселелері. Алматы, 1993.
47. Құралұлы А. Қазақтың дәстүрлі мәдениетінің анықтамасы. Алматы. «Сөздік-Словарь», 1998.
48. Көшімов Әдеп. Аламыт: 1930.
49. Левшин А. Описание киргизо-кайсацких орд и степей. Журнал «Абай», 1992. №3.
50. Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М-Л. 1951.
51. Массон М. Е. Краткий очерк истории изучения Средней Азии в археологическом отношении. Ч.1. кн.12. Ташкент, 1995.
52. Машанов А. Аль-Фараби және Абай. Алматы: «Білім», 1994.
53. Нысанбаев Ә., Әбжанов Т. Адамға қарай бет бұрсаң. «Қазақ университеті», 1992.

54. Плеханов Г. В. Собрание сочинения. Т.2. 1958
55. Радлов В. В. Из Сибири. М., 1989.
56. Радлов В. В. Образцы народной литературы северо-тюркских племен. СПб. 1885.
57. Радлов В. В. Образцы народной литературы тюркских племен. СПб. 1886.
58. Сегізбаев О. А. Казахская философия XV-XX в.в. Алматы, «Ғылым». 1996.
59. Ситдыков А. Педагогические идеи и просветительская деятельность Ы. Алтынсарина. «Мектеп», 1968.
60. Тажибаев Т. Просвещение в школе Казахстана во второй половине XIX в. Алматы, 1962.
61. Төрекұлов Н. Қазақтың 100 биі, шешені. Алматы: «Қазақстан», 1993.
62. Толыбеков С. Кочевое общество казахов в XVII-XIX в.в. Алматы. «Наука», 1971.
63. Ұзақбаева С. Тамыры терең тәрбие. Алматы «Білім». 1995.
64. Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалары. Алматы. «Жазушы». 1985.
65. Ушинский Н. Д. Дидактика. 2 т. М., «Педагогика». 1983.
66. Ушинский К. Д. О народности в общественном воспитании. Изб. соч. М., 1953. т.1.
67. Христова Е. А. Об уточнении понятийного аппарата этнопедагогики. Журн. Северная педагогика. 1989. №7.
68. Янушкевич А. Күнделіктер мен хаттар. Алматы. «Жазушы». 1979.
69. Якубов. Педагогические мудрости народов. Народное образование. №2. 1995.

3.1. Орта Азия мен Қазақстандағы және Әзербайжан мен Түркиядағы түркі тілдес халықтар тобы

Түркі тілді әлемді сөз еткенде кең байтақ Еуразия, Африка құрлығында орналасқан мәдени тұрмыс-тіршілігі жағынан біртұтас, ұқсас болып келетін 40-қа тарта мұсылман елдері бар. Оларда тұратын түркі тілдес халықтардың жалпы саны 150 миллиондай.

Солардың ішінде Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түркіменстан республикаларында ғана 60 миллиондай мұсылмандар

тұрып жатыр. Ал бұрынғы Кеңестер Одағының Орта Азия елдеріндегі мұсылмандары мен Кавказ өлкесіндегі мұсылмандарды қоса есептесек 100 миллион мұсылмандар бар.

Халықтар санының сол тілде сөйлеушілер санымен бірдей бола бермейтіндігі белгілі. Өйткені этникалық бірлік пен тілдік бірліктің сәйкес келе бермеуі мүмкін. Оның үстіне бүгінгі жаһандасу дәуірінде әлем халықтары бір-бірімен тілдік мәдени байланысы жағынан араласып, тіпті ана тілін ұмытып, басқа тілде сөйлеуші халықтардың көбейіп келе жатқаны да байқалады. Түркі тілді халықтардың басым көпшілігі, Анатолия түріктерін қоспағанда, қос тілділер. Үш тілде бірдей сөйлейтіндер де аз емес. Бір тілден екінші тілге ауысып отырудың басты себебіне қоғамдық-әлеуметтік жағдайлардың әсерінен тілдік ортаның өзгеруі жатады. Аз санды ұлттардың көп санды халықтар арасында шашырай қоныстануы салдарынан ассимиляцияға түсіп кетуі мүмкін. Табиғи ассимиляцияға аралас отырған халықтардың нәсілдік, тілдік, мәдени-экономикалық жақындығы, дәстүрлі кәсіптің ортақтығы, қоныстану ерекшелігі, әлеуметтік-құқықтық жағдайы, ата жұртпен байланысы, аралас неке секілді факторлардың тигізетін әсері зор.

Талай ауыр кезеңді, қиын-қыстау заманды бастан кешіріп, тағдыр тауқыметімен тоз-тоз болып, иелік еткен жерінен айрылып, қалған түркі тайпаларының рухани болмысы мен халықтық сана-сезімінің жұқара бастаған кездері де болған. Олар ұлттық игі дәстүрінен көз жазып қала жаздаған тұста, бір халық ретінде қалыптасудың аз-ақ алдында тұрған жұрттың бөлек-бөлек ұлыс болып ажырап кеткен кездері аз болмаған. Мәселен, қазақ, қарақалпақ, ноғай құрама, маңғыт т.б. қыпшақ түркілерінің тілінің, мәдениеті мен болмыс бітімінің өте-мөте жақындығына қарамастан, уақыт озған сайын бір-бірінен ара жігі ажырап, бөлек ұлт пен ұлысқа айналып немесе басқа этносқа қосылып кеткені белгілі. Зерттеушілердің айтуынша ерте заманнан бері кейбір түркі ұлыстарының жері, елі, рулық-тайпалық құрылымы, тұрмыс-тіршілігі туралы мәліметтерді грек, рим, орыс, парсы, араб, тибет, қытайдың жазба ескерткіштерінен жан-жақты зерттей түсуді қажет етеді. Көне түркі ұлттары мен ұлыстарының ішінде алып Еуразия құрлығының кіндік ортасына орналасқан Қазақстанның кең байтақ территориясына шашырай қоныстанған 16,5 миллион қазақ елінің бай көне тарихы бар.

Сондай-ақ Орта Азияның таулы өлкесіне қатарласа қоныстанған өзіндік көне тарихы тарихы мен салт-дәстүрі, шаруашылық кәсібі

бар қырғыз, өзбек, қарақалпақ, түрікмен, тәжік халықтарының мәдениетіне ерекше тоқталуға тура келеді. Себебі бұл халықтардың саны жағынан да, аса ауқымды мәдени-тұрмыстық, шаруашылық кәсіптік ерекшеліктері жағынан да бір-біріне тілдері ұқсас, қаны бір, діні бір халықтар.

Орта Азия мен Қазақстан елдері арасындағы жер көлемі мен табиғи байлық ресурстары және халқының саны жағынан (Өзбекстаннан кейінгі) алдыңғы орын алатын Қазақстан республикасының шаруашылық-экономикалық жағдайы мен мәдени тұрмыс-тіршілігіне ерекше тоқтауға тура келеді.

3.2. Қазақстан

Қазақстан – Орта Азиядағы республикалар ішіндегі ең ірі, табиғи байлығы мол республика. Оның жер көлемі 2,717,300 шаршы шақырым. Халқының саны 16,480 мың. Орталығы – Астана қаласы. Онда 826 мың халық тұрады. Негізгі халық қазақтар мен орыстар. Қазақтардың жалпы саны – 11,500 мың оның 70% Қазақстанда тұрады. Өзбекстан, Ресей және Түркіменстанда қазақтар жинақы қоныстанған. Қытай Халық республикасында 1,5 миллион қазақ бар. Олар Қытайдың Шыңжаң өлкесінің Іле автономиялы облысы мен Баркой қазақ автономиялы ауданында, Мари Қазақ автономиялы ауданын мекендейді.

Монғолияда 136 мың қазақ бар. Олардың басым көпшілігі Баян-Өлгей аймағына орналасқан.

Монғол қазақтары 1930 ж. шамасында көшіп барған. Қазақтар Монғол Халық республикасы халқының 6,1% құрайды.

Ауғанстанда 20 мыңдай, Иран, Түркия елдерінде 5-10 мыңдай қазақтар тұрады. АҚШ, Германия, Англия, Франция елдерінің әрқайсысында 3-5 мыңдай қазақтар бар.

Ресей, ҚХР, Өзбекстан елдеріндегі қазақтар өздерінің ата қонысында ежелден тұрып жатыр. Мемлекетаралық шекара бекітілген кезде олардың атамекені болған жерлер сол елдердің құрамында қалып қойған.

Өкінішке орай, Ресейдегі сан мың қазақтар мәдени-рухани жағынан қиын жағдайда қалып отыр. Қазақтар жиі қоныстанған Саратов, Орынбор, Челябин, Новосібір, Омбы облысында бүгінде ана тілінде оқу орны жоқ.

Тек 1991 ж. егемендіктен кейін ғана тұңғыш рет Қазақ елі өз алдына егемендікке ие болды. Шетелдерде шоғырлана қоныстанған

қазақтар сырт пішімі жағынан бір-бірінен алшақтай қоймаған. Монголоидтық және европеоидтық нәсілдің араласуынан пайда болған Тұран немесе Оңтүстік Сібір антропологиялық типінің ең айқын белгілері қазақтардан байқалады. Орталық Азиядағы монғол тектес тайпалардың жер, қоныс үшін үздік-создық шапқыншылығы немесе жоңғарлардың басып алушылығы, Еділ бойындағы қалмақтардың көшіп баруы қазақ халқының антропологиялық тегін біршама өзгертті. Шетелдік басқыншылардың толассыз жасаған шапқыншылығына қарамастан қазақ халқының нәсілі мен тіліне, ұлттық әдет-ғұрпына орасан зор өзгеріс енгізбеген. Оған себеп біріншіден ауған қазақтарының шоғырлана, жиі қоныстануы болса, екіншіден шетел қазақтарының намысшыл, отаншылдық сезімдері деуге болады.

Бүгінде Қазақстан – ұлан-байтақ территориясы бар әлемдегі ең үлкен тоғыз мемлекеттің бірі. Жоңғар шапқыншылығына дейін қазақтар ең көп санды түркі халықтарының бірі болған. Қазақ-қалмақ арасындағы 100 жылға таяу созылған қырғын соғыста 1,5 миллиондай қазақ қырылып азшылық болып қалған. Оған қоса әр 15-20 жылда бір қайталанатын аштық апаты, 1831-1837 ж.ж. аралығындағы Кенесары көтерілісі мен 1836-1837 ж.ж. патшалық Ресей отаршылдығына қарсы Исатай-Махамбет көтерілісі, 1916 ж. Жетісуда болған Тоқан Бокин көтерілісі мен Торғайдағы Аманкелді Иманов көтерілістері мыңдаған қазақтардың өмірін қиып кетті. 1941-1945 ж.ж. Ұлы Отан соғысы кезінде 700 мың қазақ қырылды немесе неміс фашистерінің концлагерлерінде азап шекті.

Әсіресе, 1931-32 жылдардағы ұжымдастыру кезіндегі аштықтан 1,5 млн. қазақ қырылды. Оның үстіне 1917 ж. Қазан төңкерісі мен 1928-29 ж.ж. қазақ байларын конфискілеу кезінде 2,5 млн. қазақ алыс-жақын шетелдерге ауа көшті. Ел басына төнген осы ауыртпалық пен аштық қырғындар жиыны 10 млн. қазақтың өмірін қиды.

Дегенмен де соңғы 20 жыл ішінде 1 млн. қазақ шетелдерден қайтып оралғанын ескерсек ел ішіндегі қазақтардың өсім саны мөлшермен 2020 ж. 17 миллион болмақ. Бұған қоса шетелдердегі 5 млн. қазақтың өсімін есептесек шамамен 7,5-8 миллион адам болады. 2030 ж. қазақтардың жалпы саны 25 миллион болмақ.

Ауаны, өзен-көлдерді уландырған ел мен жерді тоздырған, мал санын азайтқан, ауру-сырқауды молайтып, өлім-жітімді көбейткен экологиялық апаттардың зардаптары қаншама. Дүние жүзінде

үлкен наразылық туғызған атом полигонына жақын тұрғандардың наразылығы, 1986 ж. дүние жүзін дүр сілкіндірген Желтоқсан оқиғасы қазақ халқының тарихындағы ерекше оқиға болды.

Бұрындары елді қорқытып жасқандырып неше түрлі құйтырқы саясатпен ұстаған кеңестік жүйеге қарсы күрескен Мұстафа Шоқай секілді аса көрнекті қоғам қайраткерінің арман-мүддесін бұрмалап, халыққа қарсы етіп көрсетті.

Қазақ халқының Тәуелсіздігі үшін күресіп, автономия құруды аңсаған: Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Жұмабаев, М. Дулатов, Е. Омаров, М. Шоқай т.б. алашорда қайраткерлерін жазықсыз асып, атып, жер аударып қуғындады.

Дей тұрғанмен де, қиын-қыстау кезде қарапайым еңбек адамынан бастап шынайы демократ орыстың алдыңғы қатарлы қайраткерлері қазақтарға іш тартып, әділеттілікті жақтады. Қазақтар ежелден көпшіл, бауырмал халық. Оған айқын дәлел бұрынғы Кеңестер Одағында тіршілік етіп келген 129 ұлт өкілдерінің көпшілігі Қазақстанда еркін еңбек етіп, өмір сүріп келеді. 1936 ж. Қиыр Шығыста 140 мыңдай корейлерді Қазақстанға жер аударғанда оларды қазақтар үймен, отынмен, жұмыспен қамтамасыз етті. Балаларын бала бақшалар мен мектептерге орналастырды.

1942-1944 ж.ж. Ұлы Отан соғысының ауыр жылдарында қыстың қақаған аязды күндерінде Кавказдан Қазақстанға жер аударылған әлденеше жүз мыңдаған шешен-ингуш, қарашай-балқарлар, эзербайжандарға, сондай-ақ месхетин түріктеріне, Поволжье бойынан ауып келген немістерге үйлерінің жартысын босатып беріп, пана болғанын, жарты нанды бөліп жеп, аштықтан бала-шағаларын аман сақтап қалғанын осы халықтардың үлкендері күні бүгінге дейін көздеріне жаса ала отырып ыстық ықыласпен, ерекше алғыспен еске алады.

Отан соғысының отты жылдарында Қазақстан майданға керекті қару-жарақтарды, азық-түлік пен, жылы киімдер жіберіп отырды. Бүкіл «Бәрі де Отан үшін, бәрі де майдан үшін» деген ұранмен 13-14 сағат күндіз-түні фабрик-зауыттарда әйелдер мен балалар аянбай еңбек етті. 4,5 жылға созылған Ұлы Отан соғысының ауыр жылдарында қазақстандықтар майдандағы Кеңес жауынгерлерін керек жарақпен қолдап отырды.

400 мыңдай қазақстандықтар Ұлы Отан соғысында ерліктің ерен үлгісін көрсеткені үшін ордендермен, медалдармен марапатталды. 360-қазақстандықтар Кеңестер Одағының батыры атағына ие болды.

Қазақтар көшпелі мал шаруашылығымен айналысқан. Қыста

табындап өзі жайылатын қой мен жылқы ұстаған. Малды тағам, киім, қатынас көлігі ретінде пайдаланған. Қазақтар әсіресе жылқы малын қастерлеген. Жылқы еті – маңызды азық-түлік саналған. Сүтінен халық арасына кең тараған сусын – қымыз даярланады. Жылқының қылы мен терісінен тұрмысқа қажет әртүрлі бұйымдар, құрал-жабдықтар жасаған. Ат жарысы – ең сүйікті халыққа кең тараған ұлттық спорт түрі. Сактардың бәйге, көкпар тарту, ат ойындарын меңгерген, қазақтың жауынгер ұлдары аламан бәйгеде өнер көрсетуді жақсы көрген шабандоздар. «Ат шаппайды, бап шабады», «Жүзден жүйрік, мыңнан тұлпар» деп сәйгүлік аттарды зор қастерлеген. «Қанатты тұлпар», «Сәйгүлік» аттар жылқының ең асыл тұқымын дәріптеуге арналған. Жылқының ең асылы мен сұлуын «таза тұқымды арғымақ» деп атаған.

Қағанат – ұзақ жолға шыдамды жылқы тұқымы. Жауынгерлік әскери өмірде жылқы тұқымы аса қадірлі саналған. Ертедегі батырлардың ажырамас серігі жүйрік аттарды «тұлпар», «дүлдүл» деп атаған.

Қазақтың батырлар жырында ел қорғаушы ерлердің өзіне серік қажымас қайратты қағанаттары болған. Оларды ел қорғаушы ерлермен қатар мадақтап, «Қара қасқа атты Қамбар», «Тарлан атты Ер Тарғын» деп қошаметтеген.

Қазақ атты әскерлері Азамат соғысы мен Ұлы Отан соғысы жылдарында ерен ерліктерімен көзге түскен.

Халықтың көнеден келе жатқан кәсібінің бірі – түйе өсіру. Түйе қазақ ұғымында төрт түліктің тірегі атанған. «Шаруаның бір пірі – ойсыл қара». «Түйені өсір жақсылап болсын шипа» деп қазақ халқы түйені ерекше құрметтеген. Түйе күй таңдамайды. Түйенің еті мен сүті ауру адамдарға таптырмас ем. Түйенің түбітінен шуда есіп, қазақ үйдің жабдықтарына пайдаланады. Көрпе тігіп, қолғап, кеудеше токиды. Түйе малы көші-қонға да қолайлы мал. «Нар жолында жүк қалмас» деп үйі мен жиһаздарын түйеге артып көшіп қона берген.

Қазақ халқының арасына кең тараған кәсіптің бірі – аңшылық. Қасқыр мен түлкі аулауда атпен қуып, тазы итпен немесе қақпанмен аң аулайтын болған. Қазақтардың ата кәсібінің бірі бүркітпен аң аулау. Қыран бүркітті балапан күнінен қолға үйретіп, қасқыр, қарсақ, түлкі т.б. аңдарға салған. Жақсы бүркіттің атағы жер жарып, оны көруге алты айшылық жерден іздеп келіп қалап немесе сатып алатын болған.

Балқаш, Арал, Каспий бойларында балық аулау кәсібі кең өрістеген.

Қазақтың ұлттық тағамы – онай даярланатын, химиялық құрылымы денсаулыққа пайдалы сүт тағамдары. Мысалы, түйе сүтінен даярлайтын шұбат – шөлдегенде сусын, қарын ашқанда тамақ. Шұбат, қымыз емдік қасиеттерімен де құнды. Қазақ өзінің ұлттық сусыны қымыз даярлаудың асқан шебері. Қымызды жақсы сақтау үшін торсық пен сабада пісіп, меске құяды. Негізгі ішіп-жемі маусымға байланысты өзгеріп отырады. Ерте көктемнен күзгі суық түскенше сүт тағамдарын басым қолданады. Көкек айында ақтан жасалған тағам мол болады да, ет тапшы болады. Малдың сүтін түрлі тағамға пайдаланады. Мәселен, сарысу, кілегей, айран, қатық, сүзбе құрт, ірімшік, саумал, шұбат, қаймақ, шалап, қымыран, ашыма, сары май, т.б. Қазақтың сүт тағамдарын жапондар түрлі дертке, соның ішінде қылтамақ (рак) ауруына мың да бір ем деп құрмет тұтады.

Нан тағамдарынан бауырсақ, шелпек, қазан нан, тандыр нан, жаппа нан, көмбе нан, жұқа нан, т.б. жатады. Тары талқаны да тағамға көп жаратылады. Қазақтың көп қолданатын ең сүйікті тағамы ет. Еттен дән, ұн араластырып көже, кеспе, бесбармақ, күлшетай, сорпа, қуырдақ тәрізді тағамдар жасайды.

Көрші ұйғыр, өзбек халықтарынан үйренген манти, палау, тұшпара тағамдарын да жасап қолданады. Етті тұздап, сүрлеп сақтайды. Құс еті, балық тағамдарын аз қолданады. Өзіне керекті тағам түрлері мен тұрмыстық тұтыну заттарын мал өнімдерінен жасаған. Мәселен, күзде қырқылатын күзем жүннен киіз басады. Киізден сырмақ, текемет, алаша сияқты тұрмыс құралдары мен киіз үйдің ішкі жабдықтарына (туырлық, түндік, есік т.б.) пайдаланған. Мал немесе аң терілерінен сырт киім, бас киім тігеді. Әр түрлі өрнекті тоқыма, алаша, кілем, текемет, түс киіз жасайды. Кесте тігіп, шашақ тоқу, ою ою, үй ішін әшекейлеу ұлттық өнер саналған. Ағаш пен тері-терсектен: кебеже, саба, торсық, мес, сырмақ, ер-тұрман, музыка аспабы, үй жиһаздары жасалады. Ерші – ер тоқым жасаушы, өрімші қайыстан жүген, шылбыр, үзеңгі, ер тоқым, т.б. ат әбзелдерін жасайды. Темірші темірден алуан түрлі тұрмыстық құрал-сайман, кетпен, шот, күрек, орақ, шалғы, қанжар, қылыш, кездік пышақ, т.б. қару-жарақ жасайды. Ағаш шебері: ағаштан төсек, абдыра, ыдыс-аяқ, киіз үй, үйдің ішкі жиһаздарын жасайды.

Қазақтың тұрған мекен-жайы көшпелі тұрмысқа икемделгендіктен киіз үй жабдықтарын жасау өнер саналған. Сонымен бірге кедейлер мен малшылар өздеріне күркетам соқты, жаппа

жасады, қос тұрғызды. Саз балшық пен топырақ араластырып жылы үй жасады. Шымнан қалап жертөле тұрғызды. Сібірге жақын жерлерде: Балқаш, Арал бойларында қамыс пен ағаштан жертөле жасады. Кейін келе отырықшылыққа айналып тұрақты мекен-жай тұрғызды.

Ерте кезден қазақ арасында бейнелеу өнері мен сән және қосалқы өнер дамыған. Сәулет өнеріндегі ою-өрнектер кірпіштен өріліп жасалған. Соның айқын айғағы Айша бибі күмбезі, Бабаша хатун кесенесі, Алаша хан күмбезі, Қозы Көрпеш-Баян сұлу, Домбауыл, Ахмет Иассауи ескерткіштері т.б. әсем мавзолейлер 10-15 ғасыр бойы салтанат сәнін бұзбай тұрған сәулет өнерінің шедеврлері.

Діни маңызы бар, бертіңгі кезде салынған Жүзген, Төртқара, Шөкей, Қара сопы, Айман, Қалыш, Жұбан, Мәшһүр Жүсіп, т.б. кесенелері көне архитектураның озық үлгілері.

Маңғыстау өңіріндегі Бекет ата, Шақшақ ата, т.б. жер асты архитектуралық ғимараттар сан ғасыр бойы сынын бұзбай тұрған сәулет өнерінің кереметтері.

Қазақ тілі түркі тілдерінің қыпшақ бұтағының қыпшақ-ноғай тобына жатады. Ерте кезден қазақ араб жазуын тұтынған. 1929-39 ж.ж. латын әліпбиін пайдаланды. 1949 жылдан орыс (кириллица) графикасына негізделген ұлттық жазуға көшті. Қазақ алфавитінде 42 әріп бар. Орыс тіліндегі 33 әріпке қоса: ө, ұ, і, у, ғ, қ, һ әріптер таңбаланған. Ұлан-байтақ кең территорияға тарай қоныстанғанына қарамастан қазақ тілі жеке диалектілерге бөлінбейтін монолитті (біртұтас) тіл. Онда жекелеген говорлық ерекшеліктер ғана бар.

Ықылым заманнан бері жасалған бай әдеби қазынасы бар. Ауыз әдебиетінің өзі 40-тан астам жанрға бөлінеді. Бір ғана өлең жанры өз ішінен: арнау өлең, сұрау өлең, өлең хат, тұрмыс-салт өлеңі, төрт түлік малға арналған өлең, тарихи жыр, дәстүрлі кәде жыры секілді сан түрге ажыратылады. Тұрмыс-салт жырларынан: жарапазан, арбау, жалбарыну, бәдік, бақсы сарыны секілді діни ұғымдармен байланысты, үйлену салтымен байланысты тойбастар, бет ашар, жар-жар, сынсу, өлікті жөнелтумен байланысты: көңіл айту, жұбату, жоқтау өлеңдері бар. Жыраулардың қисса-дастандары, толғау, арнау, өсиет пен мысал өлеңдерін әндетіп, түрлі мақаммен орындайды. Шығыс елдерінде аңыз боп тараған жеті ғашықтың бәрін халық ақындары ел аузынан жинап-теріп жырға қосып дастан жазған. Олар: Ләйлә-Мәжнүн, Жүсіп Зылиха, Фархат-Шырын, Таһир Зухра, Сейпілмәлік-Жамал, Бозжігіт-Қарашаш, т.б. ғашықтық дастандары.

Суырып салумен байланысты туындаған жыр, толғау, термелер бар. Жыршылар оны домбыраға қосылып әндетіп орындайды. Қазақтың аса көрнекті оқымыстысы Шоқан Уәлиханов қазақ фольклорын халық тарихы мен наным түсінігінің, тұрмысы мен болмыс-бітімінің айқын көрінісі деп жоғары бағаласа, ал академик В. В. Радлов қазақ фольклорын көне түркі тілдерінің үлгісі ретінде қарастырып, қазақ поэзиясын бүкіл әлемдік тәлімдік фольклордың алды санаған.

Қазақ әдебиетінің көп ғасырлық көне тарихы бар. IX-XIII ғ.ғ. Қазақстан аймағын мекендеген халық Әбу Насыр әл-Фарабидің (IX ғ.), Махмуд Қашғаридің (XI ғ.), Жүсіп Баласағұнидің (XI ғ.) есімдері төрткүл дүниеге түгел тараған ұлы ғұламаларды дүниеге әкелді. Әл-Фараби ұлы философ, әрі «үлкен музыка» кітабының авторы. Ұлы ақын Қожа Ахмет Иассауи бүкіл Шығыста суфизмнің негізін қалаған «Диуани ат Хикмет» («Даналық кітабы») атты жинағы түркі поэзиясының інжу маржаны. XVI ғ. аты аңызға айналған Асан қайғы мен Доспамбет, Шалкиіз XVIII ғ. өмір сүрген. Бұқар жыраудың өлең-жыр, толғаулары қазақ әдебиетінің інжу-маржандары.

Қазақ халқының ой-санасы мен мәдениетінің өсе түсуіне XIX ғ. өмір сүрген тұңғыш педагог-жазушы Ыбырай Алтынсарин (1841-1889), ұлы демократ ақын Абай Құнанбаевтың (1845-1904) ықпалы зор болды. 1995 ж. ЮНЕСКО шешімімен Абай Құнанбаевтың 150 жылдығы аталып өтіп, халықаралық Абай жылы деп жарияланды. Абай – ғұлама ғалым, ұлағатты ұстаз, талантты сөз зергері, ақындардың алыбы, ойшылдардың озығы. Кемел философ, кең жүректі ағартушы, ұлы композитор, Абайдың теңдессіз гауһар жырлары, таңғажайып көркем аудармалары данышпандық гаклиялары, керемет әндері тыңдаушысын тебіrentпей қойған емес.

Байтақ қазақ елінің ұлы перзенті Шоқан Уәлиханов (1835-1865) – қазақ халқының заңғар ғалымы, ориенталист, тарихшысы, этнограф, саяхатшы, географ, публицист, фольклорист, суретші, ағартушысы. Ол қазақ қоғамының дамуының ең бір қиын тұсында өмір сүрген ғалым. Ол бар қысқа өмірін қазақ халқының болашағына арнап, ойланып-толғанып өткен. «Шоқаны бар елдің – әлемдегі шоқтығы биік ел», – деген академик Ғ. Мүсірепов. 70 жылдық кенестік уақытта ақын кемеңгер жазушылар: Бейімбет Майлин, Ілияс Жансүгіров, Сәкен Сейфуллин, Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов, Ғабиден Мұстафин, т.б. қызмет еткен. Олардың шығармалары көптеген тілдерге аударылды. Олардың есімдерін бүгінгі ұрпақ зор мақтанышпен атайды. Қазақтың бай музыка мәдениеті қалыптасқан.

Әсіресе ән салу, күй тарту өнері мықтап өркендеді. Өнерлі әншілер таңды таңға ұрып тыңдаушыларды сазды әуенмен, кестелі жырымен, күміс күйімен ұйытып тастады. XIX ғ. орыс саяхатшысы Г. Н. Потанин «Қазақ асқан әнші халық... күллі қазақ даласы ән салып тұрғандай» деп тамсана суреттеген. Қазақ даласында адамдар ән сала жүріп мал айдады, құдық қазды, кілем тоқыды, киіз басты, бүкіл өмірін еңбекпен, әнмен өткізді. Халық өмірінің әр кезеңіндегі тіршілік тынысы, әр алуан жақсы тілекпен өтті. Ойын тойлардағы ән әуені, күй ырғағымен сүйемелденді. Ауыл-ауылды аралап ән салып, күй тартатын өнерпаз сал-серілер, жыршылар, айтыс ақындары халық құрметіне бөленді. Ән мен күй бала тәрбиесінде, ойын-сауықта, қалың жиын арасында кеңінен қолданылды. Халық ойын-сауық, тойлармен бірге кісі өлімін де өлең-жырмен шығарып салды. Ән-күй, музыка өнері халықты бір-бірімен жақындастырды.

Музыка зерттеушілерінің пікірінше, қазақтың дәстүрлі музыкасы – Әзербайжанның мақамы мен Алтайдың көмеймен күмбірлете созатын қоңыр сазын да, үнді халқының рагу деп аталатын орындаушылық мәнерін де өз бойына жинаған саз өнерінің бай мектебі болды.

Күй жанры құрылымы жағынан аса бай және күрделі аспаптық музыка жанры. Қазақтың отыздан астам музыкалық аспабы бар. Олар үрмелі (саз, қамыс сырнайы, сыбызғы, адырна, ұрын, керней), ішекті (жетіген, шертер, екі және үш ішекті домбыра, қобыз), шалып ойнайтын шаңқобыз, соқпалы (даңғыра, дауылпаз, шындауыл, дабыл, асатаяқ, ысқы, т.б.) секілді түрлі аспаптар бар. Аспаптық күй әралуан көңіл күйлері, бәйге, батырлар сайысы, қыран құстың самғауы, т.б. әрекеттер музыка тілімен баяндалады.

Қазақтың аты аңызға айналған Құрманғазы, Дәулеткерей, Тәттімбет, Сүгір, Ықылас сияқты ондаған классик күйшілері бар. Олар шығарған 3 мыңдай қазақ күйлері оркестрде ойналып, бүкіл әлем халықтарына тараған.

Қазақтың би өнерінің бірнеше тарауы бар. Мың бұралған Шара Жиенқұлованың 500 биді күйтабақ таспасына түсірген жас бишілердің «Акку» ансамблі Еуропа, Африка, Америка, Азия елдерін аралап қазақ, шығыс және батыс елдерінің билерімен көрермендерді тәнті етті.

Сөз өнері, оның ішінде ауыз әдебиеті еркін дамыды. Өкінішке орай, бүгінде сол халықтың көпшілігі жазып сөйлемесе, сөйлей алмайтын қалыпқа түсті. Жазып сөйлеу ауыз әдебиетінің өресін тарыл-

тып, ойына тұсау салатын болды. Оның үстіне кеңестік дәуірде сөз бостандығына тежеу салды. Саясаттан қателесіп кетпеу үшін жиындарда жазып сөйлеу дәстүрге айналды. Ал жазып сөйлеу ойға тұсау салатын құбылыс болды.

Сөз өнерінің өркендеуіне ақындар айтысы ерекше әсер етті. Бір ақын табан аузында өлеңмен сұрақ қойып, екінші ақын тапқырлықпен жауап беру шешендік, тапқырлық сөз өнерінің өрісін кеңейтті. XVIII-XIX ғасырда ақындар айтысының кең өрістеген кезі болды. XIX ғ. Біржан мен Сараның, Әсет пен Ырысжанның, Кемпірбай мен Шөженің айтыстары тыңдаушысын таң қалдырған айтыс өнерінің үлгісі болып саналады. Кеңестік дәуірде ақындар айтысы біршама шабандады. Тек Ұлы Отан соғысы жылдарынан бастап қайта қолға алынды. Алайда алдын ала сұрақ беріп даярланғандықтан бүгінгі айтыстардың өткендегі айтыстарға қарағанда бәсеңдігі байқалады.

Айтысқа қатысушы ақындар сөзге тоқтай білген. Айтыс тыңдаушының айызын қандырып, ішкі жан дүниесін билеп алатын, тәрбие мектебіне айналған-ды. Ақындар бір-біріне тұтқиылдан сұрақ қойып, оған тапқырлықпен ұтымды ұйқаспен жауап бере білген. Бірін-бірі келелі сөзге, ой ұшқырлығына жетелеп отырған. Ақындар айтысында сөз болатын өзімшілдік, күншілдік, шамшыл, өркөкірек, қыңыр, керенау жалқаулық, екіжүзділік, өтірікшілік, маскүнемдік, нашақорлық, ұрлық-қарлық, басбұзарлық секілді жаман әдет, жат мінездер сынға салынып, көпшілік талқысына түсетін болған. Сөзден жеңілген ақын жеңілгендігін көпшілік алдында мойындап әдеппен ишара білдіріп қол алысып қоштасқан.

Қазақ жалпы сөзге тоқтайтын қалжыңшыл халық. Әсіресе құрдастардың қалжыңы өте қатты болған. Қалжыңды көтеру, қалжыңға жауап беру де тапқырлықты талап етеді. Бұрын екі ауыз сөзін әзілге орай айта білмейтін қазақтар кемде-кем болған. Бүгінгі тамаша ойын-сауық отауының тарланы Құдайберген Сұлтанбаев, Тұңғышбай Жаманқұлов сияқтылардың ойын оспақ, қалжың сықақ әңгімелері көпшілік жастарға үлгі-өнеге боларлық үлкен өнер иелері ондап, жүздеп саналған.

Жалпы қазақ қалжыңшыл халық. Бұрын жеңгесі мен қайнысы, балдызы мен жездесі, құда-құдағилар мен құдалар, құрдастар қатты қалжыңдасатын болған. «Әзілің жарасса атаңмен ойна» дейді қазақ. «Әзілде кек жоқ», «Әзіл сүйгенді әркім сүйеді», «Аузында әзілі жоқтың қолында шоқпары жүреді» деп әзілшіл азаматтарды құрмет тұтқан. Тапқырлықты ой жүйріктігін, қалжыңды бағалай білген.

Қазақтың ежелден келе жатқан игі дәстүрінің бірі – бата беру. «Ат берсең арып қалар, тон берсең тозып қалар», «Жаңбырмен жер көгерген, батамен ер көгерген» деп атақты да беделді игі жақсылардың, аузы дуалы қарттардың батасын алу ел дәстүрі саналған. «Баталы құл арымас, батасыз құл жарымас» деп қазақ ертеден батаның қадір-қасиетін жоғары бағалаған. Үлкендер «Айналайын дарын бол, не болмаса ғалым бол, халқыңа қызмет қыл, тамам жұртқа мәлім бол» деп бата берген. Батаның тәлімдік мәніне ерекше көңіл бөлген. Халықтық батаның 90 түрі бар. Оның бәрі өсиет, өнеге, үлгі.

Қазақ шежірелі ел. Әр азамат өз ұлтының қадір-қасиетін ардақ тұтады. Өзінің кім екенін, өз ел-жұртына, ата-бабаларына сіңірген еңбектерін, атқарған игілікті істерін, көрсеткен ерлігін, өлеңге қосып, кейінгі ұрпаққа айтып отырған. «Жеті атасын білмеген жетесіз», «Жеті атасын білген ер, жеті жұрттың қамын жер» дейді халық мақалы. Қазақ туыстық қарым-қатынасқа зор мән беріп, ауыз бірлікті сақтауды дәстүр санаған. Қазақ жеті атаға дейін бір-бірімен қыз алыспай туыс санаған. Жеті атасын білу арқылы бір-бірін сұрай келе өз ағайыны, қайын жұрты, нағашы жұрты болып бөліне келіп, бүкіл қазақ бір-бірімен ағайын-туыс болып жатқан.

Шежіре бойынша, қазақтар өздерін үш жүздің ұлдары санаған: Ұлы жүз – Ақарыс, Орта жүз – Жанарыс, Кіші жүз – Бекарыс ұрпақтары саналған. Қазақтар ру, тайпаға бөлінеді. Күнделікті тұрмыс тіршілікте, көшіп қонуда, той-томалақта, жарыс ұйымдастырғанда, құн төлегенде, өлген адамды жерлегенде, т.б. ойын-тойдың бәрінде рулық қарым-қатынасқа сүйеніп, бір-біріне көмек көрсеткен. Әр түрлі жағдайларда зардап шеккенде (қора жайы өртенсе, малы жұтаса, т.б.) ауылдас ағайындар «жылу» жинап беріп көмектескен. Оны «жылу», «үме» деп атайды. Қазақ елінің ұжымдасып жұмыс істеуі «қора салуы, қырман басуы, шөп шабуы, т.б.) асар деп аталған. Ондайда үй иесі бір мал сойып, ағайын-туыстарды асарға шақырады. Ағайын-туыстар қора салу, қырман басу, шөп шабу, т.б. жұмыстарды тегін атқарысып, бір-біріне көмектесетін болған. Ру арасында жанжал, барымта болғанда билер өз билігін жүргізіп, ағайын арасындағы дау-шарды шешіп отырған. Ол шешімді мүлтіксіз орындау заң саналған.

Ел арасындағы дау-шар, ұрлық-зорлық істері билер сотында қаралып олардың үкімдері мүлтіксіз орындалған.

Қазақ халқының тамаша қасиеттерінің бірі – балажандылық. Ұрпақсыз келешектің жоқ екенін түсінген қазақ ұрпақ жалғасуына,

отбасын құруға ерекше мән берген. Бала адамның бауыр еті, келешегі деп қараған. Тәрбиенің негізі – отбасынан басталған. Әке-шеше үлгісімен балаға өмір тыныстарын үйреткен. Ұлағатты ұл, өнегелі қыз өсірсем деп әр ата-ана армандаған. Ұлы ер жетіп, қызы бой жетіп тұрмыс құрғанша ұл мен қызды жас кезінен көңілінен таса етпеген. «Ұлым ұяға, қызым қияға қонса екен» - деп армандаған. Байлық пен бақыттың ең мәртебелі белгісін ұрпағына арнаған. «Ұлың өссе ұлы жақсымен ауылдас бол, қызың өссе қызы жақсымен ауылдас бол» деп есептеп, көргенді ауылмен көршілес болуға ұмтылған. Кенже ұл ата-ананың сүт кенжесі, әке-шешенің көзі деп бағаланған. Оларды шаңырақ иесі санап, өзінің бойындағы бар өнерін үйреткен. Кенже ұлы ата-анасын қартайғанша бағып-қағып, аялап күтуге міндетті болған.

Жаудан елін қорғау үшін ер азаматтар елдің шетінде, жаудың бетінде болып, елін-жерін жауынгер болып қорғап өткен.

Қазақ отбасының берекесі қыз баласына да болашақ ана, өмірдің тұтқасы деп қараған. Қыздың орны төр саналған. Ана бар жерде, өмір бар. Тұла бойы ардан жаралған арулар деп қызды аялап мәпелеген. Оған қатты сөз айтпаған. Қызды әр ана өзіндей шаруақор, өнегелі, өнерлі етіп өсіруге тырысқан. Ер азаматты сыйлау, отбасының береке-бірлігін сақтау үшін қыз баланың өнегелі, өнерлі болып өсуін қалаған. Өнегелі сыпайыгершілікке үйретіп, еңбексүйгіш, бауырмал етіп өсіруді мақсат еткен. Қазақ әйелдерінің жақынын сыйлауы, ізеттілігі мен әдемілігі өнеге саналған. Сондықтан «қызың өссе қызы өнегелімен ауылдас бол, ұлың өссе ұлы жақсымен ауылдас бол» деп өсиет айтқан. «Сынықтан басқаның бәрі жұғады» деп санаған. Қазақ «қызды қырық үйден тиып ұстаған». Қыз баласын ою ойып, өрмек тоқып, ас пісіріп, киім тігіп өнегелі, өнерлі болып өсуіне үлкен мән берген. Қазақ әйелдерінің жақынын сыйлаудағы ізеттілігі мен кішіпейілділігі, үлкен-кішіге құрметпен қарауы ат телу ырымдарынан байқалады. Әйел адам ерінің туыстарын еш уақытта атымен атамаған. Жаңа түскен келін ауылдың үлкен-кіші ағайын туыстарының бәріне сырт пішініне, түр-түсіне, мінезіне, жасына, кәсібіне қарап жарасымды ат қоятын болған.

Қазақ әйелдері пәрәнжі жамылмай еркін өскен. Ерлер олардың пікірімен санасатын болған. Алайда қазақ әйелдері қазақ қалпын сақтап, үлкеннің алдын кесіп өтпейтін, шашын, алқымын көрсетпей жаулық тартып жүретін болған. Жалаңаш балтыр, жалаң аяқ жүру ерсі көрінген. Бұл – мәдениет пен кішіпейілділіктің, әдеп

пен адамгершіліктің белгісі саналған. «Қызға қырық үйден тию», «Қызым үйде, қылығы түзде» деп қыз баланың инабатты болуын көксеген.

Ауыл жастары кешкісін алтыбақанға жиылып, ән салып, түрлі ұлттық ойындар ұйымдастырып, әзіл-қалжың жарыстырып, ойын-сауық құрып көңіл көтерген.

Үйлену тойы, баланың туылуы, қайтыс болғанды жерлеу сияқты алуан жиындарды өткізуде де толып жатқан ырымдар бар. Қазақ жеті атаға дейін қыз алыспаған. Ол, біріншіден, нәсіл тазалығы мен генетикалық тұқымды жетілдіру үшін қажетті тәрбиелік мәні бар дәстүр саналған. Екіншіден, көлеміне үш Франция сиятын байтақ даланы қорғау үшін қазақтардың бір руымен екінші руының туыс, құда жекжат болуын қалаған. Басқа рулар мал жанына қастық қылса, Арқа мен Атырау, немесе Арқа мен Алатау бірігіп сыртқы жаудан елді қорғайтын болған. Ал бұл ел бірлігін сақтауға оң ықпал етті. Сондықтан қазақ руларында жеті атаға толмай бір-бірінен қыз алыспайтын дәстүр берік сақталған. Әр буынның бала, немере, шөбере, шөпшек, туажат, жүрежат, жекжат деген арнайы аттары бар.

Құда түсу батаяқ дәстүрінен басталады. Жігіт әкесі қызын ұнатқан үйдің белдеуіне қарғыбау ретінде бір ат байлап, қалыңдыққа үкі тағып кететін болған. Кейін құда түсіп ірілі-ұсақты қырық жеті, отыз жеті, жиырма жеті, он жеті мал беріп құдаласады. Құдалық мал тегіс берілгенше алты айдан бір жылға дейінгі уақыт өтеді. Осы кезде қыздың әке-шешесі қызға ыдыс-аяқ, көрпе-жастық, қалы кілем, ала сырмақ, түс киіз, т.б. жасау жинайды. Қалыңдықтың жасауын артып бару үшін түйе, жетекке ат береді.

Құдалар қалың малдан басқа қыз анасына «сүт ақы», қыз әкесіне «ата күші», т.б. ырымдарға ірі қара мал береді. Құдаларға көрімдік, жеңгелерге байғазы, сәукеле байғазысы, отау байғазысы, т.б. ырымдар бар. Қарғыбау қыз әкесіне берілетін сый. Сондай-ақ ұрын бару тойында үлкен-кішіге берілетін күйеудің ырымдары, жол-жоралары мен кәделері толып жатыр. Бүгінде бұл ырым, жол-жоралғылардың көбі қысқарған.

Қыз кетерде ауыл аймақты түгел аралап сыңсу өлең айтады. Ол қоштасу өлеңі.

Қыздың ұзату тойына шығатын шығындардың бәрін ағайын-туыс, ауылдастары бірлесіп көтереді. Сондай-ақ қыздың барған жерінен алатын қалың малды да ағайын туыс бөліп алады. Қыздың

келін болып түсуімен байланысты жігіттің ауылында іске асыратын жол-жора, салт-саналарға тоқталсақ, олардың бастылары мыналар:

Беташар – келін түсірген ауылдың әнші, жыршы, әрі ақындық өнері бар жігіттің келіннің көрік-келбетін мақтап, әрі өсиет-өнеге түрінде салтанатпен айтылатын дәстүрлі жыр. Неке оқылып, неке суы ішілед. Егер қыз абыройлы болса, жеңгелері екі жақтың ата-аналарына қуанышты хабар жеткізеді. Келін түсіру – ата-ананың ғана емес, бүкіл ауылдың қуанышы. Ағайын туғанның сыпайы сөздермен, аса дәлділікпен ықшам, тұжырымды айтылған келіннің беташары жас шаңырақтың босағасының берік болуына дәнекер іспетті. Жас келін түскеннен кейін ауыл адамдары оны отқа (қонаққа) шақырады. Бұл ағайын-туғанның араласуына жол ашатын ырым. Босаға аттап келін боп түскесін инабаттылық, көргенділік, әдеп-иба талап етіледі. Келін үлкеннің алдын кесе өтпейді. Ерінің жасы үлкен туыстарын кездестіргенде оң қолының саусағын жазып, алақанымен оң жақ тізесін басып, кеудесін иіп, сәлем жасап амандасады. Үлкендер «көп жаса, өркенің өссін, бақытты бол» деп келінге алғыс айтады. Үлкендерге сәлем жасау – келіндердің басты міндеті.

Қазақта «пайғамбар да күйеуін сыйлаған» деген сөз бар. Күйеуді туған ұлынан кем көрмей бар дәмдісін аузына тосып, асты-үстіне түсіп сыйлайды. «Жезденің жақсысы әкедей-ақ» деп күйеудің қайын жұрты алдындағы қызметін ерекше бағалаған. Қазақта ажырасу деген болмаған. Қыз алып қашу қазақтың ертеден келе жатқан дәстүрі болғанымен, ол өте сирек кездеседі. Қызды алып-қашу көбінесе қалыңмал беріп айттырып алуға шамасы келмейтін кедейлердің іс-әрекеті болып саналған. Әмеңгерлік ғұрып бойынша жесір қалған әйел ерінің туыстарының біріне өз қалауы бойынша тұрмысқа шығады. Жесір еркектің қайтыс болған әйелінің құда түспеген сіңілісіне де үйленуі құпталған.

Қазақ өлімді атқаруға үлкен мән береді. «Өлі риза болмай, тірі байымайды» деген нақыл сөз осыны аңғартқан. Өлген адамды жуып, кебінге, оның сыртынан кілемге орайды. Жоқтау айтылады. Жоқтауда марқұмның тіршілікте ағайын-туысқа, жетім-жесірге жасаған жақсылықтары айтылады. Өлген адамның адамгершілік қасиеттерін термелеп жоқтау, өлімге жасалған үлкен сауап болып саналады. Жесір әйел жыл бойы қара жамылып, күніне екі уақ (таңертең күн шығып келе жатқанда, кешке күн батып бара жатқанда) өлген күйеуінің жақсы қасиеттерін өлеңге қосып жоқтау дәстүрі саналған.

Қайтыс болған адамның жетісі, қырқы, жылында ас береді. Ас беру қазақтың ертеден келе жатқан ұлттық дәстүрі. Ел-жұрты құрмет тұтқан дәулетті, атақты адамдарға берілетін асқа арнаулы киіз үйлер тігіліп, батырлар, палуандар күш сынасып, күрес, көкпар, мергендік сынасу, т.б. ұлттық спорт ойындары, ат жарысы, жаяу жарыс, т.б. өткізіледі.

Қазақтар – мұсылманның суниттер тобына жатады. Бүгінде Түркістан қаласындағы Ахмет Иассаудің ғимараты бүкіл түркілердің діни орталығына айналып отыр. Түркістандағы осы мавзолейді Ақсақ Темір XV ғ. бүкіл Орта Азия мен Қазақстанды билеп тұрған кезінде салғызған. Ахмет Иассаудің мавзолейі Арабиядағы Мекке-Мадинадан кейінгі бүкіл Орта Азия елдеріне діни орталық болған екінші Мекке атанған. Бұрын Меккеге бара алмайтын азаматтар Ахмет Иассаудің мавзолейіне түнеп мінәжат жасайтын болған. Ахмет Иассаудің мавзолейінде қазақтың атақты би-батырлары, хандары жерленген. Ахмет Иассаудің мавзолейінде Абылай ханның, Қазыбек бидің, Тәуке ханның уәзірі болған Жеті Жарғы заңдар жинағының авторы Әнет баба Кішікұлының, т.б. батырлар мен хандардың мәйіттері жерленген.

Ислам діни мерекелері кезінде: Ораза айты, Құрбан айты күндері де ағайын-туыстар арадағы араздықты ұмытып, бір-бірін құттықтайтын болған. Онда игі тілектер айтылады. Достық пен сыйластықтың тамыры тереңдейді. Ораза айында жарапазан айтылады. Ол кешкі ауыз ашар кезінде үй-үйді аралап, исламның діни парыздарын бұлжытпай орындауға үндейтін тұрмыс-салт жырының бір түрі. Халықтың ең сүйікті мерекесі – Наурыз мейрамы. Наурыз күн мен түн теңелетін, табиғи мереке. Ұлыстың ұлы күні аталатын бұл мерекеді жұрт таза киініп, үй-үйді аралап, 7 түрлі дәмнен көкөніс пен жеміс қосып пісірген Наурыз көже ішіп, өкпе-араздықты ұмытып, сағынышты көрісу мен ыстық құшақ қауышу үстінде бір-бірін Наурыз мейрамымен құттықтайды.

Ертеде қазақ арасында ислам дінінің сауабы мол болған. Бақсы-балгерлер, діни ырым-жораны орындайтын, емші сәуегей, әрі күйші, жыршылар болды. Олар қобыздың сүйемелдеуімен науқастарды емдейтін. Сондай-ақ, қазақта отқа, көк тәңіріне, ата-баба аруағына сыйыну ғұрпы сақталған. Отты басуға, отқа түкіруге болмайды. Жас келін келгенде үйдің ошағындағы отқа май құяды. Қазақ өз ұрпағын қоршаған ортаға, тіпті табиғатқа, жануарлар дүниесіне жанашырлықпен, сүйіспеншілікпен қарауға баулыды.

Жеті қазынаның бірі итті асыра бағалап дәріптеді. «Итті иесімен қина», – деп итті ату, өлтіру, жаралау, қинау ауыр күнә саналған. «Иттің иесі болса, бөрінің тәңірі бар» деген нақыл сөз тірі табиғатты қастерлеуден туған.

Қазақтың тойы ән-жыр, күмбірлеген күміс күй, әзіл-оспақ, ақындар айтысы, бәйге араласқан қызықты думанмен өтеді. Той мерекелерінде ат шабыс, көкпар, күрес, қыз қуу, орамал тастамақ, алтыбақан, ақсүйек, тоғыз құмалақ, асық секілді ұлттық ойындармен өткізіп, шын мәніндегі өнер жарысына айналдырған. Аламан мерекеді көзге түскен, жауырыны жерге тимеген палуандардың даңқы шартарапқа тарап, аттары аңызға айналған. Әр отбасында ұл туылса, одан палуандық дәметкен. Күрес өнері ұлт тынысына айналған. Әр ауыл, әр ру өз ақындарымен, шешендерімен, әнші-жыршыларымен қатар өз палуандарын да мақтан тұтқан. Олар әр ауылдың қадірлі қонағы болған.

Өлімді өліммен қайталауды мақсат еткен қазақ халқы кейін қанды кекті құн төлеумен ауыстырған. Жазаның тағы бір түрі – ат шапан айып төлеу. Ауыр қылмыстылар кейде түйе немесе ат бастаған тоғыз айып-пұл төлейтін болған. Қазақта «Алдыңа келсе атаңның құнын кеш» деген сөз бар. Ауыр кінәлі адам жанына ел ішіндегі беделді бір адамды ертіп келіп, кешірім сұрап аяққа жығылса, ат шапан айып алып кешіретін болған. Қылмысты істерде көп нәрсенің тетігін шешетін – тәрбиеге жете мән берген. Мәселен, ұры ұрлығын өз еркімен мойындай келіп алдына жығылса, кешірім жасап жазасын жеңілдететін болған. Қазақ туыстық қатынасты қастерлеген, оған да зор мән берген. Нағашы, жиен болып сыйласу осының бір айғағы. Ана жағынан туысты жиен, жиеншар, көгеншар, туажат деп 4-5 атаға дейін ұмытпайды. Жігіттің үш жұрты ішінде нағашы жұрты жақындығына сүйеніп «Жиен мыңнан үлкен», «Балалығың ұстаса нағашыңа бар», «Адамның жақсы қасиеті нағашыдан жұғысты», «Нағашымен күрескен жиен жығылады» деп нағашыны қатты сыйлайды. Нағашы жігіт өз жиеніне үйленбейді.

Қазақ достыққа берік халық. Достық көңілдің гүлі, кәусар бұлағы. Өмірдің мәні деп түсінуге болады. Сыйластық пен азаматтықты дәріптеп, қадірлеген қазақ күре тамырының қанын орамалға ағызып дос болған. Шынайы достықтың тағы бір көрінісі – тамыр деп аталады. Ертеде қылышты жалаңаштап, көкірегіне ұстап немесе қылышын сүйіп үш рет төс қағыстырып тамыр болған. Бұл әсіресе XVIII-XIX ғ.ғ. орыс переселендері қазақ арасына көшіп келгенде қазақтар орыстармен осы-

лайша дос болу салтын сақтаған. Достардың бір-бірінен қалап алатыны жүйрік ат, жүйрік тазы, қыран бүркіт, мылтық, т.б. болады.

Ұрпағымызға ұлағат болар әдемі ғұрпымыздың бірі – меймандостық. Қазақ тәтті, дәмдісін қонағына сақтайды. Келген қонағын қадірлеп, сый-сыяпат көрсетіп, кісілік таныту сүтпен кіріп, сүйекке сіңген дәстүр. Қазақ ертеде «құдайы қонақпын» деп келушімен танысып, ас беріп сыйлап қонақ еткен. Тіпті ет болмаса астына мінген жалғыз атын да сойып беретін болған. Арнайы қонағын сыйлау дәстүрі өзгеше.

«Көрші хақысы, тәңір хақысы» дейді қазақ. Көршісін қонаққа шақырудың бір түрі ерулік беру. Бұл ежелден келе жатқан ұлттық әдет. Ертеректе жайлауға бұрын көшіп келгендер соңғы келген ауылға ерулік беретін болған. Сол сияқты қатар отырған екі үй екі жаққа айрыла көшсе көшіп бара жатқан адам қалушы көршілерін шақыратын болған.

Қысқа қарай соғым сойылғанда ауылдастары бір-бірін соғымға шақырысқан.

Сол сияқты айттық кезінде ауыл қыдырып, айтыққа шақыру дәстүрі де бар. Қазақ дәстүрінде үйге кірген адамға дәм ауыз тигізбей жібермейді. «Қонаққа алдымен қасынды бер, сонан соң асынды бер», «Қонақ келсе –құт», «Қонағыңды құрметте, атың елге жайылды» дейді халық мақалы. Қонаққа барын беріп күту қазақтың ежелгі ата дәстүрі саналған.

Алыс сапарға кеткен туысының аман-сау оралуын тілеп құдайы шай беру дәстүрін, «тоқым қағар» деп атайды. Онда ән шырқалып, өлең-жыр айтылып, қонақтар көңілді демалып қайтады.

Бастаңғы – ауылда оңаша қалған қыз-келіншектердің бозбала жігіттердің ойын-сауығы. Сондай-ақ тұсау кесер, шілдехана, жол ашар, құдайы шай, шек беру (айттық беру деп те аталады), сүндет той, бесік тойлары, баланы қырқынан шығару тойлары т.б. қазақтың тұрмыс-тіршілігімен байланысты жиын-тойлар көп. Қазақ ғұрпында бір-бірін қонаққа шақырысып ерекше құрметтеу рәсімінің түр-түрі бар. Бас табақ, орта табақ, сый табақ, аяқ табақ, күйеу табақ, құдағи табақ, келін табақ, қыз табақ деген табақ тартудың алуан түрлі аттары бар.

Сыпайы сөйлеп қонақ өз қадірін сақтауға тырысады. Дастарқанға әуелі нан қойылады. Өйткені нан дәмнің басы. Ас ішуді үй иесі бастап, үй иесі аяқтайды.

Қазақстанда жүзден астам ұлт пен ұлыс тұрады. Жүздеген ұлттар

мен ұлыстардың рухани және мәдени қайта түлеуі, тұрақтылықты, азаматтық татулықты, ұлтаралық келісімді күшейтті. 1995 ж. сәуір айында құрылған Қазақстан халықтар Ассамблеясы – өзара туысқандық пен достықтың куәсі. Республикамызда ондаған мәдени орталықтар мен қоғамдық бірлестіктер күшімен өткізіліп жатқан фольклорлық-этнографиялық фестивалдар достық, наурыз, этнос күндері, республика халықтарының жыл сайынғы дәстүрлі ұлттық мерекелеріне айналды.

Қашанда жаны жайсаң, игі жақсылыққа құмар қазақ халқы өзінің меймандостығы мен қайырымдылығының куәсі ретінде діні бөлек, тілі бөлек болғанымен тілегі бір орыс, украин, неміс, армян, грузин т.б. халықтармен қоян қолтық, тату тәтті бір семья болып өмір сүріп келеді. «Елге ел қонса құт» – дейді халық мақалы. Құт береке орнаған көп ұлтты Қазақстан елінің болашағы үлкен ел. 1990 ж. бастау алған қазақ-түрік байланысы ортақ қарым-қатынасты жаңа сатыға көтерді. Қазақ еліндегі түріктің неше жүздеген фирмасы көп салалы ынтымақтастыққа тың серпін беріп отыр. Түрік-қазақ бірлестігі екі елдің экономикалық, мәдени, рухани, байланысын жандандыруда өз жемісін бере бастады.

Қазақтың жер қойнауы пайдалы қазбаға бай, зор энергетикалық қуаты дамыған, өнеркәсібі бай ел. Қазақстан ұлттық жаңару, игі бетбұрыспен демократиялық қоғам құруда. Тілдері басқа тілегі бір, діні бір Орта Азия халықтарының салт-дәстүрлері бір-біріне ұқсас болғандықтан көрші өзбек, түрікмен, тәжік, қарақалпақ, қырғыз халықтарының салт-дәстүрлері мен шаруашылық кәсібіндегі кейбір өзіндік ерекшеліктеріне ғана тоқталуды қажет санадық.

3.3. Қырғызстан

Аралас бұтаққа жататын түркі халықтарының арасындағы ең көп сандының бірі – қырғыздар. Олардың басым көпшілігі, атап айтқанда 2,5 миллиондайы Қырғыз республикасын мекендейді. Қырғыздар Өзбекстанның Наманган, Андижан, Ферғана облыстарында, Тәжікстанның Джиргарам, Мургаб аудандарында, Ауғанстанның солтүстік-шығысында, Қытайдың Шығыс Түркістан, Ақсу, Қашғар, Хотан округтарында жиі орналасқан. Бүгінде Қазақстанның өзінде ғана 300 мыңдай қырғыз диаспорасы тіршілік етеді. Олардың бүкіл әлемдегі жиынтық саны – 5,5 миллион (1995). Соңғы санақ

қортындысы бойынша қырғыздардың 98,7% қырғыз тілін ана тілім деп санайды. Ертедегі Қытай жазбаларында қырғыздарды буруттар (қара қырғыз) деп атаған. 1925 ж. дейін қазақтың да шын атауы бұрмаланып қырғыз-қайсақ деп келген.

XIX ғ. екінші жартысына дейін Еуропа жұрты қазақ пен қырғызды бір санап, шатастырып келді. Ол жөнінде қазақтың көрнекті ағартушы-тарихшысы Ш. Уәлиханов өзінің «Жоңғар очерктері» атты еңбегінде батыс саяхатшысы Гумбольд пен Риттердің «Бруттар мен үйсіндер» деген еңбегінде қазақтар мен қырғыздарды бір халық санап, шатастырып келгенін айта келіп, «қырғыз-қайсақтардың ұлы жүз, орта жүз дегендері «қазақ» деген бір халық болып табылады. Олар қытайлар-бруттар деп, орыстар дүлей тастылар немесе қара қырғыздар деп атайтын қырғыздардан бүтіндей өзгеше халық. Бұл екі халықтың тілі де, әдет-ғұрпы да екі түрлі. Тіпті бруттардың бет пішінінде де өзіне тән, қазақтарға ұқсамайтын өзгешеліктері бар. Брут-қырғыздар Енисей хакастарының қоныс аударуынан туған халықтар», – дейді.

Шежіре деректерде қырғыздардың 40 тайпадан тұратыны айтылған. Сондықтан оларды «40 рулы қырғыздар» деп атаған. Қырғыздардың ата тарату шежіресінде 40 рулы қырғыздың ішінде: қоңырат, қаңлы, найман, қыпшақ, кесек (қара кесек болуы мүмкін) қалпақ, ұштаңба (Оңтүстік Қазақстанда теріс таңбалы деген ру бар), сарт, қалмақ, шала қазақ деген ру аттары кездеседі. Бұл рулық-тайпалық топтардың белгілі шаруашылық-экономикалық жағдайларға байланысты топталып қалыптасуынан қалған қазақта да, қырғызда да кездесетін ру аттары бар деуге болады. Сондай-ақ Қазақстанның бұрынғы Көкшетау, Кереку, Аягөз округтерінде қырғыз атты рулар кездеседі. Олар да белгілі саяси-экономикалық жағдайға байланысты қазақ арасына сіңіп қалып қойғандар.

Ш. Уәлиханов «Сібір қырғыздары моңғол тұқымына қосылады» деп қортынды шығаруына себеп болған қалмақтардың пруты (ұрпағы, бізше қырғыз деген сөз) – дейді. Олай болса қазіргі қырғыздардың қанында қытай-моңғол тұқымдарының қанының болуы ғажап емес.

Ал қырғыз ғалымы Н. С. Түкренов өзінің «О происхождении киргизского народа» деген еңбегінде «қырғыз» деген этнос. Бізше қырғыз-қызыл немесе күрең дала тұрғындары деген сөзді білдіреді. Мисисипи ойпатында (Қиыр Шығыста) шөп қуарар кезде қызыл күрең түрге енеді. Осындай жағдай Шу даласында байқалады. Оны Енисей бойында «Сары өзек» деп атаған. Енисей бойындағы

қырғыздардың бет әлпеті дөңгелек, шаштары сарғыш түсті, көздері көкшіл келеді. Ал қазіргі Тянь-Шань қырғыздарында мұндай адамдар сирек кездеседі. Оның себебі Енисей қырғыздарының жергілікті тайпалармен қан араласуынан түр-түс реңктерінің өзгеруі мүмкін.

Шыңғыс хан қырғыздарды жаулап алғанда, оның армиясында екі түмен (екі мың) қырғыздар болған. Олар семья мүшелерімен қоса есептегенде 100 мыңдай адам болуға тиіс. Шыңғыс хан империясы құлағаннан кейін қазіргі Түркістан өлкесінде 600-700 мыңдай қырғыз ұлысы болған. Олар XIV-XV ғғ. Моғолстан мемлекеті қарамағына енгенде «Моғолстанның тағы арыстандары» атанған. Қырғыз ішінде моңғол, қытай тайпалары да кездеседі. Олай болса қырғыздар түрік, монғол, қытай тайпаларының қосындысынан XIV ғ. аяғында ұлт болып қалыптасуы мүмкін», – дейді.

Ш.Уәлиханов қырғыз халқының аңыздарына талдау жасай келе, оларды (қырғыздарды – С.Қ.) өздерін қызыл тазыдан, соның 40 қызынан тарағанбыз десе, ал атақты «Манас» жырында Манастың арғы аталары бұғы руынан шыққан», – дейді. Ал ұлы жүз қазақтары шежірелерінде өздерінің арғы аталарын көк бөріден шыққан ғып қояды. Қыпшақ, өзбек руларының шежіресінде де өздерінің арғы аталарын көк бөріден, сары иттен шыққан (мәселен сарт деген сөз «сары ит» деген ұғымды білдіреді – С.Қ.) дейді. Осы аңыздарға қарап Шоқан өзбектердің арғы аталары сары иттен, ал қырғыздардың аталары бұғыдан тарауы мүмкін дегенді айтады.

Қырғыз халқының шығу тарихына қатысты ғылымдағы талас пікір Сібір (Енисей) қырғыздары мен Орта Азия (Тянь-Шянь) қырғыз аталарының екі этнонимге бөлуге байланысты. И.Э.Фишер, А. И. Левшин, В. П. Радлов т.б. ғалымдар: қырғыздар ерте кезде Енисейден Тянь-Шяньға көшіп қонған. Олардың шын тегі бір дейді. 1956 ж. Бішкек қаласында өткен халықаралық ғылыми конференцияда «Қырғыз халқының құрамына Орта Азиялық түркі тайпалары, әсіресе, қарлұқ, ноғай, қыпшақ тайпалары басым болған» деген тұжырымды айтады. Ал Ш.Уәлиханов қырғыздар Сібір даласы мен Алтай Тянь-Шянь таулары арасында көшіп-қонып жүрген. Тек XVII ғ. Алтай мен Тянь-Шянь аралығында Жоңғар мемлекеті пайда болған соң ғана қырғыздар Алатау бөктеріне тұрақты орналасқан» деген қортындыға келеді.

Қырғыз халқының құрамында түркі тегіне қосылмайтын келдіке, күркіре, кача, қалмақ, сартқалмақ, қалмақ-қырғыз секілді моңғол тектес кірмелер тобы да бар.

Жетісуға қоныс аударған қырғыздар көп санды халық. Алтайлық қырғыздар небәрі 85 мың адам ғана. Қырғыздардың сырт кескіні қазақтарға ұқсас. Дей тұрғанмен зерттеуші ғалымдардың пікірінше, қырғыздар атропологиялық жағынан алтай, бурят халықтары мен қазақтардың ортасындағы аралық топқа жатады. Оның мәнісі – монголоидтық компонент қазақтармен салыстырғанда қырғыздарда сәл-пәл болса да басымырақ дейді. Өткен ғасырда бұл ерекшелік қазіргіден гөрі айқынырақ байқалған.

Қырғыз халқының құрамына енген тайпалар VI-X ғ.ғ. Енисей, Саян-Алтай және Ертістің солтүстігін мекендесе, ал татар-монғол шапқыншылығы тұсында олардың бір бөлігі Орталық, Батыс Тянь-Шяньға ауа көшті. Моңғолияда хотандар мен Алтай қырғыздарының этникалық шығу тегі бір, кейбір зерттеу еңбектерінде XVIII ғ. басында Оңтүстік Сібірден 2500 қырғыз отбасын қалмақтар өздерімен бірге көшіріп әкеткен. 1680 ж. Тянь Шянь қырғызын ойрат қалмақтары өзіне қаратып, тек 1758 ж. Жоңғар хандығы жойылғанға дейін өз қарамақтарында ұстаған. XVI-XVII ғ.ғ. басталған қазақ-қырғыз ынтымақтастығы соғыс одағы болып құрылып Моғолстан мен қалмақтарға қарсы күрес барысында қалыптасып, Хакназар ханның тұсында нығая түсті. Моғолстан мен Жетісудағы жер үшін болған күрес тұсында қазақтарды қырғыз билеушілері қолдады. Қырғыздың едәуір бөлігіне Тәуке хан өз әмірін қырғыздың биі Қоқым Қарашорин арқылы жүргізді. Алайда XVII-XVIII ғ.ғ. жоңғар шапқыншылығынан сергелдеңге ұшыраған Тянь-Шянь қырғыздары Ферғана аңғары мен Памир тауына дейінгі аралыққа қарай ығысты. Бір мемлекетке біріге алмаған халық тайпалық қақтығыстан, барымталардан едәуір жапа шекті. Қырғыз елінің бытыраңқылығын пайдаланып, оны өзіне қарату мақсатымен XVIII ғ. бастап Қоқан хандығы үздіксіз жорықтар жасады. Ақырында XIX ғ. 30 жылдары оны түгелдей бағындырып, әскери-феодалдық режим орнатты. 1873-74 ж.ж. Ферғана қырғыздарының Қоқан хандығы езгісіне қарсы көтерілісінің жеңіске жетуі оларды Ресейдің өзіне бағындыруына қолайлы жағдай туғызды.

Қырғыздар көне дәуірден жауынгер ұлыс атанып келген. Егескенге кегін жібермейтін, алысқанға арын жыртқызбайтын қайратты да, қайсар ел болған. Өздерінің қайсарлығы арқасында Қырғыз елінің есе теңдікке қолының жеткен кезі аз емес. Қырғыз жауынгерлерінің ерлігі мен қайсарлығын, өжеттігін жаулары мойындап, оларды Моғолстанның «тағы арыстандары» деп атаған. Қырғыз халқының азаттық күресінің

ең ауыр кезеңі қалмақ шапқыншылығы мен патшалық Ресейдің отарлау саясаты кезеңіне тап келді. XIX ғ. екінші жартысында Ресей империясының қол астына қараған қырғыз халқында отарлық қанау күшее түсті. Салық мөлшері артты. Құнарлы, сулы, нулы жер отарлау қорына үсті-үстіне беріле бастады. Столыпиннің аграрлық реформасынан кейін толассыз ағылып келіп жатқан славян тектес қоныс аударушыларға беру үшін шаруа иелегіндегі аз ғана жердің өзі тартып алынды. Тығырыққа тірелген қырғыздар 1916 ж. ұлт-азаттық көтерілісін жасады. Жазалаушы отряд оларды аяусыз басып жанышты. Жаппай қуғын-сүргінге ұшыраған 150 мың қырғыз Шығыс Түркістанға қоныс аударды. Патша өкіметі «Орыс қаны тамған жерді қырғыздардан толық тазартамыз» деп арандату ұранын тастап, славян тектес қарапайым еңбек адамын желіктіріп, Шу аңғары мен Ыстықкөл жағалауынан қырғыздарды түгелдей көшірмек болды. Қырғыздарды Солтүстік Кавказдағы ноғай ағайындардың аяғын құша жаздаудан Қазан төңкерісі сақтап қалды. 1924 ж. Қазақстан құрамында құрылған Қара-қырғыз автономиялы облысы, 1925 ж. Қырғыз автономиялы облысы болып өзгерді. 1926 ж. құрылған Қырғыз автономиялы республикасы, 1936 ж. одақтас республикаға айналды. 1991 ж. Қырғызстан – тәуелсіз егеменді республика болды.

Халықтың шығу тегін айғақтайтын басты белгі – тіл бірлігі. Олай болса, Алтай тіліне ең жақын тіл – қырғыз тілі. Алайда Жетісуға қоныс аударған қырғыздар тіліне түркі халықтарының, әсіресе қазақ тілінің елеулі әсері болды. Қазіргі қырғыз тілін алтай тілі мен қазақ тілі ортасындағы аралас тіл деуге болады.

Кейбір түркологтар қырғыз тілін қырғыз-қыпшақ тобына жатқызып жүр. Қазақ тілінен қырғыз тілінің басты өзгешелігі қырғыз тілінде моңғол тілінен ауысқан сөздер көбірек те, керісінше араб-парсы сөздері азырақ. Сондай-ақ сөз басында келетін *ж* қатайып, *дж* болып айтылады. *Ш* дыбысы да қатайып *ч* болып айтылады. *С* дыбысы *ш* дыбысымен алмасады. Сөз соңындағы *ң* дыбысының орнына *н* дыбысы қолданылатын кездер де жиі болады. Мәселен, *жол*, *жоң*, *жас*, *жақсы*, *шабан* сөздері *джол*, *джон*, *джақшы*, *чабан* болып айтылады. Қырғыз тілінде қосалқы дауысты дыбыстар жиі кездеседі. Мысалы Ала тоо (Алатау). Тоқуум (тоқым) т.б. қырғыз тілінің оқулықтарын жазушы қазақ ғалымы Қалқабай Сартбаевтың пікірінше, дыбыстық жүйесіндегі созылыңқы дауыстылардың болуы Алтай мен қырғыз тілін өзара жақындастырып тұрса, ал діндердің әрқилылығы олардың тілдеріне де елеулі әсер ететіні сөзсіз. Өйткені

қырғыздар – мұсылман суниттер, ал алтайлықтар христиан дінін ұстанады. Әртүрлі діндерді тұтынғандықтан, Алтай мен Қырғыз халқының тұрмыс-салтында да айырмашылық басым.

Қырғыз тілі – Қырғызстан республикасының мемлекеттік тілі.

Қырғыз бен қазақ әдебиеті ертеден туыстас. Қырғыздың әр алуан жанрдағы бай ауыз әдебиетінің үлгілеріне өлең-жырлар, ертегі-аңыздар, тұрмыс-салт жырлары жатады.

Қырғыз фольклорының інжу-маржаны, ең шырқау биігі – «Манас» батыр эпосы. Манас жырын жаттап таратушыларды «манасшы» деп атаған. Манасшы жырды жатқа айтушы ғана емес, ол сонымен бірге талантты ақын, әрі күшті – композитор, шебер орындаушы – артист те бола білген. Манас жыры: «Манас», «Семетей», «Сейтек» деп аталатын үш бөлімнен тұрады. Әр бөлімнің өзін 1,5-2 ай бойы жырлаған. «Манас» жыры Шығыс Түркістанда 8 том болып шыға бастады. Бұл жырдағы мәліметтің молдығы, көркемдік дәрежесінің биіктігі жағынан «Илиада», «Одиссея» сияқты әлемдік классикалық шығармалармен қатар қоюға болады. «Манас» жыры туралы зерттеу еңбектерін жазған қазақ ғалымдары: Ш.Уәлиханов, М. Әуезов пен Әлкей Марғұлан, «Манас» жырын «Қырғыз рухының биік шыңы» деп санаған. Ал академик М. Әуезов «Салықбайдың жұмыртқадай басына «Манастың» миллион жолы сыйып тұр. Қырғыз нағыз ақын халық» деп баға берген. 1995 ж. «Манас» эпосының 1000 жылдығын ЮНЕСКО ерекше атап өтті.

Қырғыз жазба әдебиетінің негізін қалаушы, халық поэзиясының классигі, әрі ақын, әрі композитор, әрі әнші Тоқтағұл Сатынғанов суырып салма ақындық дәстүрді жазба әдебиетпен байланыстырушы болды.

Орыс және қырғыз тіліне бірдей жазушы Шыңғыс Айтматовты бүкіл әлем таниды. 1993 ж. Ш. Айтматовқа ҚР Президентінің «Бейбітшілік пен рухани татулықтың» халықаралық сыйлығы берілді.

Қырғыздардың ән-жырға, сазды музыкаға әуестігі айтарлықтай. Жеке отбасындағы қуанышты атап өту, той-томалақ, әр алуан салтанатты мереке, қоғамдық оқиға, әскери жорық, қайтыс болған адамды жерлеу, ас беру ән-жырсыз өтпейді. Көркемдік стилі жағынан қазақ пен Сібірдегі Алтай, хакас халықтарының музыка өнерінің ұқсастығы байқалады. Алтай қырғыздары ән-жырды әуенді тақпаққа ұқсас етіп, ал қазақтармен көршілес қырғыздарда ырғақпен созып айту кездеседі. Халық музыкасы 7 сатылы дидактикалық ладқа

құрылады. Әуені кең, әрі қайырмалы болып келетін бір дауысты халық әндері эпикалық және тұрмыс-салт, еңбек, лирикалық әндер, бесік жыры, әзіл-сықақ, балалар әндері, т.б. жанрға бөлінеді.

Қазан төңкерісінен кейін қырғыздың кәсіби музыкалық шығармалары дүниеге келіп, опера, балет және симфония жанрлары туды. Өн-би ансамбльдері құрылды. Халық музыкасының үздік орындаушылары акындар деп аталды. Акындар өлеңді суырып салып шығаратын импровизаторлар ғана емес. Олар әрі әнші, әрі музыкант (сазгер) әрі композитор, әрі эпикалық шығарманы орындаушы жыршы – жан-жақты өнер иесі. Салтанатты жиындар акындар айтсынсыз өтпейді. Халық арасына кең тараған сүйікті музыка аспабы – үш ішекті комуз. Сондай-ақ, ысқымен ойнайтын ішекті аспабы: қыяқ, темір конуз, саз комуз, сурнай, чоор, барабанға ұқсас досабаш, ұрып ойнайтын аспабы бар. Қырғыз сазгерлері аспаптық музыкада ойнаудың асқан шебері. Әр халық өзінің ішкі жан дүниелік сезімдерін би өнері арқылы да бейнелеп береді. Жұртшылық тамашалап сүйсініп көретін қырғыздың би өнері де ерекше әсер етеді. Қырғыздар қиялын шабандоз би арқылы бейнелеп береді.

Қырғыздар да қазақтар сияқты төрт түлік мал өсіріп, жаз жайлауға, қыс қыстауға көшіп-қонып тіршілік етеді. Қырғыз жерінде техникалық дақылдар (зығыр, мақта мата), арпа, бидай, жүгері, баубақша өсіріледі. Бал арасын ұстайды. Ыстық көл маңында балық аулау қосымша кәсіпке айналған. Аңшылық – қырғыздың көптен келе жатқан кәсібі. Анды қыран құспен, мылтықпен, тор, қақпан құрып та аулайды.

Қырғыздарда ет пен сүт тағамдары басым болып келеді. Жыл мезгіліне қарай тағам түрлері өзгеріп отырады. Мәселен жаз, күз айларында сүт тағамдарын көбірек қолданса, қыста ет, құрт сияқты калориясы мол тағамдарды пайдаланады. Нан түрлеріне қазанға пісірілген бауырсақ, тоқаш, чойма тоқаш, көмбе нан, тандыр нан, шелпек т.б. жатады. Өзбектермен көршілес аудандарда асқабақты сорпаға қосып та, етпен араластырып та, өзін ғана пісіріп те жейді. Сүт тағамдарына құрт, ірімшік, сүзбе, айран, қымыз, сары май, кілегей, т.б. жатады.

Жылдың басы Наурызды атап өту, наурыз көже пісіріп үлестіру халықтық дәстүрге айналған.

Қырғыздар ертеде ру-тайпаға бөлініп келсе, бүгінде ол әдет өз әсерін жоғалтып алған. Кейбір ауылдық жерлерде бір әулеттен тараған ұрпақ жеке махалла болып тұрып жатады. Ол өздерін «Бір атаның балалары»

екенін білдіруді көздеуден туған. Ертедегі жеті атаға дейін қыз алыспау дәстүрі бүгінде өз әсерін жоғалтып алған. Жиеннің нағашысына үйленуі де кездеседі. Немерелес бөлелердің қосылуы да жиі ұшырасады. Бірақ жиеніне үйлену сирек. Оңтүстік қырғыздарында өзбек, тәжік халықтарындай әке жағынан немерелес ағайындардың үйленуі сирек болса да кездеседі. Қырғыздардың көпшілік салт-дәстүрі қазақтарға ұқсас болып келеді. Қырғыздарда да жиенге қол жұмсағанның қолы қалтырайды, жиеннің назасына қалмау, ренжітпеу керек деген сенім бар. Жиеннің сұрағанын беру, көңілін қайтармау қазақтардағыдай оларда да бар. «Жиен келгеннен гөрі, жеті қасқырдың шапқаны жеңілірек» дейтін, өткір қалжың да жиі айтылады. Нағашы-жиен болып қалжындау қырғыздарда да дәстүрге айналған.

Қырғыз – сауықшыл да қонақжай, меймандос халық. Жайлаудан қайтқан малшыларға бұрын көшіп келгенінің боза (сыра), бауырсақ, сүрленген ет даярлап ерулік беруі дәстүр саналған. Әсіресе қыс кезінде көршілерін дәмге шақыру дәстүрі бар. Оны «жоро бозо» деп атайды. (жалпы қазақ пен қырғыздың дәстүрі ұқсас. Қазақтарда да соғым сойғанда бас асып көршісін шақыру дәстүрі бар). Мұндай отырыста ойын-сауық ұйымдастыруды «ерке бала» деп атайды. Жас нәрестенің өмірге келуін, бесікке салуын, қырқынан шығаруын атап өту оларда да бар. Жиын тойларда көкпар тарту, аударыспақ, күрес, қыз қуу сияқты ұлт ойындары қырғыздарда да кездеседі.

Қазақ пен қырғыз халықтарының тұрмыс-тіршілігінде туындап отырған бүгінгі проблемалар да баршылық. Орта Азия халықтары арасында ислам дінін кештеу қабылдаған – қырғыздар. Ш.Уәлиханов та қырғыздардың діндар болмағанын, оларда әруаққа табыну, шаманизм элементінің басым болғанын айтқан-ды.

«Қазақ, қырғыз бір туған. Жүзі ұқсас, жүрегі бір, тілі ұқсас, тілегі бір» бауырлас екі халық – егіздің сынарындай бірін-бірі қайталаудан танбай келетін, ежелден сырлас, мұңдас халық. Бікылым заманнан теріскейде малы, төсекте бастары қосылған, құдандас, бауырлас ел болғандықтан, олардың салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, шаруашылық кәсіптері де өзара, ұқсас, тамыры мен тағдыры тереңде жатқан бауырлас халықтар болып келеді.

3.4. Ұйғырлар

Ұйғыр тілі өзбек тілімен бірге түркі тілдерінің оңтүстік шығыс тобына жатып, қарлұқ бұтағын құрайды. Ұйғырлардың бүкіл әлемдік

жиынтық саны сегіз миллионға жуық (1995). Сан жағынан олар туыс халықтар арасында түрік, өзбек, әзербайжан мен қазақтардан кейінгі бесінші орынды иемденеді. Ұйғырлар, негізінен, өздерінің тарихи ата мекені Қытай Халық Республикасы Синьцзян-Ұйғыр автономиялы ауданын мекендейді (7 миллионнан астам). Ұйғыр халқының ата қонысы ерте кезден-ақ Шығыс Түркістан аталған. 1760 жылы бұл өлкені Қытай империясы жаулап алып, Шығыс Түркістан атауын Синьцзян (жаңа жер) деп өзгертіп, 1944-1949 жылдары аралығында өмір сүрген Шығыс Түркістан Республикасы құлатылғасын, өлке аты СУАР (Синьцзян-Уйғыр Автономиялы ауданы) деп өзгертілді. Соңғы санақ деректері бойынша, бұрынғы Кеңестер Одағын 262199 ұйғыр мекендесе, олардың 89,5 пайызы өз тілін ана тілім деп таныған екен. Ұйғырлар Алматы облысында жинақы қоныстанған (184 мың адам). Қырғызстандағы 30 мың ұйғырдың көп бөлігі Жалал-Абад облысына шоғырланған. Өзбекстанның Ферғана аңғарын 20 мыңдай ұйғыр мекендейді. Түрікменстан мен Тәжікстанда да аздаған ұйғырлар бар. Таяу шығыс елдерінің көп бөлігінде ұйғыр диаспорасы кездеседі.

Ұйғырлар – ежелден отырықшы өмір кешкен, тамыры тереңде жатқан өзіндік өркендеу тарихы, бай мәдениеті мен өнері бар және үлгі тұтарлық дәстүрі бар халық. Ұйғырдың өзіндік ерекшелігі мол мәдениеті мен ән-жырының, монументті діни архитектурасының шығыс елдері мәдениетіне елеулі әсері болды. Қытайлықтар ұйғырды басқа да мұсылман ұлыстарымен қосып хуэйцзу, хуэйхуэй деп, кейде чантоу деп те атаған. Моңғолдар ұйғырды хотон деп атайды. «Ұйғыр мемлекеті», «ұйғыр жазуы», «көне ұйғыр тілі» мен «жаңа ұйғыр тілі» деген тарихи атаулар мен қазіргі ұйғырлардың этнографиясы арасындағы байланыс, сабақтастық туралы ғылым дүниесінде әр қилы пікір бар. Ұйғыр этнонимі III ғасырдан бастап белгілі. VIII ғасырдағы Орхон руникалық жазбалары да ұйғыр жазуы деп аталады. 840 жылы Енисей қырғыздарының қысымымен Шығыс Түрістан оазисіне Орхон мен Селенга өзендері алқабынан ұйғыр аталған тайпа көшіп келген...

Шығыс Түркістан оазисіне қазіргі монғол жерінен ауып келген ұйғыр тайпасы, XI ғасырдағы қыпшақ, қарлұқ, чигил, ячма, куман, т.б. көшпелі түркі тайпалары жергілікті халықпен араласып, олардан жер өңдеу, дақыл егу тәсілін, қолөнерін үйренген. Бергін келе олар бір этникалық топқа бірігіп кеткен екен. Көне дәуірде будда дінінің махаяна тармағын тұтынса, XIV ғасырдан ислам дініне көше бастаған. Жыл санауымыздың бірінші мыңжылдығының аяқ

кезінде соғди әліпбиі негізінде жасалған буын-әріп жүйелі ұйғыр жазуы болған. Орхон түркілерінің тіліне жақын көне ұйғыр тілі, X-XIII ғасырларда Шығыс Түркістандағы Кочо мемлекетінің, XIV ғасырдағы Ұйғыр мемлекетінің ресми тілі болған. Ал осы кезеңде кең қолданыс тапқан «ұйғыр жазуымен « хатқа түскен қолжазба жәдігерлер әлемнің төрт бұрышына түгел таралған...

X-XII ғасырларда ұйғырдың Турфан мемлекеті құрылды. XIII -XV ғасырларда Шығыс Түркістан мен Жоңғария монғол хандығының иелігіне айналды. XVIII ғасырдың ортасында Шығыс Түркістанды Цин империясы жаулап алды. Цин билеушілерінің озбырлығына ұйғыр халқы әлденеше рет қарулы қарсылық білдірді. Ұйғыр мемлекетін 15 жылдан кейін Цин империясы қайта бағындырып, өлке атын Шыңжаң деп өзгертті. 1931-33 жылғы азаттық күресінің нәтижесінде құрылған жаңа үкімет прогресшіл саясат жүргізді. Алайда 40-жылдары өкімет басына келген Гоминьдан билеушілерінің шовинистік саясаты халықтың күшті наразылығын тудырды. Нәтижесінде, 1946 жылы үрімжіде түрлі халық өкілдері мен әлеуметтік топтан біріккен үкімет – Шығыс Түркістан республикасы құрылды... 1955 жылы өлке атауы Шыңжаң-Ұйғыр автономиялы ауданы боп өзгертілді. 60-жылдардағы «мәдени революция» тұсында өлкеге қытайлықтар жаппай қоныстанып, шовинистік пиғыл өршіп, ұйғыр мен басқа да жергілікті халықтар құқығына шек қойылып, ұлттық қайшылық шиеленісе түсті.

Ұйғыр, қазақ халықтарының достық қарым-қатынасының бір жарым ғасырға созылған тарихы бар. 1743 жылы Жалаңтөс Баһадүр мен Жәңгір хан бастаған қазақ жасақтары Жоңғар қалмақтарына күйрете соққы беріп, өз атамекенін басқыншылардан азат ету кезеңі басталғанды. Қазақ руларының 35 жылға созылған азаттық күресінің, сондай-ақ, Маньчжур империясының мықты қаруланған әскерімен болған қанқұйлы соғыстың нәтижесінде жоңғарлар (оларды кейде ойрат, қалмақ деп те атаған) жеңіліске ұшырады. Қалмақтың Амурсана бастаған көтерілісі асқан қатыгездікпен аяусыз басып жанышталып, Жоңғар мемлекетінің жойылғаны мәлім. Кейірек ұйғыр халқының тәуелсіздік жолындағы азаттық күресін басып-жаныштаған Цинь өкіметі Қашғар, Ақсу, Хотан, Турфан өлкелеріндегі ұйғырлардың бір бөлігін Іле өлкесіне көшірді. Сол кезден бері ежелден бауыр, ағайындас екі халықты, ұйғырлар мен қазақтарды, достық пен туысқандық дәнекері байланыстырып келеді. 1864 жылы дербес Ұйғыр сұлтандығы құрылып, оның астанасы Құлжа қаласы болған.

Кейінірек ұйғыр сұлтандығының шетелдік езгіге қарсы көтерілісін Құлжа маңындағы қазақтың албан, суан тайпалары қолдаған.

Шетелдік шапқыншылық отарлық езгі, ұзаққа созылған ұлт-азаттық күресі, әр алуан қақтығыс әрекеті Шығыс Түркістандағы қоғамдық қатынастың дамуына кесе-көлденең болғаны аян. Сан мың ұйғыр Орта Азияға, Ферғанаға қоныс аударды...

Ауылы аралас, қойы қоралас бола жүріп, біте қайнасқан екі халықтың тұрмыс-тіршілігінде, әдет-ғұрпы мен әлеуметтік жағдайында өзара жақындасу айқын сипат ала бастады. Сол кезден қалған игі дәстүрдің бірі – қазақ пен ұйғырдың ер азаматтарының бір-бірімен тамыр болуы. Тамыр деген сөз бір-бірінің мұқтажына қарайласып, жәрдемдесіп, сұраған бұйымтайын беріп, сыйсыяпатын аямайтын, арасынан қыл өтпейтін айнымас дос мағынасын білдіреді. Қазақтар мал шаруашылығы өнімдерімен қарайласса, диқаншы ұйғыр ағайындар бау-бақша, егін өнімдерін бөлісті. Жетісу ұйғырлары тар жол, тайғақ кешулерде қазақ халқымен бірге болып, бір-біріне көмек қолдарын созып, бауырмалдық білдіріп, тәуелсіздік жолында патша отаршыларына қарсы бірлесе күресті. Ұйғырлар көне дәуірден-ақ диқаншы, бағбан, бақшашы боп, егіншілік пен бау-бақша кәсібінің айтулы шеберлері атанған. Бидай, арпа, жүгері, бұршақ дақылын, картоп, бадыран екті, суы мол жерде күріш те өсірді...

Ұлттық тағам түрлері әр алуан, әрі олар жұртшылыққа кеңінен танымал. Ұйғырлар тоғач, қатлима, поткал, сәнза секілді нан тағамын қастерлейді. Кеспе тағамына суюқ аш, шова, ләгмән, мәнджүрә аш, халинаш, қою тағамға палау, манта, чешурә, шәвлә, гуруч аш, холук нан, самса, омач, гошнан, пәрә жатады. Қазақтармен қоян-қолтық араласу арқасында ауқаттылар ғана емес, қарапайым еңбек адамдары да ет тағамын жиірек жарататын болды. Қазақтардан құрт, ірімшік жасауды, қуырдақ пісіруді үйренді. Ұйғыр – шәй құмар халық, шәйдің көк чай, син чай деген түрі бар. Ал қаймақ, сүт, сарымай, тұз араластырып, нан турап қайнатқан әткән чай – ұйғырдың сүйікті асы. Мейманға «алдирисаң аш етәй, алдиримисаң чай етәй» (асықсаңыз, ас пісірейін, асықпасаңыз, шәй демдейін) деуі де осыны аңғартса керек. Көне дәуірден-ақ қолөнері дамыған. Қолөнерінен, әсіресе, етікші, тігінші, бас киім тігуші, темір ұстасы, тас қалаушы, балташы, ағаш ұстасы, зергер, қаңылтыршы, т.б. бұйым жасайтын шеберлерді атауға болады. Ұйғырларда аспаз, наубайшы, шаштараз, сабын қайнатушы, май шайқағыш мамандары жиі ұшырасады.

Ұйғырлар руға бөлінбейді, жеті ата дегенді де ескермейді. Туыс адамдардың тіпті немерелес ағасы мен қарындасының қосылуы сияқты өсер ұрпақ үшін өте зиянды әрекет, әсіресе Ферғана ұйғырларында таяу уақытқа дейін құпталып келді. Қыз алып қашу сирек. Құда түсушілер келерде қыз әкесі ағайын-туыстарын жинап, мәслиһат чай ұйымдастырады. Онда селиқ (үйлену тойының шығыны) мөлшері анықталады. Күйеу бала қалыңдық шешесіне ана сүті, ана еңбегі мен тәрбиесі үшін деп «анилиқ», «аталатық» сыйлық ұсынады. Оның құрамына көйлек, орамал, етік және палауы бар қазан кіреді. Үйлену тойы қалыңдық үйінде өтеді...

Ертесінде қызды кілемге отырғызып, төрт жағынан ұстай көтеріп, әкесінің алдына апарып ақ батасын алдыртады. Сосын қызды арбаға отырғызып, ұзатып салады. Қалыңдық ата-енесі үйінің алдындағы жағылған алауды үш рет айналып өтеді. Күйеу үйіндегі той біткесін юз ачиш (беташар) болып, келесі күні жас жұбайлар екі жақ туыстарды аралап, сый-сыяпат көреді. Жас келін күн құрғатпай төркініне барып, анасына шашын таратады. Алғашқы баласын ата-анасының үйінде босанып, баланы қырқынан шығарғасын, күйеу жағы ырым-сырымын жасап, сый-сыяпатын беріп, келінді үйге апарады.

Қалыңмал дегенді білмейді. Үйлену тойының шығыны да көрші туыс халықтармен салыстырғанда шағындау. Оның есесіне ерлі-зайыптының ажырасуы да аз болмаған екен. Оның бір басты себебі ата-анасының балаласын тым ерте үйлендіруі болса керек. Әрі ажырасқан әйел күйеуді өзі таңдауға ерікті. Ересек балалар әкесімен қалады. Анасымен кеткен жас нәресте бірер жылдан кейін әкесіне қайтарылатын болған. Әйел төркінінен келген жасауын, күйеуінің берген сыйлығын ғана алуға ерікті. Алайда ажырасу әйелдің кінәсінен деп табылса, ол әйелге ешнәрсе де тимейді. Жастарды отан сүйгіштікке, елдік қасиетін қастер тұтуға, үлкендерді тындап, олардың алдынан қия өтпеуге баулу дәстүрі сақталған. Келін ерте тұрып, ауланы тазалап, шайын қойып, дастарқан даярлап, ұйқыдан тұрған ата-енесіне, күйеуінің туыстарына ізет білдіре сәлемдесіп, тәлім-тәрбиеден көргенін танытуға тиісті. Ұйғыр халқының тұрмыс-тіршілігінде қашан да ошақтың ырысы мен құтына баса назар аударылып келген. Әйел жыныстағылар бүкіл ер-азаматтармен «сіз» деп қана тіл қатуға тиіс.

Шығыс зерттеушілері ұйғырлардың ән-жырға әуестігін, олардың музыкалық дарынын жоғары бағалаған. Ұйғыр халқының тұрмыс-тіршілігінде музыка мен би өнерінің алатын орны айрықша зор. Жеке де, топ құрып та, қыз бен жігіт қосылып та билейді. Той-томалақ,

мереке, әр алуан бас қосудың ешбірі де сазды музыкасыз, бисіз, ән-жырсыз өтілген емес.

Музыка аспабына аса бай халық. Оларға ішекті аспабы ғиджәк, дутар, он үш шекті ситар, тәмбир, равап, шәнзә, йәнджин, чан, калун; үрлемелі аспабы ной, канай, сунәй, қошнәй; кернейлі аспабы дап, награ, тевилваз; ұрмалы аспабы думбақ, сапайи, чакчак, кошук, джан жатады. Ұйғырлар тартымды әңгімені, өткір мысқылды, тапқыр сықақты бағалай білетін, бос уақытын көңілді өткізетін, арақ-шараппен әуестігі жоқ, думаншыл халық. Жиын-тойға жиналғандар жеке топқа бөлініп, әр махалла өз ортасынан ділмар, тапқырлықпен тұспалдап сын-сықақ айтуға икемі бар адам шығарып, чакчакчилар айтысын (әзіл-оспақ айтысы) өткізеді...

Ұйғырдың рухани өмірі мен мәдениеті, ұлттық ойын түрі мен той-мерекесі, тұрмыс-тіршілігі мен болмыс-бітімі лиро-эпостық жырлары өзбектермен бірдей десе де болғандай.

Ислам дінінің дендеп енуімен XI ғасырдан бастап араб жазуын тұтынған ұйғырлардың көнеден келе жатқан жазба әдебиеті бар...

Халық ауыз әдебиеті әсіресе, поэзия дамыған. Қалмақ басқыншыларына қарсы азаттық күрес тақырыбына арналған «Назугум» лирикалық поэмасы, газел месхевилер (лирикалық жырлар) – халықтың сүйіп тыңдайтын музыкалық шығармасы. Орта Шығыс халықтарының біразына ортақ ‘‘Таһир вә Зохра», «Юсуф вә Әхмед», «Юсуф вә Злиха», «Қозы Көрпеш» ғашықтық жырларының ұйғырша нұсқауларында, ертегілер мен күлдіргі әңгімелерде өскен орта мен ғибраты мол әдет-ғұрпына деген игі сезім отан сүйгіштік ұғымымен астасып жатқандай. XI ғасырдағы Қытай ғалымы Ван-Ен-Те, XIV ғасырдағы итальяндық Марко Поло, қазақ ғалымы Шоқан Уәлиханов ұйғыр халқының көп ғасырлық тарихы тудырған аса бай фольклорлық мұрасын жоғары бағалап, жылы лебіз білдірген...

Ұйғырлар – мұсылман сунниттер. Алайда Ферғана мен Жетісуға қоныс аударғанға дейін олар аса діндар болмаған деседі. Тіпті тиіп-қашып спирттік ішімдік ішулеріне де тыйым салынбаған екен. Әйелдер пәрәнжі жамылмапты. Халық емшілерінің, бахши мен периханның, науқастың бойынан жын мен періні қуып шығуы сияқты ем-домынан, әруаққа табыну ғұрпынан шаман дінінің белгілері байқалады. Қазіргі таңдағы ұйғырлардың діни сезім-нанымы Орта Азия халықтарымен толықтай ортақ...

Қазақстан республикасы Ғылым академиясының академигі Әбдуәли Тұғанбайұлы Қайдаровтың ұйғыр тілін зерттеуге қосқан

үлесі айтарлықтай. Ғалымның ұйғыр тілінің стилистикасы, синтаксисі, лексикасы мен лексикографиясы, диалектологиясы мен теориясына арналған зерттеу еңбектерін түркологтар жоғары бағалады...

Қазақстан Республикасы халықтарының арасында өсім жағынан ұйғырлар бірінші орында тұр. Небәрі отыз жылда, 1959-1989 жылдар аралығында республикамыздағы ұйғырлар саны 59 мыңнан 185 мыңға, демек 313%-ке өскен. Қазақстан ұйғырлары жинақы қоныстанған, әрі салт-дәстүрі мен өзіндік мәдениетін сақтаған. Ұйғыр тіліндегі мектеп жыл өткен сайын көбейіп, олардың саны жетпістен асты. Тек оңтүстік астанамыз Алматыда соңғы жылдары ұйғыр тілінде сабақ беретін үш орта мектеп ашылды. 1986 жылдан ұйғыр халқының тілі мен әдебиеті, тарихы мен этнографиясын жан-жақты зерттеуді мақсат тұтатын академиялық ұйғыртану институты көп жыл жұмыс істеп келді. Ұйғырдың республикалық театры бар. «Яшлик», «Газел», «Нава» атты ән-би ансамбльдері, фольклорлық ансамбльдер шетелге де танымал болып үлгерді. Ұйғыр тіліндегі баспасөз дамып келеді. Жыл сайын ұйғыр тілінде жүз мың данамен әр алуан кітап жарық көреді. Республикалық «Иени һаят», «Уйғыр авазы» газеттері, үш аудандық газет, бір альманах, «Пәруаз», Арзу» журналдары шығады. 1989 жылы құрылған Республикалық ұйғыр ұлттық мәдени орталығы жыл сайын «ұйғыр тілі мен өнері» күнін үлкен салтанатпен мерекелейді...

Тарихы ұқсас, тағдырлас екі халық ара жігін ажыратпай, ізгі қарым-қатынасына кірбің түсірмей, әлеуметтік өмір мен күнделікті тұрмыста бірге жасап, біте қайнасып келеді. 30-40 жыл бойы ядролық сынақ жүргізген Семей мен Лоб-Нор полигонынан көріп келген азабы мен қасіреті екі халыққа ортақ...

1978 жылдан кейін Шығыс Түркістан халқы өмірінде онды өзгерістер болды. Ұйғыр халқының тарихтан тиесілі үлес салмағы кемімей, оның тілі мен үйлесімді салт-дәстүрі, ұлттық өнері мен мәдениеті дами бергей!

3.5. Өзбекстан

Өзбекстан республикасы – Орта Азиядағы егеменді ел. Ол солтүстігінде және солтүстік-батысында Қазақстанмен, шығысы мен солтүстік шығысында Қырғызстанмен, Тәжікстанмен, оңтүстік батысында Түркіменстанмен, оңтүстігінде Амудария өзені арқылы

Ауғанстанмен шектеседі. Солтүстік жағы Арал теңізімен шайылады. Жер көлемі 447,4 мың шаршы шақырым. Халқының саны 24,600 мың адамды құрайды. Негізгі халық өзбектер – 16 млн немесе республика халқының 75,6% құрайды. Өзбек халқының 4 миллионнан астамы Тәжікстан, Қазақстан, Қырғызстан, Түркіменстан елдерінде тұрады. Ауғанстан, ҚХР-да да 1,5 млн. өзбектер тұрады. Республикада өзбектермен бірге орыстар, (6%), тәжіктер (4,8%), қазақтар (4,1%), татарлар (2,4%), қарақалпақтар (2,1%), т.б. ұлт өкілдері тіршілік етеді.

Тұрғындары негізінен ислам дінін ұстанады. Астанасы – Ташкент қаласында 1,6 млн халық тұрады. 1992 ж. 8 желтоқсанда қабылданған Конституция бойынша Президенттік басқаруға негізделген, зайырлы мемлекет. Жоғары заң шығарушы органы – қос палаталы Мәжіліс пен Сенаттан тұрады. Атқарушы органы – Министрлер кабинеті. Республикаға бір автономиялы республика «Қарақалпақстан» 12 облыс бағынады. Ақша бірлігі – сум. Мемлекеттік тілі – өзбек тілі.

Өзбектер нәсілі жағынан Ферғана-Памир нәсілі мен Түркі-монғол нәсілдерінің аралығынан пайда болған. Өзбек халқының қалыптасуы ұзаққа созылған күрделі процесс. Хорезмді мекендеген иран тектес ұлыстар отырықшылық өмір кешті. Олар егіншілікпен, ұсталықпен, саудамен айналысты. Бұларға Шыңғыс хан заманында (XIII ғ.) ауып келген монғол-түркі тайпалары келіп қосылды. Олар көбінесе мал бағып, көшпелі өмір сүрді. Олар Қарлұқ, Барлас, Қалтатай, Моғол тайпалары еді. Оларды көшпелі өзбектер деп атады. Ал олар өздерін «түрікпіз» деп атап кеткен. Үшінші топ Дешті-қыпшақтардан ауған өзбек тайпаларының ұрпақтары болатын. Өзбек атауы осы тайпалармен бірге келді. Ежелгі шежіре дәстүрі бойынша «92 баулы өзбек» деп аталуы өзбектердің бірнеше рулардан құралғанын дәлелдесе керек. Бүгінгі өзбек халқының ішінде кездестін: қыпшақ, найман, жалайыр, қаңлы, қызай, қоңырат, маңғыт, дүрмен, катаған, қырық, сарай, кезелес, кият, құтты, ұйғыр, т.б. тайпалар мен халықтардың атаулары осыны дәлелдейді.

Өзбектердің этнографиялық қалыптасуына (әсіресе Хорезмде) оғыздар да қатынасты. XVI ғ. Бұхар хандығы, Хиуа хандығы, XVIII ғ. басында Қоқан хандығының құрылуы өзбектердің ұлт ретінде қалыптасуына белгілі әсерін тигізді. Дегенмен, Өзбек мемлекетінің негізін қалауға XIV ғ. екінші жартысында Әмір Темірдің Мауренахр жерінде орналасқан қуатты империясы негіз болды. Оның астанасы – Самарқанд қаласы сол кездегі батыс пен шығысты жалғастыратын ірі сауда орталығы еді. Әмір Темір Өзбек мемлекетінің үстемдігін

әлемге паш етті. Ол бүкіл Орта Азия, Кавказ елдерін билеп, өздерінің өнерімен де, жауынгерлігімен де әлемді тандандырды. XVI ғ. басында Мұхаммед Шайбанидің басшылығымен көшпелі өзбектер жергілікті тұрғындармен бірігіп Өзбек хандығын құрды. Сөйтіп, олар 3,5 ғасыр бойы іргелі ел болды. Кейін Өзбек хандығы, Бұхар, Хиуа, Қоқан хандықтары болып бөлініп өмір сүрді. XIX ғ. 60-70 жылдары Ресей империясы үш хандықты бірдей басып алып, отар ел етті.

Ресей патшасының отарлау саясатынан кейін билікті кеңестік Ресей жалғастырды. Сөйтіп Ресей мемлекетінің отарында Орта Азия елдері, оның ішінде Өзбекстан республикасы бір жарым ғасыр өмір сүрді. Ақыры 1992 ж. ТМД елдерімен бірге Өзбекстан елі де егемендікке ие болды.

Басқа түркі халықтарынан өзбектердің бір ерекшелігі – олардың этнологиялық жағынан әртүрлі құрама халық болып келуінде. Ерте-ректе «сарт» деп аталған ұлыс тәжіктерге ұқсас. Олардың арғы тегі Иран тектес болып келеді. Ал өзбек аталған тайпа ежелгі Қыпшақ тайпасына жатады. Қазақтар «өзбек өз ағам» деп бертінгі Ташкент, Самарқанд өзбектерін атаған. Олардың шығу тегі Ташкент, Сыр бойларын жағалаған өзбектерге жақын. Қарлұқ, Қаматай, Барлас тайпаларында да еуропаидтық элемент басымырақ. Ал XIX ғасырға дейін жартылай көшпелі болып келген қыпшақ, қоңырат, маңғыт, құрама аталған тайпаларда еуропаидтық пен монголоидтық элемент тең түседі. Хорезм өзбектері ат жақты, сопақ бетті европаидтық нәсілді түрікмендерге ұқсас болып келеді. Осы белгілерге қарап өзбектерді құрама ұлт деуге болады.

Өзбектердің көпшілігі отырықшы өмірді бастан кешірген бау-бақша, егін, жеміс егіп, сауда-саттықпен күн кешкен халықтар.

Түркі тілінің қарлұқ бұтағына жататын өзбек тілі – көне жазба тілдердің бірі. Өзбектің халықтық тілі мен жазба әдеби тілі XIV-XV ғ.ғ. қалыптасқан. Көне жазба өзбек тілі саналатын шағатай тілі. Шағатай тілді әдебиеттің негізін қалаушы Әлішер Науаи болды. Өзбек халқының құрамына кірген тайпалар мен ұлыстар XIV-XV ғ.ғ. шағатай тілінде сөйлеп жазба әдебиетін жасады. Сондықтан өзбек тілі шағатай тілінің негізінде құралған мемлекеттік тіл болды. Өзбек тілінің басты үш ерекшелігі бар. Біріншіден, өзбек тілі оғыз диалектісі мен қыпшақ диалектісінің біріккен қосындысынан құралған. Екіншіден, өзбектің әдеби тіліне негіз етіп алынған қарлұқ диалектісі ұйғыр тіліне өте жақын. Үшіншіден, өзбек тілі архаизм сөздерден біртіндеп тазартылған. Сондықтан да өзбектің әдеби

тілі – Ташкент-Ферғана немесе қарлұқ диалектісіне негізделген деген қорытынды шығаруға болады. Өзбектер 1927 ж. дейін араб жазуын, 1927-1938 ж.ж. аралығында латын алфавитін пайдаланды. 1939 ж. орыс әліпбиіне көшті. Ал егемендік алғаннан бері 1996 ж. бастап қайта латын алфавитіне көшірілді. Қосымша әріптерге э, н, ғ, х жатады. Өзбектің әдеби тіліне сингармонизм (әріптердің жазу кезінде өзгеруі) заңы жатады. Сөз арасындағы дыбыс үндестігі өз әсерін жоғалтып алған. Өзбек тілі Өзбекстан республикасының мемлекеттік тілі ретінде қоғамдық өмірдің барлық саласында кеңінен қолданылады. Ол республика көлеміндегі ұлтаралық тілге айналды.

Өзбекстанда қазіргі кезде тіл тазалығы, ұлттық тілдік мәдениетті көтеру үшін терминология төңірегінде түбегейлі тірліктер атқарылып жатыр.

Фольклорлық жырдың барлық түрі халық ауыз әдебиетінен бастау алған, көрші халықтар әдебиетінің ықпалымен қалыптасқан өзбек әдебиетінің көп ғасырлық тарихы бар. Өзбек фольклорында Алпамыс, Таһри-Зухра, Ашық пен Гелиб т.б. тарихи оқиғаларға арналған дастандар ерекше орын алады. Осы өлкенің мемлекет қайраткері Әлішер Науаидің (1441-1501) шығармалары бүгінгі өзбек әдебиетіне негіз болды. XIX ғ. Мұқимин, Х. Ниязи, С. Айни, А.Қадири, XX ғ. Ғ. Гулам, Айбек, Х. Әлімжанов, А. Қаһар, К. Яшен, Уйғын, т.б. ақын-жазушылар шығармалары өзбек әдебиетінің дамуына зор үлес қосып, оны биік белеске көтерді.

Ерте заманнан Өзбекстан оазистерінде көп салалы суармалы егіншілік дамыған. «Сулы жер, нулы жер» деп ұғатын өзбек халқы ертеден-ақ канал қазып, арық тартып, су қоймасын салды. Оларда суды қауым болып пайдаланудың ежелден қалыптасқан тәртібі бар. Оны мираб бошы, ориқ-өксоқал, туганчи басқарады. Суармалы жердің 60-70% мақта егісі, қалған жерге кендір, кенеп, темекі, күріш, жүгері, жеміс-жидек, көкөніс, арпа, бидай өсіреді. Жемістің түр-түрі бар. Әсіресе жүзімнің ақ кишмиш, қара кишмиш, қатта құрған, султегин деген сорттары үлкен сұранысқа ие. Көк өрік (курага), изюм, абрикос, шабдал Ресейге т.б. елдерге шығарылады. Ертеде мал шаруашылығымен әлді-ауқатты адамдар айналысқан. Жалшы ұстап, малын бақтырған. Әрбір дихан өз қармағындағы жерді үшке бөліп, егістік жер, бау-бақша жері, мақта-мата егетін жер деп бөлген. Өзбектің мақта-матасы әлемге әйгілі. Мақта өнімінің түрлілігі жөнінде АҚШ пен Қытайдан кейін үшінші орынды Өзбекстан иемденеді. Жібек құртынан әлемде Қытай мен Жапониядан кейінгі

орынға ие. Республика территориясы үшке бөлінеді. Оның 62% жайылмалы шөлді атырап, 20% тау мен тау бөктері, 18% суармалы жер. Қоңырат, қарлұқ тайпалары негізінен қой өсіреді. Қойдың пірін – Чопан ата деп, қойшы-шабандарды құрметті мамандық санайды. Еті мен жүніне қоса майлы да сіңімді деп ешкіні көбірек өсіреді. Көлік ретінде есекті көбірек пайдаланады.

Өзбекстанның энергетикалық қуаты мол, жер қойнауы толған қазына. Әсіресе мұнай мен газ республика экономикасы үшін байлық көзі болып саналады. Бұхара, Хива – газды, Ферғана мен Сухандария мұнайлы-газды өлке. Ангрен, Шаргун – қадірлі аймақ болып саналады. Өзбек жері 5 ірі мұнайлы-газды аймаққа бөлінеді. Өзбекстанда мұнай өңдеу, машина жасау зауыттары, химия кәсіпорны, мақта тоқу мен тамақ өнеркәсібі бар.

Өзбектің ұлттық тағамы әр алуан, әрі көршілес халықтарға кеңінен танымал. Басты қорегі – бидай мен арпа наны, тандыр нан, патир, тоқаш, хаттама. Нанды қасиетті санап, оған ерекше құрметпен қарау әр өзбектің қанына сіңген. Жерге түскен нан қоқымын теріп алуға өзбек балаларын жастайынан баулиды. Өзбектің дастарханынан жеміс-жидек үзілмейді. Алуан түрлі көкөністі өзбектер кеңінен пайдаланады. Ет тағамы тым қымбат болғандықтан, ертеректе отырықшы өзбек сирек қолданған. Олар қой етін көбірек пайдаланады. Өзбектердің ең сүйікті асы палау. Палауды өсімдік майына қуырып дайындайды. Етті сүрлемейді. Су майға шала қуырып «консервациялап», малдың қарнына немесе меске салып сақтайды.

Еңбектің үлкен түрі сауда-саттық. Жеміс-жидекті базарға апарып сатады. Олар халыққа қызмет етудің үлгісін көрсете білетін, ебін білген халық. Базардағы әр сауда қатарының өз аты бар. Мысалы, аттор – ұсақ-түйек сататын қатар, нанон – астық, өрік-мейіз сататын орын, мериндор бір күндік жұмыс істеушілер базары, т.б. Делдалшы қызметі оларда жиі қолданылады. Олар сонымен екі жақты келтіріп те пайда табады. Савдагер, дукондар деп ең ауқатты саудагерлерді атайды.

Өзбектер өз ұрпағын қолынан іс келетін өнерлі жан етіп тәрбиелеуге баса көңіл бөледі. Оларда ерте заманнан қолөнерінің аулан түрі дамыған. Ағаш шебері, арба, қайық, бесік, ер тұрман жасау, үй-ішлік, тұрмыстық бұйымдар жасау, тері илеу, себет тоқу, кілем тоқу, төсеніш жасау, киіз басу, мақтадан алаша тоқу, тігіншілік, құмырашы, қышшы, көзеші, етікші, наубайшы, темір ұстасы, ыдыс-аяқ жасау, қаңылтыршы, сүрек, балта, құлып, қанжар жасау кәсібі,

зергерлік кәсіп түрлері, т.б. жүздеген кәсіппен айналысады. Халық сенімі бойынша әр өнердің пірі болады.

Өзбектің мекен-жайы сырттан ешкім көре алмайтындай биік дуалмен қоршалған, есік пен терезе ішкі ауладан шығарылады. Үйдің әйелдер ғана болатын бөлігі ичкари деп аталады. Гашқари – ерлер бөлмесі. Мекен-жайдың үй, дағлиз, ойвон, меймонхана аталатын бөліктері бар. Олар суық түскенде ғана үйде болып, жылдың көп мерзімін аулада өткізеді. Сол аулада тамақтанады, ұйықтайды. Аула көлеңкелі, үнемі таза болады.

Дешті-Қыпшақ өзбектерінің там үймен қатар жаздыгүні мекендейтін киіз үйлері де болған.

Көше бойларында махалла, ақсақалдар кеңесі, элиташы мен муйсафидтер басқарған. Олардың жәрдемшілері пойқор (ер адамдарды басқарушы) қалғаны кадим (әйел адам) деп аталған. Бұндай басқару ел іші аралық даулы мәселелердің бәрін шешуге қолайлы болған.

Үйленген ұлдарын отау шығарып, бір аула ішінде бұрынғы салынған үйде жандарында ұстаған. Өзбектерде әлденеше жанұя бір аула ішіндегі үй-жайда тұра береді. Мұндағы көзделетін мақсат – әр ата-ана өз балаларын ауызбірлікке, ынтымаққа, ұйымшылдыққа, үлкеннің сөзін екі етпеуге, бір-біріне көмектесуге баулу.

Өзбектер көнеден келе жатқан дәстүрі бар халық. Ұлттық музыкасы көрші ұйғыр, тәжік музыка өнерімен сарындас. Абдрахман Джами трактатасы, Шашмакам – Алты бұхар мукамы – өзбек пен тәжік халықтарының ортақ мұрасы. Ән мен сазда халық өмірінің әр кездегі тіршілік-тынысы сезілгендей. Әр адам жиын-тойда, шілдеханада, сүндет тойында, ораза кезіндегі түңгі базарда, наурыз мейрамында музыкант-сазгерлер, әнші мен бишілер отырыстың сәнін келтіреді. Шайханада еңбек әндері, сықақ әндер де шырқалады. Үйлену тойында яр-яр (жар-жар) айтылады. Ерлер ән айтып, ұл балалар дойраның сүйемелдеуімен би билейді. Дутар сазына қосылып шырқалатын әсем әуенді өзбек әндері әсерлі сезімге бөлейді. Өзбек музыкасы фольклорлық дәстүрге де бай. Дастан эпостық шығармалар лаһарбұл бимен қосылып орындалатын шығармалар әр түрлі ән жанры, ялла – бұл хормен орындалатын ән түрлері. Өзбек әндері басқа көршілес халықтар секілді бір дауыспен айтылады.

Өзбек эстрадасының жетістігі «Бахор» би ансамблі, «Ялла» ән ансамблі дүние жүзінің түкпір-түкпіріне тарады. Олар халықаралық фестиваль лауреаттары.

Таңдаулы классикалық би түрі негізінде өзбек биінің ұлттық

мектебі туып қалыптасты. Бидің жана түрлерін табуда көптеген ізденістер жүргізілуде.

Ұлттық тәрбие ана тілін қастерлей білуден бастау алады. Ұлттық тілдің тазалығына шаң жұқтырмай қадір тұту, мол білім мен жоғары мәдениеттің, ұстамдылық пен кісіліктің белгісі деп түсінеді өзбектер. Тағы бір қасиет – отансүйгіштік. Әдет-ғұрыпты толыққанды етіп, дін мен ұлттық өнерді бойға сіңіру өзбек халқының басты қасиеті. Қанына тартпаған басқа ұлттың да көсегесін көгертпейді деп бекер айтпаған. Көнеден келе жатқан игі істердің бірі өзара көмек. Өзбектер егіс орағы, қырман басу сияқты қаурыт науқан кезінде бір-біріне қолұшын беруге бейім тұрады. Қора салу, егін орағы кездерінде Хошар (асар) ұйымдастырады. Елдіктің аманаты – бірлескен еңбекте деп ұққан өзбек ағайындар өз ұрпағын бірінші кезекте еңбекке баулу-ды көздейді. «Епті адамның жұмысы да епті», «Адам мінезі еңбекте ғана шынығады» дейді халық даналығы. Әр өзбек есігінің алдын, ауласын майысқан жүзімдікке, бау-бақшаға малындырып қояды.

Өзбек аса балажан халық. Анасыз бала жоқ, баласыз қоғам жоқ. «Әйел – аналық ұяның, үйдің тірегі. Қашан да ошақтың ырысы мен құты, елдің ұйытқысы, құт-береке бастауы деп көп балалы әйелді құрмет тұтады. Қазан төңкерісінен кейінгі кезде өзбек халқының саны төрт еседен астам өсті. Егер ХХ ғ. басында өзбектер туысқан халықтар арасында түрік, қазақ, әзербайжан, татар, ұйғырлардан кейінгі алтыншы орынды иемденсе, бүгінде олар саны жағынан екінші орында тұр. Өзбекстанды көп балалы батыр аналар отаны деп атауы тегін емес. «Көп қорқытады, терең батырады» дегендей, халқы өскен елдің құдіретті болары анық. Көп санды халықтар арасында жұтылып кетпес үшін бала туылуының жоғары деңгейде болуы қажет. Балалы үй базар десек те, Өзбектан базары тарқамайтын ел.

Өзбек – дұрыс демала білетін думаншыл халық. Жиын тойларда әр махалла жеке қауымдастыққа бірігіп, сын-сынаққа икемі бар ділмар, тапқыр өнерпаздар топтасып әзіл-қалжың жарысын өткізеді. Әр топ өз сықақшысын ду күлкімен көтермелеп отырады. Ит таластырып, қораз, бөдене ұрыстырып, қошқар сүзістіріп тамашалауды қызық көреді. Көктемде ер адамдар бірі қалмай сейіл құруға қатысады. Әйелдер бұл кезде шайхана мен асханада думандатып көңіл көтереді. Қыз балалар алтыбақан ойнап, ән салады, би билейді. Палуандар күресі мен жұдырықтасу жарысы, ат жарысы, көкпар тартысы секілді ұлттық спорт ойындары жастарды шынықтырып,

батылдыкка, күштілікке, шыдамдылықка, төзімділікке, мергендікке, жылдамдыққа, ептілікке баулиды. Арқан керіп жүгірушілердің, акробаттардың өнерін тамашалайды. Ауқаттылар бүркіт, қаршыға, тазы итпен, мылтықпен аңға шығып, түлкі, сайғақ, қоян, архар, тау ешкі, құс аулайды.

Өзбек – ислам дініне берілген халық. Олар мұсылман суниттері. Ислам халықтың дүние танымы мен тұрмыс-тіршілігінде, мәдени өмірінде, отбасындағы сыйластық пен адамдар арасындағы қарым-қатынаста маңызды рөл атқарады. Ораза айты, Құрбан айты мен Наурызды, мавлат күнін мейрам түрінде салтанатпен тойлайды. Жұрт базарда, шайханада көңіл көтереді. Әр жанұя бір-бірін құдайы шайға шақырысады. Күндіз науқан тамамдалған соң, жас жігіттер «жура» аталатын топқа бөлініп, қонаққа шақырады. Оны «журалар бошы» басқарады. Үлкендердің мұндай бас қосуын «гәп» дейді. Олар екеуара оңаша сөйлесуді де «гәптесу» деп атайды.

Өзбектердегі жанұялық мереке – сүндет тойы. Онда қыз-келіншектер бұрала билеп, сызыла ән салып, жиналған қауымға қызмет етеді. Тағы бір топ әйелдер бетін жібекпен жапқан дәмді тағам салған табақтарды көтеріп көпшілікке қызмет етеді. Бар шығынын қыз төркіні көтеріп алатын бесік тойы мен шілдехана жасайды. Оған әйелдер ғана қатынасады.

Өзбектерде ізеттілік, тәрбие көргендік, үлкеннің алдын кесіп өтпеу т.б. әдептілік әдеттер берік сақталған. «Сыпайы, сыпайының түгел ұпайы» дейді халық даналығы. Сыпайылықтың белгісі өзара «сіз», «біз» десіп қана сәлемдеседі. Бірге туысқан өзбектер бір-бірін өз аттарымен атамай, ізет сақтап, ағасын – ака, інісін – ука, әпкесін – апа, қарындасын – сингли, жеңгесін – янга, келінін – келин, жездесін – нотча, язна деп қана атайды. Нағашы, жиен болып бөлінеді. Нағашыларын – «тоға» деп атайды, ал әпке-сіңілілерін «хола» деп, әке жағынан ер адамды «анаки», ал әйел адамды «амма» деп атайды. Ет жақын туысы – нағашы жұрты. «Нағашы аға жеті әкеге татиды» деген сөз бар. Қазақтар адам өмірін мүшел жаспен белгілесе, өзбектер адам жасын төрт категорияға бөледі. Ол балалық шақ, бозбалалық шақ, кәметке толып есею, егде тарту. Мұндай өтпелі шақтарды арнайы атап өту, әр кезеңдегі атқарған қызметін, жауапкершілігін еске алудың тәлім-тәрбиелік мәні зор.

Ерлер басына өрнекті тақия киеді, әйелдер орамалсыз жүрмейді. Олар сақал шыға бастаған кезден шашын ұстарамен алып отырады. Әйелдері тұңғыш баласын тапқанға дейін шаштарын көп бұрым ғып

өреді. Одан кейін екі бұрым ғып жібереді. Әр қыз жасау ретінде өзіне кілемше тоқиды. 1930 ж. дейін әйел жыныстылар жаппай пәрәнжы жамылып, бет-аузын бөгде адамдарға көрсетпеген.

Әке – үлкен шаңырақ иесі. Әке балаларын үйлендіреді. Жеке отау болып бөлінген ұлдары да әке қарауында жұмыс істейді. Отбасының мұрагері – ұл бала. Қыз бала әкеден қалған мұрадан ұл баладан екі есе кем үлес алады. Ол құда түсу ғұрпы мен қалыңмал алудан байқалады. Қалыңмал көбінесе киім-кешек, той шығыны салық түрінде өтеледі. Соған қарай қалыңдыққа жасау жасалады. Әсіресе қайшы құда болу, қалыңдық айырбасына бару, балдызына үйлену әдеті сақталған. Өкінішке орай туған бөлелердің, бірге туған ағалы-інілілердің балаларын қосу, немерелес туыстардың үйлену әдеті жиі кездеседі. Шарифат қосқан екен немерені, емшектес болмаса болды, жақсыны жатқа жібермейміз деген тілектен туған. Жас отау иесіне мұрындық ене (ұлдың шешесі) ақыл-кеңес айтып, қамқорлық жасайды.

Өзбектер ерекше елгезек жандар. Иба мен ибадатты жастай олардың сүйегіне сіңірген, үлкенмен иіліп кішімен сызылып қана сөйлесетін кішіпейіл, меймандос, қонақшыл халық. Мәселен ұлы ойшыл Әлішер Науаи туыстас халықтар достығын шынайы жырлап кеткен. Өзбек, қазақ халықтарының достық тамыры тереңде жатыр. Екі халық арасында мың жылдан бері келе жатқан, береке достық үзілмеген. Қазақтар «Өзбек өз ағам» десе өзбектер қазақты «Қанатым, қамқор бауырым» деп есептейді. Сондықтан аралас елді мекенде өзбектен досы немесе туысы жоқ қазақты табу қиын. Қазақтар секілді өзбектер де тапқыр әзіл-оспақты, бірқақпай қағытпа қалжыңды, ұтымды әңгімені, көркем сөзді бағалай білген. Туысқан өзбек, қазақ халықтарының достығын нығайтуға, өзара рухани кемелденуіне қосқан зор үлесін ескеріп, белгілі өзбек жазушысы Насыр Фазыловқа 1994 ж. ҚР Президентінің «Бейбітшілік пен рухани татулық сыйлығы» берілді.

1989 ж. санақ бойынша Өзбекстанда 809 мың қазақ мекендеген. Алайда, ертеректе Өзбекстанға сіңген көпшілік қазақ өзбек болып жазылып кеткен. Шын мәнісінде Өзбекстанда 1 млн. 500 мың қазақ бар. Өзбек, қазақ халықтары арасында бұрын шекара болмаған. Мәселен, Ташкент пен Ангрен аңғарындағы ең көп санды халық қазақ пен құрама өзбектер тұрғандықтан шекара белгісі дау-дамай тудырған-ды. Құрамалардың сөйлеу тілі қазақша да, кәсібі мен тұрмыс-тіршілігі өзбекке ұқсас.

Ежелден армандап келген еңсесі биік тәуелсіздікке ие болған өзбек, қазақ халықтары бүгінгі жауапты шақта бір жағадан бас, бір жеңнен қол шығарып, арасынан қыл өтпеген дәстүрлі достығын дәріптеп, тонның ішкі буындай бірігіп, бір тілек, бір ниетте бірлесе өмір сүруді қалаған. Ол бірыңғай кеңістіктегі екі халықтың ежелгі тілегі мен арманы.

3.6. Қарақалпақстан

Қарақалпақ тілі қазақ, ноғай тілдерімен бірге түркі тілдерінің қыпшақ-ноғай тармағын құрайды. Оларды көрші халықтар кейде қалпақ, қарақалпақ деп те атайды. Халықаралық халық санағы бойынша 1991 ж. қарақалпақ халқының жалпы саны 500 мыңдай адам екен. Олардың 93% Өзбекстан республикасының құрамындағы Қарақалпақ автономиялы республикасын мекендейді. Қазіргі кезде Бұхара облысында – 6 мың, Ферғана аңғарында 4704, Хорземде 523, Түркіменстанда – 2546, Ауғанстанда 2500 қарақалпақ бар. 1989 ж. халық санағының қортындысы бойынша қарақалпақтардың 94% өз тілін ана тілім деп санаған. Қарақалпақтың антропологиялық типі Орта Азиялық көне еуропалық нәсіл мен кейінірек келген монғол тектес нәсілдің араласуы нәтижесінде пайда болған. Көне дәуірде Амударияның Аралға құяр сағасын мекендеген сақ-массагет тайпалары, VI ғ. бастап келе бастаған оғыз, печенег, т.б. түркі ұлыстары қыпшақ тайпасымен бірігіп, араласып кеткен. Зерттеушілердің пікірінше, қарақалпақтардың арғы тегі біздің жыл санауымызға дейін-ақ Арыс жағалауынан бастап, Жайық пен Еділ өзендерінің аралығын, Солтүстік Кавказ бен Дешті Қыпшақ даласына дейінгі ұлан-байтақ кеңістікте көшіп қонған тайпалар. Көне жазба деректерге қарағанда, осы атырапты мекендеген қыпшақ тайпасының арасында да қара бөрікті, қара папах, парсы шежіресінде құлағы саяқ, еуропа жылнамасында черные кибуки деп аталатындар болған. Зерттеушілер бір ғана ұлыстың осылайша әрқалай аталуын о баста көп санды болған халықтар тағдыр дүрмегімен шілдей бытырып, дүниенің әр түкпіріне тарыдай шашылып, сан бөлшекке бөлініп кетуінің салдары деп есептейді. IX-X ғ.ғ. бері сан мәрте шабылып, сан мәрте үдере көшкен қарақалпақ халқының азғана бөлігінің ата мекені Тұран жеріне, Түркістанға қайтып оралған. «Көп санды халық ыдыраса, аз санды халыққа жем болады» деген қарақалпақ халқының мақалы, осындай тағдыр тәлкегін меңзегендей. XIV-XV

ғ.ғ. қарақалпақ этногенезінің қалыптасуына олардың ноғайлармен байланысы елеулі әсер етті. 1611-42 ж.ж. Бұхар ханы Иманқұлдың Сырдария бойына жасаған жорығы кезінде қарақалпақтар қазақтармен бірге бас қоса отырып қарсы тұрды. Ата қонысына оралған қарақалпақтың бұдан кейін де басынан үлкен қиын-қыстау кезеңдері, тар жол, тайғақ кешуі аз болмады. Әсіресе XVIII ғ. қарақалпақ халқының саяси өмірі аса трагедиялы оқиғаға толы болды. 1723 ж. Жоңғар қалмақтарының жойқын шабуылынан ақтабан шұбырындыға ұшыраған қазақтармен қосыла қарақалпақтар да Орта Азияның ішкі аудандарына, Ресей шекарасына ауа көшті. Кіші жүз қазақтарымен күш біріктіріп, қалмақтарды Жайық пен Ембі бойынан ығыстырды. Жоңғар шапқыншылығынан кейін халық «Жоғарғы», «Төменгі» делініп екіге бөлінді. Жоғарғы қарақалпақ Сырдария бойымен өрлеп, Ташкент жаққа көшкен. Сырдарияның Аралға құяр сағасына орналасқан. Төменгі қарақалпақ Кіші жүз қазақтарымен қосылып, 1731 ж. Ресей патшасына бағынды. Ұдайы үдере көшкен қарақалпақтар тек XIX ғ. екінші жартысында Хиуа хандығына бағынып, Амударияның төменгі сағасына түпкілікті орналасты. Сырдарияның батыс атрабына құятын Жаңадария бойын мекендеп мал шаруашылығымен, ішінара егіншілікті, балық аулауды кәсіп еткен жартылай көшпелі қарақалпақ халқы Хиуа хандығының тынымсыз шабуылына ұшырап, 1811 ж. Амударияның сағасына көшіп тынды. Олардың жарты миллионнан аспауының себебі бір ұйымға біріге алмауынан деуге болады. Тіпті 1873 ж. кейін де едәуір уақыт қарақалпақ халқы екіге ажырап тұруға мәжбүр болды. Олардың бір бөлігі Ресейге бағынса, қалған екінші бөлігі Хиуа хандығының құрамында қалып қойды. Осының салдарынан халықтың едәуір бөлігі өзінің этникалық дербестігін сақтай алмады. Мәселен, Хорезм алқабындағы бүгінгі өзбек ұлтына жататын маңғыттар мен аралдық қарақалпақтардың этникалық шығу тегі, мәдениеті мен тарихы, тілі жағынан қарақалпақтарға тым жақын. Орыс әскері Хиуа хандығын күшпен бағындырғанда қарақалпақтардың мекені де Ресейдің отарына айналды. Отарлық езгі артта қалған өндіріс күшінің өсіп дамуына, халықтың экономикалық, әлеуметтік жағдайының жақсаруына кесе көлденең болды. 1924 ж. Қазақстан құрамында Қарақалпақ автономиялы облысы құрылды. 1932 ж. Қарақалпақ автономиялы республика статусын алды. 1936 ж. Қарақалпақ автономиялы республикасы Өзбек ССР-нің құрамына енді. Мемлекеттік статусқа ие болуымен байланысты қарақалпақтың ұлт болып қалыптасуы аяқталды.

Қарақалпақ жеріне славян тектес қоныс аударушылар дәл қазақ даласына келгендей қаптап қоныстанған жоқ. Бұл жағдай қарақалпақ халқының ата мекенінде толығымен сақталып қалуына, сөйтіп сан жағынан өсуіне, тілі мен дінінің, салт-дәстүрі мен ұлттық өнерінің одан әрі дамуына қолайлы мүмкіндік туғызуы тиіс еді. Алайда, әр аймақта өмір сүруші түркі тектес халықтардың көрген қиындықтары әр алуан. Қарақалпақ халқы түгелге жуық экологиялық апат аймағын мекендеді. Соның әсерінен баланың туылу мөлшері басқа аймақтардан кем болмаса да, сәбилердің шетінеуі жағынан қарақалпақтар алдыңғы қатарда. Бұл өлкеде адамның орта жасы да төмен. Оның үстіне көршілес көп санды өзбек, түрікмен халықтарымен құдандалы болуы да қарақалпақтың өсуіне кері әсерін тигізді.

Халық мал шаруашылығымен, балық аулаумен қатар суармалы егіншілікпен айналысып келеді. 1997 ж. мәлімет бойынша қарақалпақтың 87% егіншілікпен айналысса, 10% ғана мал шаруашылығымен айналысты. Ру, қауым болып бірігіп канал қазып, суару жүйесін құрды. Су каналдары тартылған. Егістің жебеушісі – Дихан баба аталды. Мақта, жүгері, бидай, арпа, күріш, тары екті. Әр отбасының бау-бақшасы болды. Көшпелі қарақалпақтар көбінесе қой, жылқы, түйе өсірсе, жартылай көшпелі қарақалпақтар жұмыс көлігі ретінде сиыр, өгіз малын көбірек өсірді. Өзбекстанда ауланған балықтың 90%-ын қарақалпақтар беріп отырды. Алайда Арал апатына байланысты балық аулау кәсібі де үлкен күйзеліске ұшырады. Балықты көбінесе қуырып жейді, балық араластырып даярлайтын тағам түрлеріне қарма, уылдырық нан, қақташ (кептірілген балық) жатады. Қарақалпақтар сүт тағамымен қоса қауын, асқабақты көбірек пайдаланады. «Үш ай сауыным, үш ай қауыным, үш ай қабағым, үш ай шабағым» деген қарақалпақ мақалы осының айғағы. Бұл мақал кедейлер мен орта шаруаларға қатысты айтылған. Ал ауқаттылар жыл бойы ет тағамын үзбей пайдаланады. Ұлттық тағам түрлеріне гоже (көже), жарма, быламық, сүт, гүріш (күріш) штуле (ет аралас пысырылған ботқа) палау, кеспе, бауырсақ, бәрен, сорпа, торақ т.б. сүт тағамдары жатады.

Қолөнері дамыған «Өнері жоқ кісінің, мазасы жоқ ісінің» дейді қарақалпақ мақалы. Әр ата-ана өз балаларын белгілі бір қолөнеріне, кәсіпке баулыған. Әсіресе темір ұсталары мен ағаш шеберлері құрметті. Ұстаханаға әйел мен бала біткен кірмейді. Жүйке ауруына шалдыққандар ұстаханада түнеп шығады. Ол емнің бір түрі саналған.

Ағаш шеберінің жебеуші пірі – Садуақас деп атаған. Кейбір темір ұсталары зергерлік өнермен де айналысады. Ағаш шеберлері киіз үй тұрғызып, ер тоқым, арба, қайық, кеме жасайтын болған. Әйелдер тоқыма өнерімен, кілем токумен, киіз басумен, текемет жасаумен шұғылданды. Жартылай көшпелі өмір кешкендіктен қарақалпақтың негізгі тұрағы қара үй (киіз үй) мен кесектен соққан там үй болды.

Қарақалпақ халқының шежіре деректері бойынша қоңырат (кият) ашамайлы, қолдаулы, қостамғалы, бағаналы, қарамойын, мүптен, (жауынгер) аталатын екі арыс елден тұрады. Үш-төрт атадан қосылатын туыстар көше деп аталады. Бір махаллада өзара жинақы қоныстанған, шаруашылық жұмыстарын бірлесіп атқаратын туыстар тұрады. Әр рудың өз биі, өз ұраны, өз таңбасы бар. Бүкіл билік билермен қоса дін иелерінің, ел ақсақалдарының қолына жинақталған. Туыс адамдардың некелесуіне тиым салынған. Сирек жағдайда ғана қос әйел алу дәстүрі бар. Егер әйелі бала көтермесе, онда әйел үстіне әйел алады. Сол сияқты жесір жеңгесіне немесе келініне үйленеді. Қалыңмал төлеу дәстүрі сақталған. Оның мөлшері 60, 70, 80 тіпті 90 туармен (ұрғашы мал) өлшенеді. Сондай-ақ қалың малға алты жақсы жатады. Олар: қос мылтық, бас ат (ер сайманымен мінер ат) тет ат (жас жылқы), бас өгіз (жұмыс көлігі), тет өгіз, сегіз баспақ (сиыр мал). Мұның жалпы саны 28 сиыр болады. Үйлену тойында тойбастар, хаужар (ау-жар), сыңсу, беташар айтылады. Әзіл-қалжың түрінде көпір кәде, арқан кәде (үйге кірерде), кемпір өлді деген ырымдар сақталады. Қалыңмалға шамасы жоқ кісілер қарсы құда болумен бітіседі. Қыз алып қашу ғұрпы бар.

Ата-аналар кенже ұлының қолында тұрады. Туыстық жақындыққа мән беріп бөле, бажа, құда бала, құдаша болып сыйласады. «Өзіңді – өзің сыйламай, өзгеден сыяпат күтпе» деп дәстүр сыйлау, ағайын-туысты құрмет тұтуға баса көңіл бөлінген. Қарақалпақта «Қызы абыройсыздың – елі абыройсыз» деген де мақал бар. Ол қыз балаға дұрыс тәрбие беруді көздеуден туған мақал.

Әйел адамдар ат тергеу дәстүрін сақтайды. Әйел күйеуі мен оның бүкіл туыстарын өз атымен атамай, өзінше жарасымды ат қоюы тиіс. Жастар отырысы (қыз бен жігіттердің бас қосып, ойын ойнауы) сақталған. Жеңгелер қайын сіңлілерінің ең жақын сырласы, ақылшысы. Жиен мен нағашы қарым-қатынасына ерекше мән беріледі. Жиенді нағашысы барынша еркелетіп, сұрағанын беріп құрметтейді. Көп балалы ана бүкіл ауыл-аймақтың құрметіне бөленеді. «Үйінде ұл-қызы бардың, аспанда жұлдызы бар» деп ұрпақ жалғастығын құрметтейді.

Қарақалпақ – мұсылман суниттер. Зиялы қауым халықты имандылыққа тәрбиелеуге батыл бетбұрыс жасап отыр. Ұлттық мейрам мен ойындарға Құрбан хаит, Ораза хаит, сүндет той, бәйге (ат жарыс), ылақ (көкпар), гүрес (күрес), дәруыз жатады. Өлгендерге ас беру, жеті, қырқы, жүзі, жылы беріледі. Жыл бойы садақа беріледі. Қарақалпақтар сөз өнеріне ден қойған халық. Ойын-тойларда масқарапыз (күлдіргі айтыс) өткізіледі. Қыз бен жігіттің сұрақ пен тапқыр жауабы өткізіледі. Оны қыз бен жігіт айтысы деп атайды. Лаққылар жарысы өтеді. Лаққы деп шешендер, тапқырлық жарыс, әзіл-қалжыңдарды айтады.

Қарақалпақ – ауыз әдебиетіне бай халық. Фольклорлық жинақтар «Қарақалпақ ауыз әдебиеті үлгісі» 20 том жинақ шықты. Онда Орта Азия халықтарына ортақ «Қобыланды», «Алпамыс», «Ашық ғарип» жырларымен қатар «Қырық қыз», «Шадеяр батыр» жырлары бар. «Қырық қыз» атты батырлық эпосы XVIII ғ. Жиен жырау Тоғайұлы 5 күн жырлаған аса күрделі патриоттық жыр.

XIX ғ. Әжінияз, Бордақ секілді қарақалпақ әдебиетінің классиктері, Күнқожа, Ибраимұлы, Омар Өтеш, Құлмұрат, Сыдық Игаир т.б. ақын-жыршылардың өнерлері халыққа кең тараған. Кеңес дәуірінде А. Бегімов, Ж. Аймырзаев, Т. Қайыпбергеновтер қарақалпақ прозасын биік шыңға көтерді. Қарақалпақтың сөз өнеріне, тілдің адам өміріндегі рөліне ерекше мән беруі, шешендігі мен қанатты сөздерінің молдығы қазақ тілімен үндесіп жатқандай. Қарақалпақ тілі де қазақ тілі секілді өзінің біртектілігімен ерекшеленеді. Қарақалпақ музыка мәдениеті бай халық. Музыкашыларды әнші, жыршы, сазгерлер мен қиссашылар деп бөледі. Музыка аспабы алуан түрлі: дутар, қобыз, ғаржек, балаян, ной, сырнай, дап, шаң қобыз, т.б. Қарақалпақ әнқұмар халық. Елдің рухани өмірі, қоғамдық әлеуметтік жәй-күйі, тұрмыс-тіршілігі, үйлену тойы мен әртүрлі салт-дәстүрлер, жиын-кеңес ән-жырмен көрініс тапқан.

Қарақалпақтың дербес ел болуы, автономиялы мемлекеттік статусқа ие болуы, ұлттық тіл мен әдебиеттің, мәдениет пен өнердің өркендеуіне игі ықпал етті.

Қарақалпақ жері – қазақ, өзбек, түрікмен тәрізді терезесі тең, түбі бір түркі тілдес халықтардың ұзақ уақыттық достығының арқасында біртұтастыққа айналып отыр.

Ассимиляцияның кері әсерінің зардабын тартқан Ферғана, Самарқанд қарақалпақтары жыл өткен сайын сан жағынан азая түсуде. Кейінгі жылдары Бұхара, Хорезм, Түркіменстан қарақалпақтарынан

да ассимиляцияның кері әсері сезіліп жүр. Экологиялық Арал апаты да халықты қан жылатуда. Ауру түрінің көбеюі демографиялық процеске кері әсерін тигізіп келеді.

Қажырлы ел сөзге бекем серттескен

Қанағатшыл барға разы, жақсы өскен.

Қарапайым қазағымдай момын ел,

Қолы мырза, бір-бірімен көптескен» деп К.Салықов жырлағандай жоққа да, барға да шыдамды, достыққа берік еңбексүйгіш Қарақалпақ елінің келешегіне үлкен үмітпен қарауға болады.

3.7. Түрікменстан

Түрікмен тілі түркі тілдерінің оғыз тайпасына жатады. Түрікмендердің бүкіл әлемдік жиынтық саны 6,5 миллион. 1989 ж. санақ бойынша бұрынғы Кеңестер Одағындағы түрікмендердің саны 3 млн. адам болса, соның 98% түрікмен тілін ана тілім деп санайды. Олардың 94% өз республикасын (Түрікменияны) мекендейді. Түрікмен диаспорасы Өзбекстанда, Қарақалпақстан мен Тәжікстанда, Ресейдің Астрахан облысында, Солтүстік Кавказда бар. Алыс-жақын шетелдерде 3 миллионға жуық түрікмен мекендейді. Иран ислам республикасында 800 мыңдай, Иракта 830 мыңдай, Ауғанстанда жарты миллиондай, Түркияда 100 мыңдай, Сирия, Иордания, т.б. араб елдерінде 300 мыңдай түрікмен бар. Антропологиялық жағынан түрікмендер оқшау тұр. Түрікмендердің бойы биіктеу, ат жақты, сопақ бетті болуы оңтүстік Әзербайжандар мен парсыларға ұқсас. Зерттеушілер түрікмендерді европеоидтық нәсілдің Жерорта теңізінің антропологиялық тобына жатқызады.

Түрікмен деген ат шамамен IX-XI ғ.ғ. белгілі бола бастаған. Олар өздерінің мәдениеті жағынан отырықшы иран-парсы халықтарымен және көршілес Хорезм, Хорасан халықтарымен тығыз байланыста өмір сүріп келеді.

Түрікмендер Ресей империясына бағынар алдында (XIX ғ. аяғында) бүгінгі Түрікменстан территориясына толық иелік етті. Сондай-ақ бүгінгі Иран және Ауғанстан елдерінің кейбір аудандарына орналасты. Түрікмендердің бір бөлігі Маңғышлақ үстіртінде тіршілік етті. Осы өлкеде олар қазақтармен бірге көшіп-қона жүріп, ортақ өмір кешті. Түрікмендер орта ғасыр дәуірінен бастап бірнеше ру, тайпаларға бөлініп келді. Олардың ішіндегі ең ірі тайпалары: теке, елеут (полинуттар), әрсары, сарындар, салыры, гоклендер, чаврулар, т.б. тайпалық

рулық қарым-қатынас олардың арасында үлкен рөл атқарды. XIX ғ. 80-ші жылдарына дейін патриархалдық-рушылдық қоғам үстемдік етті. Бүкіл түрікмендер «таза қанды» төре тұқымы және құлдар болып бөлінді. Қоғамның көпшілік халқы аралас қанды төре тұқымынан тұрды. Олар түрікмен және моғол, түрікмен және қалмақ, түрікмен және өзбек тұқымдарының қан араласуынан пайда болған «ақ қандылар» еді. Олардың көпшілігі иран-парсы тілділер болатын. XIX ғ. 60-70-ші жылдары Ресей мемлекетінің құрамына Бұхар әмірлігі, кейін Хиуа хандығы қарады. 1862-1885 ж.ж. Ресей құрамына Оңтүстік Түрікменстан өлкесі бағынды. Оны Закаспий облысы деп атады. 1898 ж. бастап бұл өлке түгелдей Түрікменстан өлкесіне енді. Бұл кезде түрікмендердің көпшілік тайпалары жартылай көшпелі өмір кешті. Суармалы жерлерде ірі қара мал өсірді. Сөйтіп, олар мал шаруашылығы мен егін шаруашылығын қатар өркендетті. Бір отбасы екіге бөлініп, бір тобы мал бағумен, екінші тобы егін егумен айналысты. Егін шаруашылығымен көбінесе халықтың кедей тобы айналысты. Ал ауқатты отбасылары оларға өзіне тиісті жерлерін беріп – егін ектіріп, өнімін өздері алып отырды.

XIX ғ. ортасына дейін түрікмен даласы әлденеше рет Хиуа, Бұхар, Иран феодалдарының шапқыншылығына ұшырап, халық талау тонауды бастан кешірді. Сонымен бірге түрікмен феодалдарының да өзара талас-тартысынан қара халық азап шекті. Оларды қайыршылық пен қараңғылық тұншықтырды. Осы жағдайлардың бәрі түрікмен халқының саяси-қоғамдық, экономикалық және мәдени өркениетіне үлкен кедергі болып келді.

1917 ж. Қазан төңкерісі әсерінен патшалы Ресей тақтан құлады. Ресейдің алыс аймақтары (соның ішінде Түрікменстан да) еркіндікке қол жеткізді. Кеңес үкіметі орнап, бай-манаптардың дүние-мүлкі тәркіленіп, малдары ортақтастырылды. Түрікмен даласында қолхозшы шаруалар мен жұмысшы (балықшы, мұнайшылар) топтар бірігіп ауылда да, қалада да Кеңестер ісі қолға алынды. Түрікмен қышлақтары отырықшылық өмірге көшіп, кенттер салынып, мектептер ашылып, түрлі мамандықты меңгеруге мүмкіндік туды. Бірақ олар Кеңестік Ресейдің мақта, мал өсіретін екінші шикізат базасына айналды. Басқару қызметтеріне орыс ұлтының өкілдері мен жергілікті жердің коммунист-белсенділері орналасып басшылыққа ие болды.

1991 ж. Кеңестік Ресей **державасы** құлағаннан кейін Кавказ, Балтық жағалауы, Орта Азия мен Қазақстан өз алдына жеке-жеке

мемлекет болып бөлінді. Орта Азияны мекендеуші халықтардың тарихи-әлеуметтік, мәдени-экономикалық хал-ахуалы бір-бірімен тығыз байланысты тілі мен діни наным-сенімдері де бір-біріне ұқсас. Түрікмен елі түркі тілдердің оғыз тобына жатады. Түрікмен деген сөз шығу тегі «түркі адамы» деген мағынаны білдіреді. «Түркі+мен», «мен түрікпін» деген сөздің мағыналық синонимі. Адай руы түрікмендерде де, қазақтың Кіші жүзінде де бар. Олар ІХ-Х ғ.ғ. Оғыз мемлекетінің құрамына енген жауынгер тайпа болған. Адай сөзі Маңғыстау түбегінде жеке (ада) өмір сүрген еркін жүруді аңсаған адам дегенді білдіреді.

Адайлар өте жауынгер, ешкімге бағынбай өз беттерімен тіршілік етуші ер тұлғалы тайпа болған. Адайларда «Танысаң Адайыңмын, танымасаң Құдайыңмын!» дейтін аңыз да бар. Қазақстандық адайлар 1940 ж. дейін колхоздастыру кезінде Кеңес үкіметіне бағынбай, Түрікменстанның құмына сіңіп банды болып еркін жүрген. Тек 1940 ж. ғана оларды Кеңес үкіметі ауыздықтап тәртіпке көндірді.

Жалпы Адайлар жөнінде Махмұд Қашғаридің түркі сөздігінде де айтылған. Ертеде Оғыз мемлекеті құлағаннан кейін Адайлар Қыпшақ әскери одағына кіріп, Батыс Қазақстан өлкесінің Ембі, Ойыл, Сағыз, Жайық жағалауларына және оның алыс аймақтарына иелік еткен. Сөйтіп, Алтын орда, Көк орда, Ноғай ордасы хандық тәртібінен кейін XV ғ. Қазақ хандығының құрамына енген.

Байұлы руының құрамы 12 рудан тұрады. Олардың ішінде Адайдан басқа ірі рулар Таз және Алаша деп аталады. Таз руының тармағынан Адайлар шығады. Түрікмен халқының Чаудар руы ішінде Адайлар аты көбірек кездеседі. Сондай-ақ Түркияның Юруктер тайпасы ішінде, Оңтүстік Ауғанстандағы және Солтүстік батыс Тәжікстандағы пуштулар арасында да Адай рулары кездеседі. Олар өздерін дурлар деп атаған. Осы тайпадан Ауған патшасы Шах Адраим шыққан. Түрікмендер арасында «Алаша» деген де ру бар. Ендеше «Алаш, алаш болғанда, Алаша хан болғанда» деп басталатын аңыздардың түбі де түркі қазақтар мен түрікмендердің бір қандас екенін дәлелдей түседі.

XVI-XVIII ғ.ғ. адайлықтар Маңғыстау түбегінің бойында көше жүріп, оңтүстікте түрікмендермен ауылы аралас, қойы қоралас болды. Түрікмендердің бір бөлігі қазақтармен қоян-қолтық аралас-құралас өмір сүрді. Тіпті адай-түрікмендері қазақ пен түрікмен руларының қосындысынан пайда болды деген де аңыз бар. Түрікмендік адайлар Кіші жүздің Шөмекей, Төртқара, Беріш, таз, т.б. руларымен тығыз

байланыста болды. Олар көп уақыт Хиуа хандығының қарамағында Қарақалпақстан, Дашауыз, Хорезм облыстарының территориясында бірге өмір сүріп келді. Қазақ-түрікмен байланысы Бұхар хандығы территориясында да іске асып келді. Қазақ-түрікмен халықтарының мәдени өміріндегі байланыс Көрұғлы поэмасынан, Қорқыт ата жырларынан да көрініс тапқан. Бұл оқиғалардың бәрі IX-X ғ.ғ. Оғыз хандығы негізін қалады. Оғыз хандығының дәуірі Әзербайжан, Түрікмен елдері мен Қазақ елінің түп атасы түрік екенін білдіретін бірден-бір айғақ.

Маңғышлақ түбегі мен Үстірт қыратындағы және Балқан тауындағы, Қара Боғаз-Гам түбегіндегі бірыңғай геологиялық құрылыс, қазақ-түрікмен халықтарына ортақ көрініс. Түркі тайпаларының көшпелі өмірі және жерге деген жекеменшік иеліктің болмауы бұл жерлерді, ортақ мұра ретінде пайдалануға мүмкіндік туғызды. Сондықтан да Үстірт пен Балқан тауын (Кавказды) қазақтар мен түрікмендер ұзақ уақыт ортақ пайдаланып келді. Ал қазақ пен түрікмендердің фольклорлық шығармаларының кейіпкерлері Алдар көсе, Ерсары батырлар, екі жұртқа ортақ болып келді. Мәселен, Мұрын жырау Ерсары батыр туралы жырында оны Маңғышлақтан Қарақұмға көшіп келіп, сол жерде өсіп-өнді деп жырлайды. Балқан тауындағы (Кавказдағы) бір шың да, осы батырдың атымен аталады. Әбілғазы жырында түрікмендік Ерсары руы Балқан тауын мекендейтін Сарылардан шыққан деп жырлайды.

Түрікмен әдебиеті эпостық шығармаларға, дастандар мен ертегілерге бай. XVI ғ. жарық көрген 12 жырдан тұратын «Қорқыт ата кітабы» әдеби мұрасы мен «Көрұғлы» эпосында түрікмен халқының ертедегі тұрмыс-тіршілігі діні мен наным-сенімі, эпостық дәстүрлері бейнеленген.

Түрікмен тілі – Түрікмен республикасының мемлекеттік тілі. Қазіргі түрікмен тілінде ірілі-ұсақты диалектілер мол. Зерттеушілер оларды үш үлкен топқа бөліп қарастырады. Түрікменнің әдеби тіліне Теке диалектісін негіз етіп алған. Оғыз бұтағын құрайтын түрік, әзербайжан тілі қазақтардың түсінуіне анағұрлым жеңіл. Өйткені өзінің тарихи дамуы барысында түрікмен тілі қыпшақ тілдерінің әсеріне ұшырап, оның белгілерін қабылдаған.

Түрікменнің әдеби тілінің қалыптасуы XVII ғ. Әбілғазы ханның тұсына сай келеді. Осы кезден бастап түрікменнің ауыз екі сөйлеу тілі жазба тілмен байланысты дамыған. XVI-XVIII ғ.ғ. түрікмен жерінде араб жазуы өркендеді. XIX ғ. түрікмен тілінде баспа арқылы

кітаптар шығып таратылды. 1913 ж. И. А. Беляевтың тұңғыш «Орыс-түрікмен сөздігі», ал 1915 ж. «Түрікмен тілінің грамматикасы» кітабы шықты.

Түрікмен жазба мәдениетінде ХІХ ғ. басына дейін араб алфавиті үстемдік құрып келсе, 1930 ж. бастап латын алфавитіне көшті, ал 1930 ж. бастап кириллицаға көшу ісі қолға алынды. Егемендік алуымен байланысты Түрікменстанда 1996 ж. бастап латын алфавитіне көшу ісі қайта қолға алынды. Ал Иран, Ауған, Түркия мемлекеттеріндегі түрікмендер араб алфавитін қолданады.

Тілдің дамуына (әсіресе жазба мәдениеттің) миссионерлердің әсері күшті болды. Қазан төңкерісіне дейін Түрікменстан жерінде жасанды «Орта Азияның шағатай» тілі өркендеді. Бұл тілді Хиуа, Бұхар өлкесінен, тіпті әріректе (Х ғ.) Арабстаннан ауып келген қожалар таратушы болды. Ал ХХ ғ. басында Ресей миссионерлері орыс тілі (алфавиті) мен христиан дінін таратуға, араб мектептерімен қатар қалаларда орыс немесе аралас тілді мектептер ашуға мүдделі болды.

Түрікмен тіліндегі сөздік қорына мән берсек, оның басым бөлігінде арабтың, иранның сөздері көбірек кездеседі. 70 жылдық кеңестік дәуірде орыстандыру саясатының күшті әсері болды да, термин сөздердің көпшілігін орыс тілі арқылы енген интернационалдық термин жаулап алды. Ол экономика, тұрмыстық техника, саясатпен байланысты орыс тілінен ауысып, түрікмен тілінің лексикасынан қомақты орын алды. Мәселен, колхоз, совхоз, коммунизм, социализм, идеология т.б. сөздер.

Украинаның көрнекті шығыстанушысы, ғалым А. Крамскойдың пікірі бойынша түркі тілдерінің ішінде түрікмен тіліне жақын тіл әзербайжан және түрік тілдері болып келеді.

Теке руының диалектісі бойынша түрікмен тілінде барар, келер деген сөздер бар. Сондай-ақ, осы шақтағы етістіктер алуап (берущий) вчуоуп (дающий) деген формада жиі қолданылады. Ал етістіктің өткен шағы формасында алан – алушы, бетен – беруші болып келеді.

Түрікменнің қалалық отбасында орта есеппен 3-4 бала, ал ауыл-селода 5-6 баладан болады.

Бүгінгі түрікмендер отбасында сол халықтың сан ғасырлық ұлттық әдет-ғұрпы сақталған. Ол халыққа тән ізгілік, мейірімділік, әр адамның басынан тек жақсы мінез-құлықты күту болып саналады. Олар бір-бірінің ішкі өміріне қоян-қолтық араласып кетіп, бір-бірімен белсенді қарым-қатынас жасайды. Көрші-қолаңға көмектесіп тұруды

қалайды. Оларға өзiмшiлдiк (эгоизм) деген жат. Керiсiнше басқалардың қуанышына да, қайғысына да ортақ болып, бiрге бөлiскiсi келiп тұрады. Соның нәтижесiнде түрiкмендер арасындағы басқа ұлт өкiлдерi өзiн жалғызбын деп сезбейдi. Бұл бүгiнгi нарық жағдайында адамдардың бiр-бiрiмен жақын қарым-қатынас орнатуға оң ықпал ететiн этникалық iс-әрекет. Басқаша айтқанда, бүгiнгi батыстық эгоистiк қарым-қатынастан сақтанудың тиiмдi жолы деуге болады.

Түрiкмен халқында ежелден тән қасиет достықты, жайдарылықты, бейбiтшiлiктi, қонақжайлықты марапаттау болып келедi.

Бүгiнгi қалаларда кiрпiштен салынған зәулiм үйлердiң жанында 4-6 қанатты киіз үйлер тiгулi тұрады. Ол үй иесiнiң жазғы үйi ретiнде пайдаланылады. Сондай-ақ киіз үй түрiкменнiң күндiз әуе айналар ыстығынан, түнгi құмның суығынан қорғайды. Ағаш пен киіз қосындысынан құралған киіз үй бiрқалыпты температураны ұстауға қолайлы.

Киіз үйдiң iшкi мүлiктерiнiң бәрi киізден, жүннен, бояу мен терiлерден тұрады. Олар: ұлттық ою-өрнектермен әшекейленген болып келедi.

Түрiкмен өлкесiнде түрлi ашық бояулармен өрнектеу өнерi кең дамыған. Өсiмдiктерден және табиғи тұнбалардан түрлi бояулар жасау, оны қолөнерiнде кеңiнен қолдану кең жайылған.

Түрiкмендер көбiнесе қызыл түстi жақсы көредi. Жас қыздардың, бойжеткендердiң киiмдерiн түрлi ою-өрнек салып тiгедi. Олардың түсiнiгi бойынша қызыл түстiң магиялық қасиетi бар. Ол түрлi жауыздықтардан сақтайды деген наным-сенiм мол. Сонымен бiрге қызыл түстi маталар тұрмыста қолдануда төзiмдiлiк танытады. Қызыл түс қуаныштың, бақыттылықтың бегiсi болып саналады.

Түрiкмендерде қариялар қызыл түске, қоңыр түстi жiбектердi қосып кестелеп, одан көйлек, камзол тiгетiн болған. Көк және жасыл түстi бояу өндiру технологиясы жетiлдiрiлiп, анардың қабығынан немесе шайдың жапырағынан алатын болған. Түрiкмен тоқымашылары 18 түрлi бояудың түрлерiн қолданады. Неғұрлым бояу түрлерi көбiрек қолданылса, соғұрлым тоқыма өнерiнiң әдемлiгi арта түскен. Тоқыма өнерiнде олар крахмалды, тас көмiрдiң күлiн де қолданған. Олар затқа әрi мықтылық, әрi әсемдiк көрiк бередi. Маталардың судырына да ерекше мән берген. Шағидың (кетени) алуан түрлерiн жасап шығарған. Шағи көбiнесе әйелдердiң көйлегi мен орамалдарына қолданылған. Шағи шапанды еркектер де, әйелдер де киетiн болған. Түрлi жiптен тоқып балалар киiмдерiн,

түскііз, төсек жапқыштар жасаған. Кетениден (шағидан) жасалған көйлек жас әйелдердің сәнге киетін киімі ретінде күні бүгінге дейін күнделікті тұрмыста кеңінен қолданылуда. Оны киген әйел сұлуланып, қуанышқа бөленеді.

Кетеден тоқылған кестелі көйлекті қолдан тоқып жасайды. Ол өте қиын, күрделі еңбек жұмсауды қажет етеді. Оны ескі бұл тоқитын «тора» атты қол станогімен тоқиды. Көйлектің жағасына, жеңіне, етегіне түрлі өрнек салады. Кейде үш бұрышты шәлі тоқиды. Оның ұзындығы үш метрге дейін болады. Ою өрнектер қызыл, көк және ақ түсті суреттерден тұрады. Өрнек салып тоқылған шәлі қымбат тұрады. Тоқымашы-шеберлер өрнектің түзу шығуы үшін айнаға қарап отырып тоқиды.

Сондай-ақ тақиялар да тоқиды. Тақияларға өрнек салу Орта Азия елдерінде біздің заманымыздың VIII ғ. бері пайдаланылып келе жатқан өнер. Тақия тігу де үлкен шеберлікті қажет ететін мамандық. Орта Азия елдеріндегі халықтардың тақиясы өрнекпен ерекшеленіп көзге түседі. Мәселен, өзбек тақиясын тәжік немесе түрікмен тақиясынан ою-өрнектеріне қарап ажыратуға болады. Тақия дөңгелек, төрт немесе алты бұрышты, биік немесе аласа болып келеді. Тақия біріншіден, басты қатты ыстықтан қорғаса, екіншіден, әр елдің ұлттық ерекшеліктерін білдіреді. Үшіншіден, бас киім басты сыртқы магиялық күштерден сақтайды деген сенім де болған. Мұсылмандардың бас киімді қастерлеп, төрге іліп қоюы, оны біреулерге бермеуі – осы діни сенімдерден туған. Тақияны қымбат барқыттан, шұғадан, жібектен немесе сәтеннен, шыттан тіккен. Көбінесе қымбат және әдемі кәтени материалынан тігу сән болған. Түрікмендер тақияны ертеде бөріктің ішінен киген. Байка сияқты матадан ұл мен қызға 40-нан шыққаннан кейін тақия тігіп, баланың басына кигізіп қояды. Еркектер шаштарын алып, тақияны тақыр басына киеді.

Түрікмендердің құрметті бас киімі қозы, тоқты терісінен (әдетте қаракөл теріден) бөрік тігіп кию сән болған. Бөріксіз түрікмендерді көрмейсіз.

Түрікменнің ұлттық костюмінде ұл бала мен қыз баланың киімдері ерекше белгілерімен көзге түседі.

Қыздар мен бойжеткен қалыңдық бастарына жұмсақ ашық түсті жібектен күміс жібектермен оюлап тіккен тақия киеді. Оның төбесінде кішкене **гунбасы**⁴ болады. Гунбасының басына ертеректе құстың қауырсынын қадаған. Ол қызды жамандықтан сақтайды

деп ырымдаған. Қыздың басындағы гүлдің суреті оның әдемілігінің және пәктігінің куәсі болып саналған. Ал басында мұндай тақиясы жоқ қызды абыройынан айрылған немесе күйеуден қайтып келген қыз ретінде санаған. Қыздар шашын тақияның астынан бұрымын төрт өрім етіп өретін болған. Оның екеуі кеуде (алдыңғы жақтан) ал екеуі артқы жақтан көрінген.

Қыз күйеуге тигеннен кейін де өзінің қыз күніндегі киімін киіп тоздырған. Бірақ оның киімдерінің кейбір белгілері (мысалы, қызыл тақия кимеу, қыз күніндегідей бұрымын төрт өрім етіп өрмеу) сақталған. Қыздар тұрмысқа шыққаннан кейін тақияны тастап, той кезінде басына «**балсасай**⁵» (орамалды) тартып жүретін болған. Қыздардың бас киімін келін болып түскенде ауыстырудың белгілі мәні бар. Бұл рәсім салтанатты той кезінде, көңілді жағдайда, ойынсауық үстінде іске асырылады. Қалыңдықты екі жақ болып тартысып, жеңген жағы (әдетте жігіт жағы жеңеді) қалыңдықтың басына ала жіптен тоқылған **ноқтаны**⁶ (құлынның басына кигізетін жүгенді) кигізеді. Күйеу жігіт оның бауынан үш рет тартады да, (ол келіншек енді күйеуге бағынышты дегені) тақияны түсіріп, жаулықты басына салады. (жаулықты үлкен жеңгесі кигізеді). Қыздың жанына еріп келген жолдас қыздары тақияны алғызбауға тырысады. Бұл жерде де жеңгелер жеңіске ие болады да, қалыңдықтың басына үлкен ақ орамал тартады. Оны әдетте көп бала тапқан құрметті ана кигізеді. Ал тақияны қыздың сіңлісіне ырымдап береді. Бұл ырымдарда көзделетін мақсат қыз баланың ана болуы, үлкенді сыйлауы, ұрпақ жалғастырушы екенін білдіру.

Тақия тігу көп еңбектенуді, өнер шеберлігін көрсетуді қажет етеді. Оны кейде екі шебер қатар еңбектеніп тіксе, екіншісі өрнектеп кестелейді. Кестелер де белгілі мақсат-мүддені білдіруге арналуы тиіс. Тақия өрнектері сан ғасыр өтсе де күні бүгінге дейін сақталып келе жатқан ұлттық өнер туындысы. Бірақ ою-өрнекті тігу технологиясы әртүрлі болып келеді. Бұны өнердің ұлттық шеберлігі деуге болады. Ерлер тақиясы, әйелдер тақиясына қарағанда қарапайымдылығымен, бірізділігімен көзге түседі. Ол еркектердің салиқалы, байсалды болуын көздеуден туған. Тақияны айнала өрнектеген көлденең сызықтар ол түрікмен жігіттерін бірлікшіл болуға үндейді. Сөйтіп, оларды жауға белсенді соққы беруге шақырады. Бас киімдегі өрнектердің мазмұны бай, бақытты, қуанышты, көп балалы болуды білдіреді. Осы ойдың бәрі кесте тілімен берілген. Түрікменнің әр ру, тайпаларының

өзіне тән стиль (қолтаңба) талғамы, ой толғаныстары ою-өрнектермен берілген. Түрікмен шеберлері (қолөнер шеберлері) киім-кешектерді көбінесе күміспен көмкеруге баса көңіл бөлген. Алтынды сирек қолданған. Біріншіден күміс қолдануға икемді, майысқақ металл, екіншіден жарқыраған пәктіктің, адалдықтың символы болып саналады.

Соғыста түрікмен қыздары ерлермен бірге қолына қылыш алып, найза алып елін жаудан қорғаған. Қылыштауда еркектердің басын дулығасы мен қалқан қорғаса, әйелдер дулыға орнына күнделікті тұрмыста киетін басында үкісі бар **гулбаны**⁷ киіп қорғаған. Қыздар кеудесіне қалқан, қолына темір білезікті шынтаққа дейін киген. Қыздар мен жігіттердің соғыста киетін сауыттары күмістен жасалғандықтан, онша ауыр емес, 3-5 кг. дейін салмағы болған. Оның үстіне күміс қалқан жараланған адамға антисептикалық қызмет еткен. Соғыста қатты терлегенде адам денесінен шығатын зиянды химиялық заттарды залалсыздандырып отыруға да күмістің пайдасы болған. Мұндай күміс қалқандарды зергерлер асқан шеберлікпен жасап, асықпай істеген. Бір қалқанды істеуге жарты жылдан бір жылға дейін уақыт кететін болған.

Түрікмендерде әшекей заттарды жасауда белгілі ырымдар көзделген. Мысалы, ақ және қара сымдарды айқастырып бұрау жаман көзден сақтайды деп ырымдаған. Сондай-ақ күміске алтынды жалату немесе қойдың тоң май мен балды араластырып беру арқылы жастардың өмірі сәтті және тәтті болады деп ырымдаған. Күні бүгінге дейін жас жұбайлар неке сарайына барғанда қалыңдық пен күйеуге осындай аралас тағамды ұсыну арқылы олардың некелерінің бақытты болуын тілеген. Немесе жас балаға алтын жалатқан күміс түйреуіш ұсынып, олардың тіл-көзден аман болуын тілеген. (әсіресе жаңа енбектеп жүрген нәрестелерге кеудеше кигізіп, соған түйреуішті түйреген). Аналар жас балаға бубенчик тартқызып, сол арқылы оның қайда баратынын анықтайтын болған.

Түрікмендер арғымақ атты ерекше құрметтеген. Оны туған бауырынан кем санамай, соғыста жанын сақтайтын құдірет санаған. Ертоқымға піл сүйегін қыстыру арқылы аттың жарықта жеңіске жетуін тілеген.

Түрікмендер ішекті ұлттық аспап дутарда ойнап күй тартқан. Гундук атты музыкалық аспапта әдемі дауысты созып айтатын жыр орындауға ерекше мән берген. Амударияның орта ағысында шығатын най-қамыстан гундукты даярлап оған ішек тағады. Дутар

жасаушы ұста тек ағаш шебері ғана емес, оның даусын да қалыпқа келтіретін музыкант болуы керек.

1995 ж. Алматы облысында тұңғыш түрікмен халқының мәдени орталығы құрылды. Бұл орталықтың мақсаты Қазақстандағы түрікмен мәдениетін жандандыру, екі елдің мәдени байланысын күшейту, Қазақстандағы түрікмен диаспорасының мүддесі үшін қызмет ету болды. 1998 ж. Алматы облыстық түрікмен мәдени орталығы Маңғыстау облысындағы мәдени орталықпен, ал 2004 ж. Қостанай мәдени орталығымен байланысқа түсті. Алматы облысының әкімдігінің қолдауымен 1997 ж. ақпанда мәдени орталық Түрікмен мемлекетінің президенті С. Ниязовпен кездесіп пікірлесті. Екі елдің мәдени делегациясы «Елім-ай Түрікменстан» бірлестігімен мәдени байланысты үзбей жасап тұру үшін шарт жасасты. Мәдени орталықтың төрайымы Аннакулова Гүлнар Атабайқызы 2001 ж. ҚР Президенті Н. Ә. Назарбаевтың қолынан «Достық» орденін алды. Сондай-ақ 1996 ж. Түрікменстан Президенті С. Ниязов «Отанды сүйгені үшін» медалімен марапатталды. Мәдени орталықтардың байланыстары күшейтіліп, радио, теледидардан сөйлеушілер көбейді. Олар әр мәдени орталықтардың істеп жатқан игілікті істері жайында пікір білдірісіп, ел аралық достықты күшейтуге қызмет етті.

Түрікмен мәдени орталығы баспа ісімен де айналысуда. 2002 ж. қазақ тілінде Мақтымқұланың өлеңдер жинағы аударылып басылды. 2003 ж. «Сорос» қоры есебінен музыка зерттеуші доктор Шахым Гулыевтың түрікмен музыкасы жайында екі кітабы қазақ тіліне аударылып шығарылды. 2002 ж. академик Курбек Аманиязовтың «Маңғыстау Түрікмені» атты альбом 3 тілде (қазақша, түрікменше, орысша) жарық көрді. Музыкалық диск ретінде 2002-2008 ж.ж. түрікмен музыкалық шығармалар Антологиясы шығарылды.

2004 ж. 31 арнадан «Қазақстандағы 100 халық». Сондай-ақ 2004 ж. Достық телеарнасынан «Қазақстан халықтары», 2008 ж. Мир арнасынан «Орта Азия халықтары тағдыры» бағдарламалары берілді. 2005 ж. 31 наурызда Түрікмен Президентінің «Сатр» балалар үйіне диплом, 3000 доллар сыйлық берілді. Ақпараттық құралдар арқылы Қазақстандағы түрікмендер туралы мақалалар жиі жарияланып тұрады. 2005-2008 ж.ж. Түрікмен мәдени орталығының төрайымы Г. Аннақұлованың және Л. Хошаеваның ел президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халықтарына жолдаған құттықтау сөздері теледидардан берілді. «Үш қыз» атты балалардың би тобы ұйымдасты. Түрікмен мемлекетінің суретшісі Шудхур Орадовтың шығармаларынан

көрме ұйымдастырылды. Мәдени орталықтың жұмысына Алматы, Маңғыстау, Қостанай, Қарағанды облыстарындағы Кіші Ассамблея өкілдері белсене қатынасып өздерінің іс-тәжірибелері жөнінде пікір алмасып отырады.

Семья қоғамдаса тіршілік етудің алғашқы формасы ерлі-зайыптылардың некелесіп бірге өмір сүруі қоғамдық заңдармен, оның ішінде діни заңдармен байланысты туып өрбіген. Семьялық қарым-қатынасты реттеуде мемлекеттік заң түрлерімен бірге түрлі діни ережелер де қолданыста қызмет етті. Мәселен зооастризм діні кезінде семьялық-некелік қатынасты дін заңы қатты қолдаған. Алғашқы қоғамдағы адамдар арасында көп некелік қатынастың болуы, кейін жекеменшіктік қарым-қатынаспен байланысты бір некелік қатынастың орнауына экономикалық заңдылық үстемдік етіп келді. Мәселен феодалдық қоғамда ауқатты адамдардың екі-үш немесе одан да көп әйел алуға құқы болды. Ертедегі хандардың жаулап алған елдердің бәрінен ұнаған қыздарды меншіктеп ала беруі бұған дәлел.

Ерлі-зайыптылардың отбасын құруы – қалың мал беріп әйелді сатып алуға негізделген. Әр әйелге балалары өскен соң жеке мал-мүлік, жер беріп бөлек ауыл етіп шығарып отырған. Көп әйел алудың бұл түрін ғылымда эндогамиялық некелесу деп атайды. Түркі тілдес халықтардың тіршілігі малмен байланысты болғандықтан әр балаға мал, жер бөліп беруге экономикалық-тұрмыстық жағдай қолайлы бола бермеген. Ағайынды екі қыздан туғандар өзара (бөлелер) некелесе берген. Себебі туыстық мұсылмандарда әке жағы бойынша есептелеген. Бұл да дүние-мүліктің басқа тайпа-руға кетіп қалмауын есептеуден туған. Сөйтіп, ана жағынан туыс ерлер бір-бірінің қыздарын ала берген. Жақын адамдардың бір-бірімен некелесуі арабтар арқылы Орта Азия елдеріне тараған. Арабтар бір емшекті ембесе, ерлі-зайыпты бола беруге рұқсат деп уағыздаған. Кедейліктің азабын көбірек тартқан арабтар мұсылман діні бойынша некелесу заңын осылайша өмірге икемдеген. Тіпті Қазан төңкерісіне дейінгі түрікмендер 35-40 жасқа келгенше мал-мүлкі болмағандықтан, үйлене алмай ұзақ уақыт жалданып, мал табудың харекетін жасаған.

Мұсылман заңы әйелдердің ерлеріне адал, берілген болуын қуаттайды. Ерлі-зайыптылардың арасындағы адалдықты дін жолымен қатаң сақтауды түрікмендер қыз баланың санасына жастайынан сіңірген. Еріне адалдық жасамаған әйелді шарифат заңы бойынша

«талақ» етіп, халық алдында масқаралайтын болған. Сондықтан кеңестік дәуірге дейін түрікмен отбасында айырылысу деген болмаған.

Түрікмендер баланың көп болуын қалаған. Себебі ауыр тұрмысты жеңу үшін семьяда еңбекке жарамды жандардың көп болуын қажетсінген. Отбасында баланың көп болуымен байланысты олардың арасында ауру-сырқау да жиі кездеседі. Ауыр тұрмыс, азық-түліктің, түрлі витаминдердің жетіспеуі бала өлімін көбейтті. 10 жасқа толғанға дейін табиғи електен өтіп, денсаулығы мықтылары ғана қатарға қосылатын болған.

Жастар кішкентайынан еңбекке шынығып, табиғаттың қатаң құбылыстарына төзе білген. Мал бағуға, аң аулауға, ат құлағында ойнауға, еңбекке, мергендікке бейімделе тәрбиелеген. Жастардың өнерге бейімділігі түрлі жарыстарда (күресте, аударыспақта, көкпарда, атыста) сыналып, көзге түскендерді батыр, мерген деп мадақтайтын болған. Әлеуметтік тұрмыстық, некелік қарым-қатынаста түрлі сынақтардан өтіп шыңдалған азаматтар діни-рухани жағынан да марапатталып, оларға арнап өлең-жыр, мақал-мәтелдер шығарған. Сөйтіп, жастарды әрі еңбекке, әрі тұрмыстық қарым-қатынасқа бейімдей тәрбиелеген.

Жастайынан әдеп заңы мен шыңдалып өскен жастар отбасында ата-баба рухын, елін-жерін қорғауға әрқашанда дайын болған. Ал жерге ру-тайпа, қоғам болып иелік еткендіктен сол жердің де, ру-тайпаның да иесі ру асқақалдары, сұлтандар болып саналған. Олар өз қарамағындағы елдің де, жердің де, жер бетіндегі орман, су, т.б. байлық атаулының ортақ иесі саналған.

Түрікмендердің ойын-сауығы ат ойындарынсыз өтпейді. Жарыс, алтын қабақ ату, аң аулау істерінің бәрінде арнайы жаратылып үйретілген аттарды пайдаланған.

Түрікменнің ат бапкері өз ісіне аса жауапкершілікпен қараған. Олардың бойында атты бағушылық, атқа жақсы отырушылық, ат жаратып баптаушылық, жылқы малының қасиетін мүсініне қарап байқап сынаушылық қасиеттердің бәрі жинақталған. Олар малдың ауруын таба және емдей білетін зоотехник-ветеринарлар. Ат сынап білу өнерін түрікмендер жасырын ұстаған. Оған жылқы малын өте жақсы көретін, оны жастайынан бағып-қағып, бақылауға үйренген жастар тәрбиеленген. Ал ат баптау өнері атадан балаға мұра ретінде берілген. Атты баптау оны жемдеумен, азықтандыру ісімен тығыз байланыста іске асырылады. Атты баптаушы әуелі аяндап, кейін

шоқырақ шабыспен үйретеді. Жылқы иесін иіскеп таниды. Иесі жоқ болса кісінеп іздейді. Олардың әдемі мүсінін өлең-жыр, дастандарға, әндерге қосып жырлаған. Арғымақтарға арнап күйшілер күй шығарған. Осындай тамаша жыр Көрұғлының арғымағын суреттеуі немесе «Горқұт ата» (Қорқыт ата) жырында оның астындағы тұлпарын сипаттауынан көруге болады.

Түрікмен халқының аспаздық өнері де ерекше. Түрікмендер тағамды ықыласпен беріле даярлау арқылы қонағына деген ішкі сезімін білдіреді. Тәтті даярлаған тағам дәмділігімен, асқазанға жұғымдылығымен бірге қонақтың көңіл күйінің көтеріңкі болуына әсер етеді.

Түрікмендер қонағын бай дастарханмен қарсы ала отырып, құдалық-достықты да, ел билігінің келелі мәселелерін де, бітім-бейбітшілікті де шеше білген.

Халықтың тағам даярлау асханасы мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан дәстүр. Тағам даярлап қонақ күтуде әр халық өзіндік ерекшелігімен көзге түседі.

Түрікмендер табиғаттың тауы мен тасын, өсімдіктер дүниесін терең зерттеп, әр өсімдіктің өзіндік қасиеттерін бағалай білген. Мәселен тау өсімдіктері мен дала өсімдіктерінің қасиеттерін жақсы білген. Оларды күнделікті өмірде тамақ ретінде де, дәрі ретінде де қолдана біледі.

Түрікмендер шорпаны баптап пісіреді. Бидайдың немесе арпаның жармасынан тәтті каша жасай алады. Той дастарханына түрлі шөптер мен күріш және семіз қой етінен палау жасайды. Етпен самса, пирог, т.б. тағамдарды даярлайды. Олар ауыр еңбектен және жорықтардан кейін достарына палау беруді жақсы көрген. Себебі палау адамның күш қайыратын тез орнына келтіреді.

Түрікмендер құс етінен де түрлі тәтті тағамдар даярлауға шебер.

Түрікмендердің аса құрметтейтін десерт тағамы қауыннан жасалған сусындар. Олар қауынды тіліп күнге кептіріп, өріп қыста да сыйлы қонағына береді. Немесе тәтті қауынды қыс ортасына дейін сабанда сақтайды. Сондай-ақ, олар қарбыз, жүзім, анар, өріктерді кептіріп те, шырынын алып та пайдаланады. Түрікмендер асқабақты өте жақсы көреді және оны жыл бойы пайдаланады. Одан манти, бәліш жасайды. Сонымен қатар, бұзау етін, саңырауқұлақты, қызыл бұрышты, картопты, қызанақты да баптап пісіріп пайдаланады. Сөйтіп, асты дәмді және ерекше хош иісті етіп беруге тырысады. Ғасырлар бойы түрікмендер адамның туып дүниеге келуі (шілдехана, тұсау кесу, атқа міну, мектепке

бару т.б.) байланысты және үйлену тойы, бірлесіп отауға үй салып беру (оны умай немесе қосын деп атайды), адамның 63-ке пайғамбар жасына келуі, өлікті жөнелту (үші, жетісі, қырқы, жылы, т.б.) бейіт көтеру, ата-бабаларды еске түсіру, т.б. ойын-тоймен қайғылы оқиғаларды ел-жұрт, ағайын-туыс болып бірлесіп өткізеді.

Түрікмендер өлікті жоқтауды, беташар, тойбастар жырларымен бірге дастандарды ойын-тойларда айтуды, ақсақалдардың өсиет сөздерін еске түсіруді де ұмытпаған.

Халықтың қуаныш сезімі ұлттық киім үлгілерінен, отбасы ырымдарынан, өмірге деген философиялық ой тұжырымдарынан (мақал-мәтел, терме, толғаулардан) байқалып отырады. Түрікмендерге тән қасиет – ақкөңілділік, достық кеңпейілділік, бейбіт өмір сүру және басқалардың ырымдары мен жол-жора, наным-сенімдеріне төзімділікпен қарау.

Түрікмендердің жалпы халықтық та, отбасылық та дәстүрлі мейрамдары бар. Көпшілік мейрам дінмен байланысты туындаған. Мәселен, Құрбан айт, Ораза айт, жаңа жылды – Наурызды тойлау мұсылман елдерінің бәріне тән мейрам. Сонымен бірге отбасылық мейрамдар да бар. Олар баланың дүниеге келген күні, шілдеhana тойы, жаңа қонысқа көшу. Теңіз жағасындағы түрікмендер қайық тойын да жасайды. Осы тойларда бақшылардың (бақсылар) жыр айтуы дәстүр саналады. Бақсы немесе жыршылар отбасы өмірінен бастап, қоғамдық-әлеуметтік мәселелердің бәрін өлеңмен жырлап береді.

Ұлттық ойындар халықтық мейрамдарда, жиын-тойларда марапатталған. Ойын түрлерімен балалар да, үлкендер де айналысқан.

Жыл мезгіліне байланысты (көшерлік, ерулік, қыстама, т.б.) егін жинау (сабан тойы), төл алу (уыз тойы) т.б. тойлар белгілі маусымдық жұмыс түрлерімен байланысты өткізілген. Сол сияқты сеерлі күн (сәтті күн 7,14 немесе сәрсенбі) селетсіз күндер (жұма күні жорыққа, жолға шықпау) деп аталып өтіп отырған.

Түркі тілдес халықтарға ортақ ат ойындары көп. Соның ішінде түрікмендердің ерекше құрметтейтін ат ойындары «көкпар», аударыспақ (алды беріш, алтын табақ ату, теңге алу), т.б. Бұл ойындарда төзімділік, күш сынасу, ептілік, т.б. өнерлерді ұштастыруға үйрету көзделген.

Түрікмендерде бүкітпен, ителгімен аң аулау өнері дамыған. Аңшылар бүркіттің балапанын құз жартастың арасынан алады. Ұяда екі балапан болса, бірін алып, ал біреу болса алмай тастап кетеді. Себебі құстың

тұқымының өсуін сақтағандық болып саналады. Балапандардың еркек, ұрғашы екенін (ұрғашының) алақанының жалпақтығынан айырады. Аң аулауға әдетте ұрғашы бүркіт ыңғайлы (қыран) келеді. Жас балапан бүркітті үйретуге жарты жыл кетеді. Бүркітпен аңға таңертең ерте немесе түс қайта, салқын түскенде шығады. Бүркіт күн ыстықта аңға түспейді. Бүркіт аспанға қалықтап, биіктеп көтеріледі де, жердегі аңға бірден шүйлігеді. Аспанда ұсақ құстарды (қаз, үйрек, кекілік, т.б.) тез және бірден алады. Бүркіт жерден суыр, түлкі, қарсақ, қасқыр сияқты аңдарға түседі. Бүркіт сағатына 80 шақырым жылдамдықпен ұшады. Бүркіт төзімділігімен бірге, өте бірбеткей, аңға түсуде өте дәлдікті қажет етеді. Бүркіттің басқа аңдардан қоянға түсуі қиындау болады. Себебі қоян інге тез еніп кетуі мүмкін. Тазы аңға өте икемді ит тұқымы. Тазы итпен 8-9 жыл аң аулауға болады. Ал бүркіттің аң аулауы 35-40 жылға дейін созылады.

Ұлттық дәстүрді сақтауда ерекше проблемалар кездеседі. Ел экономикасын жақсартуға, жұмыссыздықты жоюға бағытталған шаралар үнемі жүйелі түрде іске асырылса, мәдени-экономикалық хал-ахуалдың жақсара түсері сөзсіз.

3.8. Тәжікстан

Тәжіктер – Тәжікстан республикасының байырғы халқы. Тәжіктердің жалпы саны 10,2 млн. адам (2002) оның 3,5 миллиондайы Тәжікстанда, 1,2 миллиондайы Өзбекстанда, 5,3 миллиондайы Ауғанстанда, ал қалғандары Түрікменстан мен Қазақстанда, Ирак пен Ресейде тұрады. Қазақстанда тұратын 30 мыңдай тәжіктердің басым көпшілігі Оңтүстік Қазақстанда тұрады. Олар Қазақстанға 1950 ж. Ашхабадта болған жер сілкінісінен кейін көшіп келгендер. 1991 ж. егемендікпен байланысты экономикалық жағдайдың қиындауы жүздеген тәжіктердің Қазақстанға көшіп, сауда-саттықпен айналысуына мүмкіндік туғызды.

Елімізді мекендейтін өзге халықтар сияқты тәжік халқының да өзіндік салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы көптеген жылдар бойы дамып, қалыптасып келеді. Әсіресе, мұсылман дініндегі Орта Азия халықтарының тәлім-тәрбиесінің бір-бірімен байланысып жатуы, салт-дәстүрінің үндес болуы – табиғи заңды құбылыс.

Тәжік халқы негізінен батыс-иран тобына жатады да, памирліктер және яғнабтар болып бөлінеді. Мұсылмандардың сүннит дініне кіреді. Тілдері негізінен иран-парсы тілдес болып келеді. Тілдік диалектісі

өте басым (ягузлимдік, рушандық, вахандық, ягноттық т.с.с.). Кейде памирлік тәжік янгобтардың сөзін түсінбей қалуы да мүмкін.

Тәжік тілінде 6 дауысты, 24 дауыссыз фонема (дыбыс) бар. Құрылымы жағынан флективті-аналитикалық тілдер тобына жатады (сөз тұлғаларының жалғау-жұрнақ арқылы өзгеруін флективті деп атайды). Сөздік құрамында араб, орыс және өзбек тілдерінен енген сөздер жиі кездеседі.

Ежелгі жазба ескерткіштері IX ғ. бастау алады. Жазуы IX ғ. 1929 ж. дейін араб әліпбиінде болып келді де, 1930 ж. кириллица жазуына көшті, 1991 ж. егемендік алуымен байланысты қайтадан латын алфавитіне көшті.

Тәжіктер ерте заманнан суармалы егіншілікпен, бау-бақша өсірумен айналысып келеді. Мал шаруашылығы қосалқы рөл атқарады.

Тәжік халқының салт-дәстүрлерінің қалыптасуы елдің ежелгі тарихымен, мәдени дамуымен тығыз байланысты. Бұл елде VI-VII ғ.ғ. бастап қолөнері, сәулет өнері қарқынды дамып келеді. Ерте кезден бастап халықтың қолөнері, кәсіптік мамандықтардың бірнеше түрлері пайда болған.

Қоғамдық өзгерістермен байланысты VII ғ. басында тәжіктерді арабтардың басып алуы, елдің мәдени, әдеби және діни даму жақтарына елеулі өзгерістер мен жаңалықтар әкелді. IX-X ғ.ғ. халық көтерілістері мен өзара келіспеушіліктер ұлтаралық ыдырау процесін туғызды. Ол бірнеше ұсақ хандықтарға бөлініп кетті. Бұл жағдай сол кездегі ұлттың қалыптасуына, ұлттық салт-дәстүрлер мен шаруашылық-кәсіптің өркендеуіне кері әсерін тигізді. Жиі-жиі шапқыншылық өмір сарбаздың, қорғанушылық, ерлік, әскери-жауынгерлік мінез-құлық қасиеттерінің қалыптасуына себепкер болды.

Тәжіктер X ғ. екінші жартысынан бастап, ғылыми-мәдени даму жолына түсе бастады. Алғашқы тәжік классиктері мен философтарының еңбектерімен қоса халықтық ауыз әдебиеті мен классикалық жазба әдебиеті дамып, қолөнер түрлері, сәулет өнері өркендеді.

Осы кезде тәжік халқының ең алғашқы ауыз әдебиетінің негізі «**Авеста**» кітабы жарық көрді. Бұл кітапта аңыз, әңгімелер мен ертегілер, өлең-жырлар, мақал-мәтелдер т.б. халықтық шығармалар жинақталып енгізілді. Олар бала тәрбиесінде теңдесі жоқ асыл дүниелер еді. Сондай-ақ Әбілқасым Рудаки (940), Шахил Балқы

(936), Әбілқасым Фирдоуси (941-1020) сияқты ұлы классиктердің шығармалары ауыздан-ауызға тарап, халық арасына кең жайыла бастады. Әсіресе тәжік әдебиетінің ұлы ойшыл ақыны Ә.Фирдоусидің «Шаһ-наме» атты еңбегі мен Абу Али ибн-Синаның (980-1037) «Медицинаның каноны» атты энциклопедиялық шығармасы жарық көрді. Бұл еңбектер бүкіл шығыс мәдениеті мен біліміне, әсіресе медицина ғылымына қосылған теңдесі жоқ еңбек болды.

X-XI ғ.ғ. көркем әдебиет пен ғылымның қарыштап өсуі, елдегі шығармашылықпен айналысушы көптеген таланттарды тәрбиелеп шығарды.

Ойшыл ақын Насир Хисровтың (1004-1075) оқу-ағарту ісіне байланысты шындық іздеген «Ағарту кітабы», «Бақыт кітабы» балалар мен ата-аналарды оқу-білімге шақырып, өнерге баулуға арналды.

Тәжік халқының ұлы ақыны, белгілі ғалым Омар Хаям (1040-1123) еңбектерінің жарыққа шығуы әдебиетке, өнерге, математикаға, астрономияға, медицина мен философияға қосылған үлкен үлес болды. Бұл еңбектер елдегі өнердің, білім мен тәлім-тәрбиенің өркендеп жан-жақты дамуына көп әсерін тигізді.

Ұлы ақындар А. Жами (1414-1492), С. Насафи (1707-1771), А. Бедиль (1644-1721) өз шығармаларында балаларды адамгершілікке, еңбексүйгіштікке, ерлікке тәрбиелейтіндей мәні ауқымды материалдарды қамтыды. Балалар ауыз әдебиетінің үлгілері аңыз әңгімелер, ертегілер, өлең-жырлар, қиссалар, мақал-мәтелдер, т.с.с. ұлттық сана-сезімді жетілдіріп, бала тәрбиелеу дәстүрлерін қалыптастыруға елеулі үлес қосты.

Өркендеген ғылым мен әдебиет, мәдениет пен өнер бала тәрбиесін жетілдіруге, кәсіптік бағдар беруге ықпал етті.

Осы кезде діни медреселер мен дінді уағыздайтын адамдар даярлайтын оқу орындары, жеке қолөнер мектептері, архитектура-сәулетшілік мамандықтарға баулитын шеберлер мектебі ашыла бастады. Бұл мамандықтар елдің өміріне жаңаша салт-дәстүр, сәулет-өнерінің жаңа түрлерін енгізді. Осы мұралар атадан балаға ауысып, бүгінге дейін жалғасын тауып, өркендеп дамып келеді.

Қазан төңкерісіне дейін елде сауатсыздық басым болды. Сол кездердегі деректерге сүйенсек, елдегі 200 адамның тек біреуі ғана сауатты болған. Осыған байланысты елде 4 кластық орыс-түзем бастауыш мектептері ашылып, сауатсыздықпен күрес басталды. Бұл мектептер де елдегі сауатсыздықты жоя алмады. Кейін жоспарлы түрде мектептер ашылып, жалпыға бірдей білім беру ісі жолға қойылды.

Тәжік әдебиетінің негізін салушы С. Айни тәжік алфавитін жасап, кеңестік өмірді дәріптейтін еңбектер жазып, өз халқының мәдениетін өркендетуге елеулі үлес қосты. Тәжік әдебиеті Пайров Сулеймен, Дж Иракли, А. Дохаи, М. Миршакор, Ә. Л. Ахтұда, М. Турсун-заде. Ф. Ниязи, Г. Абдулла т.б. ақын-жазушылар арқылы танылды. Олар балаларға арнап жазған еңбектерінде ерлік, батырлық, адамгершілік, инабаттылық, достық, жолдастық, адалдық, сүйіспеншілік сияқты адам бойында болуға тиісті игі қасиеттерді арқау етті.

Тәжікстанда жыл сайын халық аспаптарының «Бұлбұл» (Андалаб) атты байқауы өткізіледі. 1999 ж. «Парасату -99» (Қарлығаш) атты театр фестивалі ұйымдастырылды. Бұл фестивальға Тәжікстандағы 14 театр түгел қатысты. Тәжікстанда халық театрларының жыл сайынғы өтетін байқауда халық әндері мен билер шеберлерінің орындауында бәйге жарияланып отырады. Сондай-ақ Наурыз мейрамында әр ұлттың тағамдары мен қолөнер шеберлерінің байқауы өткізіліп отырады. Мұның бәрі ұлттық өнерге жастарды көптеп қатыстыруды көздеуден туған шаралар.

Тәжік халқында да бала тәрбиесіне байланысты әдет-ғұрыптардың дамуы бала туған күннен басталады. Жақсы қалыптасқан дәстүрлердің бірі, жас босанған әйелдің үйіне баласы қырқынан шыққанша қонақ келмейді. Бұл бала мен ананың денсаулығын сақтауға, балаларының еркін өсуіне жасалған жағдай. Баланы күн сайын шомылдыру, майлау, сылап-сипау сияқты гигиеналық шараларды анасы атқарады.

Нәрестенің дүниеге келуіне байланысты шағын шілдехана тойын өткізеді. Молда азан шақырып баланың атын қояды. Соңынан «адал азамат болсын» деп бата беріп, аруақтарға Құран оқиды.

Бала қырқынан шыққан соң, көршілер мен қарт-әжелерді шақырып «Бесікке салу» рәсімін жасайды. Бесікті жас келіннің анасы жабдықтап әкеледі. (қазақ халқының бесігіне ұқсас талдан және ағаштан жасалады). Егер күтіп ұстаса бесік сол үйдің бар баласын, немере, шөберелеріне дейін аяқтандырады. Ырым бойынша бесікті басқа үйге қолдануға болмайды. «Бесікке салу» рәсіміне келген әйелдер бесікті аластап, бүкіл мұсылман халқының баланы бесікке салу ырымдарының бәрін жасап, баланы бесікке бөлейді. Бесіктегі баланың ұйқысы тәтті болсын деп келген қонақтарға науат қант, конфет т.б. тәтті тағамдар таратып береді. Баланы бесікке бөлер алдында жуындырып, шашын, тырнағын алады. Шашын алғанда міндетті түрде «кекіл» қояды. Ол балаға көз

тимесін деген ниеттен шыққан ырым. Баланы бесікке бөлеуге қатысқан әйелдерге сый-сияпат көрсетіледі.

Бала 4-5 жасқа келгенде кекіл шашын алуға арналған «шаш алу» тойы өткізіледі. Бұл той отбасының әл-ауқатына қарай, үлкен немесе кіші той болуы мүмкін. Шаш алған қария кісіні шапан кигізіп сыйлайды. Кейде «шаш алу» тойын «сүндетке отырғызу» тойымен бірге өткізеді. Бала 5-6 жасқа келгенде сүндетке отырғызу ата-ананың мұсылмандық парызы. Сүндетке отырғызылмаған баланы мектепке оқуға жібермейді. Бұл дәстүр міндетті түрде өткізіліп, мұсылман болған ұлға көрімдік шашу беріп, есейіп қалғанын түсіндіреді.

Тәжік халқында да бала тәрбиесінің негізі отбасынан басталады. Үйдегі ересек балалар кішілерін қамқорлыққа алып, үлгі-өнеге көрсетеді. Әрбір отбасы өздеріне тән қалыптасқан әдет-ғұрып, ата дәстүрлері бойынша тәрбиеленеді. Әрбір отбасының ұқыптылығы, өнерлілігі, мәдениеттілігі бала арқылы қайталанып отырады деген ұғым қалыптасқан. Барлық ақыл-кеңес, үлгі-өнеге отбасындағы ересек адамдардың іс-әрекеті, нұсқауы бойынша орындалады.

Тәжік халқының отбасында берілетін тәрбиенің негізгісі еңбек тәрбиесі. Баланы белі қатып, буыны беки бастағаннан бастап еңбек етуге, шаруаға баулиды. Жерді танып білуге, егіншілікке, малды күтіп бағуға, қолөнерінің түрлерін меңгеруге үйретеді. «Адамның қадірі – еңбекте» деген халық мақалы мен А.Рудакидің «Адам өмірден өзі үйренбесе, оған ешбір ұстаз үйрете алмайды» деген қанатты нақыл сөздері дәлел болмақ.

Тәжіктерде қолөнері ежелден кеңінен тараған, саз балшықтан, қыштан жасалатын ыдыстар мен әсемдік бұйымдар жасау тәсілдері, ағаш шеберлері жасайтын тұрмыстық заттар өте көп. Және ол халық арасына кеңінен тараған. Атадан балаға мұра болып келе жатқан қолөнер шеберлерінің мектептері жастарды өнерге үйретуде теңдесі жоқ өнер шеберханалары болып саналады. Отбасында ұлдар мен қыздар тәрбиесіне ерекше көңіл бөлінеді. «Ұлың өссе ұлы жақсымен ауылдас бол, қызың өссе қызы жақсымен ауылдас бол» деген мәтел тәжіктерде де бар. Баланы жастайынан еңбексүйгіштікке, адамгершілікке тәрбиелей отырып, сонымен бірге баланың көп болуын қалайды. Үйдің құт берекесі, байлығы, болашағы бала деп есептейді. Отбасы бірлігінің тұтқасы бала екендігін ұл бала мен қыздарының құлақтарына жастайынан сіңіреді. Баланың өсу, жетілуі барысындағы барлық мерекелерді атап өтіп отырады (мектепке бару, мектеп бітіру, туған күн т.б.).

Баланың ержетіп отбасын құруы ерекше қуанышпен тойланады. Келін түсіру мен қыз ұзату тойларын өте үлкен, жұрттың есінде қаларлықтай етіп өткізеді. Тәжік халқында екі жастың ажырасуы, отбасының бұзылуы сирек кездесетін құбылыс. Жұбайлар арасында бала болмағанда ғана айырылысады. Келін түсіру үшін алдымен қыз таңдау басталады. Жігіт өзі ұнатқан қызын әке-шешесіне айтады. Әке-шешесі ағайын-туғандарымен ақылдасып, ауылдың ең пысық, сөзге шешен кісісін қыздың үйіне «жаушылыққа» жібереді. Жаушы бар өнерін салып, екі ортаны келістіруге келеді. Содан кейін құда түсу басталады. Құда түсуге ауылға сыйлы ер кісілер келеді. Мал сойылып, ауыл адамдары жиналып, құдалармен қалыңмал, тойға сойыс мал, тиісті сый-сыяпаттар келісіледі. Жігіт жағы қыздың үйінде өтетін тойдың бүкіл шығынын көтеріп алады. Екі жақ барлық құдалық мәселесін шешіп болған соң тойды кім басқарады, қандай қонақтар шақырылады деген мәселелер түгел жоспарланып, екі үйде болатын тойлардың мерзімі белгіленеді. Қыз жағы қыздың жасауын жасап, дайын болған кезде хабар береді. Белгіленген күні жігіт туыстарымен, жолдастарымен тойға келеді. Күйеудің алдынан қайындары мен қайын ағалары шығып күтіп алады. Күйеу жігітке дайындалған үйге кіргізеді. Ол барлық ырымдарын, кәделерін жасап жігіттермен бірге тойдың ойын-сауығына қатынасып, қалыңдықтан бөлек отырады, той жігіттің үйінде жалғасады. Келіннің беті ашылып, некесі қиылады. Неке қиюға қатысқан адамдар астықтың дәнін (бидай, жүгері, т.б.) сабақтаулы инеге тізіп өткізіп отырады. Неке қию алдында жіпке тізілген дәндерді ортадағы ыдысқа салады. Бұл осы үйде бала көп болсын, ырыс мол болсын, үйден бірлік, ыстық ықылас кетпесін деген тілекті білдіру болып саналады. Неке қиюға қатысқандарға тәтті науат, қант, кәмпит таратып береді. Ол екі жастық махаббаты баянды, тату-тәтті болсын деген ырым.

Неке қиылып болған соң күйеу мен қалыңдықтың жолына орам-орам мата төселіп, қыз бен қалыңдықты оңаша бөлмеге жіберді. Төселген матаны тойға келген жолдастары мен қонақтар ырымдап бөліп алады. Бұл «әр үйде осындай той болсын!» деген ырым. Той жалғаса береді. Тойда жақсы тілектер айтылып, ұлттық ойындар мен өнер иелері өнерлерін көрсетеді.

Осы күнге дейін тәжік халқында діни әдет-ғұрыптар қатаң сақталған. Жаңа түскен жас келіндер, әйелдер бастарына орамал салып, бет-аузын бөтен еркектерге көрсетпей көлегейлеп жасырып жүреді. Той, мерекелерге барғанда әйелдер бөлек оңаша отырады. Ер кісінің үстіне әйел адамдар кірмейді. Күйеуін атымен атап дауыстап шақырмайды. Әлі күнге дейін ер адамды атымен атау күнә саналады.

Тәжік халқының әдет-ғұрпында, тұрмыс-тіршілігінде, ертеден орын алған мейрамның бірі – Наурыз. Наурыз – парсы сөзі қазақша айтқанда «жаңа жыл» деген ұғымды білдіреді. Бұл күн мен түннің тенеліп, қар кетіп, мал төлдеп, жер босаңсып, көктем шыға бастаған кез. Жұрт жақсы киініп, мал сойып, наурыз көже жасап, кәрі-жастың бәрі бірдей қуанатын күн. Халықтың «Наурызда Самарқанның қара тасы да жібиді» деуі жер-ананың, табиғаттың алдында адамзаттың, табыну ісінің куәсі. Наурыз діни мейрам және халықтық мереке болып саналады. Наурызда үлкен-кішілер түгелдей бір-бірімен көрісіп, бата-тілектер айтысып, ренжіскендер татуласып, кешірім сұрасып қуанышта өтеді.

Тәжік халқының діни мейрамдары жыл сайын міндетті түрде аталып өтеді. Қарт кісілермен қоса жастар да ораза ұстап, намаз оқиды. Ораза айт, Құрбан айт сияқты мейрамдарда қайыр-садақа беру, жаназа шығару, өлген адамды жерлеу, ас беру, жетісі, қырқы, жүзі, жылын өткізу сияқты діни салт-дәстүрлер мүлтіксіз орындалады. Адамды соңғы сапарға аттандыру, жерлеу рәсімдері: арыздасу, қоштасу, естірту, көңіл айту, жоқтау, өлгендердің басына белгі қою, ас беру сияқты әдет-ғұрыптарды ұқыптылықпен өз уақытында өткізіп отырады.

Тәжік халқының үлкен тойлары мен садақаларда ағаш ыдыстар өте жиі қолданылады. Ағаш табақтар мен тостағандар, қасықтар әр үйде міндетті түрде болады.

Халықта қолөнері жақсы дамыған. Бұл кәсіп атадан балаға беріліп, өзіндік мәртебе алып, дамып келе жатқан өнер түрі. Ағаш ұсталары мен зергерлердің қолынан шыққан қаладағы зәулім сарайлардан бастап, есік-терезелері, үй жиһаздары, әшекейлік бұйымдар ерекше бағаланады. Ағаш ұсталары жасаған әр үйдің кіреберіс дәліздеріндегі ою-өрнектердің көркемдігі, қайталанбайтын әдемілігі көз тартады.

Тамақ ішетін дөңгелек үстел, орындық, әшекейлі шкаф, сандық, оюлы төсек, бесік асқан шеберлікпен жасалады. Зергерлердің қолынан шыққан алқалар, білезіктер, сакиналар, аяққа киетін ою-өрнекті кебістер мен етіктер бүгінгі күнге дейін халықтың сұранысына ие болып отыр. Қыздың жасауының бәрі қолдан жасалатын болғандықтан, өте қымбатқа түседі. Елде қолөнер шеберлерін аса құрметтейді. Өз қызының немесе келінінің жасауларын қай шебер жасағанын мақтанышпен айтып отырады. Бұл жас ұрпақ тәрбиесіне мол үлес қосатын ата мұра.

Тәжік халқының қазақтармен достық қарым-қатынастары XV-XVI ғасырларында сонау Ноғайлы-Алтынорда дәуірінен басталған. Ұлттық мәдени араласу, достық қарым-қатынастары бүгінге дейін кеңейіп, етек жайып келеді. Көршілес халықтардың Ұлы Отан

соғысы жылдары мен елдегі өзара келіспеушілік жағдайларға байланысты жер ауып келуімен байланыстар бұрынғыдан да кеңейте түсті. Сөйтіп, түркі халықтары бір-бірімен шаруашылық, экономикалық, кәсіптік жағынан ықпал етіп қана қойған жоқ, рухани байланыстардың күшесі түсуіне ықпал етіп, өз әсерін тигізді.

Оңтүстік Қазақстан облысында тәжік тілінде мектептер ашылып, онда тәжік балалары білім алуда. Оқу-әдістемелік құралдар мен оқулықтарды Тәжік республикасынан алдырып, тығыз байланыста жұмыс істеуде.

Бала тәрбиесі, діні мен салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, кәсібі бір-біріне ұқсас тәжік халқы баланы жастайынан шыншыл, еңбексүйгіш, өнерлі етіп тәрбиелеуді, ел-жұрт, ауыл-аймақ, отбасын қорғауды өзінің мақал-мәтелдерінде, жұмбақ, өлең-жыр, әңгіме ертегілерінде ерекше сөз етіп келеді.

Тәжік халқының бала тәрбиелеу дәстүрлеріне байланысты ой-пікірлер мен өлең-жырлар, әдеби шығармаларымен елеулі үлес қосып жүрген ақыны Мырза Тұрсын-Заде мен жазушы Р. Джамила ұлтын дәріптейтін қызықты әңгімелер жазса, сазгер З.Шахиди мен суретшілер М. Г. Алинов пен Ю. Барабатырбековтер балаларды әсемдікке баулитын, ел мәдениеті мен салт-дәстүрлерін таныстыратын құнды көркем шығармалар ұсынды.

Тәжік халқының ұлттық педагогикасының ерекшелігі сол – тәрбие ісін халық таланттары мен өкілдерінің шығармаларында кең қолданады. Бұл өкілдер нағыз халық арасынан шыққан ұстаздар, шеберлер, халықтық зергерлер мен өнер иелері.

Осы халықтың ұлттық педагогикасының үлгісі ретінде бір топ мақал-мәтелдер мен ұлы ғұламалардың ұлағатты сөздерінен үзінділер бермекпіз.

Қанша дана болсаң да, даналығыңды іште сақтай біл.
А.Фердауси

Адам өмірден өзі үйренбесе
Оған ешбір ұстаз үйретпейді.

А.Рудаки

Халық мақалдары:

Адамның қадірі еңбекте.

Надан достан данышпан дұшпан артық.

Адамның сөзінен емес, ісінен аңғар.
Ақылды адам атын мақтайды,
Ақылсыз адам өзін мақтайды.
Жолдасың өзіңнен артық болсын.

3.9. Әзербайжандар

Әзербайжандар – өзіндік бай көне мәдениеті бар, ерте кезден жазу дәстүрі берік орныққан, қолөнері, сауда-саттық дамыған, кең жүректі, кемел ойлы, атақты ғұламалар шыққан көне түркі жұртының бірі. 1989 ж. санақ бойынша бұрынғы Кеңестер Одағындағы әзербайжандар саны – 6,771 мың адам болып, олардың 97,7% өз тілін ана тілім деп таныған. Олар негізінен Әзербайжан республикасында, сондай-ақ Грузия мен Дағыстанда, Қазақстан мен Орта Азияда, Ресей Федерациясында тұрады. Алыс шетелдерде, Иракта, Түркия мен Ауғанстанда да әзербайжандар жинақы қоныстанған. Ресми дерек бойынша, қазіргі таңдағы әзербайжанның бүкіләлемдік жиынтық саны – 16,5 млн. адам (1989). Туыс халықтар арасында сан жағынан үшінші орын алады... XI-XII ғасырлар әзербайжан халқының тілі мен этнографиялық бірлігінің қалыптасуының маңызды кезеңіне жатады. Әзербайжан халқы өз ата қонысын шетелдік басқыншылардан сан ғасыр бойы ерлікпен қорғап келді. Алайда күшті мемлекетке бірікпеген бытыраңқы елге өз тәуелсіздігін сақтап қалу қиынға соқты. Бертін келе әлденеше рет қайталанған Ресей мен Иран арасындағы қақтығыста нашар қаруланған Иран әскері жеңіліске ұшырап, 1813 ж. Гюлистан мен 1828 ж. Туркменчай бітім шарттары бойынша Солтүстік Әзербайжан мен Нахичеван түгелдей Ресейге қарады. Осылайша ел территориясы екіге бөлінді. Иран Әзербайжанының жер көлемі 100 мың шаршы километр. Оның халқының 90% әзербайжандар. Демек, өз ұлтының басым көпшілігін құрайтын Ирандағы әзербайжандар – сол жердің автохтонды халқы. Олар – өз ата-бабасының қонысында мекендеушілер.

Ауыр ұлттық қанауға душар болған Иран әзербайжаны парсыларға қарсы ғасырлар бойы ұлт-азаттық күресін жүргізіп келді. 1920 жылы сәуір айында Тебриздегі билік ұлт-азаттық қозғалысының басшысы шейх Хиабаниді жақтаушылар қолына көшіп, Иран әзербайжаны Аздистан (аза ел) атанды. Алайда тамыз айында Иран үкіметі әскер төгіп, Хиабани қозғалысын жеңіліске ұшыратты. 1925

жылы үкімет басына келген Реза-шах тұсында Иранда шовинистік пиғыл өршіп кетті. Реза-шах әр алуан мекемеде, қоғамдық орында, оқу орнында әзербайжанша сөйлесуге тыйым салуға тырысып, ассимиляторлық саясат жүргізді. Иран тілдес курд, гилиан, лур, мазадарандарды ғана емес, түркі тілдес әзербайжанның да этникалық келбетін, ұлттық ерекшелігін жойып, парсыландыру мақсатын көздеді. 1959 ж. ресми деректе Кеңес Одағында 2,9 млн. әзербайжан болса, Ирандағы әзербайжан саны одан екі еседен астам көп деп болжамдалған. Дей тұрсақ та ассимиляцияның кері әсері зардабын шеккен Иран әзербайжанының сан жағынан өсуі Әзербайжан республикасындағылармен салыстырғанда көп төмен. Бұған қоса Иран әзербайжаны аталатын өлкенің жергілікті тұрғындарының санын дәл атау қиын боп отыр. Кейбір ресми емес деректер бойынша әзербайжандар Иран мемлекеті халқының 20 тіпті 25% делініп жүр. Қалай дегенмен де әзербайжандар саны ұлт республикасындағы санынан анағұрлым артық. Бұған қосымша Иранды саны 3 миллиондай басқа түркі ұлыстары мекендейді. 1945 ж. желтоқсанда әзербайжан демократиялық партиясының бастауымен аса күрделі саяси-әлеуметтік жағдайда зор қиындықпен Иран Әзербайжаны автономиялық өлкесі құрылып, С.Д.Пешевани бастаған ұлттық үкімет ұйымдастырылып, ана тілі мен мәдениетін, өнерін дамыту бағытында шаралар белгілеудің сәті түскен-ді. Алайда арада бірнеше ай өтісімен Иран үкіметі әскер төгіп, ұлттық қозғалысты қатыгездікпен басты. Сан мың әзербайжанды зорлықпен басқа жерге қоныс аудартты. Ел халқының үштен бір бөлігіне жуығы жергілікті түркі тілдес ұлыстар болғанына қарамастан, қазіргі күнге дейін мемлекеттік тіл – парсы тілі ғана. Бүкіл іс қағазы, ресми хаттар, оқу орындарындағы дәріс, телерадио мен бұқаралық баспасөз парсы тілінде ғана жүргізіледі. Түркі тілдері кейбір мектепте мемлекеттік тілге қосымша пән ретінде ғана оқытылады.

Бұл айтылғанға керісінше, Қазан төңкерісінен кейін Әзербайжан республикасындағы жергілікті халық сан жағынан да, үлес (пайыз) жағынан да айтарлықтай өсті. Үдемелі қарқынмен жүріп жатқан ассимиляцияның қолайлы әсерінің арқасында республика жеріндегі ұсақ ұлыстардың әзербайжан ұлтымен бірігіп, топталуы байқалады. Мысалы, Кавказ тілі тобына жататын будуг, қрыз, хиналуг секілді аз санды ұлыстар 1959 ж. санақта аталмаған. 1926 ж. саны 77039 талыштар, саны 3700 удиндер де әзербайжан боп кеткен. Рухани мәдениеті мен тұрмыс-салтында әзербайжаннан еш өзгешілігі жоқ

курд, лезгин, тат, авар, цехур халықтарының саны да күрт кеміген.

1994 жылға дейін Арменияда 200 мыңнан аса эзербайжан мекендеген. Алайда Таулы Карабах жанжалына байланысты Армениядағы эзербайжандар түгелімен босқынға айналып, өз атамекенінен тысқары жерге қоныс аударуға мәжбүр болды... 1920 ж. Эзербайжан одақтас республика болып жарияланды Кеңес Одағының ыдырауымен 1991 ж. Эзербайжан республикасы тәуелсіз мемлекетке айналды.

Халық өзін эзербайжан деп, кейде азери деп те айтады. Эзербайжан – грек сөзі. Қазақшаға сөзбе-сөз аударғанда «от сақтаушылар елі» деген мағынаны білдіреді. Эзербайжан этногенезінің құрамына оғыздармен бірге сақ, ғұн, булғар, печенег, қыпшақ, албан тайпасы кірген. Біздің жыл санауымыздың бас кезінде эзербайжан жерінде құрылған мемлекет те Албания аталған. Эзербайжан мен қазақ халқының тарихи байланысы көне дәуірден басталса керек деген болжам бар. Эзербайжан республикасында қазақ атауымен аталатын аудан, қала бар. Эзербайжан тілінің қазақ говоры бар. Айта берсек, ең атақты жоғары бағалы кілемін «қазақ үлгісіндегі кілем» деп атайтынын білеміз. Ғалым Кулиеваның 1927 ж. Баку қаласында басылып шыққан «Кибитки на эйлагах полукучевых турок казахского уезда» деген еңбегінде біздің дәуіріміздің бірінші ғасырында қазақ тайпаларының Каспий теңізінің солтүстік жағалауы арқылы Закавказьеге қоныс аударғанын айтыпты. Автордың пікірінше, киіз үйге байланысты атаудың, үй-мүлік атауларының эзербайжан тілінде айтылмайтын, қазақ тіліндегі сөздер екені – мұның бір айғағындай...

Сан ғасырлық әдеби дәстүрі бар көне жазбалы эзербайжан тілі – Эзербайжан республикасының мемлекеттік, әрі ұлтаралық тілі. Ол түркі тілінің оңтүстік-батыс тармағына жатады. Түрік тілімен бірге оғыз бұтағының оғыз-селжұқ тобын құрайды. Ертеден бытыраңқы боп, бір орталыққа бағынған мемлекетке бірікпегендіктен, эзербайжан тілінде айырым-өзгешелік, диалекті көп-ақ. Зертеушілер бұл ерекшелікті төрт үлкен жүйеге бөліп зерттейді. Әр диалекті өз ішінен көптеген говорға ажыратылады. Әдеби тіліне Баку диалектісі негіз етіп алынған. Орыс, парсы тілі кең тараған. Ерте-ректе араб, кириллица жазуын тұтынса, қазіргі жазуы латын графикасына көшті. Көршілес Кавказ тілдері мен кейбір түркі тілдеріндегі секілді эзербайжан тілінде де геминаталар (қосарлы дауыссыздар) қолданылады. Эзербайжан тілі – Эзербайжан республикасының қоғамдық-саяси өмірінің барлық саласында кеңінен қолданылуда.

Эзербайжан халқының аса бай ауыз әдебиеті нұсқалары, көп

жанрлы фольклоры сақталған. Тұрмыс-салт ертегілерінің басты кейіпкерінің Тазша боп келуі, сондай-ақ, Молла Насреддинмен байланысты сатирикалық-юмористік аңыздар эзербайжан фольклорын Орта Азия мен Қазақстан халықтары әдебиетімен таныстырады. Оғыз халықтарына ортақ туынды саналатын «Қорқыт ата кітабі» эпосы, «Ғачағ Наби», «Көрұғлы» мен «Ашық Ғариб», «Дивар ғанлы Аббас», «Құрбандар», «Шах Исмаил» тәрізді ғашықтық жырлары кең тараған...

Низамидің адамгершілік тақырыбына арналған «Хамса» (Бестік) деген атпен парсы тілінде жарық көрген шығармасының көптеген шығыс елдері әдебиетінің дамуына игі ықпалын тигізетіні мәлім. Хагани, Низами, Несими сынды ұлы ақындардың қалдырған мұрасын XVI ғ. ұлы ойшыл ақын Мұхамед Физули жалғастырды. «Лейли мен Меджнун» романтикалық поэмасы – Физули шығармасының биік шыңы. Мұнан кейін де ақын-жазушылар халық фольклорының асыл қазынасын бойына сіңіріп, жоғарыда аталған эзербайжан әдебиеті классиктерінің нақыл-өсиетке, ағартушылыққа негізделген туындысынан нәр ала отырып, жаңа шығармалар тудырды...

Музыка мәдениеті барынша дамыған. Өзіндік өрнегімен ерекшеленетін сан қырлы эзербайжан музыкасының таяу шығыс елдері, әсіресе Орта Азия мен Закавказье халықтары музыкасымен үндес, сарындас тұстары бар. Халықтың көнеден жеткен ән жанрына елдің ауыр тағдырынан туындаған мұңды әндер, қарапайым адам қам-қарекетін жырлайтын еңбек әні, тұрмыс-салт әні, әр алуан жоқтау, лирикалық әндер жатады. «Гүл-башмақ», «Сандық» секілді диалог түрінде орындалатын күлдіргі әндер бар. Сан алуан ән жанрын орындайтын халық әншісін *ханенде* дейді. Шығыс елдерінің біразына тән бірнеше бөліктен тұратын вокалдық музыкалық шығарманы *муғам* дейді. Құрамында тарист, кеманчист, ханенде бар муғамистер ансамблі түрлі әуенге негізделген муғам тесниф, ренг әндерін орындайды. Эзербайжан фольклорының көнеден келе жатқан маңызды бір саласы – саза, бубна, кеманчи аталатын аспаптар сүйемелімен жеке адамның сазды музыкамен орындайтын эпостық жыр және романтикалық махаббат жыры деп бөлінетін дастандары. Дастанды мәнәрлеп сазды музыкамен жырлайтын адам *ашуг* деп аталады. Ашугтар сондай-ақ лирикалық ән гезеллемені, ақыл-парасат әні *устадамәні*, күлдіргі сықақ ән де орындайды, әрі өлең қиыстырады. Ең қызықтысы – ашугтардың сазды ақындық айтысы... Эзербайжан музыкасының ерте заманнан келе жатқан сазгерлер жарысы, әншілер жарысы секілді өзіндік төл ерекшелігімен

айқындалатын дәстүрі бар. Топ құрап, маска киіп, көше бойлап, үй-үйді аралап, көңіл көтеретін театрланған ойын-сауық «қос-қоса» деп аталады...

Әзербайжан жері құнарлы, орман-тоғайлы, шалғын шөпті болғандықтан, ерте кезден-ақ шаруашылығы көп салалы. Әзербайжан – бағзы заманнан жер кәсібін жете меңгерген халық. Ең көп егетін дәнді дақылдары: бидай, күріш, арпа, жүгері, тары. Одан кейінгі басым шаруашылық – бау-бақша мен жүзімдік. Ерте кезден жүзімнен шарап әзірлеген. Үшінші орынды мақта мен субтропиктік цитрус дақылы алады. Жібек құртын өсіру дамыған. Әзербайжан жібегі әлемдік рынокта жоғары бағаланады. Мал шаруашылығы да дамыған. Барлық жерде қой, жылқы өсіреді. Аз санды жартылай көшпелі тайпалар көктемде қойды *язлыз* аталатын жайылымда, жазда *айлағта*, қыста *ғышлағта* бағып келген. Көпшілік отырықшы жұрт ешкі, мүйізді ірі қара, сиыр малының жергілікті Кавказ тұқымы буйвол мен зебр де өсіреді. Таулы, тау етегіндегі ауданда омарташылық дамыған. Ертеректе орман-тоғайда аң жыртылып айрылатын. Аңды тазы итпен, қыран құс салып та аулаған.

Ұлттық тағамның түр-түрі бар. Нан тағамы басым жаратылады. Нанның отызға жуық түрі пісіріледі. Қой етін ұнатады. Шала қуырып, май құйып, аузы мықты жабылған құмырада сақтайтын қой етін *говурма* дейді. Етке пияз, сарымсақ қосып тұздап та сақтайды. Оны *басдырма* дейді. Басдырмадан кәуап пісіреді. Ұлттық ет тағамы түрінде бозбаш, пишти, келем долмасы, люле кебаб жатады. Палаудың неше түрін пісіреді. Құс етінен чығыртма аталатын тағам даярлайды. Жемістің түр-түрін кептіріп тағамға жаратады, бекмездошаб аталатын сироп әзірлейді. Жеміс-жидекке жүзім шырынын құйып қайнатып, джем түріндегі ирчал даярлайды.

Көне мұраға ыждаһаттықпен қарап, тарихи жәдігерлікті бүгінгі рухани қажетіне жарату дәстүрге айналған. Ерте заманнан бейнелеу өнері, миниатюралық өнер, мейілінше әдемі де нәзік істелеген сурет, әр алуан кескіндеме, көркемдеу мен мүсіндік бейне өнері мықтап дамыған. Көнеден жеткен архитектуралық құрылыс орта ғасырлық сәулетшілік, сәндік өнері көз тартады. Закавказьедегі ең ертедегі тұрғын үй ғарадамнан (қара там) бастап әр жердің жер, табиғат жағдайына сәйкес тастан, кірпіштен, ағаштан, қамыстан тағы басқадан тұрғызған алуан баспана кездеседі. Малшы тайпалар *адачыг*, *мюхюра* аталатын жиналмалы мекен тұрғызады. Ең көп салынатын үй *имарет* делінеді. Ленкоранда талыш ата-

латын үй де салынады. Әзербайжан халқының кәсібі сан алуан. Шикізаттың молдығы қолөнерінің дамуына игі ықпал етті. Ұсталық пен зергерлік, мыстан ыдыс, қыш құмыра жасау, тері өңдеу мен қамысшылық, тоқымашылық, киіз, текемет басу, ағашқа, сүйекке, тас пен металға әсемдеп ою түсіру, таза жібек өндіру, киім-кешек тігу мықтап дамыған. Кілем тоқудан ТМД елдерінде көрнекті орын алады.

Тұрмыс тіршілігінде бергін уақытқа дейін сорорат пен леви-рат сақталды. Атап айтқанда, жесір қалған әйелді төркініне немесе жатқа жібермес үшін, әмеңгерлік дәстүрімен қайнысы немесе қайынағасының бірі алады. Бай, әлді-ауқаттылар арасында екі-үш әйелділер кездесетін. Сондай-ақ, әйелі қайтыс болған еркек екінші рет үйлену тойын жасап, артық шығынға ұшырамас үшін, балаларын өгейсітпес үшін, әрі кимас жақыны боп кеткен қайын жұртымен туыстық қатынасын үзіп алмас үшін, өз балдызына, қайынбикесіне үйленетін. Бұған екі жақ та ұмтылып, қызды көндіріп, жарастыруға тырысады. «Балдызы жоқтың әйелі өлсе, нағыз сормандай сол болар» деген әзербайжан мақалы осыны меңзегендей. Қалыңдықты жігіттің анасы немесе әпкесі, қарындасы таңдайды. Сосын жігіттің әкесі мен атасы құптаса, бірнеше әйел барып ресми емес құда түсіп қайтады. Содан кейін ғана әкесі екі-үш ақсақалды ертіп, ресми құдалық кәдесін жасайды. Қыз туыстары құда түсушілерді барынша сыйлап, асты-үстіне түсіп күтеді. Отырыс соңында ақсақалдардың ара ағайындығымен қалыңмал мөлшері анықталады. Некеге отыру үш сатыдан тұрады: белге (алдын ала келісім), нишан (некелестіру), той кончасы (үйлену тойы). Әр сатының өз тарту-таралғысы болады. Атап айтқанда, башлық (қалыңмал төлемі), йол пулу (жол қаражаты), аталығ пулу (әкеге арналғаны), сюд пулу (ананың ақ сүті).

Үйлену тойы әдетте шаруашылық жұмысы тәмамдалып, абыр-сабыр басылған күз айында өтеді. Жүздеген адамды күтуге лайықтап тойхана аталатын уақытша баспана тұрғызады. Қонақтар шамашарқына қарай той иесіне ақшалай көмек ұсынады. Бұл ырымды *немер* немесе *дүшедге* деп атайды. Жиналғандар көңілін аулау мақсатымен әзіл-сықаққа, сазды музыка мен биге, ән-жырға тойдуманда баса көңіл бөлінеді. Үйлену тойында өтетін хан-хана аталатын ойын бойынша хан сайланып, ол әр алуан бұйрық, жарлығымен жұртты қыран күлкіге батырады. «Кафтарқос», «Марал ойыны» аталатын театрланған қойылым көрсетіледі. «Зерхана» аталатын қойылымда жас жігіттер белдесіп салмақ көтерісіп, басқа да жарыс

ұйымдастырып, неше алуан өнер көрсетіп, өздерінің сегіз қырлы, бір сырлы, ел мақтаған, қыз жақтаған жан екенін танытуға тиіс. Қалыңдық отырған күйменің алдын кес-кестеп жібермей, күйеу жағынан сый-сыяпат күту ырымы бар. Неке бөлмесін қалыңдықтың жеңгетайы жиыстырып, жас отау иелерінің төсегін салып, қыздың беті шіркеусіз болса, таңертеңгісін күйеуден сый-сыяпат күтеді. Бұл қуанышты хабарды басқалары да екі жақ құдаларға жеткізіп, ата-енеден тиісті кәдесін алады. Қыздың пәк емес, қолды болуы сүйекке таңба түсіретін маскара қылық саналады. Қыруар той шығынын ауырсынып, күйеу өз дастарханының жәрдемімен қалыңдығын алып қашып та үйленетін болған. Бұл кейде қыздың ата-анасының еркімен істелінеді. Мұсылман елдерінде туыстық ынтымаққа үлкен мән берілетіні белгілі. Алайда сыйластықтың жөні осы екен деп, эндогамдық үйлену салтына жол беру, демек, өз туысына үйлену өсер ұрпаққа залалын тигізіп, өкінішке ұрындырмақ. Жалпы, христиан дінін тұтынатын елдерде өз туысына үйлену өте сирек. Мысалы, христиан дінін тұтынатын армян, грузин халықтарында 4-5 атаға дейін үйленуге тыйым салынса, мұсылман дінді эзербайжандарда емшек-тес болмаса болды деп, немерелес бауырлар да үйлене береді. Ажырасу сирек. Перзент көрмеу – әр отбасы үшін ең ауыр бақытсыздық. Ажырасу үшін ері куәгердің көзінше әйеліне үш рет «сен талақсың» деп айтса, жеткілікті болған. Әйелдердің ерінен өз еркімен ажырасуы қиынырақ еді. Ол үшін әйелі еріне: - «Менің кебінімді (жасау, дүние-мүлік) түгел өзіне қалдыр да, басыма еркіндік бер», – деуі керек. Демек, әйелге бар жағдайды жасап, айтқанын қаз-қалпында орындайды.

Ұл туғанда күн туар дегендей, жаугершіліктен көз аспаған эзербайжан ағайындарда ұл тапқан ананы үй іші мен туған-туысқандар түгелдей құрметке бөлейді. Қыз туылса, «Уайымдамаңдар, әлі де балаларың болады, құдай қаласа, ұл да туылар» дегенді құттықтау сөзге қосып айтады. Өлген адамды түнетпей, мұсылманша жөн-жоралғы жасап, сол күні-ақ жерлеуге тырысады. Үшін, жетісін, қырқын, жылын атап өтеді...

Ақсақалдар туыстық жақындығын ескеріп, жетім қалған балаларды асырап алып тәрбиелейтін қамқоршы белгілейді. Ақсақалдар ақыл-кеңесімен жеке отбасы ғана емес, бүкіл ауыл-аймақ болып есептеседі. Олар кешкі намазға мешітке жиналып, алда тұрған келелі мәселені шешіседі. Әйелдер мен бала-шағаға қатысты мәселені қарарда ең сыйлы деген бірнеше кейуана – ана арнайы шақырумен

ғана ақсақалдар алқасына қатыса алады. Әке мен ата сөзін аяқ асты қалдырмай, толықтай тыңдау – көнеден жеткен игі дәстүр. Қыз бала әжесі мен апасына (анасына) қоса әпкесінің де айтқан ақыл-кеңесінен ден қоюы тиіс. Келіндері ата-енемі мен еріне толықтай бағынышты. Әйел баласының өз бетімен қыдырып кетуі, рұқсатсыз төркініне, көрші-қолаңға баруы, жырқылдап күлуі, дауыстап сөйлеуі, аяғын сәнмен баспай, тасырлатып жүруі әдепсіздік саналады. Ұл баланы 7-8 жастан бастап атасы мен әкесі секілді ағасы да еңбекке дағдыландырып, ер мінезді болуға баулып, діни тәрбие бере бастайды. Ұл бала қыздан гөрі екі есе көп мұраға ие болмақ. Оджағ (ошақ) – отбасы, әулет, тұқым-тұқиян мағынасын білдіретін сөз. Ана сүтімен, нанмен, тұзбен, ошақпен қарғанып-сілену – ант ішудің ең ауыр түрі.

Әзербайжанның үштен бір бөлігі – мұсылман-суниттер де, қалғаны – мұсылман-шииттер. Діннен айырылған дүлейлік деп ұғатын халық имандылық тәрбиесін басты мақсаттың бірінен санайды. Навруз байрамды табиғат ананың жаңару, түлеу мейрамы ретінде бүкіл халық боп тойлайды. Суға, тасқа, орманға табыну сілемі сақталған. Халық емшісін *хеким* немесе *тебиб* деп атайды. Олар күн сәулесімен, теңіз суы ваннасымен, ыстық құммен, жеміс-жидек, шөп, әралуан қайнатыммен ауру емдейді. *Дәллек* – хирургиялық тәсілмен сауықтыратын емші. Олар сынған, шыққан жерді орнына салатын сынықшылар.

Әзербайжан мен Қазақстан халықтарының қарым-қатынасы дамып келеді. Біздің республикалар үкімет басшыларының кездесуі ел мен елді, туыс пен туысты қауыштырған, екі елдің келешегі мен қуаты берік ынтымақтастығын танытқан салтанатты мерекеге айналуда. Әзербайжан халқының құрамында бірнеше субэтникалық топ бар.

3.10. Түркия

Түркі тілінде сөйлейтін халықтардың үлкен тобының, ең көп саласы – түріктер. Олар түркі тілдес халықтардың, оғыз тобына жатады. Түріктердің бүкіләлемдік жиынтық саны 55 миллиондай (1995). Бұл салыстырып айтқанда бүкіл түркі жұртының үштен біріне жуығы. Түрік халқының қоныстануы да барынша кең. Кіші Азияда, Араб елдерінде, Кавказ бен Орта Азияда, Қазақстанда, Австралияда, Оңтүстік Америкада – бір сөзбен айтқанда, бес алып құрлықтың бесеуінде де түріктер баршылық. Олар мұнда жұмыс

іздеп келіп, уақытша тұрып жатқандар. Түріктер Кипр мен Грекияда, Болгария мен Югославияда да кездеседі. Румыния мен Албанияда да бар. XX ғ. бас кезіне дейін түріктер Балқан елдерінде өте-мөте көп болған. Алайда Балқандағы түріктер дискриминациялық саясаттан көп зардап шекті. Бұған Болгариядағы түріктерді қуғындау толық айғақ болады. Әміршілік жүйе тұсында Болгарияны мекендеуші түрік халқына қарсы бағытталған **шовинистік**² пиғыл өршіп кетті. Миллионға жуық түрік азаматтары өз тілінде білім ала алмағаны былай тұрсын, тіпті үй-ішінде де түрікше сөйлеуге тыйым салынды.

Әміршілдік өктем жүйенің озбырлығын тартқан ұлыстың бірі – мекхет (ахысқа) түріктері болды. Осман түріктерінің ата қонысы Мескерия – Жаукерия өңірін 1829 ж. Ресей жаулап алып, жергілікті халықтың өз елімен арасын үзіп тастады. Қазақстандағы мекхет түріктерінің қоғамы шығарған «Возвращение» газетінің мәліметі бойынша 1989 ж. Грузияның Түркиямен шекаралас бес ауданын мекендеген мекхет түріктерінің жігіттерін майданға сыпырып әкеткен. Майданға аттанған 40 мың түріктің 26 мыңы шейіт болды. 7 адам Кеңестер Одағының Батыры атанды. Мындаған адам КСРО-ның орден, медальдарымен марапатталды. Осындай жанқиярлық ерлікке қарамастан, НКВД жендеттері тылда еңбек етіп жүрген 139 мың мекхет түріктерін бала-шаға, кемпір-шал, әскер жанұясы демей түгелдей зорлықпен қызыл вагонға тиеп, 1944 ж. суық күз айында Кіші Азияға, Қазақстанға жер аударды. Олардың 17 мыңы жолда суықтан, аштықтан, ауру-сырқадан мерт болды. Сөйтіп тұтас бір халық сан ғасыр бойы тарихи Отанынан қуылып, ұлттық ата мекенін жоғалтып отыр.

Түрік халқының тарихына қатысты мол мәліметті араб, иран, грузин, әсіресе армян деректерінен табуға болады. Түріктердің этникалық құрамы негізінен, екі топтан құралған. Олардың бастысы – сельжуктер шапқыншылығы тұсында, дәлірек айтқанда XI ғ. 40 жылдарынан бастап ежелгі Тұран жерінен Орта Азия, одан кейін Иран арқылы Кіші Азияға қоныс аударған түркі тайпалары. Уз, печенег, қыпшақ тайпалары Қара теңіздің Солтүстігі, Балқан арқылы Анатолия жеріне өткен. Екіншісі – Кіші Азияның жергілікті тұрғын халқы. Осылайша түрік этногенезінің қалыптасуына қарлұқ, қыпшақ, гигиль, ұйғыр, құман, хазар тайпаларының, араб, курд, рум халықтарының да қатысы болған. Сельджук мемлекетінің құрамына кірген көшпелі түрік тайпалары шаруашылыққа қолайлы,

сулы-нулы жерге орналасқаннан кейін көрші халықтармен мәдени, рухани, экономикалық байланысын нығайтып, біртіндеп өздері де отырықшы тұрмысқа көшті. Одан кейін де XI-XIII ғ.ғ. жойқын монғол шапқыншылығынан зардап шеккен түрік тайпалары сонау қиыр шеттегі Орта Азиядан Анатолия жеріне ауық-ауық қоныс аударумен болды.

XVI ғ. аталған тайпалар бір этникалық тайпаға бірігіп түрік халқы қалыптасты. Қазіргі түрік халқының құрамында бірнеше этнографиялық топ сақталған. Анатолияның оңтүстік-батысын саны жағынан жарты миллиондай көшпелі хорюк түріктері мекендейді. Олар мал шаруашылығымен айналысады. Олар жеке-жеке тайпаларға бөлінді. Антропологиялық жағынан түріктер европеоидтік нәсілдің балқан-кавказ тілінің балқан тобына жатады. Түрік ағайындар арасында Еуропаның солтүстік өңіріне тән көгілдір көзді, ақсары өңдісі де, қалың шашты қаба сақал қараторысы да кездеседі.

Әскери-феодалдық түрік мемлекеті XIV ғ. Кіші Азия жерінде ұйымдасқан. Бұл феодалдық хандық өзінің ең алғашқы князінің атымен Осман мемлекеті деп аталды.

Түрік мемлекеті XVIII ғ. бастап Еуропа мемлекеттерімен Англия, Франция, Италия секілді отаршыл державалардың, әсіресе Ресей **империясының**³ өздерінен гөрі әлдеқайда мықты қаруланған әскерімен ауыр күрес жүргізіп келді. XX ғ. басында шетелдік шапқыншылық өзінің шарықтау шегіне жетіп, түрік халқының тәуелсіздіне қауіп төндірді. Антанта елдері интервенция ұйымдастырып, Грекияны Түркияға айдап салды. Алайда намысшыл да жауынгер, қаһарман түрік халқы асқан ерлік көрсетіп басқыншыларға қарсы тұра білді. 1918-1923 ж.ж. түрік халқы Англия, Франция, Италия және Грекияның біріккен күшіне қарсы өз Отанын ерлікпен қорғады. Көрнекті әскери қайраткер, генерал атағы мен патша лауазымына ие болған «Халық республикасы» партиясын ұйымдастырушы Мұстафа Кемаль осы күрестің қолбасшысына айналды. Шетелдік **интервенция**⁴ мен реакцияшыл сұлтандық өкіметке қарсы бағытталған азаттық соғысы кемалшылар революциясы деп аталды. Басқыншылар толықтай жеңіліске ұшырап, елдің тәуелсіздігі сақталып қалды. Түрік елінің өміріне зор өзгеріс енгізген елдің тұңғыш президенті Мұстафа Кемалға паша лауазымы, маршал атағы, сондай-ақ газиді (жеңіскер) құрметті атағы қоса берілді. Кейін 1934 ж. ұлттық жиналыс меджилісте Кемалға Ататүрік (түрік атасы) деген фамилия берілді.

Ататүрік құқық пен мәдениет, экономика мен тұрмыс саласында реформа жүргізіп, бірсыпыра **прогресшіл**⁵ шараны жүзеге асырды. Түркияны тәуелсіз етуге ұмтылды. Икемді де, көреген саясат жүргізіп, түркі тілдес ұлыстары көп Кеңестер Одағымен достық, туыстық қарым-қатынас орнатуға тырысты. 1921 ж. РСФСР мен Түркия арасында достық пен ынтымақтастық шартына қол қойылды. Өкінішке орай кейін КСРО **панисламизм**⁶, **пантуркизм**⁷ дегенді желеу етіп Түркия елімен достық қарым-қатынасқа кесе-көлденең тұрды. 50-60 жыл бойы Түркия үкіметінің саясатын бұрмалап, оны реакцияшыл, керітартпа бағыт деп, туыс халықтарды жақындатпау саясатын ұстап келді.

Түрік елінің сегізінші президенті Тұрғыт Озалды Ататүрік ісін алға апарушы, Ататүріктен кейінгі ірі қоғам қайраткері санайды. Сондай-ақ Тұрғыт Озал өзінің паңдығы мен кеңпейілділігі, басқарудың авторитарлық тәсілін ұстанбағаны үшін сұлтан аталып кетті. 1960 жылдың ортасына дейін түрік халқы елдегі жұмыссыздықтан көп зардап шекті. Еңбек адамының жағдайы тым ауыр болды. Өз ісіне жетік саясаткер нарықтық экономикаға негізделген реформалар арқылы азғана уақыт ішінде елін тақырдан алып шықты. Елдің қоғамдық, әлеуметтік бет келбетін танығысыз етіп өзгертті. Шетелге жіберілген түрік жұмысшылары елдің валюталық қорын молайтуға, ел қазынасын байытуға үлес қосты. Сонымен бірге батыс елдерінде ғасырлар бойы қалыптасқан еңбек тәртібі мен тәжірибесін әкеліп, әр алуан мамандықты игеріп, өз еліне қайта оралып, шетелдегі өндіріс қарқынын күшейтті. Ауыл шаруашылығында да түбегейлі өзгерістер енгізілді. Осы саясатты дұрыс іске асырушы Тұрғыт Озалды шетелдіктер «Түркиядағы экономикалық ғажайыптар ата-сы» деп атады.

Түрік тілі (ескі осман тілі) көне жазба тілі. Ол түрікмен, әзербайжан, гагауз тілдерімен бірге түрікмендердің оңтүстік-батыс тобының оғыз бұтағын құрайды. Ол Кипр мен Түркия республикасының тілі. Олардың жазба ескерткіштері XIII ғ. саяды. Түрік тілінің басты ерекшелігі – оның ауызекі тілдік айырмашылығының, ірілі-ұсақты диалектісінің молдығы.

...Ұзақ жылдар тюркографтар назарынан тыс қалып келген Балқан түбегі түріктерінің тілі тек 1960 ж. басында ғана шетелдік ғалымдардың зерттеулеріне іліге бастады. 1941-1945 жылдарға дейін Грузияның оңтүстік-батыс бөлігін мекендеген месхет түріктерінің тілінде де осыған ұқсас өзіндік ерекшеліктер бар.

Ататүрік бастамасымен «Түрік лингвистикалық қоғамы» құрылды. Қоғамның мақсаты түрік тілін жетілдіру, оны жаппай оқып үйрену деп белгіленді. Ең алдымен араб жазуын латын әліпбиіне ауыстырды. Іле-шала түрік тілін кірме сөздерден тазартты. Әсіресе араб, иран тілдерінің элементінен жаппай тазарту жүре бастады. Реформаторлар таза түрік сөздерінен – түрік тілдерін іздестірді. Сондай-ақ көнерген сөздерді жаңарту арқылы орхон, ұйғыр т.б. көне жазба ескерткіштерден іздестірді. Кейбір сөздерді жаңадан тапты. Мысалы, орыс тіліндегі самолет сөзін ұшақ деп өзгертті. Мектеп оқулықтарын оқымақ деп өзгертті. Революцияны – деврим деп, мемлекетті – улус деп, шаһарды кент деп атау ұсынылды. Баспа орындары түрік сөзінің жаңаша сөздігін шығарды. Халықтың өз сөзіндей болып кеткен кейбір араб-иран сөздерін орынды-орынсыз алмастыра берудің тиімсіздігін өмірдің өзі көрсетті. Мұндай жасанды жаргонды қарапайым халық түсіне бермейтін халге жетті. Туыс тілдерден мүлде алшақтап кетпес үшін харф, китаб, хю-кюмет, фикир, адалет, дін, худа (құдай), намаз секілді жалпы халыққа түсінікті кейбір сөздер өзгеріссіз қалдырылды.

Бүкіл зиялы қауым әдеби тілді тез арада жаппай үйреніп кетті. Қиыншылығы да аз болмады. Аға буын кірме сөздерден тазарған әдеби тілді еркін түсінуге киналды. Әлемнің көп бөлігіне ежелден танымал түрік әдебиетінің озық үлгілері туысқан халықтар тіліне аударылмай келгені, сөйтіп әдеби байланыстың біраз жыл үзіліске ұшырағаны белгілі болды.

XV-XVII ғ.ғ. Месиха, Мерхи Хатун, Махмуд Бахи, Омар Нефи, Жүсіп Нәби, т.б. түрік поэзиясының көрнекті өкілдері кейінгі XX ғ. ақын-жазушылары Назым Хикмет, Азиз Несин, Яшар Камал, Камел Тахир шығармалары шетел тілдеріне аударылды. Оларды бүкіл Орта Азия елдері сүйіп оқитын болды.

Бодандықтың ашы дәмін татпаған, қуғын-сүргінге ұшырамаған түрік халқының мәдениеті мен өнері, театры мен киносы туралы зерттеу еңбектері шыға бастады. Түрік музыка өнері барынша дамыды. Сықақ әні мани, лирикалық әндер тюрю Орта Азия мен қазақ халықтарының музыкасымен әуендес, сабақтас болып келеді.

Түрік музыкасында хиджаз, зенеуле, курды, гулистан секілді мақамдар көп. Түрік халқы саз аспаптарының түрі жағынан аса бай. Ішекті аспаптары мейдан, сарай сазы, чеку, добура, дыңғыра, чабут, гумуз, тар, рузба, т.б. болып келеді.

Би музыкасының тынысы болып келетін үрмелі, ұрмалы аспаптары: робаб, бозық, уд, кевар, дюдюк, зурна, давул, т.б. бар.

Түркия республика болып жарияланғаннан кейін Стамбул, Анкара, Имир консерваториялары, сондай-ақ Анкара опера театры ашылып, кәсіби музыка мәдениеті өркендеді. Еуропа халықтары әсерімен сарайлық әскери оркестр, филармониялық қоғам, аспапты симфониялық оркестр, вокалдық концерт ұжымы жұмыс істеп, би өнері дамыды. Түрік тілінің нәзік иірімдері адамға ерекше әсер беріп, сезіміне қозғау салады.

Түріктер көп салалы шаруашылықпен, егіншілікпен, мал шаруашылығымен, қолөнерімен айналысады. Жер жағдайы мен климатына қарай ауыл шаруашылығы үш аймаққа бөлінеді. Біріншісі – субтропикалық Жерорта теңізі жағалауы. Мұнда мақта, темекі, бидай, арпа, тары, жүзім, инжир, зәйтун, цитрус жемістері, жеміс-жидек түрлері өседі. Екінші – солтүстіктегі Қара теңізге жақын орманды алқап. Мұнда дәнді дақылдардан жүгері, техникалық өсімдіктерден темекі, цитрус пен жаңғақ көп өседі. Бұл өлкеде мал шаруашылығы қосалқы шаруашылық түрі болып есептеледі. Үшінші – ауа-райы құрғақ, континенталды Шығыс Анатолияда мал шаруашылығы басымырақ. Әсіресе қой, ешкі, ангор ешкісі көбірек өсіріледі. Тек өзен мен көл жағалауларында суармалы егінмен айналысады. Түркияның барлық жерінде көкөніс мол өсіріледі. Түркия үш жағынан теңізбен қоршалған. Жағалаулық аудандарда балық аулайды. Сондай-ақ бал арасын ұстау, жібек құртын өсіру, еменнің жаңғағын жинау ісімен айналысады.

...Дәстүрлі қолөнер түріне тоқыма мен жіп иіру, тері өңдеу ісі жатады. Кілем тоқу өнері ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келеді. Халықаралық көрмеде түрік кілемі жоғары бағаланады. Қой жүнінен, ангор ешкінің жүнінен, жібектен тоқылатын кілемнің ұшақ, гардес, кула, кайсери, корамын, кония деп аталатын алуан түрі бар.

Түркияның көп аудандарында отын тапшылығы байқалады. Тандр бөлменің ортасына орналасады. Тандрда нан пісіреді. Ауа райы жылы аудандарда тандр орнына тұтқасы бар үш аяқты темір пеш – мангал пайдаланылады.

Түрік ауылы әдетте үлкен емес, шағындау. Әрбір елді мекенде мешіт, кофехана (кофейня) қонақхана (мейрамхана), линофиль ордасы (жолаушылар тынығатын мекен-жай) болады. Үйді кірпіштен, саманнан, тас-тан қалап салады. Шамасы келетіндер екі қабатты үй-жай тұрғызады. Ауқаттылар әйелдерге, ерлерге жеке-жеке семьялық харем деп аталатын бөлмелер салады. Клибе деп ағаштан жасалған үйді айтады.

Еңбек бөлінісі түріктерде қатаң сақталған. Ерлер сырт жұмысымен айналысады. Егіс даласындағы, бау-бақшадағы, жүзімдіктегі

жұмыстар ерлер мойнында. Малға қарау, сыртпен байланыс та ер адамдардың жұмысы. Ал әйел үй ішіндегі тіршілікпен шұғылданады. Науқан кезінде ерлерге көмектеседі. Еңбек тәрбиесі дұрыс жолға қойылған. 13 жасқа толғанша қыз бала бағу, ас пісіру, кір жуу, жіп иіру, тоқыма, тігіншілік істерін атқарады.

Халықтың негізгі қорегі – нан тағамы. Нанның екі түрі: бидай наны мен жүгері наны пісіріледі. Тоқаш түрлеріне лаваш, хамурсыз юфка, тезлеме жатады. Ең дәмді нан тағамы: жұмыртқа мен тоң май араластырып пісірілген чурек. Ет пен ұннан, сүт пен көкөністен даярланған ұлттық тағамдары бүгінде шетелге кең тараған. Ет тағамдары: палау, хавурма, кебаб, донер-кебаб, шашлық, хастырма, суджук, тавеук жатады. Түрік ағайындар жылқы етін жемейді. Олар қой етін ұнатады. Оның бағасы да қымбат болады. Сиыр еті мен құс еті одан гөрі арзандау. Түріктер – егіншілікпен көбірек айналысқандықтан сүт тағамы мен көкөністі көбірек қолданады. Жыл бойы түріктердің дастарханынан көкөніс үзілмейді.

Олардың бұрыннан келе жатқан сүйікті сусыны – шербет кофе. Кофенің екі түрі пайдаланылады. Шекерлі хакве, шекерсіз хакве. Күні бойы жұмыстан шаршап қайтқанда тынығатын орын – кейф. Онда кофе ішіп, әңгіме-сұхбат құрады. Кейін келе шай көп қолданылатын болды. Түрік – шайқұмар халық. Әрі кофе сырт елден тасылса, шай өз жерлерінде өсіріледі. Шайды бір мезгіл тамақтан соң ішеді. Шай ішу түріктердің күнделікті әдеті. Қала көшелерінің әр бұрышында чайхана қызмет етеді.

Түріктер – мұсылман-суниттер... 1989 жылдан бері Түркияда бас-тауыш сыныпта дін сабағы өтіліп келеді. Ауылдық жерлерде рамазан айында үлкен-кішінің бәрі отыз күн Ораза ұстайды. Түркияда біраз қазақ балалары тегін діни дәріс алуда. 1992 ж. Ораза айында 20 шақты, 1993 ж. 30 шақты имам түріктер келіп, республиканың түкпір-түкпіріндегі мешіттерге көмек көрсетті.

Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Иассауидың мұражайын, Қызылқұм ауданында әзірет Сұлтан Арыстанбабтың мавзолейін, Отырардағы мұражайды жөндеп, қалпына келтіру, безендіру жұмысына білікті мамандар мен шеберлерді оқытып даярлау ісіне көмек берді. 1993 ж. Түркияда Қожа Ахмет Иассауи қоры ұйымдастырылды. Алматыдағы мешіт құрылысына да жәрдемін тигізді. Рухани тазарудың бір қайнар көзі – ислам діні. Түркі жұртының діншілдігі, жастардың инабатты тәлім-тәрбиесі сыпайылық пен кішіпейілдік.

Көптеген шығыс халықтары секілді түріктер де туыстық жақындықты әке жағынан есептейді. Руға бөліну ерте кезден-ақ өз әсерін жоғалтып алғанымен үш-төрт атадан қосылатын әулеттер кейде Надир ұлдары, Әлімшери (Әли ұрпақтары) дегенге ұқсас атау дәстүрі бар. Ұл баланың санасына жастайынан-ақ «Сен еркек кіндіктісің, әйел жынысынан өзіңнің артықшылығыңды сезініп, ұдайы есте сақтауың керек» дегенді жеткізіп отырады. Әйтсе де бұл басымдық еркек атаулының өз әпке-қарындастарына қамқор бола білуінен, қорғап-қолдауынан көрініс табуға тиіс. Жасы кішінің үлкенді тыңдауы, оның айтқанын қалтқысыз орындауы, әйел баласының ерлер алдында ізет сақтауы міндет.

Ертеректе азаматтардың лауазымы мен қызметіне, тұрмыс жағдайы мен қоғамда алатын орнына қарай паша хазретири бей, шади, әфенди, аға, ханум деп атау дәстүрі болса, енді кемалшылардың қолдауымен бай (мырза), баян (әйелге қарата) деген жаңа ізет атаулары ұсынылды. Қазірде халық ұғымында бей, мырза, әфенди, т.б. атаулар әл-ауқатымен қоса ақыл-парасатымен сый-құрметке ие болған жандарға арнала айтылады. Жасы кішілерге қарата жаным, гөзим, кузум деген секілді еркелететін, әрі ізет білдіретін атаулар жиі қолданылады. Жастар өзінен үлкен ер азаматтың, әйелдің атын атамай, ізет атауымен, жанамалай сөйлеп өзінің нәзіктік сезімін, тәрбиелілігін білдірген. Ұлдың ересегін, іні-қарындастары, аға немесе ағабай деп әпкесін абла деп сыпайылық таныта атау қалыптасқан. Нағашы ағасын дайы деп, нағашы тәтесін гейзе деп атау, ізет саналады. Әке жағынан туыстарын әмдіке, хала деп атау дәстүрі бар. Әкешесімен қоса атасы мен әжесі үлкен шаңырақ хане деп аталынады. Ұл баланың дүниеге келуі ата-ана үшін үлкен қуаныш. Әркім өз шама-шарқынша той-томалағын өткізеді. Бес жастан сүндетке отырғызады. Бұл отбасы өміріндегі зор қуаныш саналып, сүндет тойын өткізеді.

Түрік – күрес өнерін жетік меңгерген халық. Атақты түрік палуандарының даңқы әлемге әйгілі. Ұл баланы жастайынан күрес өнеріне баулиды. Күрес өнеріне арнап аламан мереке өткізеді. Найза шаншып өнер көрсететін ат спорты, көктемгі егіс жұмысы біткен кезде – **қосым** мейрамын ұлттық спорт түрінен жарыс өткізеді. Құда түсердегі, үйлену тойларындағы ырым-сырымдарда да өзгешелік баршылық. Қыздың келісім бермеуі – жігіт үшін үлкен намыс. Сондықтан жігіт әуелі қызға алма жіберіп, оның ойын алдын ала біледі. Қыз келіскен жағдайда жігітке жауап ретінде бір орамал беріп жібереді.

Балаларын үйлендіру толықтай әкенің еркінде. Ұлдың әкесі ауылдың екі-үш сыйлы азаматтарын ертіп, қыз әкесіне жолығып, дастархан басында келген жұмысын айтады. Үй иесі мақұлдап тұрса да сыр бермегенсіп, бірден келісе салмайды. «Қызым тым жас» дегенді айтады. Жігіт жағы үшінші рет келгенде ғана үй иесі келісімін беріп, құдаларға сый-сыяпат көрсетіп, дастархан жайып, палау, халва, шервет қойып қалың мал мәселесін әңгімелесіп тарқасады. Үйлену тойына дейін қыз бен жігіт бір-біріне сыйлық жіберісіп тұрады. Жігіт жүзік, сақина, орамал, халва жібереді. Қалыңдық жүзікті саусағына салып, нашқанлы (некесі қиылған) аталады. Той басталарда қалыңдықтың қол-аяғы қынаға боялады да, хналы атанады. Жігіт айна мен тәтті сыйлайды. Айна қалыңдықтың дидарын көрудің белгісі. Тәтті оның келешек өмірінің тәттілік белгісі.

Палуан күресі, ат жарысы, т.б. ұлт ойындары өтеді. Қалыңмал төлеуге жағдайы жоқ кедей жігіт қызды алып қашады. Бұл жігіт өміріне қауіп төндіретін қатерлі әрекет. Ауыл ақсақалдары араға жүріп, екі жақ табысқан жағдайда ғана келісім болады. Кейде атааналар қарсы құда болып, ағасы немесе інісіне өзінің қарындасын үйлендіреді. Мұндай жағдайда қалыңмал қажет болмай қалады. Өкінішке орай, түріктерде ағайын адамдардың үйленуі жиі ақыл-есі кем нәрестені дүниеге әкеледі. Бұл медицинада дәлелденген жағдай.

Кейде кедей жігіт күш күйеу (күшік күйеу деп те атайды) немесе еңбегімен қалыңмалды өтеп барып үйленеді. Қалың мал толық өтелгенше жігіт қызға жоламайды. Қалалы жерде үйлену тойы осы заманғы дәстүрге сәйкес ішімдіксіз өтеді. Жұрт көзінше жігіт пен қыздың сүйісуі өте ұят жағдай болып саналады.

Дегенмен, түріктердің үйлену рәсімінде өзіндік ерекшеліктер бар. Мәселен, күйеу жігіт жолдасымен келгенде қыздың жеңгелері би билеп, нан, тұзбен табаққа салған жеміспен қарсы алады. Күйеуді жолдасымен баспалдақ арқылы төбеге шығарып жібереді де, баспалдақты тығып қояды да, жастар үйде күтеді. Күйеу жігіт жолдасымен үй төбесінен аяқ-қолын жараламай аман-есен түсіп, есік қағып үйге рұқсатпен би билеп сәлем бере кіреді. Жас қыздар ыдысқа салған өрік-мейізді төбесіне қойып, күйеу жігітті айналып билейді. Күйеу жігіт қыздарға сыйлыққа ақша, орамал беруі керек. Мұнан кейін үлкендердің рұқсаты бойынша күйеу жігіт жолдасымен бірге қалыңдықтың жанына отырып тамақ ішеді. Жастар өлең айтып, би билеп, музыканттар дутар, турба тартып өнер жарыстырады. Той тарқар кезінде (қыз кетерде) әке-шешесімен, ағайын-

туыстарымен қоштасу жыры айтылады. Қалыңдық жігіттің аулына жолдас қызымен келіп, үлкендерден рұқсат сұрайды. Рұқсат берер алдында есік алдына қазан төңкеріп қояды да, қалыңдықтың қолына анардың суын береді. Қалыңдық үйге кірерде қазанға оң аяғын тигізеді. Ол «отыңмен ойнап, қазаныңмен қайнауға шыдаймын» деген анттың белгісі. Анардың суы құйылған ыдысқа қолын малып екі босаға мен маңдайына жағады. Ол «өміріміз осы анардың суындай тәтті, баянды болсын» деген тілекті білдіру.

Күйеу жолдас келінді үй толы үлкендерге өлеңмен таныстырып, қолына локет пышақты алып, күйеу мен қалыңдықты айнала билей жүріп, «Келіннің тілін кесейін бе? Басын кесейін бе?» деп көпшіліктен сұрайды. Отырған халық «тілін кес, тілін кес» деп шулайды. Осы кезде күйеу жолдас қыздың басына қабат-қабат етіп салған 3-4 орамалдың үшін пышақпен кеседі. Бұл жас келіншектің тілі шықпасын, үлкен-кішіге сыйлы болсын дегенді білдіру.

Келін өзі ханум атанғанша ата-енесіне ғана емес, сол ауылдың үлкен-кішісінің бәріне қызметімен, еңбегімен жағатын еңбексүйгіш, кішіпейіл, инабатты болуы керек. Әйел адам егде тартып, балаларын үйлендіргенде ғана еркіндік алып «ханум» атанады. Бүгінде бойжеткен қыздан бастап әйелдердің бәріне ізетті отау ретінде «ханум» атауы қолданыла береді. «Әр халықтың ұлттық бейнесін сақтап, оны өз тілінде, дінінде, әдет-ғұрпында тәрбиелеп, адамгершілікке, ізгілікке, имандылыққа, еңбекке, парасаттылыққа, адалдыққа, т.б. бар жақсылық қасиеттерге баули тәрбиелеу ежелгі ел дәстүрі саналған. Осы дәстүрді берік ұстаған түрік ағайындар да өз қыздарының ар-намысына шаң жуытпауға тырысқан. Қалыңдық пен күйеудің алғашқы өткізген түнінен кейін, енесі келінінің арын сақтап келгенін білдіруі тиіс. Олай болмаған жағдайда дау-дамай өршіп кетеді. Қалыңдықтың әке-шешесіне «Сіздің қызыңызды тышқан кеміріп кеткен екен» деп әшкерелеу ата-ананың бетіне үлкен салық, өмір бойы ұмытылмас ұят.

Бұрынырақта күйеуі әйелімен кез-келген уақытта айрылыса алатын болған. Ол үшін «Сенің басың бос, еріктісің» деп екі куәгердің көзінше ері үш рет қайталаса болғаны. Бірақ қыруар қалыңмал төлегендіктен, әйелінен айырылысу өте сирек ұшырасқан. Айырылысқан әйелді күйеуі қайта алуы үшін әйел қалаған кәрі шалға «тұрмысқа шығып» онымен бірер күн тұрып айрылысып барып, қайтадан өз күйеуіне тиюге ерікті болған.

Ислам дінінің шарты бойынша төрт әйел алуға дейін еркектер ерікті саналған. Онда да алған әйелдерін киіндіріп, ішіндіруге ша-

масы келетіндер ғана ерікті болған. Кемалистер «көп әйел алуға тыйым салғанымен, ауыл тұрғындары арасында бірлі-жарым ауқаттылардың (имамның қолдауымен) екі, сирек жағдайда үш әйелге дейін үйленуіне ерік берілген.

Алайда бірінші алған бәйбішесі ғана заңды әйелі ретінде тұрады да, басқасы үй ішіндегі қызметші әйел ретінде тұрып жатады. Қос әйел алуға өзіне-өзі сенімді, денсаулығы дұрыс, тұрмыс жағдайы тәуір, мінез-құлқы орнықты, адамгершілік бейнесі келісті адамдар ғана бара алады деп саналған. Жалпы неке бұзудың жолына Түркияда тосқауыл қойылған. Ататүрік әйел теңдігін сақтауға ерекше көңіл бөлген. Үйлену жасын ерлер үшін 16, әйелдер үшін 15 жас деп белгілеген. Ататүрік әйел құқығын қорғауға көп күш жұмсады. Соның нәтижесінде түрік әйелдері арасынан дәрігер, мұғалім, сот, адвокат, журналист, жазушы, профессор-ғалым, парламент депутаты болғандар бар.

Түрік әйелдері пече, чаршаф деп аталатын жамылғымен оранып, аузы-мұрнын жауып жүретін болған. Қазір түрік әйелдерінен атақты әншілер, балериналар, әртістер шықты. Дегенмен, ауылдық жерлерде әлі де болса әйел баласы келе жатқан ер адамның жолын кесіп өтпейді, басып озбайды, бөтен еркекке бір нәрселер жайлы өздігінен тіл қатпайды. Тіпті ірі қалаларда да орынсыз жырқылдап күлген, құшақтасқан әйел баласы болмайды. Шетелдік туристерге «Танымайтын әйелді биге шақырмаңыз, әзіл айтып тіл қатпаңыз. Түріктер мұны әдепсіз қылық деп санайды» деген сияқты еркертүлерді үнемі айтып отырады. «Еркектің ер мінезді болуы, үй-ішінің қамқарекет жолында тынбай еңбектенуі, әйел адамның инабаттылығы мен нәзіктігі, тәртіптілігі әр отбасының береке бірлігінің негізі» дегенді түріктер естен шығармас заң санайды. Еуропалық мәдениет пен тұрмыс-тіршілікке еліктеу күштірек сезілетін Стамбул, Анкара, Измир секілді үлкен қалаларда әйелдер өздерін анағұрлым еркін ұстайды. Бұл еркіндік жастарды әралуан қылмысқа, әдепсіздікке итермелемес пе екен деген қауіп білдірушілер де жоқ емес.

Вендетта⁹ (қанды кек, қанға қанмен жауап беру) дәстүрі сақталған. Оны түрікше қан гютеме деп атайды. Жеке бір әулет үшін, тіпті бүтіндей бір ауыл-аймақ үшін қыруар қайғы-қасірет тудырған бұл қатыгездік әрекет, әсіресе Шығыс Анталияда кең тараған. Түріктің кангютемесі кешірім дегенді білмейді. Яғни құн талап ету деген жоқ. Тек кінәлі жақ өз қыздарының бірін кек алушы жаққа беріп қана қанды кекті тоқтату сирек болса да кездеседі. Түріктер ғасырлар

бойы ұлттық дәстүр дағдысын, елдік салтын, тірлік қалпын бұзбай, бүлдірмей сақтап келе жатқан жасампаз халық.

Түрік халқының игі дәстүрлерінің бірі – экологиялық тәртіпті сақтау болып саналады. Түріктер бұлақ көзін қасиет тұтып, оған ешкімді жақын келтірмейді. Төңірегіндегі тал-теректерді кестірмей таза сақтайды. Бұлақ маңына мал суармайды. Ешкім жуынып-шайынбайды. Бұлақ суы саз балшықтан жасалған труба арқылы елді мекендердегі гошме деп аталатын суатқа жеткізіледі. Ауыз суға тапшылық көріп жатқан Израиль мемлекетінің бұлақ суын танкирмен Түркиядан тасуы тегін болмаса керек.

Түрік халқы қонақжай халық. Есігінен бас сұққан адамға жоқ дегенде бір пиала айран немесе кофе ұсынбай жібермейді. Сырттан барған адамға түріктердің ізеттілігі бірден байқалады. Көшеде, дүкенде, театрда, қала көліктерінде, тіпті кезекте тұрғанда болсын абайсызда танысын аңғармай қалса, сәл нәрсеге бола қиылып, кешірім сұрап өтініп жатады.

Ал шетелдікке деген қатыгездік пен жеккөрініш сезім, сенбеушілік ғасырлар бойы мұсылман халықтарын қанап, басып-жаншып келген отаршыл державалармен соғыста қорланып қалған деген болжам айтылады. Олар өте намысшыл, алайда өзімшіл, өркөкірек деуге болмайды. Шетелдіктердің түрік тілін үйренуге деген ынтасын, әдет-ғұрпына деген құрметін іштей талап етеді. Шетелдіктермен қарым-қатынасында барлық іс-әрекетімен, бет-бейнесімен, әңгіме сұхбатымен мені сыйласаң, тілімді сүйіп, халқымды қадірле дегенді аңғартқандай. Оңтүстік тұрғындарына тән жарқылдаған ойын-күлкі, шаптанған көңіл күйін бет пішінімен аңғартуы, жұлқынып қолын сермеп сөйлеуі, сөзуарлық оларға тән емес. Түрік мақалы «Мың сөзден бір өнерлі ісің артық» дейді. Түріктер өздерінің ыстық темпераментін, қызуқандылығын қажет жағдайда, айтыс пен дау-дамайда, ұрыс-жанжалда, төбелес шыққанда ғана сездіріп қояды. Түрік адамдарының жалқау, икемсіз, орашалақ, керенау еместігіне Батыс Еуропалықтардың көзі әлдеқашан жеткен. Бір ғана Германияда түріктердің жарты миллиондай жұмысшысы бар. Еңбекқорлығы мен еңбекке ынталылығы, жоғары еңбек өнімділігіне қол жеткізгені үшін түріктерге неміс халқы құрметпен қарайды.

Мінез-құлқы жағынан туыс халықтарға ұқсастығымен қоса, түрік халықтарында өзіндік ерекшелігі де байқалады. Ешқашан отарлық езгінің азабын тартпағандықтан оларда жағымпаздық, екіжүзділік, жалған мінезділік, көлгірсулік, құлдық психология жоқ. Олардан намыс деген сөзді жиі естисің. «Малым жанымның садағасы, жаным

арымның садағасы» деген сөзді олар бір сәт естен шығармайды. Табиғи болмысында ар-намысты, адамгершілік сезімді жоғары ұстайды. Сөзге сараң, тұйық бос мылжыңнан гөрі іс-әрекетті жоғары бағалайды. Пайдакүнемдік пен дүниеқоңыздыққа жаны қас боп тәрбиеленуде. Тұйық, бұйығы көрінген түріктер аз сөйлегенімен, саз сөйлейді. Көркем де дәмді сөйлейді. Өткір мысқылды, әдемі әзіл-қалжыңды бағалай біледі. Ходжа Насрединнің күлдіргі әңгімелерін ұнатады.

Түрік рухы күшті халық. Шетелдік ғалымдар түрік халқының бітім болмысын, ұлттық бейнесін сипаттағанда бірінші орынға батырлық пен өжеттік қасиетті, ар-намыс пен отаншылдық қасиетті қояды. Сондай-ақ бұл халықта үй-ішіне, ағайынға үйірлік, жақын тартушылық, қанағатшылдық, шыдамдылық, төзімділік, үлкенге, білімдіге құрмет, жомарттық пен кеңпейілділік, ізгі ниеттілік, достыққа беріктік, кішіпейілділік сияқты мінез-құлық тән.

Түріктер Ресей отаршылдығынан қуғын-сүргін көрген өз қандастарымен діні бір халықтарға іш тартып бауырмалдық көрсетуге әрқашанда дайын екендігін таныта білген халық. Оған дәлел Солтүстік Кавказдағы таулықтар Ресейден қуғын көргенде оларға қамқоршы бола білген. Әсіресе «Барлық түрік баласы бауырын» дегенді ұран ғып ұстап, Ресейден қашқан мұсылмандардың бәріне пана болған. Отызыншы жылдары қазақтар Гоминдан үкіметінен қуғын-сүргін көргенде он мыңдаған қазақтарға да пана болған осы түріктер болатын. Үндістан, Пәкістан арқылы 6 мың километр қашықтық азапты бастан кешіп, арып, ашып келген қазақтарды бір жыл қонақүйден тегін орын берген. Мекен жай салып алуына көмектескен. Қытай қазақтарының ұрпақтары түрік ағайындардың бұл жақсылығын мәңгі жыр ғып үлкен алғыс сезіммен айтып отырады. Түрік халқының бауырмалдығын, бүкіл түркі жұртының, мұсылман қауымының береке бірлігіне кепіл боларлық бұл достықты бауырлас халықтар еш уақытта ұмытпақ емес. Тағдыр тауқыметімен 1949 ж. Грузиядан жер ауған 10 мыңдаған месхетин түріктеріне Қазақстан халқы зор бауырмалдық танытып, достық құшағын жая қарсы алды. Оларға үй, киім-кешек беріп пана болды. Ауыз үйлі қазақтар қыс ішінде бір бөлмесін месхетин түріктеріне босатып берді. Қазірде Қазақстанның оңтүстік облыстарында (Алматы, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан облыстарында) 200 мыңдай месхетин түріктері тұрады. Кейбір түрік отбасы қыз алысып, қыз берісіп қазақтармен құда-жекжат, туыс болып араласып кетті. Қазақстанда түрік тілінде білім беретін орта мектептер мен лицейлер ашылып, түрік ағайындар да қазақтардың кешегі Ұлы

Отан соғысы жылдарындағы бауырмалдық достық құшағын ыстық ықыласпен ұмытпай еске алып отырады.

**Қазақстан және Орта Азия, Әзербайжан,
түркі халықтарының ұлттық салт-дәстүрлері
жайында сұрау-тапсырмалар**

1. Қазақ халқының саяси-экономикалық, шаруашылық-кәсіптік ерекшеліктері.

2. Қазақ халқының сыртқы жаулардан қорғанудағы ерліктері, ел қорғау ісіндегі батырлар мен ақын-жыраулардың рөлі.

3. Қазақ халқының күнделікті тұрмыс-тіршілігіндегі қол өнер түрлері, өнерді дамытудағы қолөнер істерінің тәлімдік мәні.

4. Қазақ халқының музыкалық аспаптары, музыка мәдениетінің, архитектуралық өнер туындыларының тәлімдік мәні.

5. Қазақ халқының бала тәрбиелеу дәстүрі. Ұл бала мен қыз бала тәрбиесінің ерекшеліктері.

6. Ұйғыр халқының ұрпақ тәрбиелеу дәстүрлері. (ұл бала мен қыз бала тәрбиесі).

7. Ұйғырлардың ұлттық тағамдары.

8. Ұйғыр халқының үйлену рәсімдері.

9. Қырғыз халқының шығу тарихы.

10. Қырғыздың «Манас» жырының халықтық салт-дәстүрлермен байланысты туындауы.

11. Қырғыздардың жауынгерлік дәстүрлері.

12. Өзбек халқының пайда болу тарихы.

13. Өзбектердің ұлттық мәдениетінің өнер түрлеріндегі, ауыз әдебиетіндегі көріністері.

14. Өзбек ұлтының тарихи-мәдени тұрмыс түрлерінің әлемдік мәдениеттен алатын орны.

15. Қарақалпақ елінің тарихы, шаруашылық кәсібі.

16. Түрікмен халқының шаруашылық кәсібі.

17. Көне түрікмен мәдениет тарихы.

18. Түрікмен елінің шаруашылық кәсібі.

19. Түрікмендердің эпостық жырлары ондағы ерліктердің сипаты.

20. Көне Иран-тәжік мәдениетінің пайда болуы.

21. Фирдоуси, Шамси, Ибн Сина, Омар Хаям шығармаларының тәлімдік мәні.

22. Әзербайжан елінің шаруашылық кәсібі, ұлттық мәдениеттің өркендеуі.

23. Өзбайжан халқының қолөнері.
24. Көне түркі мәдениетінің көрінісі.
25. Көне түркі жұртының шаруашылық кәсібі, мәдени-тұрмыстық ерекшелігі.
26. Түркілердің Отаншылдық-патриоттық сезімдері және олардың әдебиеттен көрініс табуы.

Пайдаланылатын әдебиеттер

1. Абайдың дүниетанымы мен философиясы. Алматы. «Ғылым», 1995.
2. Аймауытов Ж. Педагогическое руководство (уч.посobie). Оренбург. Госкомиздат. 1929.
3. Аймауытов Ж. Психология. Алматы: «Рауан», 1995.
4. Аймауытов Ж. Жан жүйесі және өнертану. М., 1926.
5. Ахметов Ш. Народные традиции воспитания детей у казахов. Алматы, 1966.
6. Әлімбаев М. Халық қапысыз тәлімгер. Алматы: «Рауан», 1994.
7. Байтұрсынов А. Ақ жол. (Өлең мен мақалалары). Алматы: «Жалын», 1991.
8. Бержанов Қ.Б., Мусин С. Педагогика тарихы. Алматы: «Мектеп», 1971.
9. Бартольд В.В. Тюрки. Алматы: «Жалын», 1998.
10. Вяткин М. Из истории Казахстана. М., 1969.
11. Габдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алматы: «Мектеп», 1974.
12. Гашимов А.Ш. Азербайджанская народная педагогика. Баку, 1974.
13. Диваев Ә. Тарту. Алматы: «Ана тілі», 1992.
14. Досмұхамедов Х. Аламан. Алматы: «Ана тілі», 1991.
15. Дулати М.Х. Көне дәуір мұралары. Алматы: ҚМКЭБ, 1960.
16. Дулатов М. История происхождения казахов и киргизов. Оренбург, 1925.
17. Жолдасбеков М. Асыл арналар. Алматы: «Жазушы», 1986.
18. Измайлов А.Э. Ұлттық педагогика. Орта Азия мен Қазақстандағы педагогикалық көзқарас. М., 1991.
19. Крупник В.С. Крымские татары. (Нов.вр.№12. 1989).
20. Кушекбаев Н. Проблемы изучения народной педагогики в Казахстане. Ордженекидзе, 1971.

21. Қалиев С. Халық педагогикасының ауыз әдебиетіндегі көрінісі. Алматы: «Мектеп». 1987.
22. Қалиев С. XV-XIX ғ.ғ. ақын-жыраулар поэзиясындағы педагогикалық ойлар. Алматы: «Рауан», 1990.
23. Қалиев С., Аюбай К. Еуропа ғалымдарының қазақ мәдениеті туралы ойлары. Алматы. 1992.
24. Қалиев С., Оразбаев М., Смаилова М. Қазақтың салт-дәстүрлері. Алматы: «Рауан», 1994.
25. Кенжеахметұлы С. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрпы. Алматы «Ана тілі». 1994.
26. Мағауин М. Қазақ тарихының әліппесі. Алматы «Қазақстан», 1995.
27. Мұқанов С. Халық мұрасы. Алматы: «Қазақстан», 1974.
28. Мұқанов М. Қазақ жерінің тарихы. Алматы: «Қазақстан», 1994.
29. Нілібаев А. Абайдың педагогикалық көзқарастары. Журн. Халық мұғалімі, 1946. №1-2.
30. Нұсқабаев Ж., Әбілдаұлы Ұ. Инабат. Алматы: «Рауан», 1995.
31. Орманов Т. «Манас» эпосындағы әскери-патриоттық тәрбие. Фрунзе, 1971.
32. Орта Азия мен Қазақстанның ұлы ғалымдары. Алматы: «Казием», 1964.
33. Оразбекова К. Отбасы тәрбиесінің ұлттық психологиясы. «Қазақстан мұғалімі» газеті. 17 сәуір, 1989.
34. Прлиев К. Бүгінгі Ашхабадтағы халық педагогикасы. Ашхабад. 1988.
35. Радлов В.В. Алтын сандық. Алматы: «Ана тілі», 1993.
36. Сағындықов Е. Қазақтың ұлттық ойындары. Алматы: «Рауан», 1992.
37. Садықов Б., Сариев И., Отарбаев А. Ақ дастархан. Алматы: «Қайнар». 1991.
38. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. Алматы: «Санат», 1997.
39. Сембаев Ә.Г. Қазақстан мектептерінің тарихы. «Мектеп», 1971.
40. Табылдиев Ә. Қазақтың халық педагогикасы және тәрбие. Алматы: Қазақ университеті. 1991.
41. Таникеев М. Мир народного спорта. Алматы: «Санат», 1998.
42. Тюроник В. Тюрки-месхетинцы. Новое время. 1989. №12.

Ресей халықтары

4.1. Этностық құрылым

Ресей көп ұлтты мемлекет. Әлемдегі 2000 халықтың 150-ден астамы Ресей жерінде тұрып өмір сүріп жатыр. 1989 ж. халық санағы бойынша, халық саны 200-ден астам адамды құрайтын халықтардың 116-сы Ресей территориясында тұрады. Ресейде тұрушы халықтар саны XVIII ғ. бастап бір жүйеге келтірілді. И. К. Кириловтың кітабы бойынша Ресей мемлекетінде (1727) мекен етуші халықтарға ерекше мән бере бастаған. Содан 10 жыл өткеннен кейін В. Н. Татищевтің «Ресей тарихы мен географиясы» атты еңбегі жарық көрді. Онда «Бұрын осы өңірде өмір сүрген халықтар бүгінде қалай өмір сүріп жатыр, ертедегі осы өңірде өмір сүрген халықтар бүгінде қалай аталады және қайда қоныстанған?» деген мәселелер сөз болған. Ал М. В. Ломоносовтың «Ертедегі Ресейдің тарихы» (1776) атты еңбегінде «Ресей территориясында тіршілік етуші халықтар тарихы жөнінде әңгіме қозғайды. Ескі славян халықтарының сандары мен тармақтарына талдау жасалады. Ежелгі фин-угор тайпаларының шығу тарихына тоқталады. «Демография» (Народонаселение) деген термин бірінші рет XIX ғ. А. Гилярдің еңбегінен көрініс тапты.

Осы өлкеде тіршілік еткен халықтар туралы мәліметтер XVIII ғ. батыс елдерінің саяхатшылары: Паллас, Г. Малина, Миллер, Ленский, Крашенников, т.б. еңбектерінен көрініс тапқан. XVIII ғ. екінші жартысында Ресей мемлекетінде өмір сүруші халықтар жөніндегі мәліметтер мен суреттер орыс және неміс тілдерінде жарық көре бастады. Мәселен, 1776 ж. баспа арқылы жарық көрген «Ресейде тіршілік етуші халықтардың тұрмыстық дәстүрлері, киім үлгілері мен діни наным-сенімдері т.б. әдептері» деген атпен көрініс тапты. Осы энциклопедиялық еңбекте әр этностық топтардың жалпы санынан басқа мәліметтердің бәрі берілген. Ал Ресейдегі бар халық саны 1897 ж. жүргізілген санақ бойынша берілуге тиіс болатын. Бүкілресейлік халық санағы жүргенге дейін ондай нақты мәліметтерге мүмкіндік болмады. Ал бүкілресейлік халықтар санын 10 жыл өткеннен кейін ғана жариялауға мүмкіндік туды. Себебі ол кезде Ресей халықтарын ұлтына қарай айқындаудың қиындығы себепті, халықтарды жекеше ұлттық ерекшеліктеріне қарай нәсілдік белгілері бойынша айқындауға талпыныс жасалды. Нәсіліне қарай былайша топтап берді.

– славяндықтар; - литва-латыштар; - роман тұқымдылар;
– герман тұқымдылар; - картвельдіктер; - черкестіктер; - шешендер;

– лезгиндер; - финдер; - түркі-татарлар; - моңғол-буряттар;
– Қиыр Шығыс халықтары; - Солтүстіктегі тайпалар.

Қорыта келгенде XIX ғ. аяғында Ресейде өмір сүріп тіршілік етуші 128,9 млн халықтардың 100 миллионға жуық (Финляндияны қоспағанда) индоевропалық тілдерде сөйлеушілер болды. Ал Алтай, Орал халықтарының тілдері 14%, Ресейде тұрушы орыстар – 5,5 млн. (немесе 41%), ал таза славян тілінде сөйлеуші халықтар – 83,9 млн (66,8%) адам болды.

XX ғ. бірінші жартысы ұлттық бірлесу процесінің қарқынды жүруімен ерекшеленді. Мәселен, белорустар бұрын, бірыңғай өркендеген ұлттық мәдениеті бар ел болуды армандаған болса, 1936 ж. дейін Белорусияның Гомель, Витебск, Могилевск облыстары Ресейге беріліп келсе, Ресей мен Белоруссия арасында тілдік мәдени байланыс жойылып, бірыңғай болып көрсетіліп келді. Сондай-ақ Алтай өлкесіндегі этникалық топтардың «бірігуі байқалмай келді. Сол сияқты Кеңестік дәуірде өткізілген халық санағы бойынша бұрмаланып халықтардың саны айқындалмай бірде 100 десе, бірде 200 деп көрсетілді.

Ресей халықтарының тілдік ерекшеліктері де соңғы жылдарға дейін айқындалмай бұрмаланып келді. Тек соңғы 5 жылда ғана Ресейде тұрушы ұлттар саны нақтыланып, 1989 ж. санақ қорытындысы бойынша ғана біртабан шындыққа қол жеткізді.

Ресейдегі 1989 ж. соңғы санақ қортындысы мынаны көрсетті:

I. Индоевропалық туыстық

1.1. **Славяндық топтарға:**

Орыстар, Белорустар, Чехтар, Словакиялықтар, Украиндықтар, Поляктар, Сербтер, Болғарлар.

2. Балтықтық (литвалық) тобына кіретіндер: Литвалықтар, Латыштар

3. Герман тобына кіретіндер: Немістер, шведтер, европалық еврейлер.

4. Роман тобына кіретіндер: Молдавандар, румындар.

5. Грек тобына кіретіндер: гректер

6. Иран тобына кіретіндер: тәжіктер, курдтар, голыштар, парсылар, ассириялықтар, белтжуктер, осетиндер, таттар (таулық еврейлер).

7. **Индиялық топқа кіретіндер:** Сығандар

8. **Армяндық топқа кіретіндер:** армяндар

II. Оралдық туыстық топтарға

1. **Фин тобына кіретіндер:** финдер, эстондар, карелдер, коми-пирмалықтар, удмурттар, марилар, венгрлер, самилар, венсылар, мордвалықтар.

2. **Угорлық топқа кіретіндер:** хансылар, мансылар.

3. **Самодилік топқа кіретіндер:** нанцылар, энцылар, сельдуктар, нграсандықтар.

III. Алтай туыстылар:

3.1. Түріктік тілдік топтар: булгарлық топшалар: чуваштар.

3.2. Оғыздық топшаларға: түркімендер, әзербайжандар.

3.3. Қыпшақтық топтарға: татарлар (қырым, поволжеліктер), башқұрлар, қарақалпақтар, қырымшақтар (қырым еврейлері), гагауыздар, түріктер (месхетиндіктер), қазақтар, қарайымдар.

3.4. Қарлұқтық топшаларға: өзбектер.

3.5. Ұйғыр топшаларына: ұйғырлар, тувалықтар, қырғыздар, домандықтар, якуттер, тофалар, алтайлықтар, хакастар.

4.2. Моңғолдық тілдік топтағылар: буряттар, қалмықтар.

4.3. Тунгус-маньчжурлық топтағылар: эвенкілер, шорлар, эвендер, ульчылар, ороцтар, негидалдықтар, долгандар, нанайцылар, орохилер, удэгейлер.

IV. Кавказдық туыстық (семьялық) топтар:

1. **Картвельдік топтар:** грузиндер (аджарларды қоса есептегенде).

2. **Адыгей-Абхаздық топтағылар;** абхаздықтар, черкестер, абазиндер, адыгейлер, кабардиндер, шапсугтер.

3. **Нахтық топтағылар:** шешендер, ингуштер, ахиндік шешендер, (абхазцылар).

4. **Дағыстандық топтағылар:** Аварлар, цахурлар, удиндер, табасарлар, даргиндер, лезгиндер, лактар, агулдар, рутулықтар (оларға 30-ға тарта халық кіреді).

5. **Түріктік топтарға:** қарашайлар, ноғайлар, құмықтар, балқарлар.

V. Чукотка-камчаттық (семья) туыстық топтар: чукчалар, ительмендіктер, коряктар.

VI. Эскимостық-алеуттық туыстық топ: эскимостар, алеуттар

VII. Қытайлық-тибеттік (семьялық) туыстық топ: қытайлар, дунгандар.

VIII. Юкагирлар; IX. Нихвилер; X. Кеттер; XI. Жапондар; XII. Айнілер; XIII. Корейлер.

Ресей халықтарының ұлттық құрамы жөніндегі материал соңғы рет 1994 ж. әдебиетердегі анықтамалықтар бойынша берілді. Бірақ онда бүкіл халық санағының 1989 ж. мәліметі пайдаланылды. Оны *6-кестеден* көруге болады.

6-кесте

Ресей халықтарының сандық көрсеткіші

халықтар	Сандық көрсеткіші мың адам	халықтар	Сандық көрсеткіші мың адам
Бүкіл Ресей халықтары	147, 021, 829	Түрікмендер	39739
Оның ішінде:		Тәжіктер	38208
Орыстар	119, 865, 949	Ненцылар	34190
Татарлар	5522, 096	Абазиндер	32983
Украиндықтар	4362, 862	Болғарлар	32785
Чуваштар	1773645	Эвенкілер	29901
Башқұрлар	1,345,273	Хансылар	22283
Белорустар	1, 206,222	Қырым татарлары	21275
Мордвалар	1,072,939	Рутульдар	19503
Шешендер	898,999	Таттар	19420
Немістер	842,295	Агулар	17728
Удмурттар	714,833	Эвенкілер	17055
Марилер	643 698	Шорлар	15745
Қазақтар	635865	Чукчалар	15107
Аварлар	544016	Вепсылар	12142
Еврейлер	536848	Нанайлар	11883
Армяндар	532390	Таулық еврейлер	11282
Буряттар	417425	Гагауыздар	10051
Осетиндер	402275	Месхетин түріктері	9890
Кабардиндер	386055	Ассирилер	9622
Якуттар	380242	Коряктар	8942
Даргиналықтар	353348	Мансилар	8279
Комилер	336309	Абхаздар	7239
Әзербайжандар	335889	Долгандар	6585
Құмықтар	277163	Цахурлар	6493

Лезгиндер	257270	Қаракалпақтар	6155
Ингуштер	215068	Румындар	5996
Тувальқтар	206160	Венгрлер	5742
Молдавандар	172671	Қытайлар	5197
Қалмақтар	165821	Курдтар	4724
Сығандар	152939	Нихилар	4631
Қарашайлар	150332	Чехтар	4375
Коми-пермяқтар	147269	Сельжуктар	3565
Грузиндер	130688	Ульчилер	3173
Өзбектер	126899	Арабтар	2704
Карелдер	12492	Ұйғырлар	2577
Адыгейліктер	122908	Парсылар	2572
Корейстер	107051	Ительмендер	2439
Лактар	106245	Вьетнамдар	2142
Поляқтар	94594	Халха-монғолдар	2117
Табасарлар	93587	Испандықтар	2054
Гректер	91699	Удэгейлер	1902
Хакастар	78500	Саамдар	1835
Балқарлар	78341	Эскимостар	1835
Ноғайлар	73703	Сербтер	1530
Литвальқтар	70427	Кубальқтар	1566
Алтайлықтар	69409	Еврейлер Орта Азия	1407
Черкестер	50764	Чуваштар	1384
Финдер	47102	Нганидтер	1262
Латыштар	46829	Грузин еврейлері	1172
Эстондықтар	46390	Юкагирлер	1112
Қырғыздар	41734	Кеттер	1084

Ескерту: этностардың кестеде көрсетілген мәліметтерге 1 мың көлеміндегі адам саны енді.

Бұл статистикалық көрсеткіште этностар санының шартты көрсеткіші алынды. Себебі 11 жылда адам саны көп өзгеріске ұшырады. Ол бір елден екінші елге халықтың көшіп қонуымен байланысты болды. Сонымен бірге славян, угро-фин халықтарында бала туудың азаюы, ал Кавказ халықтарында көбеюі себеп болды. Жалпы мұсылман елдерінде баланың туудың, христиан елдеріне қарағанда көп болуы заңды құбылыс. Ал Солтүстік және Қиыр Шығыс елдерінде баланың дүниеге келуі өте баяу. Оның

айқын айғағы ретінде юкагирлардың санының азайып кетуі нақты көрсеткіш. Мәселен, олардың жалпы саны 1926 ж. 2000 адам болса, 1989 ж. санақта ол көрсеткіш 800-ге түскен. Ал олардың 100-дейі ғана ана тілінде сөйлей алады. 1989 ж. санақ мәліметі бойынша юкагирлардың балалары тек орысша сөйлейді.

Саян өлкесінің қақ ортасында турушы тофарлар жер бетінен құрып кете жаздаған. Бүгінде олардың 500-дейі ғана өмір сүреді. Олар ана тілдерін сақтай алмаған. Жастар кейбір тұрмыстық қолданудағы аздаған сөздерді ғана тілде қолданады. Аңыз, ертегілерді тофылар бір-біріне тек орыс тілі арқылы жеткізеді.

Осындай жағдайды конандарлық әулеттер де бастан кешірген. Кеңестік кезде Алеуттердің тілдік екі диалектісі бірігіп кейін мүлде жоғалып тынды. Сөйтіп жергілікті халықтар бір-бірімен бірыңғай орыс тілінде түсінетін болды.

Бүгінде Сібірдегі ең үлкен баспа – Магадан баспасы кітаптарын коряк, чукот, эвенкі тілдерінде шығарады. Бірақ осы елдердің атақты жазушылары: Чукчаның жазушысы – Ю. Рыхтэу, Нивх, В. Санги, мансилік Ю. Шестаков өз шығармаларын орыс тілінде ғана жазады. Кейін оны өздері ана тіліне аударды.

1989 ж. бастап бұл өңірден жүздеген мың немістер мен еврейлер өз тұрақтарын тастап Ресейге көшіп кетті. Эмигранттар арасында эзербайжандық, армяндық, грузиндік осетиндер және орыстар бар. Олар Орта Азия, Закавказье елдері мен Қазақстаннан көшіп келгендер.

Халықтардың жаппай қоныс аударуы жергілікті халықтың психикасына әсер етпей қойған емес. Б. Т. Лихачев өзінің «Философиялық тәрбие» атты еңбегінде халықтардың жаппай сапырылысуын «экологиялық таза ауаның бұзылуы және оның кері әсері» деп қарады. Ол осы еңбегінде терминдік сөздерді ұсына келіп, адамның рухани жанын, жеке бөліп алып қарайтын психикалық үдеріс емес. Ол сөлсіз материалдық-идеялық механизммен тікелей байланысты. Адамның жаны сапалық жағынан (жаңа) өзіндік жеке материалдық-идеялық құбылыс. Ол ішкі органикалық үдерістің өзара әрекеттесуіне негізделген биологиялық тұтас құбылыс, организмнің биологиялық этногенетикалық бірлігі, оның сыртқы психологиялық, энергетикалық және физикалық эмоционалдық-психикалық жағдайына бейімделе тіршілік ететін күрделі құбылыс. Бүгінде адамның жаны – оның физикалық, энергетикалық саналы және санасыз психофизиологиялық және рухани күшіне негізделген»

дейді. Б. Т. Лихачевтің сөзімен айтсақ, тірі организм бойындағы күштердің сыртқа шығуына мүмкіндік туғызатын, ішкі және сыртқы күштердің бірлігінде әрекет етуші индивидтік ерекшелік бар. Бұл бірлік адамның іс-әрекетінің, қасиет қабілетінің сыртқа шығуына абсолюттік жағдай туғызатын, сөйтіп жеке бастық қабілет пен қасиеттің айқын көрініс табуына мүмкіндік туғызатын феномендік құбылыс.

Экологиялық таза ауада тіршілік ету – дені сау адамға тән құбылыс. Ол үшін экологиялық әлеуметтік таза орта қажет. Осыдан кейін адамның өзі тіршілік ететін туған ортасының жаратылысын зерттеу қажеттігі туындайды. Ал ол туған ортаның жаратылысын зерттеп білуге итермелейді. Ол үшін адамға туған жердің тарихын, әдебиетін, ұлттық мәдениеті мен тұрмысын, діни әдет-ғұрып дәстүрлерін зерттеп білу қажет. Себебі ол сол ортаның экологиялық аура тазалығын, рухани тазалығын қажет етеді. Ал экологиялық тазалық этностық аура тазалығымен тікелей байланыста және ол міндетті түрде бір-бірімен рухани бірлікте тіршілік етеді. Сонымен бірге сол жерде тіршілік етуші басқа халықтардың этномәдениетінің бірге дамып қалыптасуына әсер ететін негізгі фактор.

Ал адамдарға кері әсер ететін псевдоаура туғызатын құбылыстар, бүгінгі өркениеттің дамуына да кері әсер етеді. Ол экоаураға қысым туғызып, адамдардың дұрыс ойлап, дұрыс әрекет етуіне кедергі туғызады, сөйтіп рухани және әлеуметтік-материалдық өмірін қиындатады және құндылық атаулыға басқаша көзбен қарауға бейімдейді. Ол көпшілік балалардың дүниетану көзқарасына өзгеріс туғызып, жергілікті ұлт мәдениеті мен әлемдік мәдениет жөніндегі ұғымдарын тоздырып, биосаясаттандырады. Сөйтіп олардың өмірге коммерциялық көзбен қарауын тудырады.

Б. Т. Лихачевтің пікірінше, адамдардың экоауралық моральдық көзқарастары мүлде өзгеріп күйреуге ұшыратады, ал ол қоғамда ұлтаралық араздықты туғызады, тіпті қоғамдық-саяси өзгеріске әкеліп соғуы мүмкін. Ондай теріс ой-пікірлердің, психологиялық жаралардың асқынуы ғажап емес. Ол адамдардың өз тамырынан ондаған жылдар бойына ажырауынан, рухани жетімсіреуден пайда болатын құбылыс.

Мәселен, репрессияға ұшыраған халықтар өзінің ұлттық тілін, мәдениетін, ұлттық ережелерін жоғалтты. Мысалы, ингуштер шоғырланған жерлерде ұлттық театры жоқ, ана тілінде арнаулы орта және жоғары оқу орындары жұмыс істемейді, өндіріс орында-

рында бұл ұлт өкілдері жоққа таяу. Халықтың 70% жұмыс орнымен қамтамасыз етілмеген. Сондықтан жер жүзін «шабашник» болып кезіп кеткен. Осының бәрі халықтардың теңдігіне нұқсан келтіретін, көзге айқын көрінетін құбылыс.

4.1.1 Халықтарды қайта қоныстандыру және әлемдік миграциялық құбылыс

Индоевропалық туыстық (семья)

Индоевропалық семьяның құрамына енетін славян тобының ішіндегі ең саны көп халық орыстар. Орыстар Ресей халықтарының ішіндегі ең көп халық және олар жер көлемі жағынан ең үлкен территорияға ие болғандар. Орыс этносының құрылымы жергілікті бүкіл угор халқын құрайды да, Мещерлік Сібір ойпатын содан Киевтік орыс даласын түгел қамтиды.

Ол Вяржалық (нормандық) жоғарғы қоғамдық ортаны қамтып, нормандық семьялық топты құрайды.

Бұл жана династиялы Рюрикович династиясындағы бүкіл славян мәдениетінің «ұлы орыс» дәуірін қамтитын кезең. Кезінде орыс территориясының Солтүстік Ақ теңіз бен Баренц теңізінің жағалауынан Тынық мұхитқа дейінгі аралықты Кавказ тауының етегіне дейінгі жерді алып жатты. Сөйтіп, орыстар басқа халықтар территориясына түгел дерлік иелік етті. Ол халықтарды өзінің переселендік қозғалысына айналдырды.

Таяу уақыт ішінде ресми ғылым жүйесі бойынша орыс халқы Ресейдегі ең жас этнос болып саналды. Ал оның тарихы, көбірек зерттелген, тарихи жазбалармен, археологиялық материалдармен, антропологиялық білім ретінде бекітілген болатын.

Ал бүгінде оны шындықпен адал мойындауға тура келеді. Себебі Кеңестік дәуір кезінде көптеген бағыт бойынша идеологиялық ұстанымдарды басшылыққа алуға тура келді. Бұл «тарихтың құрсауынан шығуға ұмтылыс жасауға мүмкіндік бермей, «ұлтшылдық» деп бағаланып келді немесе ғылыми тұжырым емес деген қорытынды шығарылды.

XIX ғ. ашқан жаңалықтың, әсіресе, XX ғасырдағы адамзат баласының мәдени дамуын біз бүгінде алғашқы заман мәдениетінің сәбилік шағы деп бағалап, қателіктерге ұшырап келдік. Бүгінде осы

тарихи шындықтан ауытқушыларға өзгеріс жасауға, әсіресе, орыс халқының мәдени өмірінің қалыптасуына басқаша көзбен қарауға, жәйі келсе С. Айвазянның «Ресей тарихына армяндық көзбен қарау» атты 1997 ж. Москвада шыққан еңбегіне ғылыми жаңа гипотеза деп қарауға тура келіп отыр.

Лчашок кешенінің археологиялық жаңалығына сүйене отырып, Севан көлінің жалаңаш түбіне қарасақ орыс тілі мен Индияның «Вед» тіліндегі ұқсастықты байқауға болады. Онда Сурен Айвазян өте өткір жаңалық ашқанға ұқсайды. Ондағы жасырын сыр Индияның оңтүстік-батысында біздің жыл санау дәуірімізден бұрынғы II ғ. басындағы алғашқы I мыңжылдығында орыстардың Арарат ауданы аймағында өмір сүруі баяндалады. Оған мысал ретінде сол кездегі кейбір орыс сөздерінің «Ригвед» тіліне ұқсастығын байқауға болады.

Веда – білімге құштарлық Агни – огонь (от)

Бхата – бог, (құдай) Яга – ягненок (коза)

Небхаса – небеса (аспан) ваю – взять, развивать и др.

Плавикас – плавец (малтушы)

Бұл ұқсастықты дәлелдеуді қажет етпейтін тек түсініктемені қажет ететін факт. Бірақ тарихшылар бұл ұқсастыққа мән бермей келді. Ол тек лингвистикалық түрдегі ұқсастық болып қала берді. Арицылар материалдық мәдениетке (бұл байланыстылыққа) жете мән бермей келді. Ал ол арилердің құпиясын ашуға кілт болатыны сөзсіз.

Көптеген көне мәдениетті зерттеушілер (Ж. М. Морган, И. Тейлер, Г. В. Чайлд, С. К. Дикшит, т.б.) айқындағандай, Арилардың Отаны бүгінгі армян тауларының қойнауынан көрініс табуда. Ал ол олардың көне мәдени байлықтарынан хабар беретін археологиялық шындық болып саналады. Арилер мәдениетінің інжу-маржаны – Вед тіліндегі «Ригведтер», «Сельведтер», «Яджурведтер», т.б. көне мәдениеттер көрінісі болып саналады. Көне жазуды зерттеушілер арилықтар мен көне орыс мәдениетінің ұқсастығы бар деп қарайды.

Пластикалық медицинаның шебері профессор Аджагарян ячиндік көне тұрғындардың бейнелік кешешін (ол Сиван көлінің түбінен табылған) көрсеткендей, «ертеде сол жерде проторустар да, армяндар да бірге тұрып, бірге өмір сүрген» дейді.

Көне бейіттерге қойылған тарихи ескерткіштер: дөңгелектер, әшекейлер, символдық белгілер, құралдар, белдіктер астрономиялық экспонаттар толығымен біздің жыл санауымызға

дейінгі 2 мыңыншы жылдықтың орта кезіндегі тарихи мұра екенін дәлелдейді. Ол жөнінде 1929 ж. В. В. Бунак, т.б. археолог-антропологтар көне темір дәуірінің көрсеткіші деп дәлелдеген болатын. Бұл гипотезалық болжамды Лчашендік мәдени кешеннің материалдары толық растайды. Көне орыс мәдениеті көне индоевропалық этномәдениеттің көрінісі екенін дәлелдесе керек. Олар біздің жыл санау дәуірімізден бұрынғы III-II ғасырлардағы Армян тауларындағы, Оңтүстік Кавказдағы, Дон, Кубань бойындағы мәдени мұралар. Олар сол замандағы Египет, Персия, Индия мәдениеті мен орыс, славян, скиф, алан, сармат мәдениеттері бірлігінің көрінісі болып саналады.

Закавказияда біздің жыл санау дәуірімізден бұрынғы XII ғ. болған жер сілкінісі Севан көлінің пайда болуын туғызды. Көл маңындағыларды сол жерді тастап кетуіне мәжбүр етті. Жер сілкінісінен қорыққан халық Кур өзенін жағалап Кур даласына Солтүстік Кавказға қоныстануға мәжбүр болды. Осы жерде скифтер, массагеттерді, сарматтарды Армян тауының етегіне әкеп тықты. Біздің жыл санау дәуірімізден бұрынғы XII-XI ғғ. олардың жергілікті халыққа ықпалы күшейіп, орыс патшасы атанды. Арарат тауы мен Ван көлі аралығында Ереванның солтүстігінде (бүгінгі Абовлен қаласы маңында) Русинэ атты қала пайда болды. Осы қала кейін Жерорта теңізі жағасындағы Русинэ қаласы атанды. Бүгінде бүкіл армян жерінде Арменияда әйелдердің аты Рузан деп аталады.

Біздің жыл санау дәуірімізден бұрынғы II мыңыншы жылдықта Арменияның теңіз жағалауын Еуропалықтар жайлап, Дон, Кубань, Днепр, Волга бойларына бұрынғы Армянның таулық мәдениетін таратып әкетті. Сол мәдениет Арменияның тау етегіндегі бүкіл Еуропалық жұртқа жайылды.

Соңғы ортағасырда, жазба деректерде баяндалғандай бүкіл Шығыс Еуропалық жазықтық бойын фин-угор халқы мекендеді. Тегі осы өлкеде фин, кейініректе иран көне түркі тілді халықтардың тілі өркен жайды. Москва деген сөз көне фин тілінде «қара су» деген мағына беретін. XX ғ. 80-ші жылдарында Москва университетінің профессоры Н.Ю.Зорграф бірінші болып «Владимировка, Ярославль, Кострома губернияларында тұратын халықтардың бетбейнесінде фин-угорлық белгілер айқын байқалады» дейді.

Бұл ежелгі орыс бейнесінің осы өңірге тән басқа ешбір халықтың генефондысына мүлдем үйлеспейтін өзіндік типі екендігін дәлелдейді.

4.2 Бүгінгі орыс этносының қалыптасуы

Бүгінгі орыс этносының қалыптасу кезеңі XIV-XV ғғ. қамтиды. Оның алғашқы кезеңі IX-XIII ғғ. басталды. Орыс этносы монғол-татар езгісіне қарсы күрес кезінен басталып, орыстың орталық мемлекетінің орнауын қамтиды. Алайда ол үдеріс ертедегі орыс халқының территориясында өтті. Ол дәуір шамамен XIV-XV ғғ. Польша мен Литвалықтарды Украина этносының жаулап алу кезеңіне дөп келеді. Осы кезде ертедегі орыс халқының бір тобы Беларусь этносы өмірге келді.

«Орыс» сөзі халық атымен байланысты пайда болды. Осы кезде «орыс жері» деген ұғым қоса пайда болды. Жазба мәдениетті өмірге әкелген «орыс жері» сөзінің пайда болуы «Игорь полкі туралы сөз» атты еңбекпен бірге XII ғ. өмірге келді. Бірақ ол сөздің өмірде қолданысқа енуі ол дәуірден де ертерек, князь Олегтің Византияны жаулап алуымен байланысты 911 ж. басталды. Кейбір орыс зерттеушілерінің айтуынша «орыс» сөзі Днепрдің орта ағысындағы жерлерді мекендеушілердің тілінде пайда болып, біртіндеп бүкіл Шығыс Еуропалық далаға жайылды. Орыстардың жазба мәдени мұраларында скандинавиялықтардың «Варияга» жырында «русь» сөзі кездеседі. «Россия» сөзі ең алғашқы «орыс» княздігімен байланысты IX ғ. бірінші жартысында өмірге еніп нормандықтардың «варягтар» деп атауы бойынша тілдік түсінікке енді» дейді В. О. Ключевский. Оның айтуы бойынша «орыс» сөзі осы княздік территориясына бірдей жайылған. Орыс жерінде тұрушыларды «орыс адамдары» деп атаған.

Солтүстік Кавказ жеріне орыстардың жаппай қоныстануы XVIII ғ. екінші жартысында басталды. Бірақ X ғ. өзінде орыс селосы Тмутаракан өлкесіне орналасып, кең жайлай бастаған болатын.

Орыстардың жаппай қоныстануы өткен ғасырлардан-ақ басталып, кейін XII ғ. аяғында бүкіл Сібірді жайлаған еді. Оның аяғы XX ғ. басында Сібірге Кеңес үкіметінің орнауымен байланысты өрбіді. Тек соңғы 1988-1997 ж.ж. аралығында Сібірден Ресейге қайта 1 млн. орыстар көшіп келді.

Казактар – орыс және басқа халықтар арасына кеңінен орналасқан ерекше этностық сословиялар. 1917 ж. аяғында II казачи әскери күштері пайда болды. Олардың төрт полкі кейін Солтүстік Кавказдың, Дон, Кубань, Терек, Астарахан өлкесін жайлады. Дон, Астрахан, Қазан полктерінің көпшілігінде комиляр, ноғайлар,

құмықтар, армяндар болды. Казактардың көпшілігі орыс тілінде сөйледі. Православия дінін уағыздады. Сондай-ақ Жайық, Амур жағалаулары мен Сібірді, Забайкалье мен Приморье өлкесін жайлады.

«Казактар» деген сөздің этнонимі анық айқындалмаған ұғым. Түркі тілінде «казак» – еркін жүруші, ешкімге бағынбаған адамдар ұғымын білдіреді. XIV-XV ғғ. оларды «варяги» немесе орыс, Литва, Польша, Ноғай ордасы далаларында тоғай арасында өз еркімен топталып жүріп халықты тонаушы «шайкалар» деп атаған. Олардың белгілі тұрақты мекен-жайы болмаған. Казачество әскерлерінің көпшілігі Дон бойын, Теректіні мекен еткен. Олар мөлшермен XVI ғ. орта шенінде құрылған. Волга бойы казактарының құрылуы да мөлшермен XVI ғ. орта тұсын қамтиды. Дон казактарының қоныстануы Дон бойындағы черкестер мен Цимляндар станциясын құрайды. XVII ғ. орта шенінде Дон бойына түгел дерлік казактар қоныстанды. Олардың ішін әр елден қуылған қылмыскерлер паналанды. Осы елден қашқан қарақшылар бірігіп Хопо, Медведовка, Бузулук және Дон бойын сағалады. Бұларды жалпы Дон казактары деп атады.

XVI ғ. Каспидің Солтүстік-батысын еркін жайлаған казактар бүкіл орыс даласына біртіндеп жайылып кетті.

1567 ж. Сунуке өзенінің бойына орыс аралы орналасты. 1588-1589 ж.ж. Терек қалашығы орнап ол дондық казачествоның орталығына айналды.

1567 ж. Червения, ал 1569 ж. Шедринская казачестволық орталықтары құрылды.

1577 ж. Терек казачествосы орыс патшасына ант беріп, орыс казачествосының әскери құрылымы ретінде заңдастырылды.

XVI ғ. екінші жартысында Дон бойын жағалай отырып, казактар Волга-Каспий су жолына қожайындық етті. Сөйтіп, олар бүкіл орыс патшасының Поволжье, Каспий аймағына үстемдік жүргізуші өкілетті органына айналды. Осы кезде Солтүстік Кавказ-Дон-Каспий өлкесінде казачество толық үстемдік етті. Оларды Гребендік казактар немесе Дон казактары деп атады. 1708-1709 ж.ж. Кубань бойының казактары К.Булавиннің басшылығымен қызмет етті. Олар осы өлкедегі феодализмге қарсы күрес жүргізді. Оларды Кубань казачествосының әскерлері деп атады. 1722 ж. Астархан казачествосы пайда болды. Олар I Петрдің бұйрығымен бүкіл Поволжье бойына иелік етіп, Закавказье бойын басып-жаншып ұстады. Кейін олар

Емельян Пугачев, Салават Юлаев, Шамиль көтерілістерін күшпен басып патшаға адал қызмет етті. 1777 ж. Азов-Маздок линиясы бойынша ұзындығы 2000 шақырым Дон-Каспий арасында әскери линия салынды. II Екатерина Кубань Запорожье арасындағы аймаққа елді қоныстандырды. 1860 ж. Кавказ әскери линиясы салына бастады. 1832 ж. Ставрополь өлкесі Терек (көпшілігі орыстар) Кубань (көпшілігі украиндар) өлкелері болып бөлінді.

Қашқындар есебінен, әсіресе, әртүрлі сословиядағы адамдармен толықтырылған казак общинасы құрылды. Бұл кезде өлкеде аштық пен экономикалық дағдарыс жайлаған еді.

Казактардан құрылған территорияны қорғаушы Ресейлік шекара күзетшілері болды. Олардың Отанға берілгендігі соншалық сол маңдағы Арменияның қай-қайсысынан да артық берік тәртіпке бағынған еді. Казактардың ерлігі жөнінде аңыздар Кавказ, Болгария, Сібір тіпті Батыс Еуропа бойына жайылды. 1812 ж. Дон казактары орыс әскерінің құрамында Париж көшелеріне дейінгі ұрыстарда ерекше көзге түсті.

Алайда казачествоның өмірі аянышты жағдайда аяқталды. Азамат соғысы жылдарында жүз мыңдаған казактар соғыс даласында қырылды, тірі қалғандары шет елдерге қашты. Олардың көпшілігі Батыс Еуропаны, Американы, Аргентинаны мекендеді. Орыс өліктері Белград, Прага, Париж бейіттеріне жерленді. Ресейде қалған казактардың 1917 ж. жағдайы да аса қайғылы хал кешті. 1919 ж. 24 қаңтарда Ресей орталық партия комитетінің оргбюро мәжілісі отырысында Я. М. Свердловтың басшылығымен казактар туралы циркуляр хат қабылданды.

Бұл репрессия бойынша Казачий станицалардың халық санын 30-50% дейін кемітті. Жалпы саны 2 млн. казактар қырылды. Қала берді 1936 ж. дейін казактарды армия қатарына алмады. Социологиялық зерттеулер бойынша 1992 ж. казачество Ростов облысы бойынша жалпы халықтың 28% ғана құрады.

4.2.3. Украиндықтар қазіргі территориясына таяу арада ғана ие болды. Кубань өлкесіне украиндықтар 30 жылдардың ортасында ғана қоныс аударды. Краснодар өлкесіндегі мектептердің жартысынан көбі сабақты украин тілінде өткізді. XIX ғ. аяғында украиндықтардың бір тобы Приморье бойы мен Амур жағалауларына орналасты. Украиндықтарды (175 мың) Кеңес дәуірінде Сібірге зорлап көшірді. Сондай-ақ Батыс Украинадағы Польша пандары езгісінен 1939 ж. құтқарып, Ресейге жер аударды. Бүгінде Ресейде 1463 мың украиндықтар тұрып жатыр.

Осындай қуғынға белорустар да ұшырады. 1939 ж. дейін Гроднен, Брест облыстарының тұрғындарының көпшілігі «кулак» ретінде тәркіленіп шығысқа қарай жер аударылды. Алайда, басқа халықтарға карағанда белорустар да, украиндықтар да Ресейден тыс жерлерде жиі қоныстанған аудандарды иемденді. Сондықтан олар онда мемлекеттік бөлектену түгілі мәдени автономия құруды да талап ете алмады.

Калининград облысындағы славян халықтары ерекше жағдайда тұрып жатты. Олар 1946 ж. Ұлы Отан соғысынан кейін бұрынғы Шығыс Пруссияда пайда болды. Пруссиялықтар – ертедегі Литвалық тайпалардан пайда болғандар. Бірақ Отан соғысынан кейін Литваның үкіметі оларды өз құрамына алудан бас тартты. Себебі пруссиялықтар ол жерде мүлде қалмаған еді. Олар әлденеше ғасыр немістермен қан араласып кеткен болатын. Кеңес үкіметінің қаулысы бойынша немістерден босатылған жерлерге (немістер Пруссиядан Германияға көшіп кеткендіктен) орыстар мен украиндықтарды жұмыс күші ретінде орналастырған болатын. 1989 ж. халық санағының қорытындысы бойынша Калининград облысы халқының 78,7% орыстар, 8,4% белорустар, 7,20% украиндықтар еді.

Поляк, чех, болгар халықтарының көпшілігі Москва, Петербург, Краснодар өлкесі мен Ростов облысында тұрып жатыр. Ресейдің бұл қалаларына басқа ұлт өкілдерінің шоғырлануы түсінікті еді. Себебі Москва, Петербург Ресейдің мәдени орталығы болып саналса, ал Ресейдің оңтүстік аймағы әсіресе Кубань бойы қаратопырақты дала. Ол жерде картоп, жеміс-жидек мол шығады. Болғарлар қаратопырақты далада ежелден егін егіп күн көрген. Сондықтан да болгарлар Кубань даласы мен Авоз теңізі жағалауларына XVIII ғ. бастап қоныстанып мұсылман түріктердің қуғынынан қашып құтылған еді.

Ал поляктар оңтүстікке XX ғ. басында келіп орналасты. Бірінші дүниежүзілік империалистік соғыс кезінде Польшаның екі университеті (Варшава университеті мен Политехникалық институты) Ресейдің оңтүстігіне Дон бойына орналасқан болатын. Польшаның общинасының үлкен бөлігі Новочеркасск, Ростов және Таганрог бойына орналасқан еді. 1939 ж. Батыс Украина мен Батыс Белоруссиядан 389 мың поляктар зорлап көшіріген болатын. Олар біраз уақыт Коми АССР-де, Сібірде, Қиыр Шығысқа, Қазақстанға орналасып, кейін Дон бойына қоныс аударуға мүмкіндік алды.

Бүгінгі Ресейде 95 мың поляктар тұрып жатыр. Сондай-ақ 3,800 мың поляк АҚШ-та, олардың 935 мыңы Канадада, 120 мыңдайы Бразилия мен Аргентинада.

1918 ж. немістер Брест бітімін бұзып, бүкіл Украинаны басып алып орталығын Таганрог қаласы жасады. Осы Украинаның революцияшыл үкіметімен бірге Чехтар мен словактардың бірыңғай ойлаушылары қоса келді. Олардың уақытша орталығы Таганрог болды. Таганрогта олардың «Бостандық» атты газеті чех тілінде шығып тұрды. Таганрогтағы Орыс-Балтық машина құралдары зауытында 1918 ж. 1700 чехтар мен словактар жұмыс істеді. 50 мың халқы бар қалаға ол аз емес еді. Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде Сібірде жүз мыңдаған чехтар мен словактар еңбек етті.

Литовск тобына жататын Индоеуропа халықтарының саны көп емес. Солардың ішінде Ресей халықтары арасында немістер мен еврейлер ерекше орын алады.

Неміс отаршылары Ресейде XVIII ғ. аяғы мен XIX ғ. басынан белгілі. Олар 1764 ж. Волганың бойынан Саратовтың оң жағынан орын алды. II Екатерина оларды Қара теңіз жағалауына жеңілдік беру арқылы орналастырды. XIX ғ. басында Таврия өлкесінде 150-дей неміс селосы бой көтерді. Кейін Закавказье өлкесінен де көрініс тапты. Немістер орыс мемлекетінің қанатын кең жаюына мүмкіндік туғызды. Алғашқы неміс отаршыларына ауыл шаруашылығын өндіруге қолайлы эксперименттік жағдай туғызды.

1871 ж. 4 маусымда II Александр патша, қоғамдық құрылысты өркендетудің ережесін енгізді. Ол заң бойынша Ресей немістері шаруа қожалығының негізі болып саналды.

XIX ғ. 70 жылдарынан бастап 1914 ж. дейінгі аралықта Дон облысы бойынша неміс халқының бір бөлігі ретінде, отарлаушылардың үрімбұтағы ретінде көзге түсті. Алғаш Дон бойын отарлаушылар ретінде немістердің шаруашылықты басқаруы ерекше тиянақтылықпен көзге түсті. Ол жөнінде этнографграф Б. В. Лунин ерекше атап өтеді. Осы өлкедегі бірнеше жерлерді – Дон бойын ұқыптылықпен игерушілер болып саналады. Дон облысындағы шаруа қожалығын басқарушы Эссенхаузен Хопер округіндегі шаруа қожалығын ұқыптылықпен басқарушы ретінде көзге түсті. Сол XIX ғ. 60-жылдарында немістің 17 еркегі, 16 әйелі бүкіл Ресейдегі ауыл шаруашылығын үлгілі шаруашылық түріне айналдырды.

Дон бойына орналасқан неміс переселендері XIX ғ. 70-80 жылдарында ауыл шаруашылығының үлгілі түріне айналған алдыңғы

қатарлы шаруашылық болып саналды. 1914 ж. Дон бойының әскери құрамалары, әсіресе 123 неміс селолары ерекше көзге түскен шаруа қожалықтары болып саналды. Таганрог бойындағы мусскі отарлық шаруашылық Үлкен Харцыз өзені бойындағы ең шаруашылығы жинақы қожалық болып саналды. Олар малдың өнімді көп беретін тұқымын өсірді, ауыл шаруашылығын дамытудың жаңа технологиясын енгізді.

Немістердің ауыл шаруашылығын басқаруы бүкіл Поволжье бойына үлгі болды. Сондай үлгілі шаруашылық Саратов өңірінде де пайда болды. Бұл жерде ауыл шаруашылығымен қоса қалалық тұрмыс та өмірге еніп, салтқа айналды. Поволжье бойындағы Энгельс, Маркс қалалары тазалық пен мәдениеттің үлгісін көрсетіп үлгілі қала тұрмысын насихаттады. Сөйтіп бүкіл Поволжье бойына орналасқан 8000 отбасы немесе 104 отар бүкіл Ресейде шаруашылық басқарудың мәдениетті үлгісі болып саналды.

Бірақ Бірінші дүниежүзілік соғыс неміс халқына деген көзқарасты мүлде өзгертті. Бұл өңірде қоғамдық орындарда неміс тілін қолдануға тыйым салынды. Тіпті бір жерге 4 немістің басы қосылса сезікті күшейте бастады. Немістер қауіпсіздік комитетінің аңдуына, террорға ұшырады. Немістерді Троцкийдің бұйрығы бойынша тап ретінде құрту ісі қолға алынды. Ақыры немісті тап ретінде құртып тынды.

1918 ж. В. И. Лениннің декреті бойынша Поволжье бойына немістің еңбек колониясы құрылды. 1924 ж. ол колония Неміс автономиялық республикасы болып қайта құрылды. Поволжье бойындағы Неміс АССР-і өз бетімен өркендеген ұлт, мәдениеті бар республикаға айналды. Немістің ұлттық театры өркендеді. Өлкеде бес жоғары оқу орындары ашылды. Кітап басу орталығы ашылды. Неміс мектептері көптеп жұмыс істей бастады. 1927 ж. Неміс АССР-нан тыс Таганрогта т.б. Ресей қалаларында мұғалімдер курсы ашылды. Ол мектептер бала оқытумен қоса өлкедегі оқу-ағарту ісін түгелімен қолға алды.

1936 ж. 23 сәуірде КСРО Халық Комиссарлар Кеңесі мен ВКП(б) Орталық Комитеті Украина жерінен 15 мың неміс және поляк ұлт өкілдерін жер аудару туралы қаулы қабылдады. Бұл КСРО-дағы «этникалық тазалаудың» алғашқы бастамасы болып саналды.

Ұлы Отан соғысы жылдарында бүкіл неміс халқы (олар 350 мың болатын) қуғынға ұшырап, КСРО-ның еуропалық бөлігінен Азиялық бөлігіне көшірілді. Олар Сібірге, Оралға, Қазақстан мен

Қырғызстанға жер аударылды. Онда олар спецпереселендер ретінде жер аударылып, қатаң бақылауға алынды. Өте ауыр жұмыстарда қатаң бақылаумен жұмыс істеді. Немістің колониясы деген термин «жұмысшы колониясы» деп өзгертілді. Еңбек армиясында немістер тайгада ағаш кесуде немесе шахталарда қатаң бақылауда жұмыс істеді.

Немістер Солтүстік Кавказда, Астарахан-Кизляр линиясында темір жол салу ісімен айналысты.

1948 ж. переселендер туралы қатаң заң шығарып, немістерді мәңгілік ауыр жұмыста ұстау жөнінде үкімет қаулысы шыққан еді. Тек 1955 ж. Сталин өлгеннен кейін ғана ол заң өзгертіліп немістерге жеңілдік берілді.

Бүгінде немістер бүкіл Ресей бойына таралған. Олардың бір бөлігі Солтүстік Кавказда тіршілік етеді. 1989 ж. санақ бойынша немістердің 842 мыңы Ресейде тұрып жатыр. Соңғы 10 жылда олардың біразы өз отандары Германияға орын тепті.

Немістер діни сенімі жағынан әртүрлі топтарға: католиктерге, баптистер мен лютерандарға, адвенистер мен пятидесятниктерге бөлінеді.

4.2.4. Еврейлер мәселесі. Ресейдегі көтерілістен кейін Польша, Пруссия, Австрия мен Ресей арасы алшақтай түсті. Бұл елдер арасындағы дәстүр немесе өмір сүру немесе діни алшақтық Ресейге белгісіз болып көрінген емес. Тек олардың арасында Еврейлер мәселесі ғана келіссіздік туғызды.

Еврейлер (олардың алғашқы аты – Иейдим, ал алғашқы дінінде «идт», «Айд» деп аталады). Дүние жүзіндегі ең ескі, көне халық. Еврей деген сөз гректің «эдайс» ал ивриттердің «иври» деген сөзінен шыққан. Ол сөздің этникалық мәні библияда тұңғыш қолданылған. Абрамның арғы әкесіне қолданылған Евфрат өзенінің аты («иври» деген сөз «өзеннен өтуші») деген мағынаны білдіреді.

Бүгінде Ресейде 540 мың еврей тұрады. АҚШ-та 5,920 мың, ал Канадада 300 мың еврей тұрады.

Еврейлердің бәріне ортақ тіл иврит тілі. Сол тілде Верхиттың шақыруы (Танах) жазылған. Иврит Израил елінде еврейлер біздің жыл санау дәуірімізге дейінгі алғашқы сөйлеу тілі болып есептеледі. Кейін ол тіл қолданудан аластатылды. Бүгінгі күні израилдіктердің XIX ғ. ата-бабалары қолданған тіл.

Идиш – неміс еврейлерінің тілі. Ол Германияда X-XII ғғ. еврейлердің қолданысында болған. Содан идиш тілі біртіндеп та-

рап Ресейге келген. II Екатерина 1791 ж. «отырықшылықтың шегі» туралы бұйрығы бойынша еврейлердің осы өлкеде тұруын шектеген. Еврейлер Польша, Литва, Белорусия, Украинаның біраз облыстарында өмір сүрген. Ақыры XIX ғ. аяғында олардың мәдени өрісі мүлде тұрақтап, кеңі бастаған. Біртіндеп еврейлердің үстемдігі осы өлкеге кеңінен жайылған. Еврейлерден магистрлер, ғылым докторлары көптеп шыққан. Кейін – врачтар, аптекарьлар, фармацевтар көбейген. 1965 ж. бастап шеберлер, қолөнершілер, саудагерлер көптеп шыққан. Алайда еврейдің отбасы өлгеннен кейін олардың аттары айтылмай орыс болып жазылып кеткен. Кейін бірте-бірте еврейлерге жер өңдеуге немесе сатып алуға тыйым салынып, оларға қалалардан орын бермеген. Ресей қалаларына оқуға түсуге әр 100 адамнан 10 еврей ғана алынатын болған. Ал қалалардан сырт жерлерде 5 еврей ғана алынып, ал Москва, Петербургтерде 100 адамнан 3 адам ғана алынған. Еврейлерді қала басқарушылары етіп сайламаған. Қалалық Думаға да еврейлерді депутаттыққа сайламаған. Соған қарамастан министр Виттениң сөзіне қарағанда, революционерлер еврейлерден аса көп шыққан. Еврейлерге бостандық беру, сайлауға, сайлануға ерікті болу мәселесі әрқашанда көтеріліп отырған. Министр Плевев еврей қоғамына қарсы «еврейлер революцияға қатысқандығына тоқтатса, мен еврейлерге қысым жасауды тоқтатам» деп ашық жариялаған.

Орыс интеллигенциясы еврейлерге ашық қысым жасауға қарсы болған. Мәселен, 1873 ж. бүкіл Ресейдегі еврей училищелерін жабуға қарсы указ шыққан. Таганрогтағы ерлер гимназиясының директоры Н.Н.Порунов қалалық басқарма басшысына еврейлерді алмауға қарсылық білдіріп хат жазған. Ресейдегі интеллигенцияның көбі еврей ұлтынан еді. Мәселен еврейлер Синагоганың старостасы Г. Х. Фельдманның қызы Файна Кеңестік театр және кино өнерінің шебері КСРО халық әртісі Раневская болды.

Еврейлерді өлтіру саясаты Ресейдің масқара ісі болып саналды. II Алексей өлтірілгеннен кейін Ресейде еврейлерді жаппай қуғындау етек алды. Еврейлерге жасалған жаппай қырғын бүкіл Орталық Ресейді шарлап Киев, Одессаға дейін тарады. Патшаны өлтірген еврейлер деген аңыз таратылды. «Жидтерді өлтіру керек» деген ұран тазратылды. II Александрды өлтірген Н. Гриневский деген поляк болатын. Ол III Александрды жаппай тәртіпсіздікпен айыптады. Генерал В. Д. Новицкий өзінің естеліктерінде Киевтің генерал-губернаторы А. Р. Дрентельдің көмегімен жасалған қырғын деп тапты.

Осындай қырғындар 1883 ж. Кривой Рогта және Новомосковскіде, 1884 ж. Нижний Новгородта болды.

Мұндай қырғындар Орталық Ресейдің көп жерінде кісі өлтіру, дүкен тонау, адамдарды (әсіресе еврейлерді) өлтіру, жарымжан ету жаппай етек алды. Мысалы, Дондағы Ростовта 1891-92 жж. 20 мың еврейлер өлтірілді.

200-ден астам еврейлік қырғындар Ресейде 1905-1906 жж. арасында болды.

Еврейлерге қуғын жасауға Л. Н. Толстой, В. Г. Короленко, В. С. Соловьев, М. Горький, т.б. қайраткерлер қарсылық білдірді. Еврейлерді қуғындау ісіне бүкіл орыс интеллигенциясы, студент жастар, жұмысшылар қарсылық білдірді.

Азамат соғысы жылдары еврейлер қырғынына ұлттық кемсітушілік-геноцидтік идея қосылып кеңінен етек алды. 1 мың қырғыннан 700-дей еврей общинасы азап шекті. Тек Украинаның өзінде ғана 700 адам өлтірілді. Бұл қарақшылардың әрекетіне Петлеровцылар, Григорев қарақшылары, Булак-Бахович қарақшылары қосылып, бүкіл Деникин әскері ішінде кісі өлтіру етек алды. Сондықтан көптеген еврейлер қызылдар жағына шығып, Азамат соғысына қатысты.

Қазан төңкерісінің алды мен төңкерістен кейінгі кезеңде еврейлер өздерінің дәстүрлі кәсібінен ажырады. Еврейлер жөнінде осы тарихи шындықты қалпына келтіріп, қырғын саясатты жою үшін Кеңес үкіметі еврейлерге заңды бостандық берді. Еврейлерге ауыл шаруашылық жерлерінен жер бөлініп берілді. Азов құйылысынан еврейлерге арнайы жер беру туралы заң шықты. Сөйтіп, еврей еңбекшілеріне жер бөлу мәселесі көтерілді. 1926 ж. Саль округіне 500-дей қалалық округтен Маздокқа қоныс аудару қарастырылды. Бірақ ол жоспар жүзеге аспады. 1979 ж. Саль округінде небәрі екі-ақ еврей тұрған болса 1979 ж. 4 еврей тұрды.

Осыдан кейін Ресейдің жер бөлу комитеті еврейлерге қолайлы жер іздеп, оны Амур жағасынан тапты. Ол кезде Амур жағасында бір шаршы километр жерде 0,4 адам ғана тұратын. Еврейлердің Қиыр Шығысты игеруі 1928 ж. сәуірден басталды. Еврей халқын қоныстандыру жөніндегі комитет (КомЗем) профессор Б. Л. Бруктың басшылығымен жұмыс істеді. Ол кезде бұл өлкеде 19 ұлт өкілдері тіршілік ететін. Солардың ішіндегі ең көп ұлт корейлер болатын. Еврей автономиялық облысын құрудағы мақсат: бос игерілмей жатқан өлкені игеру еді. Бұл жерге Кеңестік еврейлермен

бірге Аргентинадағы, Литва, Германия, Уругвайдағы жерсіз еврейлер де көшіп келе бастады. 1934 ж. Бирибиджан ауданында 17 мың еврейлер тұрып жатты. Көлемі 36 мың шаршы шақырым Еврей автономиялық облысы құрылды.

Бүгінде Еврей автономиялық облысында небәрі 9 мың еврейлер тұрады. Бұл Еврей автономиялық облысы халқының 4% ғана құрайды. Облыстағы мәдени ошақ орталығы жоғалды. Еврейлердің драма театры жабылды. «Бирибиджан» әдеби альманахы жабылды. Иуди тілі оқу орындарында оқылмайтын болды. Еврей тілінің, мәдениетінің бұлағының мүсәпірлік өмір кешуіне мәдени сұраныстың аздығы әсер етті.

Әсіресе, Ұлы Отан соғысы жылдарында Ресейдің Батыс, Шығыс өңірлерінде еврейлерді геноцид ретінде құрту жаппай қолға алынды. Мәселен, Ростов қаласында тұрушы 17 мың халықтың 10 мыңдайын немістер атты, асты. Таганрогта 10 мың еврейдің 3 мыңы ғана тірі қалды. Тірі қалған көпшілік еврейлер Ташкент, Андижан, Алматы қалаларына жер аударылды.

4.2.5. Молдавандар – Роман тұқымындағы Ресейде тұрушы жалғыз халық. Олардың арғы ата-бабалары франк тайпалары деп аталған римдіктердің қалдықтары. Соңғы ғасырда молдавандар славяндармен араласты. (олардың тілінің 40% славяндықтардікі). Украинаға қарағанда Ресейдегі молдавандар бір жерге шоғырланып тұрған емес. Олар әр қалада топталып кездеседі. Олардың арасында туу кең өріс алған. Әсіресе, Кеңестік дәуір кезінде молдавандар жұмыс іздеп, бүкіл Ресейді шарлап кетті. Бүгінде Ресейде 172 мың молдавандар тұрады. Молдавандардың көбі сығандармен туыс келеді. Сондықтан оларды молдавандық сығандар деп те атайды. Молдавандардың діни сенімі – православиялық дін.

4.2.6. Гректік топтар. Бұл топтағы Ресей халықтары көпсанды халықтар. Бүгінде Ресейде 90 мыңдай гректер бар. 60 мыңдай гректер жер жүзіне тарап кеткен. Мәселен АҚШ-та 550 мың гректер өмір сүріп жатыр. Ал Канадада 155 мың гректер бар.

Гректер орыс жеріне біздің жыл санауымызға дейінгі X ғ. бері Қара теңіз жағалауында өмір сүріп келеді. Олар алғаш Кавказдың тара топырақты өңіріне, кейін Қырым жеріне орналасқан. Олардың бұл өңірге жаппай орналасуы XVIII-XX ғғ. аралығында болды. 1773 ж. 800 грек семьясы Түркия жерінен Кавказға келіп орналасқан. Бұл көші-қон Осман түріктерінің гректерге қарсы геноцидінен басталған болатын. Гректер Алаверді өндіріс орнында түсті металл

өндірумен айналысты. Анатолиялық гректер кейін Анаверді түсті металл орнына орналасып, Солтүстік Осетияның қорғасын өндіру орнына шоғырланды.

Соңғы екі ғасыр бойы Ресей Түркиямен үздіксіз соғыс жүргізіп, Қара теңіз бен Азов теңізі жағалауына топтасты. XIX ғ. ортасында гректер Түркиядан ауып Ставрополь өлкесіне орналасып ауыл шаруашылығымен айналысты.

Гректердің негізгі бөлігі Түркиядан Ставрополь өлкесіне, Кубань бойына, Анапа, Теленджик, Екатериноград қалаларына орналасып ауыл шаруашылығымен айналысты.

Соңғы екі ғасыр Ресей Түркиямен үздіксіз соғыс жүргізіп келді. XVIII ғ. орыстардың түріктермен соғысында гректер орыс армиясының туы астында түріктермен соғысты. Ресей мен Түркияның арасындағы соғыста – Кайнарджик келісім шарты бойынша II Екатерина арнайы указ шығарып, орыс армиясының туы астында соғысқан гректерді «орыс азаматы» деп санады.

Ресей армиясында Түркияға қарсы соғысқандарға Ресей үкіметі жеңілдіктер берді. Гректер мен албан отаршылары, (Керчь жерінде) Қырымда-Керчи жерінде пайда болды. Қырым жеріне талас жергілікті халықтар мен гректер, албандықтар арасында өршіді. Грек-албандарға Азов теңізі жағасынан, Таганрог қаласы маңынан жер берді. Новоросийскінің генерал-губернаторы Г. А. Потемкиннің жарлығы бойынша Таганрог бойына албандардың 200 семьясы орналасты. Онан кейін біртіндеп осы өңірге гректер келе бастады. Грек офицерлеріне Азов теңізі жағалауларынан жана жерлер беріле бастады. Таганрог ауданында Алфераки, Корояны, Паганата, Флуки, Бенардока, Булгари, т.б. әскери офицерлер жер иелері болып шыға келді. Қалаларға грек саудагерлері келіп орналасып үстемдік жүргізе бастады. Олар бүкіл оңтүстіктегі сауда орындарына иелік етті. Таганрог порты гректер мен албандықтардың сауда орталығына айналды.

1779 ж. гректер Марнуполь қаласы маңындағы 25 елдімекенді иемденді. Осы маңға 19 мың грек отбасы орналасты. Қырым өңіріне гректердің орналасуы XX ғ. басында қатты өркендеді. Грек мектептері, училищелер, театрлар ашылып, газет-журналдар шығару Батуми, Дон бойындағы Ростов, Одесса, Екатеринбург қалаларында грек клубтарын ашу кең өріс алды. Грек тілінде әдеби кітаптар көптеп шығып мәдениет өркендеді. Орыс жерінде гректің шіркеулері көптеп ашылды.

1920 ж. Кеңес үкіметі кезінде «Кеңес жерінде кеңес гректерінің өзін-өзі басқару ісі» өркендей бастады. Гректердің ұлттық

автономиялық орталығы (Қырым даласында) құрылып, Украина, Абхазия жерлерінде, Кубаньда ауылдық Кеңестер құрылды. Мариуполь, Сухуми, Краснодар, Қалка (Абхазияда) грек тілінде педучилищелер ашылды. Грек тілінде мектеп оқулықтары шыға бастады. Мекендерде сауат-ашу мектептері ашылды. Грек клубтары жұмыс істеді. 1922-23 жж. гректердің Түркиядан Ресейге қарай шұбыруы грек-түрік геноцидінен кейін жаппай етек алды. Гректерге қарсы түрік геноциді бойынша 1919-1922 жж. аралығында 350 мың гректер өлген еді. Осы жылдарда Лозон конференциясының шешімі бойынша гректерді түріктермен алмастыру науқаны жүргізіліп жатты. Көптеген гректер Түркиядан Грекияға емес, қайта Кеңестер Одағына қарай ағылды.

1927 ж. жазу графикасында өзгерістер туды. Ал 1938 ж. КСРО-да жаппай кириллицаға көшіріле бастады. Осы жылдардан бастап грек мектептері орыс тіліне ауыстырылды. Педучилищелер мен баспа орындары орыс тіліне көшірілді. Грек тіліндегі кітаптар өртелді, грек музыкасының жазбалары жойылды. Грек мәдениеті репрессияға ұшырады. Бүкіл Кубань бойынша 15 мың грек атылды. Солардың көпшілігі оқыған интеллигенттер еді.

1989 ж. Москвада бүкілодақтық грек қоғамы жұмыс істеді. Оның хатшысы профессор Г. Х. Попов (ол Мариупутовскіде туған) болды. Грек қоғамы Таганрогта, Мариуполде, Киевте, Харковте, Донецкіде, Кубань университетіндегі шет тілдерінің грек бөлімшелері ашылды.

Иран тобындағы халықтарға Ресейдегі осетиндер жатады. («крон», «тулас» атаулары).

«Дигер» этнониміндегі «дигер» тұңғыш армян географиясында еске алынады. (VII ғ.). Осетиндер – Кавказдағы ертедегі халықтардың бірі. Бұл этностың пайда болуы Солтүстік Кавказ халықтары арасындағы қобан мәдениетімен бірге ирандықтардың арасына скифтер, сарматтар, әсіресе аландар мәдениетімен аралас біздің дәуіріміздің I ғ. енді.

Аландар отырықшы болуымен байланысты Орталық Кавказдағы жергілікті халықтардың тілі мен ұлттық мәдениетін қабылдады. Осы жерде аландардың одағы осетин халқының негізін құрады.

XIII ғ. Алан мемлекеті монғол-татар езгісін талқандады. Аландықтар оңтүстіктегі құнарлы жерлерден біртіндеп айырылып. Кавказдың таулы өлкесіне қарай ығыстырылды. Кавказдың солтүстігінде 4 ірі қауым құрылды да, олар бірнеше тайпаларға бөлінді. Аландықтардың бір бөлігі Кавказ тауының оңтүстігіне орналасып грузиндерге бағынды. «Осетин жазба мәдениетінің негізі

кириллицидан бастау алды» – дейді академик Андрей Шегрен. Ол 1844 ж. осетин грамматикасының негізі болды. Бірақ «қысқаша катехизис» осетин тіліндегі шіркеу-сөздігі графикасы негізінде 1798 ж. басылып шықты.

Өздерінің діни сенімі жағынан осетиндер – православяндар. Христиандықты осетиндердің арғы аталары Византиядан VI ғ. бастап қабылдаған. Оларға христиан діні грузиндердің православиялық шіркеулерінен келген. Татар-монғол шапқыншылығы кезінде осетиндер христиандықтан мүлде айырылды. Орыс миссионерлері XVIII ғ. басында христиандықты қайта енгізді. Осетиндердің бір бөлігі XVII-XVIII ғғ. кабардиндер арқылы исламды қабылдады.

Осетиндердің көпшілігі ескі пұтқа табынушылық кезінде христиандықты қабылдаған. Осетиндердің ауыз әдебиетінде нарттық этнос, ерлік өлеңдер, жоқтаулар жиі кездеседі.

Бүгінде солтүстік осетин аландар арасында 30 мыңдай мұсылман осетиндер бар. Олар Грузиядан 1990 ж. солтүстік және оңтүстік осетиндер арасындағы қақтығыстар кезінде келгендер.

Осетин халқы аса бай мәдени мұра иелері. Оның айқын айғағы кішкене ғана бір республикада 4 жоғары оқу орнының болуы, оның біреу ұлттық университет.

Ассириялықтар – ертедегі күшті мәдениетті халықтар. (Ертедегі ассириялықтар бұдан 4 мың жыл бұрын солтүстік Иранды мекендегендер). XX ғ. шығыс мұсылмандарын ерекше жауыздықпен қудалаған. Олар христиан дінін қабылдаған. Сол үшін оларды исламдықтар кешірмей үнемі қуғындап отырған.

Ассириялықтардың бір тобы, грузиндердің қуғынынан қашып, Ресейге қарай Солтүстік Кавказға ойысқан. Осы жерді тұрақтап Солтүстік Осетиндер орныққан.

Ассириялықтар жер жүзінде 1 млн. адам. Солардың Ресейде 9 мыңдайы өмір сүріп жатыр. Олардың бір бөлігі Урми селосында. Олар 1920 ж. дейін соқа дегенді білмеген. Кубанның шетіне орналасып коллективтік шаруашылық құрған.

1941 ж. неміс фашист басқыншылары Кеңес Одағына қарсы шабуыл жасағанда ассириялықтар тік көтеріле Отанды қорғауға қатынасып кейбір ауылда 1 адам қалмай қырылған. Бүгінде Урмиде ассириялықтардың тарихи және мәдени мұражайы бар. Ол осы халықтың ерен ерлігін баяндайды.

Таттар және өзін таттармыз дейтін еврейлер бүкіл Солтүстік Кавказды ауа қоныстанған. 1989 ж. Дағыстанда 3,6 мың адам, Кабардин-

Балкарияда – 3,2 мың, Шешен-Ингушияда – 2,6 мың татар тұрады. Олар Қырым мен Кубаньда, Кавказдағы Минводыда тұрып жатыр.

Тат тілі – татар тілі. Жазуы орыс алфавитіне негіздеген. Таулық еврейлер Солтүстік Ираннан VII-XIII ғғ. ауып келгендер. Олар негізінде Әзербайжандағы византиялықтар болуы мүмкін. Олар хазарлармен қан араласып ассимиляцияға ұшырағандар.

1908-1909 жж. ең алғаш еврейлер кітабы тат тілінде шыға бастаған. XIX ғ. орта тұсында татардың Палестинадағы еврейлермен мәдени байланысы орнаған. 1898 ж. таулық еврейлердің өкілдері Базелдегі сониттердің конгресіне мүше болып қатысқан.

1928-30 жж. еврейлердің алфавиті латын графикасына көшкен. Ал 1938 ж. кириллицаға көшіп орыс алфавитін алған.

4.2.7. Сығандар – үнді тобындағы халықтарға жатады. Олардың индиялықтардан бөлінуі жөнінде анық мәлімет жоқ. Ол шамамен біздің жыл санауымыздың алғашқы I мыңыншы жылдарында болған. Алғашқы сығандар Азияның Ирандық бөлігінде болған. Египетте орналасқан II мыңыншы жылдары олар Балқан түбегіне орын тепкен. XV ғ. бүкіл Еуропаға жайылған. Кейін Солтүстік Америкаға, Оңтүстік Африкаға және Австралияға орын тепкен.

XV ғ. аяғында сығандарды көптеген Еуропа елдері қуғындай бастаған. XVI-XVIII ғғ. сығандарды жер бетінен жою жаппай етек алды. Ұлы Отан соғысы кезінде неміс фашист басқыншылары сығандарды да жер бетінен қууға тырысты. Кейбір мәліметтер бойынша немістер 500 мың сығандарды құртқан.

Ресейге сығандар Румыния арқылы келіп Молдова мен Украинаға орналасқан. Сығандардың екінші тобы Польша жеріне орналасты. XVIII ғ. аяғында олар Ресейдің батыс және орталық аймақтарын жайлады. 1989 ж. халық санағы бойынша Ресейдегі сығандар 153 мың шамасында.

Сығандар әртүрлі діндерді ұстағандар. Мәселен Бессарабиялық сығандар христиан дініндегілер. Қырымдағылар мұсылман дініндегілер. Жалпы Ресейдегі сығандар православие дінін ұстаушылар.

Сығандар тілі жағынан 8 топқа бөлінеді. Олардың көбі Дон бойында тұрады. Сығандардың ең көп тобы сэрвилер. Онан кейінгілер Солтүстік Ресей сығандары. Бессарабия және Қырым сығандары азшылық. 1925 ж. Москва қаласында Бүкілресейлік сығандар қоғамы құрылды. 1925 ж. Дон бойында сыған коммунасы «Хутар Крикунова» ашылды. Осыдан бастап сығандарды жаппай отырықшыландыру ісі қолға алынды.

1930 ж. Ростов маңында тұңғыш сыған колхозы құрылды. 1929 ж. қарашада сыған тілінде «Романы Заря» журналы ашылды. Азбука, букварь кейін оқулықтар болып шыға бастады. 1932 ж. тек бір ғана Москва облысында 3 сыған мектебі ашылды. 1931 ж. Москвада сығандардың «Ромэн» театры жұмыс істей бастады.

Сыған тілінде 1930 ж. ай сайын сығандардың «Жаңа жол» (Новый путь) журналы шықты. Солтүстік Кавказда сыған тілінде 3 газет, көптеген кітаптар басылып шықты.

1932 ж. Москвада сыған-мұғалімдерінің курсы ашылды. Ұлы Отан соғысына дейін сыған тілінде 292 кітап басылып шықты.

Сығанның ұлттық би ансамблі құрылды. Ростов мектептерінде сыған және орыс тілдерінде журналдар шығарыла бастады. 1989 ж. сығандардың бүкілдүниежүзілік фестивалі өтті. 2000 ж. Прага қаласында сығандардың бүкіләлемдік бесінші конгресі өтті.

4.2.8. Армяндар – (өздерін «хайлар» деп атайды). Өркениетке ерте енген мәдениетті халық. Олар Кіші Азияның таулы өлкесінде орналасқан. Діндері – христиан. Жазба мәдениеті біздің жыл санау дәуіріміздің V ғ. басталды. V ғ. өз алдына мемлекеттігінен айырылып Армения, Персия мен Түркияға бөлініп кетті. Ресейде армяндардың 500 мыңдайы тұрады. АҚШ-та 650 мың, Түркияда – 150 мың, Ливанда – 150 мың, Сирияда – 120 мың армян бар.

XVIII ғ. аяғында Қырым хандығы Солтүстік Кавказда өзінің үстемдігін күшейтпек болды. Сол мақсатта таулықтар арасында ислам дінін күшейте бастады. Черкестік армяндар христиан дінін ұстағаны үшін Кубань бойындағы армяндар қуғынға ұшырады. Сондай-ақ оларды орыстармен сауда керуенін жасап, христиан дінін қабылдағаны үшін қудалай бастады. Кубандықтар черкестік армяндарды Ресейде тұратын орыстардың және армяндармен тығыз сауда қатынасын жасағаны үшін және христиан дінін ұстанғаны үшін қуғынға ұшыратты. Черкестерден қорғану мақсатымен кейбір Тур-Хабль сияқты селолардағы армяндар бірігіп оларға қарсы күрес жүргізді.

XVIII ғ. черкестік армяндар Нохичеваны, Лисегорск, Екатеринодар, Моздок, Кизляр қалаларына қоныс аударды. Жер ауып келушілер 1839 ж. армяндардың орталығынан мүлде бөлініп шықты. 1841 ж. Армавир қаласына топталып Армян ауданын құрды. Сол жылдары Армовир қаласында 400-дей армян отбасылары тұрып жатты. 1847 ж. осы қалада бірінші армян мектебі ашылды. 1871 ж. екі мектеп (қыздар және ұлдар мектебі) ашылды.

XIX ғ. 70 жылдарында Амшендік армяндар Қара теңіздің Кавказ жағалауында Осман империясына қарай ауа көшті. Олар бүгінгі Туапсе, Сочи, Адлер, Анапа, Новосибирск, Майкоп қалаларына орнықты. 1894 ж. Екатеринбург қаласында армян колөнершілері пайда болды. Көптеген армяндық қашқындар (3800 отбасы) Қара теңіз жағалаулары мен Солтүстік Кавказды жайлады. Әсіресе түріктер геноциді кезінде (1915-16 жж.) Солтүстік Кавказға көшіп келді. 1920 ж. Кубань бойына орналасқан армяндар 454,3 мың адам болды. Қара теңіз жағасына 13 мың отбасы орналасты. Олардың көпшілігі сауда ісімен айналысты.

Кенестік дәуір кезінде бүгінгі Краснодар өлкесіне армян мәдени орталығы орналасты. Осы өлкеде 140 армян ұлттық мектебі ашылды. 1926-53 жж. Майкоп маңында армяндардың автономиялық ауданы құрылды. Орталығы Шаумян селосы болды.

Армяндар қауымы Төменгі Дон бойында 1778 ж. бері өмір сүріп келді. Армяндар Нор-Нахичевани қаласын және 5 селолық поселканы мекендейді.

Сурб-хач монастрінде Нор-Нахичевани ауданында 1790 ж. бірінші Оңтүстік Ресей баспасы ашылды. Сондай-ақ кедейлердің балалары үшін мектеп-пансионат ашылды. Кейін Нор-Нахичеваниде әйелдер және ерлер гимназиясы, Белородинскиде қыздар училищесі, мұражай, кедейлер қоғамдық бірлестігі, т.б. мәдени орталықтар ашылды. Парк ашылып, су құбыры салынды.

1928 ж. Нахичеван Ростовқа қосылды да, Пролетар ауданы атанды. Армян театры жабылып, шіркеу бұзылды. Армян мектептерінің саны азайды, біртіндеп Армян мәдени орталығының рөлі төмендей бастады.

1926 ж. Чалтыр, Қырым, Үлкен Скала, Сұлтан Сары, Несвятой селолары Армян ұлттық орталығына айналды. Осы селолар 1962-65 жж. дейін ұлттық статусы бар армян селолары болып келді де, кейін ұлттық статустан айрылды. Оның себебі кейінде ол селоларға орыс отбасылары көптеп көшіп келе бастады. Армяндар азшылыққа айналды. Дегенмен Ростов облысында мектептердің 83% армян тілі пән ретінде оқытылды.

Дон бойындағы армяндар өздерінің тарихи дәстүрлерін сақтаған. Олардың салт-дәстүрі армян халқының салт-дәстүріне ұқсас болып келеді. Себебі олар өмір бойы бір өлкеде бірге тұрып, тұрмыстық заңдарын берік сақтағандар.

Сонымен бірге Дондағы армяндар орыстармен жиі аралас-

қандықтан олардың киім киісі, тамақ ішісі орыс дәстүріне қарай ауыса бастаған.

1988 ж. Қарабах оқиғасынан кейін Солтүстік Кавказ бен Ростов облысындағы армяндардың ұлттық бірлігі күшее түсті.

4.3. Оралдық туыстық бірлестік (семья)

Самодин тобының фин, угор тілдеріндегі Оралдық туыс халықтар ертеректе бүкіл Еуропаның солтүстік бөлігіне және Батыс Сібірдің көптеген жерлеріне орналасқан.

4.3.1. Мари, Мордва, Коми және Удмурттардың тілдері фин-угор тілдер тобына жатады. Олар біздің жыл санау дәуірімізден бұрынғы төртінші мыңжылдықта Орал тілдік топтардың тарауы кезінде пайда болды. Фин-угор тілінің Отаны бүгінде Оралдың арғы бетін (Еуропалық бөлігін) қамтиды. Біздің жыл санауымыздан бұрынғы III мыңыншы жылдарда фин-угор тілдес халықтар Оралдың батыс жағына орналасқан еді. Ол ертедегі тілдердің туыстығының ыдырауына, сөйтіп финдік тілдік топтың пайда болуына себеп болды. Фин-угорлық бірлестіктің екінші бөлігі, Кама өзенінің бойын жағалай қоныстанған елдердің бірлігіне әсер етті. Олардың бір бөлігі батысқа қарай Волга бойына ойысты. Волга бойында марилер мен мордвалықтардың және Балтық жағалауындағы фин халықтарының бірлесе тіршілік етуіне игі әсерін тигізді. Бірақ, лингвистикалық талдау лексикалық анализ жасауға мүмкіндік бермейді. Мордвалықтар мен марилердің арғы ата-бабалары Волга бойына орналасқанша бөлек тұрып жатты. Ал Балтық бойындағы финдер Батысқа қарай жайылып бір орында тұрақтаған емес. Біздің жыл санау дәуірімізден бұрынғы бірінші мыңжылдықта фин тайпалары Батыс Еуропаның Оралдан Балтыққа дейінгі орман-тоғайлы алқабында тіршілік етті.

Комилер мен удмурттардың арғы ата-бабалары Кама мен Вятка өзендері бойында бірлесе тіршілік еткен. Біздің жыл санау дәуіріміздің III мыңжылдығында олар Солтүстік Двина мен Печера өзендері бойына қарай ойысқан. VII-VIII ғғ. Каманың төменгі ағысына келген булгарлар бұл жерлерді өз мемлекеті территориясына енгізіп, X ғ. тұрақты Коми өлкесіне айналдырды. Кейін бұл өлке Коми-примяктар және коми-зырян өлкелері атанды.

Шығыс финдердің ассимиляциялық бірлестігі түркі халықтарымен мәдени байланысты күшейтіп қана қоймай, сонымен бірге

X-XI ғғ. орыстармен де мәдени-экономикалық қарым-қатынас орнатты. Осы өлкеде Владимир-Суздаль және Рязань княздіктерімен де экономикалық қарым-қатынас орнатты. Сөйтіп, Мордва, Мари тайпаларының туыстық қарым-қатынасы X-XI ғғ. орыстың әскери жер бөліс экспансиямен бірлескен туыстық қарым-қатынаспен ұштасты.

Орыс отаршылары Марий және Мордва тайпаларын шығысқа қарай ығыстырды. Ақыры марилықтар мен удмурттықтар қақтығысын туғызды. Ол қақтығыс Вятка бойындағы этностардың ерлігі эпостық шығармаларына арқау болды.

Осы кездегі (XII ғ.) орыстардың Шығысқа бет алуын монғол-татар шапқыншылығы тоқтатты.

XV ғ. шығыс финдер Орал тобына топталып, Орал халықтарының территориялық картасын жасауға мүмкіндік туғызды. Осы уақытқа дейін Шығыс-фин халықтарының мәдени бірлігі мен мінез-құлық бірлігі олардың өзара туыстық бірлігін туғызды. И. К. Калинин өзінің «Шығыс-фин халықтарының өзара бірігу модернизациясы» деген еңбегінде Орал халықтарының туыстық екі ерекшелігін атап өтеді:

- олардың әскери қабілетінің ерекше еместігі;
- олардың тұрмыс-тіршілік бірлігінің ұқсастығы және отаршыларға қарсылығының күштілігі.

4.3.2. Чуваштар мен марилықтардың антропологиялық ұқсастығы олардың ұлттық мінез-құлықтарынан көрініс тапты және олардың ассимиляциялық жағынан бірлесуіне қолайлы себеп болды.

Чуваштардың финдік антропологиялық бірлестігі олардың антропологиялық және этнопсихологиялық ерекшеліктерін туғызды. Чуваштардың арғы аталары булгарларға қарағанда, қан жағынан бөлек болса да, олар исламды қабылдады. Көп уақыт христиан дініне дейінгі пұтқа табынушылықты қабылдаған түрік тілді халықтардың бірі еді. Олар бүгінде Орал халықтарының фин-угор тобына жатпайды.

Марилер этникалық экспансияның батыстан оңтүстік шығысына қарай ойысқан процесіне төтеп берген. Кезінде татарларды қолдаған Иван Грозныйдың әскеріне қарсы тұрған, шығыс финдер ішіндегі нағыз финдер атағын сақтағандар. Марилер діндері бойынша Орал мен Сібірде бүтіндей христиандықты сақтағандар болып саналады.

Марилерге қарағанда, мордвалықтар орыс-татарларға қарама-қарсы күресте славяндарға іш бұрды. Оның себебі мордвалықтар көшпенділермен тығыз қарым-қатынаста болып, мариларға

қарағанда көшпенділерден соққыны көбірек көрді. Осы жағдай олардың орыстарды қолдауын туғызды. И. К. Калинин айтқандай, ұлттардың ассимиляциялық бірлігі жаулап алған халықтардың әлеуметтік-саяси ықпалына байланысты болмақ. Бұл булгарлар мен монғол-татарлар кезінде марилер мен мордвалықтарды княздар билеген болса, ал мешерлер жөнінде ондай мәліметтер жоқ. Мүмкін оңтүстік марилер булгарланып («чуваш» болып) кеткен.

Ресейдегі адам саны (мың адам есебімен) төмендегі кестеде көрсетілген.

7-кесте

Шығыс-фин халықтарының динамикалық сандық өсуі (Коми пермяктарынсыз) (мың адам есебімен)

Ұлты	Жылдардағы саны немесе халық санағы қорытындысы					
	1719	1835-1848	1897	1926	1959	1989
Мордвалар	107	492	1024	1340	1285	1154
Удмурттар	48	205	422	514	625	747
Марилар	62	198	375	428	504	671
Коми-зырындар	42	71	154	226	287	345
Барлығы	259	967	1974	2509	2701	2915
Орыстар	11,128	31,000	55,667	7,779	114,114	145,072
Орыстармен шығыс-финдер арақатынасы	43/1	32/1	28/1	31/1	42/1	50/1

4.3.3. Фин тобының ең көп санды халқы – карелдер. Олар Ладож көлінен Ақ теңіз арасындағы аборигендердің ең көп ұрпағы. Олар тіліне қарай финдерге жақын және финдердің әдеби тілін пайдаланады. XIX ғ. аяғында карелдер бірнеше этникалық топқа бөлінді: карьялар (солтүстік карелдер), ливиктер (примодожниктер), людиктер (прынеждіктер) және лотылар «Карелия ауданының Сего көліндегілер). Бүгінде олар бірігіп кеткен. Олардың жалпы саны 80 мың адамды құрайды.

30 мыңдай ерекше топ карелдіктер Тверлік Волганың жоғарғы жағын мекендейді. Олар бұл территорияға XVIII ғ. қоныстанды. Тверлік карелдерге өздерін қоршаған орыстардың әсері көп тиген. Әсіресе соңғы 100 жыл ішінде екі тілді қарым-қатынас күшті әсер еткен.

Карелдерге тілі жағынан да, өмір сүруі жағынан да екі кіші халықтың әсерінің күшті болғаны байқалады. Олар: венцілер мен ижорлықтар. Олар фин шығанағының оңтүстігінде орыстармен аралас тұрып жатыр. Кольжарты аралындағы Солтүстік Карелде Саами (лопарилар) деген аз халық тұрады. Олардың көпшілігі Солтүстік Норвегияда тұрады. Саамидің негізгі кәсібі аң аулау, балық аулау, бұғы өсіру. Карел республикасы мен Ленинград облысы аралығында 20 мыңдай финдер тұрады. 1917 ж. дейін Финляндия Ресейдің құрамында болып келді. Олардың өзара қарым-қатынасына шек қойылмаған. Финдер шығысқа қарай еркін қатынаса береді. Финдер мәдени автономияға ие. Мәселен, Петрозаводск университетінде фин филологтарының бөлімшесі бар.

Финтілді топқа – мордва, марий, удмурттар мен комилер жатады. Олардың ішіндегі көп халық мордвалықтар. Мордвалықтардың саны 1,150 мыңнан асады. Олар осы автономиялы республикада, Самара, Пенза облыстарында тіршілік етеді. Бұл этнос Ока, Волга және Сури өзендері аралығында тұрып жатыр. Олар: (солтүстік) және мокшиар (Мокши өзенінің бойында) XIX ғ. аяғына дейін бірін-бірі түсінбейтін екі тілде сөйлеуші халықтар еді. Олардың этникалық бірлесуі күні бүгінге дейін жүріп жатыр.

Солтүстік-шығыс мордвалары (олар Веталуга мен Вятка аралығында) мариларға таяу өмір сүріп жатыр. Осыдан 100 жыл бұрын олар 3 топқа бөлінген: оң жағалаулық және сол жағалаулық (таулық) марилар. Шығыс жағалаулықтар XVIII ғ. Беляй өзенінің төменгі ағысына орналасып, татар мәдениетінің әсеріне жиі ұшыраған.

Мордвалықтарға қарағанда, марилықтардың орыстармен (әсіресе ауылдық жерлерде) араласуы көп емес.

Удмурттар халық ретінде Кама өзені мен Волга арасында орналасты. XIX ғ. аяғында олар солтүстік (вятка) және оңтүстік (калмез) болып бөлінді. Удмурттардың ерекше тобы бессермяндықтар деп аталды. Олар **Чепцы** өзенінің бойындағы чуваштар мәдениетіне жақын. Олардың мәдени қалыптасуына Волга-булгарларының этникалық топ элементтері әсер еткен. Удмурттар өздерінің этникалық территориясында орыстармен қан араласуға бара бермеген.

Солтүстік удмурттар Жоғары Пинес бойынан Орал тауына дейін екі фин тілді халықтар ғасырлар бойы бірге өмір сүріп келеді. Олар: комилер және Коми-перяктары, Коми-зверяндықтары, Выгеды және Мезен өзендері бойында Кама өзенінің жоғары жағында

тіршілік етеді. Орыстілді басқа халықтарға қарағанда, Коми-зырянды қан араласып орыстанып барады. Оған республиканың индустриалық жағынан интенсивті өсуі ерекше әсер етуде. Коми-зырянда жергілікті халық 60% құраса, ал Коми-пермяктардың округ халқының 64% (немесе 105 мың адамды) құрайды. Орал семьялық фин тобына эстондықтар да жатады. Олардың көбі Ленинград облысында. Ал бүкіл Ресейде 46 мың эстондықтар өмір сүріп жатыр. Орал туыстығының угорлық бұтағы – екі халық Батыс Сібірді мекен етуші ханттер мен мансылар құрайды. Бұл екі халықтың жалпы жиынтығы 30 мыңдай. Олар ежелден Солтүстік Оралдың шығыс жағын Обь өзенінің орта және төменгі ағысына қоныстанған. Угорлар тобына жататын үшінші халық – венгрлер (мадьярлар). Олар ханты-мансилермен қанаттас Оңтүстік Орал бойына қоныс аударған. Осы өлкедегі венгрлердің барлық саны 6 мыңдай адам.

4.3.4. Орал семьялық халықтар тобына ненцылар, эвенкилер, нгансандар және селькунттер жатады. Олардың Ресейдегі барлық саны 40 мыңдай. Олар Ресейдің еуропалық бөлігінің солтүстігін мекендеген, Сібірдің Солтүстік-Батыс өңіріне қоныстанған. Бұл этностардың ірілерінің бірі – ненцылар. Олар тундра бойына көшіп келуші бұғы өсіруші (оленовод) – салодиліктерді құрайды. Олардың арғы ата-бабалары ертедегі Саам тұқымымен туыстас. XIX ғ. аяғында ненцылар тундраға көшіп келіп, Кананск жарты аралын (Енисейдің батысына дейінгі жерлерді) мекендеген. Олар бұғы өсірумен, аңшылықпен айналысқан. Соңғы бір жарым ғасырда оларға оңтүстіктегі көршілері орыстар мен комилер ерекше әсер етті. Бірақ олар өздерінің байырғы тұрмысын сақтап қалды. 1989 ж. халық санағы бойынша Ресейде 34 мың ненцылар тіршілік етеді. Олардың тұрақты жерлері Архангельск, Тюмень облыстары, Краснояр өлкесінің солтүстігін (көбінесе Таймыр жарты аралын) мекен етеді. Бұл халық өздерін «ненецтер» деп атайды. Ол орыс тіліне аударғанда «нағыз адам – азамат» деген ұғымды білдіреді. Ненецтерді ертедегі халық аңызы «өзін-өзі жеушілер» деп те атаған.

Өзін-өзі жеушілер туралы «Уақытша жылдар повесті» деген еңбекте 1096 ж. Новгородтық тұрғын Порат Роговичтің Югор жеріне барып қайтқан адамның көрген-білгендерін баяндауға арналған. Югор жеріне сапармен барған саяхатшының баяндауынша қалың қар, қалың тоғай арасында өз-өзінше қолға түскен жәндіктерді жеп тіршілік етуші тағылар болған дегенді айтады.

Олар аң қолға түспей қыста ашыққандықтан бірін-бір жейді-мыс дейтін халық аңызы да бар.

Кеңестік дәуір кезінде жалпақ Сібірге жайыла қоныстанған ненцылар ру-ру болып орын тепкен. 1919 ж. ұжымдастыру кезіндегі кулактардың кескілескен, күресі 1950 ж. дейін созылып келді. Бұрынғы бұғы аңымен қоректеніп тоғай арасында көшіп жүрген ненцылар кейін осы өлкені мәдени отырықшы хуторларға айналдырды. Селода мектеп-интернат, аурухана, кітапхана, клуб орнап мүлде өзгеріске ұшырады.

Ненцылардың халықтық көркемөнер үлгілері жаңаша тұрмысқа бейімделген, көші-қонға ыңғайлы болды. Оларда теріден жасалған жылы киім, ағаштан, қалайыдан жасалған ыдыс-аяқтар, үйдің ішкі заттарын салатын сумкалар жиі қолданылады. Әйелдер аң терілерінен киім-кешек тігеді. Еңбек құралдарын жасайды. Олар ағаштан адам бейнесін ойып жасауға шебер.

Өнер шеберлері «ненец балалары» табиғи қолөнерге шебер болып келеді. Себебі олардың өмірі бала кезінен тоғай арасында өткен» – дейді. Олар бұғының жүгірісіне, өзендердің ағысына, тундраның тыныштығына үйренген. Оларда табиғатқа қалтқысыз қызмет ету, табиғи бейнелерді айнытпай салу жастайынан үйреншікті әдет болған. Табиғаттағы сойқын боран, қатты аяз, күннің шығуы мен бауын олар жастайынан көріп өскендер.

Ненецтердің жазба мәдениеті латын алфавиті негізінде 1932 ж. басталды да, 1937 ж. орыс алфавитіне көшті. Бүгінде ненец тілін ұлт округінде 9-сыныпқа дейін оқиды.

Аңшылар Енисей өзені бойында ненцылармен бірге тұрып жатады. Олардың салт-тұрмысы ненцыларға ұқсас.

Таймыр өзені бойында нгасандар (олар өздерін «нэлар» деп атайды) тұрады. Ненецтердің шығысында сельгуттер тұрады. Олар Тымы, Кеть, Чажапка өзендері бойында хантилармен бірге тұрады. Олардың негізгі кәсібі – аң аулау мен балық аулау.

Соңғы жылдарда солтүстік халықтардың саны баяу өсуде. Олар негізінен аралас некеге негізделген. Солтүстік халықтарға тән өмірдің қысқалығы мен балалар өлімінің көптігі. Мәселен Чукоттар жаңа туған жас баланы тыр жалаңаш қарға аунатып алып асырайды. Осы сынға төтеп бергендердің өмір жасы ұзақ болады.

Солтүстік халықтары Ресей мемлекеті қармағына XVII ғ. енді. Оған дейін орыстар Солтүстікке бұлғын терісін аулау үшін ғана сирек баратын. Жақсы аң терілерінің құны он десятина жер құнына

пара-пар болды. XVI ғ. аяғында орыстардың Сібірге басып кіруі үдей түсті. Обь өзенінен бастап, Енисей өзені аралығы орыс патшасына бағынды. Орыстар Аляскаға дейін иелік ете бастады.

Солтүстік Сібір халықтары Қазан төңкерісіне дейін қазынаға аң терілерімен салық төлеп тұрды. Салықты әр 15 жасар еркек 50 жасқа дейін төлейтін болды. Өлгендер мен аурулар есепке алынбады. Төленбеген салықтар бірте-бірте көбейіп, оларды төлеу қиындап кетті. Бірақ солтүстік халықтарды отарға айналдыру жергілікті халықты құрта алмады. Солтүстік халықтардың саны баяу болса да біртіндеп өсіп отырды.

Сібір мен Қиыр Шығысты орыстардың отарға айналдыруы олардың өміріне үлкен өзгеріс әкелді. Қиыр Шығыста темір жол, қару-жарақ пайда болды. Ертеде жергілікті халық шай, ұн, темекі, арақ дегенді білмеген болса, енді олардың бәрі күнделікті тұрмысқа енді. Сондай-ақ, олар Қазан төңкерісіне дейін медициналық көмекке аса зәру болды, жазба мәдениет өркендемеді. Сауда тек тауар айырбасымен жүргізілді.

1924 ж. Сібір халықтарының өмірін жақсарту үшін үкімет арнаулы Қаулы қабылдады. Осы қаулы бойынша солтүстіктегі халықтар 1925 ж. бастап салық төлеуден босатылды. Сондай-ақ Солтүстік халықтарды әскер қатарына алмайтын болды. Солтүстікте спирт сатуға тыйым салынды. Оның есесіне жергілікті халық қыс бойы самогон ашытып ішетін болды. Мектеп, аурухана, дәріхана, дүкен, т.б. мәдени орталықтар көптеп салынды. Тұрмыстық шеберханалар ашылды.

1930 ж. Солтүстік халықтарға арнап жазу мәдениетін енгізді. Алғашқыда латын алфавиті, кейін кириллица өмірге келді. Оқу құралдары, оқулықтар шыға бастады. Оқу жергілікті халықтың тілінде іске асырылды. Отан соғысынан кейін жергілікті халықтың тілі екінші қатарға ығыстырылып, балаларды тек орыс тілінде оқыту өріс алды.

Бүгінде жергілікті халықтар мәдениетін сақтау басты мәселе болып отыр. Жергілікті ұлт өкілдерінің балалары 5 сыныпқа дейін ана тілінде оқуға көшті.

1950-60 жж. жер қойнауындағы пайдалы кен байлықты игерумен байланысты Сібір мен Қиыр Шығысты игеру ісі батыл қолға алынды. Қалалар мен жұмысшы поселкалары, тас жолдар, темір жолдар салына бастады. Газ, мұнай бұрғылау орындары ашылды. Жергілікті халықтар арасында ұлт достығы күшейіп, аралас неке-

лер көбейді. Халық отырықшылыққа көшті. Мәдениетті тұрмыс орнай бастады.

Солтүстікте бұғы өсіру шаруашылығына өзгерістер енді. Көшпелі бұғы өсірушілер өміріне табиғи газ, жеңіл қондырғылы үйлер, қысқа бейім сырт киімдер мен аяқ киімдер көбірек қолданылды.

Бұғы еті мен терісін өңдеудің жаңа технологиясы тұрмысқа енді. Тоңазытқыштар, байланыс құралдары өмірге еніп тұрмысты жақсартты.

Солтүстік халықтардың ұлттық мәдениетіне енген жаңалықтар олардың тіліне де, тұрмыс тіршілігіне де өзгерістер енгізді. Солтүстік аймақты игеруге орасан зор қаржы жұмсап, олардың тұрмыстық өміріне отырықшылықты, электрлендіруді енгізді. Халықтың тұрмысы күннен-күнге жақсарып, қала өміріне ұқсай бастады. Телефон, теледидар, радио, монша, кинотеатр тұрмысқа мықтап енді. Сонымен бірге Солтүстіктің бұрынғы өмірі мен бүгінгісін салыстыру үшін экономикалық, экологиялық тұрмыстық ерекшеліктерді көрсететін мұражайлар ұйымдастыру ісін қолға алды. Бүгінгі ұрпаққа чукчалардың өткен өмірі ертегіге айналды.

4.4.1. Алтайлық туыстық (семьялық) бірлестік

Алтай тілінің туыстық қатынасы Алтай өлкесі мен оған жақын аймақтарда орын алған.

Ертедегі халықтың классификациясына сүйенсек Алтай туыстық (семьялық) тілдеріне көп тармақты түркі тілдері жатады. Славяндарға қарағанда түркілердің жерді игеру мәдениеті негізінен көші-қонмен байланысты туындаған. «Халықтардың үлкен қоныс аудару» дәуірінде олар батысқа қарай көшіп-қону кезеңін бастан кешірген. Хазарлар мен печенегтердың және половшылардың Батысқа қарай қоныс аударуы Қазақстан мен Оңтүстік-батыс Еуропа елдерінің далалық өлкесін, яғни Солтүстік Скандинавияға дейінгі аралықты индоеуропалық туыстық түгел қамтыды.

Алайда соңғы жүзжылдықта көптеген түрік семьялы халықтар тарихи аренадан шығып қалды немесе славяндардың отарлық басқыншылығынан жапа шегіп қалды. Сондықтан да XIX ғ. аяғында түркі тілді халықтардың көпшілігі Қара теңіз бен Волганың орта тұсынан Алтайға, әрі Чукоткаға дейінгі өлкеге (Қазақстан мен Орта Азиядан басқа жерлерге) кеңінен орналасты.

Олардың ішінде Ресейдегі ең саны көп түркі тектес халықтар – татарлар болды.

4.4.2. Татарлар – Ресей территориясында 1989 ж. санақ қорытындысы бойынша 5,520 мың адамды құрады. Олардың ішінде Татарстанда 1765,4 мың, Башкортстанда – 1120,7 мың, Удмуртияда – 110,5 мың адам тұрады.

«Татар» деген термин монғол және түркі тайпалары арасында VI-IX ғғ. пайда болған. Жалпы термин ретінде XIX-XX ғғ. бекіп қалыптасты.

Татарлар – Алтын орда кезеңінен түркі этносына тән термин ретінде қалыптасқан. Этникалық саяси үдеріс кезінде XV-XVI ғғ. ол ат біртіндеп жоғалған. Бұл тек ислам дінімен байланысты осы өлкеде қайта берік орнап, XIX-XX ғғ. татарлардың өзін-өзі билеуімен тарихи атқа ие болды.

Татарлар үш этнотерриториялық топқа бөлінеді. Орал, Волга бойы татарлары, Сібірлік және Астрахандық татарлар. Олардың ішінде ең саны көбі Волга-Орал татарлары. Олар мынадай субэтностарға бөлінеді:

- Қазан татарлары;
- Хасимов татарлары;
- Мишерлер;
- Кряшендер (шоқынған татарлар).

Волга-Орал татарларының этникалық негізін, болгарлар құрайды. Олар Поволжьең орталық бойында (X ғ.) орналасқан. Волга-Кама болгарларынан бөлінгендер.

Кряшендер мен Ноғайбақтардан басқа барлық татарлар ислам дінінің сүннит бағытын қабылдаған. (Олар осы жерлерге көшіп келгендер).

Ескі татар тіліндегі ең ертедегі әдеби ескерткіш Күл Галидің «Қисса-Иосиф» туындысы. Ол XIII ғ. жазылып, бүгінгі татар тіліне соңғы біржарым ғасырда аударылып жеткен. Ол ертедегі жазба мәдениет мұрасы. X ғ. араб тілінде жазылып бізге жеткен. 1928 ж. латын алфавитіне аударылған. 1939 ж. орыс графикасына көшірілген.

Волга-Орал татарларының руға бөлінуі сақталмаған. Астрахан татарларында рулық қалдық XIX ғ. аяғына дейін сақталып келді. Сібір татарларында рулық-туыстық сақталмай ұмыт болған. Олар жерлестікке бөлінеді. Сібірдегі тоғай ішіндегі алыс аудандарда туыстық қатынас XX ғ. басына дейін 3-4 ұрпақ бойы сақталып келген. Ресейдің көптеген қалаларында татар семьялары жеке-

жеке кездеседі. Алайда кейбір қалаларда мәселен Петроградта, Новочеркасскіде татарлар поселкасы жеке квартал бойы немесе бүкіл семья болып тіршілік етеді.

XIX ғ. Солтүстік Кавказда көптеген Қазан татарлары немесе Касмов татарлары өмір сүріп келеді. Олар көбінесе жер өңдеу ісімен айналысқан. Бұл жерде Қырым татарлары да бар. Олар 1967 ж. Орта Азиядан ақталып қайтып келгендер. (1944-67 жж. Орта Азияға жер аударылғандар болатын).

Қырым хандығы Алтын Орда ыдырағаннан кейін 1443 ж. татар-монғол езгісінен құтылып, XIII ғ. 30-жылдарында Қырым даласына орналасқан еді. Татарлар Қырымда орын тепкен грек, армян, славян, половцыларды қуып шығып, Қырымға орналасқан болатын. 1875 ж. Түркия әскері Қырым хандығын өздерінің вассалына айналдырды.

1783 ж. Қырым Ресей империясының қоластына қарады да, Ресейдің мәдени-экономикалық өмірімен араласып кетті.

Қырымның соңғы ханы Шагин-герей 1783 ж. тақтан тайып, 1784 ж. Воронеж қаласына келіп тұрып жатты. Қырым татарлары өздерінің ұлттық мәдениетін құрып, Қазан және Астрахан татарларынан басқаша өмір сүрді. Бақшасарай Қырым татарларының әдеби орталығы болды. Ислам дінінің «модернизацияланған» капитализміне бейімделген мәдени түрі болды. Бұл идеологияны жаңаша мәдениет түрі – джадидизм деп атады. Джадидизм оқуының негізін салушы білімді помещик Измаил бей Гаспиринский тұғын. Ол келешек капитализмнің және пантуркизмнің негізін салушы, бүкіл Ресейлік мұсылмандардың мәдени ошағы болып саналды.

Өздерінің білім көлемі жағынан татарлар Ресейдегі орыстардан кейінгі мәдениетті, жоғары білімді халық болып саналды.

4.4.3. Башқұрлар – (негізгі аты «Башқортғы»). 1989 ж. халық санағы бойынша олардың жалпы саны – 1,345 мың адам болған. Оның ішінде Башқортстанда – 863,8 мың адам тұрады. Көптеген башқұрлар Ресейдің Челябині, Перм, Орынбор, Қорған, Түмен, Екатеринбург облыстарында тұрады.

Башқұрлардың құрылымына түріктердің ірі кара өсіруші рулары әсер етті. Башқұрлар Оңтүстік Оралға келіп орналасқанға дейін, Арал бойының Оңтүстік Шығыс жағын мекендеген оғыздар мен Қимақ-қыпшақ тайпаларымен қатар қоныстанған. Башқұрт тайпасының аты IX ғ. белгілі. IX-X ғасырларда башқұрлар Оңтүстік Орал өңірін мекендеген.

X-XIII ғғ. аралығында башқұрлар Волга-Кама бойындағы болгарлардың ықпалында болып, Қыпшақ-Кумандарымен көрші өмір сүріп келді. 1236 ж. олар монғол-татар ықпалында болып, Алтын Ордаға қарады. X ғ. бастап башқұрларға ислам діні тарай бастады. XIV ғ. ол мүлде үстем дінге айналды. Ислам дінімен байланысты башқұрлар арасына араб жазуы ене бастады. 1929 ж. араб графикасынан латынға көшірілді де, 1939 ж. орыс графикасына көшті.

Татарлар мен башқұрлар өз жерлерінде алғашқылардың бірі болып егеменді ел атанды. Бірақ Башқұртстанда башқұрлардың саны татарларға қарағанда азшылық.

4.4.4. Қарайымдар – оларды ивриттер «оқығандар» деп атады. Бұл этноним VIII ғ. Бағдатта еврейлер сектасында пайда болған. XIII ғ. Қырымға келіп орнығып, қарайымдар деп аталған. Олардың арғы аталары Византия империясынан шыққан. Көпшілігі Чуфут қаласына келіп орналасып өздерін «еврейлер шыңы» деп атаған. Осы жерде XIV ғ. олардың қауымы болған. Сөйтіп, сол жерде XIX ғ. аяғына дейін өмір сүрген.

ТМД елдерінде қарайымдар өз алдына жеке өмір сүрген этнос саналады. Олардың дүниеге келуін әртүрлі жорамалдайды.

Қарайымдардың діні – карашайзм. Бұл халықтың тарихы өте күрделі және қайғылы.

Біздің жыл санау дәуіріміздің VII ғ. еврейлер арасында діни бөлініс пайда болды. Еврейлердің көпшілігі Талмудты (оның жиынтығы 20 том) кәдуілгі – священниктер жазған кітап деп бағалады. Оны библия деуге болады. Олар Талмудтың заңын өте қатал деп қарап, оған бағынғысы келмеген.

Осы дінді жақтаушылар өздерін антитендтер немесе қарайымдар деп атады. Қарайым деген сөз «кұдай заңына бағынушылар» деген ұғымды білдіреді. Олар өздеріне қарсыларды «рабаниттер» деп атады. Яғни Талмуд оқуына қарсылар деген сөз. Сөйтіп, өздерін нағыз құдайшыл «раббилер» санады.

Вавилондықтардың қудалауынан қорыққан қарайымдар Палестинаға жер ауды. Иерусалимде өздерінің діни ордасы синагогтарын орнатты. Өздерінің «заңдар кітабын» шығарды. Сол кітаптан бүгінгі дәуірге аздаған үзінділер келіп жетті.

Қарайымдар иудейлердің діни заңдарына басқаша түсінікпен қарайды. Олар сенбі күндерді ерекше құрметтейді. Библияның мәтінін қатаң сақтайды. Сенбі күні қараңғы түскенше от жақпайды. Сенбі күнгі түнді қараңғылықта өткізеді. Сол күні (сенбі – суббо-

та) ыстық тамақ ішпейді, үйлерінен шықпайды, ешқандай жұмыс істемейді. Тіпті ауру адамға да қарамайды.

Қарайымдар намаз оқу тәртібін де өзгерткен, сол сияқты мал сою, тамақтану тәртібіне де өзгеріс енгізген. Олардың діни сенімдері бойынша тіпті алыс туыстары арасында да некелік қатынасты құптамайды.

Қарайымдар біртіндеп басқа еврейлерден бөліне бастады. Сөйтіп өздерін жеке халық санады. Қарайым деген сөз өзінше бөлектенушілер деген мағынаны білдіреді.

Еврейлерді әсіресе қарайымдарды Қырымға жер аудару біздің жыл санауымыздың 723 ж. Византиялық император Лев Исафиянның бұйрығы бойынша бүкіл Византиялық еврейлер грек дәстүрінше шоқынуды қабылдады. Оны қабылдамағандар қатаң жазаға тартылатын болды. Қырымның Таврия өлкесіне қоныс аударушы еврейлер біздің дәуіріміздің I ғасырында пайда болды. Гректің ескі жазуы Керч түбінен 80-81 жж. табылған. Онда айтылғандай «Иудейлер синогогы» немесе еврейлер қауымы заңы табылған.

Құдай заңында айтылғандай Хазарлық патша Булон (730 ж.) көп құдайға табынудан (язычестводан) бас тартып бір құдайды мойындаған. Ислам, христиан, иудей діндерінен безгендер еврейлер дінін ең ертедегі дін ретінде қабылдады. Киев княздығы Святослав Хазар қаласын босатып (Астрахан маңындағы), хазар-иудейлерді Қырымға қарай жер аударды.

1731 ж. Чуфут каласында қарайымның тұңғыш баспасы пайда болды. Епаторияда қарайымдық Александрия училищесі, ұлттық кітапхана ашылды.

Қырымның Ресейге қосылуымен байланысты «қарайымдықтар» осы өлкеде сауда-саттықпен, білім, мәдениетпен айналыса бастады. Москва, Петербург, Киев, Ростов қалаларына көшіп келді. 1910 ж. олардың Ресейдегі саны 13 мың адамды құрды.

1924 ж. Қырымда қарайымдардың қауымы құрылды. Ұлттық театры орнап, кітапхана жұмыс істей бастады. Көп кешікпей еврейлерге қуғын күшейіп, мектептер жабылып қалды. Қарайымдар белгілі жерлерде ғана тұруға рұқсат алды. Мәселен, Ростовта қарайым диаспорасына Селянка ауданында ғана тұруға рұқсат етілді.

Қарайымдықтардың көпшілігі бүгінде Израильда (20 мың) тұрады. Қарайымның ірі қауымдастығы Қырымда (1,5 мың) тұрады. Сондай-ақ Литвада (300 адам) бір тобы Польша, Франция, Түркия елдерінде тұрып жатыр. Ресейде қарайымдықтардың қауымы Москва, Санкт-Петербург, Ростов қалаларында тұрады.

Орта шығыс елдерінде қарайымдықтар өздерін еврей халқының бір бөлігі санайды. Ресейде, Украинада, Литвада жеке этникалық топ болып өмір сүріп жатыр.

Қарайымдардың бай ауыз әдебиеті бар. Олар өз өмірлерін хазарлармен байланыстырады. Қарайым тілі түркі тілдерінің қыпшақ-половцы тобына жатады. Олардың тілінде көптеген архаизм сөздер бар. Олар түркі тілінен өзгешерек.

Қарайымдар Христосты да, Мұхаммедті де ұлы пайғамбар санайды. Олар көп дінге (көп құдайға) табынуды айыптай отырып, бір құдайды мойындайды. Осыдан біз қарайымдардың христиан мен исламды бірдей мойындайтындығын көреміз. Қарайым храмдары – мешітке ұқсас, есіктері оңтүстікке қарай салынған. Құдайға сыйынуы христиандардікіндей. Олар Торды (Мойсейдің 5 кітабын) және хорды мойындайды. Қарайымдардың ерлерінің аттары: Иосиф, Марк, Лазарь, Исаак т.б. Әйелдерінің арттары: Фыйла, Бичо, Мамук, фамилиялары да түрікше: Саускан, Кокесай, Саачи.

Бүгінде олардың этникалық топтары азайып өліп бітуге таяған. 1989 ж. санақ қортындысы бойынша Кеңес Одағында 2000 қарайымдықтар тұрып жатыр. Ресей ғылым академиясы қарайымның халық энциклопедиясының 5-ші, 6 томдарын даярлау үстінде. Москвада қарайымдардың мәдени-ағарту орталығы жұмыс істейді.

4.4.5. Чуваштар. Олардың Ресейдегі жалпы саны 1775 мың адам. Олар өз республикасынан басқа жерлерде Татарстанда, Башқұртстанда, Самара, Улянов облыстарында тұрып жатыр.

Олардың тілдері фин-угор және булғар бірлігінде. Чуваштардың көпшілігі православия дінін қуаттайды.

4.4.6. Әзербайжандар: Кавказдағы ірі этностардың бірі. Олардың көбі Иранда тұрады. Әзербайжан тілі түркі тобына жатады.

Діни сенімі бойынша олар – мұсылмандар. Олардың бір бөлегі мұсылман дінінің шиит тобына кірсе, енді бір тобы – суннит тобына жатады. Әзербайжан этносын құруда олар скифтер мен ғұндардан, хазарлар мен оғұздардан, түркілік селжұктардан құралғандар. Жазба мәдениеті XI ғ. құрыла бастаған. Олардың әдеби тілі бакиндік және шемахнидік диалектілерден тұрады. Жазба мәдениеті 1929 ж. дейін араб алфавиттерінде болып, 1939 ж. кириллицаға ауысты.

1990 ж. тек Махачкалада 500 әзербайжандықтар тұрып жатыр. Дербентте бүкіл бір кварталды алады. Әзербайжанның ірі топта-

ры: Москва, Санкт-Петербург, Ростов, Таганрог, Волгоград және Кавказдың Мин. Водасында топталып тұрып жатыр.

4.4.7. Тувалықтар. Сібірдегі түркі тектес халықтардың бірі. Олардың бәрі дерлік (206 мың) Тувада тұрады. 20 мыңдай тувалықтар Бурятия автономиялық облысында тұрады. Ертеректе тувалықтар өздерін танни- тувашылар, сойондықтар, уранхойлықтар деп атаған.

Тувалықтар ұйғыр тобының түркі тілді семьяларына жатады. Ертеде ескі моңғол жазуын қолданған. 1930 ж. олардың жазба мәдениеті латын алфавитінен бастау алды. 1941 ж. кириллицаға көшірілді. Бүгінгі ұрпақ көне түркі мәдениетінен қол үзген. Тувалықтардың 98,5% тува тілін ана тілім деп есептейді. 59% тувалықтар орыс тілін еркін біледі. Діни сенімі жағынан олар – буддистер. Ламайлықтар құрамына 1944 ж. енді. Осыған дейін монғолдардың ықпалында болып келді. Кітап шығару, іс жүргізу істері монғол тілінде жүргізіліп келді.

Этникалық құрамы жағынан тувалықтар далалық және ормандық болып бөлінеді. Батыс тувалықтар – далалық өлкеде бірнеше көне түркі халықтарының қосындысынан – ұйғырлардан, Енисей қырғыздарынан, тоғайлық тувалықтардан тұрады. Олар жергілікті хет және самодин тайпаларымен түркілердің қосындысынан пайда болған.

Жергілікті отырықшылыққа тувалықтар XX ғ. басында көшті. Тува тілі орта мектептердің 11 сыныбына дейін жүргізіледі.

4.4.8. Хакастар (өздерінше хооройлар деп аталады). Салыстырмалы түрде көп халық емес. Олардың жалпы саны 90,3 мың адам. Оның 88,5 мыңдайы Ресейде тұрады. Оның ішінде Хакасияда – 63 мың, Тувада – 22 мың, Краснояр өлкесінде 6 мың адам тұрады.

Хакастар түркі тілдерінің ұйғыр тобына жатады. Ол тілді хакастардың 76% ана тілім деп есептейді. Орыс тілін жергілікті халықтың 67% меңгерген.

Орыс тілінде кітап, журнал, оқулықтар шығарылады. Орыс тілінің негізінде хакас алфавиты 1917 ж. қолданысқа енді. Кириллицаға 1928 ж. дейін көшкен болса, 1929-39 жж. аралығында латынға, 1939 жылдан қайта кириллицаға көшірілді. Хакас тілі мектептерде 11-ші сыныпқа дейін оқытылады. Сондай-ақ екі тілді радио, телевидение жұмыс істейді.

1876 ж. бері хакастар православия дінін тұтынды. Бірақ шаманизмнің қалдығы күні бүгінге дейін еркін орнаған. Хакастар

бірыңғай ұлт ретінде Кеңестік дәуір кезінде қалыптасты. Көпшілік қауым хакастарды хакастар, абахондықтар, минусиліктер, татарлар деп әртүрлі атап келді. Хакастардың негізгі тайпалары хакас этносына біріккен түркі халықтары (Енисей қырғыздары, телеуттер) хеттер және туыстас ариндар, коттар деп аталады. Сондай-ақ самодиндер. Хакастар Ресей қалаларына XVIII ғ. бірінші жартысында енді. Мемлекет ретінде автономияны 1930 ж. алды. Олардың батырлық эпосы (Алтын Арыг, Албынжи, Пора Нинжулар) бар. Олардың негізгі шаруашылығы аңшылық және ірі қара өсіру.

4.4.9. Якуттар (сахалар) Якутияда тұрады. Халқының саны 365 мың адам. Эвенкі және Таймыр автономиялық округтеріне бөлінген. Магадан, Сахалин, Амур облыстарын қамтиды. Якутиядан тыс жерлерде 27 мың якуттар тұрады. Олар ұйғыр тобының Саха тілінде сөйлейді.

Бұл тіл тува тіліне жақын. Якуттардың 94% якут тілін ана тіліміз деп есептейді. Якуттардың 65% орыс тілінде еркін сөйлейді. Олар православие дінін (XVII ғ. аяғы XIX ғ. басында) қабылдаған. Бірақ шаман діні қоса сақталған. Ата кәсіптері аң аулау, ірі қара мал өсіру.

Якуттар орыс графикасы бойынша жазба мәдениетке XIX ғ. басында ие болды. 1922-24 жылдарға дейін орыс алфавитін қолданып келді. 1924-39 жж. аралығында латын алфавитін иеленді, 1939 ж. бастап қайтадан кириллицаға көшті.

Якуттардың арғы аталары Прибалтика жақтан X-XV ғғ. келген, кейін олар жергілікті эвенкілермен, югахирлермен араласты. 1620 ж. Қиыр Шығысқа орыстардың келуімен байланысты якуттар бірыңғай этнос болып қалыптасты. Якуттар бай фольклорға, батырлық эпосқа ие.

Якут тілі мектептерде өтіледі. Сол тілде жергілікті университеттерде сабақ беріледі.

Олардың негізгі шаруашылық кәсібі балық аулау, ірі қара мал өсіру.

4.4.10. Буряттар. Олар көбінесе Бурят республикасында Байкалдан арғы екі ұлт округінде Иркутск мен Чита облыстарында тұрады. 1989 ж. бүкілхалықтық санақ қортындысы бойынша буряттардың жалпы саны 461 мың. Оның Бурят республикасында 249,5 адамы тұрады. Буряттардың көпшілігі – буддалықтар. Тек 85 мың бурят қана православия дінінде. Олар 1930 ж. дейін ескі монғол жазуын қолданып келді, 1931 ж. латынға, 1939 ж. орыс графикасына көшті.

X ғасырдан бастап Байкал жағалауына монғолдардың ықпалы күшейіп келді. Буряттар осы кезде (XII ғ.) Шыңғысханның жорықтарына белсене қатынасты.

Бурят – сөзі бірінші монғол тілінде қолданыс тауып «қысқартылған ертеке» (1240 ж.) мағынасын береді. XVII ғ. буряттар монғол этносының бір бөлігі ретінде, бірақ олардың Монғолдан Ресейге бөлінген бөлігі ретінде қарастырылып келді.

Буряттардың мәдени және тарихи қалыптасу кезеңі XIX ғ. болып саналады. Бұл кезең олардың нағыз мәдени-экономикалық супер этностық қалыпқа келіп жетілген кезеңі болып саналады. XVII ғ. буряттар христиан және будда діндерін қатар игеріп, көшпелі буряттардан отырықшы бурятқа, аграрлы буряттан аграрлы-индустриялы бурятқа айналған кезі еді. XX буряттарда бүгінгі мәдениет жетіліп қалыптасты. Буряттардың дәстүрлі діні – шаман діні. Орыстардың Байкал өңіріне келуі буддалық құрым кигізді мәдени культқа айналдырды. XVIII ғ. бұл өңірде 150 ламалар болды. Елизавета Петровнаң бұйрығы бойынша 1774 ж. буддизм Ресейде негізгі діндердің бірі ретінде толық қабылданды. Сол жылы буряттардың бірінші дацаны сайланды. Дацан жанынан құдай мектебі, баспа, медициналық училище ашылып, қолөнер және кино өнері, әдебиеттері басылып шықты. 1914 ж. Бурятияда 48 дацан ашылып, онда 16 мың ламалар қызмет етті.

Көпшілік ламалар Кеңес үкіметіне бейбіт көзқараста болды. Алайда 1925 ж. ламаларға қарсы Кеңес үкіметі белсенді күрес бастады. Ақыры 1930 ж. Бурятияда будда шіркеулері өз қызметін мүлде доғарды. Оларды 1946 ж. қайта аша бастады.

Христиандар буряттар арасында көп емес. Соңғы 200 жыл ішінде православия шіркеулерінің халық арасына жаппай таратқан діни кітаптары бұл дінге деген халықтың сенімін күшейте алмады.

Бүгінде Бурятияда 85 мыңдай ғана бұл дінге сенушілер бар.

4.4.11. Қалмақтар – Еуропадағы өте жас этнос. 1632 ж. олар өздерінің тағдырын Ресеймен байланыстырып, Волга бойында көшіп жүрді.

Қалмақтардың алғашқы орны Орта Азия болатын. XIV ғ. екінші жартысында олардың төрт батыс тайпасы одақ құрды. Оны «дербен-то-ойраты» немесе «төрттік одақ» деп атады. Осыдан ойраттардың одақтық аты – ойраттар болып бірікті. Осыдан кейін түркі тайпалары оларды «қалмақтар» деп атады. Ол сөз «галичендер» деген мағынаны білдіреді.

XIII ғ. көшпелі ойраттар Енисей қырғыздарынан бөлініп солтүстікке қарай ойысты. Селенгі өзенінің батыс жағынан Алтайға

дейінгі жерлерді, Ертістің жоғары жағынан оңтүстікке қарайғы өңірді иеленді. Олар бұл кезде туыстық тайпалар болып бірігуші еді. Сөйтіп бірте-бірте тайпалық құрылыстар топтық құрылысқа айналды.

XVI ғ. ойраттар Қытайдың қысымынан Жоңғар өлкесін тастап, орыс шекарасына жақындай бастады. Каспий жағасына дейін көшіп барды. 1608 ж. олар өз еріктерімен Ресей қармағына енді. Бұл қалмақтардың халық болып өз алдына жеке бөлініп қалыптасу кезеңі еді.

XVII ғ. екінші жартысында қалмақтарға қарсы шабуыл басталды. Қалмақтар Ноғай ордасына қарсы күресті. Оларға Волганың оң жағалауынан Царицынге (Волгоградқа) дейінгі жер тиді. Осы жерден қалмақтар қазақтарға шабуыл жасап отырды

Москва үкіметі қалмақтардың Еділ, Жайық бойындағы елдерге үздіксіз шабуылын астыртын қолдап отырды. Орыстар Дон казактары мен башқұрлардың өзара қырқыспауын да қолдады. Егер де біреуі екіншісіне себепсіз шабуыл жасаса, оларды сотсыз асып, ату жазасын қолданды.

XVIII ғ. бірінші жартысында қалмақтар Дон бойын өрлей көшті. 1730–40 жж. Терек өзенінің жоғарғы жағы Кизлярға дейін барды. 1774 ж. көпшілік қалмақтар Ресей жерінен шығып Волга мен Дон бойын жайлай бастады.

1877 ж. 23 мамырдағы Ресей патшасының әскери жарлығы бойынша қалмақ жұртын жаңа жерге көшіру мәселесі басталды. Бұрынғы 13 қалмақ жүздерінен 7 қалмақ станицаларын құрды. Олар: Иловай, Денисовск, Платовск, Власовск, Кутейниковск, Грабевск және Петеповск деп аталды.

Қалмақ тілі ескі жазу тілі. XVI ғ. дейін қалмақтар монғолдардың жоғарыдан төмен жазуын қолданды. 1648 ж. «ашық жазу» жазба ережесі қолданылды. Оның авторы ойрат ағартушысы Зоя Пандта (1599-1662) болды. Ойраттардың өзіндік мәдениеті болды. Олар киіз үйде тұрып, мал өсіріп тіршілік етті. Олар Еділ, Жайық, Дон бойындағы, Кавказдың солтүстігіндегі түркі және тунгус-маньчжур халықтарымен мәдени байланыс жасады. 1924 ж. қалмақ елі орыс графикасына көшірілді. Қалмақтардың діні ламаизм, ол будда дінінің бір бұтағы. Қалмақтар Еуропада буддизмді қолданатын жалғыз ұлт. Қалмақтар да Ұлы Отан соғысы кезінде репрессияға ұшырап, Берияның қатаң бақылауына болды. Шет аймақтарда қалмақтардың 120 мыңнан астамы қырғынға ұшырады.

4.5 Кавказдық туыстық (семья)

Кавказ жер шарындағы ең көп тілді халықтар Отаны. Бұл жерде әр жылдарда тұрақты немесе көшіп қонушы ондаған халықтар мекен етті. Олардың пайда болуы әртүрлі кезеңдерде өтті.

Скифтер – б.ж.с. дәуірімізден бұрынғы алғашқы бірінші мыңжылдықта тұрып келген.

Аландар – I ғ. басында өмір сүрген. Олар сарматтардан бөлініп шыққан. Ирони (осетиндер) – деген атқа ие болған.

Гректер – б.ж.с. дәуірімізден бұрынғы бірінші мыңжылдықтың орта тұсында өмір сүрген. Күні бүгінге дейін Қарашай тауларында Византиялық храмдар (X-XI ғғ.) сақталған.

Ғұндар – IV ғ. өмір сүрген.

Түркі тайпалары VI ғ. 70-жж. Олардың ең ірілері балғарлар (пробалгарцы). Олардың бір бөлігі кейін Дунайдың арғы жағына ауған. Бір бөлігі – Волганың жоғары жағына орналасқан. Енді бір бөлігі Кавказ тауына қарай ойыса көшкен қарашай-балқарларды құрайды.

Хазарлар – түркі тілді халық. Олар VI ғ. орта кезінде өздерінің мемлекеттерін (қағанатын) құрған.

Половцы (қыпшақтар). Түрік тілді монғол тектес халықтар. Олар Каспий, Волганың арғы жағалауларынан XI ғ. келген. Половцылардың қалдығы ноғай этногенезінде сақталған.

Татар-монғолдары XIII ғ.

Кавказ тілді туыстықтар. Олар өздерінің саны жағынан Орал халықтарына жақын. Олардың этностық ала-құлалығы өте мол. Тек бір ғана Дағыстанда 34 түрлі халық бар.

Ертедегі дерек бойынша Кавказда 53 этнос тіршілік еткен. Осы өңірде болған Страбон былай дейді. «Олардың бәрі тату-тәтті бірге өмір сүрген. Кавказдықтардың тату-тәтті біріге өмір сүруі бұдан 2 мың жыл бұрын қалыптасқан. Ақыры этносаралық қарым-қатынас күшейіп, некелік қатынасты тудырған» дейді.

Грузиндер – өзара жақын бірнеше этностар бірлігінен пайда болған. Олардың ішіндегі ең ірілері: картлилер, минглейлар және свандар. Грузиндер ұлт ретінде Ресей қоластында XIX ғ. екінші жартысында қалыптасты. Грузин патшасы Картен-Кахети кезінде 1783 ж. Георгийлік трактат бойынша қалыптасқан. Олар Армениядан кейінгі Кавказ халқы ішінде IV ғ. мемлекеттердің бірі.

Грузиндердің діндері олардың тарихымен байланысты туындаған. Иисус Христостардың Грузияға жайылуымен байланысты Хитон Спаситель өзімен бірге христиандықты ала келді. Содан бастап ол мемлекеттік дін болып саналды. Ал V ғ. Святой патша Вахтанг Горгасалдың грузин шіркеуінде қабылдаған заңы бойынша – еркіндік алды. Грузия әдебиеті, сурет өнері, музыка, архитектура т.б. мәдени мүліктер христиан дінінің (религиялық) діни доктринасына енгізілді.

Орыстар мен грузиндердің жақындасуы православия діні бойынша іске асты. Алайда грузинде шіркеу заңдары архитектуралық өзгерістер, құдай суреттері, шіркеу әндері орыстардан басқаша болып келеді.

Этникалық негізі бір болғанымен, этникалық топтар (хевсурлар мен свандар) өздерінің ұлттық ерекшеліктерін сақтап қалған. Сондықтан аджар мұсылмандарының мәдени салттары түрік мәдениетіне қарай бейім.

Грузиндер өте ертеден жоғары мәдениетке ие ел. Олар өздерімен көрші халықтарға айтарлықтай әсер еткен. Кеңестер Одағы тарағаннан кейін де грузиндер бұрынғы Кеңес Одағы елдерінен онша алшақтай қойған жоқ. Бүгінде Ресейде 90 мың грузиндер тұрып жатыр. Олардың көпшілігі Ресейдің ірі қалаларында тұрып тіршілік етеді.

4.5.1. Адыгей-абхаз тобы ең көп санды халықтар. Адыгейлер – Солтүстік Кавказдағы ең көп және ірі халықтардың бірі. Олар өзара: адыгейлер, кабардиндер, черкестер, абазиндер болып бөлінеді. XIII ғ. бастап әдебиеттерде адыгейлерден кейін «черкесстер» аты тұратын болды. Адыгейлер – мұсылмандардың сүннит тобына жатады. Олар бұл дінге бірден келген жоқ. Адыгейлер арасында әлденеше ғасырлар бойы рулық-тайпалық туыстық қатынас өрбіді. Кейін Византиядан христиан діні келді. XV ғ. бастап адыгейлер арасына исламды насихаттау күшее бастады. Адыгейлер арасындағы христиандық дінге деген сенім Қырым хандығының кезінде XVIII ғ. ғана тарады.

Адыгейлер – Солтүстік Кавказдағы байырғы халық. XIX ғ. бірінші жартысында олар Солтүстік Кавказдағы ең көп халықтардың бірі болды. Бірақ Кавказдағы тынымсыз соғыс, құлдар сату, ақыры Түркияға ауа көшу (1859 ж.) XIX ғ. ортасында оларды қайғылы жағдайға ұшыратты. Этностардың көпшілік бөлігі өздерінің тарихи Отанынан алшақтады. Нақты дерек бойынша, сол кездерде Түркияға

307 мың адыгейлер қоныс аударды. Сонымен қоса, 1861-1864 ж.ж. үкіметтің рұқсатынсыз 40 мың таулықтар Кавказды тастап көшіп кетті. Бүгінде адыгейлер дүние жүзінің 40 шақты елінде тіршілік етеді. Тек Түркияның өзінде ғана 3 млн. артық адам тұрады. Сондай-ақ Сирияда – 70 мың, Иорданияда – 50 мыңнан астам адам тұрып жатыр.

4.5.2. Черкестер – Кабардин-Черкесияның негізгі халықтарының бірі. Олар Солтүстік Африкада және Таяу Шығыс елдерінде тұрады. Черкес сөзінің негізі, керкет сөзінен алынса керек. Ол ертедегі грек авторларының айтуынша Қара теңіздің Солтүстік Шығыс жағалауын мекендеген адыгейліктерді солай атаған.

Екінші болжам черкес-татардың екі сөзінен құралған. Чер – жол (дорога) кеск – резать. Яғни жол кесуші-тонаушы разбойниктер деген мағынаны білдіреді.

Черкестер – этнос ретінде XVI ғ. Суан бойында кабардиндер мен бесайдықтар арасынан пайда болған. Лабы және Кубань арасында тіршілік еткен тайпа. Олардың бүгінде Ресейде 50 мыңдай адамы, ал Сирияда – 35 мыңдай, Иорданияда – 10 мыңдай адам тіршілік етеді.

Черкестер христиандықты Византиядан алған. Ол дін X-XII ғ.ғ. Грузияға келді, кейін XVIII-XIX ғ.ғ. олардың арасына ислам діні келіп орнықты.

4.5.3. Абазиндер – өзінше әлеуметтік және рухани мәдениеті, шаруашылық базасы бар ертеден келе жатқан ірі этностардың бірі. Олар Солтүстік Батыс Кавказға XIV ғ. келіп орналасқан. XIX ғ. орта тұсында олар 60 мыңдай халық болған. Кейін XIX ғ. 60-жылдарында 30 мыңдай абазиндер Түркияға ауған. Түркия мен Ресей шекараларында Карашай-Черкесияда, Кисловодск аудандарында қалған 33 мыңдай черкестер тұрып жатыр. 10 мыңдай абазиндер Ливанда, Сирияда, Иорданияда, Түркияда тұрады.

Абазиндер Кавказдың жергілікті тұрғындары. XIV ғ. дейін Қара теңіздің Солтүстік-батыс жағалауында Туапсе және Вязвь өзендері аралығында өмір сүрген. Кейін Кавказ тауының Солтүстік жағалауына, жоғарғы Лаби, Урупа, Кубань, Тебарды, Үлкен және Кіші Зеленчук маңына оншақты ауыл болып орналасты.

1932-33 ж.ж. латын графикасы негізінде жазуы пайда болды. 1938 ж. орыс графикасына көшірілді.

XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басында абазиндер комплексті шаруа қожалығына ие болды. Яғни олар мал шаруашылығы мен егін шаруашылығын қатар жүргізді. 1860 ж. олар ірі қара мал өсірумен

шұғылданды. Жылқы өсіруді олар ең құрметті шаруашылық түрі санады. Жылқы өсіру жер өңдеу ісімен байланысты өркендеді. Олардың ертедегі шаруашылығының бір түрі бал арасын өсіру болды. Бал – ең негізгі товарлы шаруашылық түріне айналды. Балды товар айналымына сатуға пайдаланды.

4.5.4. Кабардиндер – Краснодар және Ставрополь өлкесінде тұрады. Кабардин-Балкарлардың жалпы саны – 450 мыңдай. Олардың бір тобы Солтүстік Америкада, Батыс Еуропада, Оңтүстік Шығыс Азияда тұрады.

Кабардиндердің арғы аталары – зихилар. Олар I-VI ғ.ғ. белгілі болған. Олар Солтүстік батыс Кавказды мекендеген. Алғашқы мыңыншы жылдарда оларды ғұнндар Кубаньға ығыстырған. 1553 ж. Кабардин князі орыс патшасы IV Иванды қабылдап, оған өз қызы Гошонейді шоқындырып, Мария деген орыс атын береді де, орыс патшасы Иван Грозныйға қосады. Оның інісі Москва қоғамының ішіне кіріп, Черкасск княздігі атанды. 1779 ж. Күшік ханның шарты бойынша Түркия мен Кабардин арасында достық қарым-қатынас орнап, Азов, Қара теңіз өңірі түгелдей Ресейге бағынды. XVIII ғ. аяғы мен XIX ғ. басында Кабардиндық княздар өздерінің басыбайлығын орнатуға ұмтылды. Ол ұлтаралық шариғат бірлігінің қозғалысы болып саналды.

XVI-XVIII ғ.ғ. кабардиндер көрші Кавказ халықтарымен достық қатынасты күшейте бастады. Бұл достық бірлікке осетин, ингуш, балқар, абазин, қарашайлардың бәрі кірді де, бүкіл Солтүстік Кавказ халықтарының одағына айналды. Олардың басын біріктіретін Кабардиннің жоғары княздігі – Уалий орнады. Сөйтіп ежелгі Кавказ халықтарының бірлігі берік орнады. Ол Одақты халықтық жиналыс, ерлердің жасырын одағы басқарды. Ол одақ XIX ғ. екінші жартысындағы Кавказдың орыс мәдениетіне басшылық етті.

Кабардиндердің жеке аты – адыгелер. Кабардиндер мұсылмандардың суннит тармағына жағады. Ал Маздок кабардиндері христиандардың сословия дінін қабылдады.

4.5.5. Ингуштер – олар өздерін галгайлар деп атайды. Бұл этнос галгайлардың ірі рулық бірлестігінен тұрады. Ингуш этнонимі – ескі Ангуш немесе Ингуш селосының атынан шыққан. Бүгінгі Терек өзені бойындағы ингуштер өздерін кабардиндерміз деп санайды.

Ингуштер байырғы бақташы-сиыршылар. XVI-XVIII ғ.ғ. олар таудан түсіп тегіс жерге орналасты. 1810 ж. орыс империясына бағынышты болды. Олардың көпшілігі Кавказ соғысынан бас

тартты. Ингуштердің діни сенімі көп уақыт біріккен діндердің ықыласында болып келді. XVII-XVIII ғ.ғ. ингуштердің арасында христиан діні кең жайылды. Ол мұнда XII ғ. Грузиядан келген еді. XIX ғ. бірінші жартысында ингуштер арасында мұсылман діні ірге теуіп, орныға бастады. Ол дін ингуштерге де, шешендер мен дағыстандықтардан келді. Алайда ингуштер арасында христиан діні ене бастаған кезден христиан дінінің де, ислам дінінің де заңдарын қатар ұстанғандар болды. Ислам біртіндеп барып үстемдік алды. Оларда жазба мәдениет кеңестік дәуірде ғана орнай бастады.

Ингуштерде княздар, бектер, хандар болды. Ингуштердің негізгі әлеуметтік құрылымында үлкен отбасы XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басына дейін болды. Семья басы сол семьяның еркектерінің үлкені саналды. Семья аралық қарым-қатынас әдет заңы бойынша орнықты.

Ертедегі жазба мәдениет жөніндегі мәліметтер шешендер мен ингуштерде біздің жыл санауымыздан бұрынғы алғашқы бірінші мыңыншы жылдықтан белгілі.

Старобондардың (ескі ру басыларының) ескі діни абыройы осы өлкеге ертеден жайылған. Этностық заң ретінде топ мүшелерінің бәріне ортақ заң болып саналды. Ол заңды сақтаушылар ру, тайпаның үлкендері саналды. Олардың сөзі басқаларға заң ретінде мұлтіксіз орындалатын болды. Оларды рудың басшысы гаргарлар деп атайды. (гаргар – рулас туыстар деген сөз). Таулы өлкеде ингуштер жеке қауым болып тіршілік етті. Ол қауымдардың аттары: Гаргаевтық, Кариндық, Джейргавтық, мехцальдық деп аталады. Мехцалдықтар XVI-XVIII ғ.ғ. тау бөктеріне орналасқан. Олардың көшудегі негізгі мақсаты Тар даласын мекендеу шаруашылыққа қолайлы болды. Бұл жерде жаздың ұзақ болуы да, жүгері егуге қолайлы болды. Олар осы жерде аздаған қой-ешкі ұстады. Көбінесе сиыр малын өсірді.

4.5.6. Шешендер. Солтүстік Кавказдағы ең көп санды халық. Олар бүгінде 1 млн. халық. XIX ғ. аяғында шешендер сан жағынан адыгейлерден аз еді. 1840 ж. олардың жалпы саны 138 мың ғана болатын. Шешендер Солтүстік Кавказ халықтары ішіндегі байырғы жергілікті халық. Олар осы өлкенің «географиялық» жағдайын айқындай түсетін ерекше халық. VII ғ. армян жазбаларына сүйенсек шешендерді «нахчамитяндар» деп атайды. (нахчо тілінде сөйлеушілер деген сөз).

XVII ғ. екінші жартысына дейін шешендерде ертедегі язычество дінінің қалдығы сақталып қалған. Сонымен бірге оларда христиандардың түсініктері де қатар сақталған. Христиандық дін ше-

шендер арасында VIII ғ. Грузиядан келген. Ескі шіркеу қалдықтары мен тастан жасалған крестер өткен ғасырдың аяғында осы өлкеден табылған. Ол жөнінде Кавказ академигі В.Ф.Миллер ерекше сөз етеді. Христиан мәдениетінің қалдығы шешендердің тілдерінде, әдет-ғұрыптарында сақталған» дейді Миллер.

Исламның «суннит» бұтағы шешендер арасына XIII-XIV ғ.ғ. Алтын Орда арқылы, Дағыстан арқылы енген. Бұл өлкеге толық Ислам XVIII ғ. ене бастады.

«Нахчо» деген ат шешендердің осы аттас тайпаларынан келген. XVIII ғ. басында осы тайпамен қоса Аргун өзені бойында шешендердің үлкен ауылы болды. XVI ғ. олар таулы өлкеде өмір сүріп келді де, тек XVI ғ. гребендік казактармен бірге Сунже селосындағы жазыққа орналасты. Осы жерде шешендер мен казактар арасында достық қарым-қатынас орнады. Олар бірін-бірі қонаққа шақырып дос болды. Ұрлық-қарлықты, зорлық-зомбылықты да екі тайпа бірлесе өрістетті.

Шешендерде ғасырлар бойы тайпалық қандық-туыстық байланыс күшті болды. Тайпа-ру-тайпа деген сөз. Кейбір темп (тайпалар) олардың фамилиясы болып келген. Кавказдағы басқа ешбір халықта шешендердегідей темп (тайпалық) аты сақталған емес. Шешендердің аталық заңдарының күштілігі сондай – оны тіпті кеңестік заң да жоя алмады.

Шешен халқы мөлшермен 165-170 тайпаға бөлінеді. Ең атақты тайпа гуной және варонда.

Осы тайпаға Шешенстанның атақты батыры – шешен Масур (XVIII ғ.) және оның ізін қуушы халық батыры Шамил-Ғаджи Мурат саналады.

Черкессиядағы Бековичтердің атағы бүкіл Кавказға XVIII ғ. әйгілі болған. Сол Бековичтің ұрпағы бұрынғы Ресей Парламентінің спикері Руслан Хасбулатов. Бүгінгі Шешенстанда бұл тайпа әдеттен тыс орыстанған деген қауесет бар.

Гуной, варонда, бековия тайпалары Шешенстандағы Мелхи туыстығының ықпалына берілген тайпалар. Джохар Дудаев тайпасы онша атақты емес, аз санды тайпа. Шешенстандағы тайпалар екі тармаққа бөлінеді. Жерлік және таулық. Таулық тайпалар өздерін ақсүйек санайды. Олармен жазықтағы тайпалар келіспейді.

Шешенстанда тайпалардың бәрі бірдей емес. Жақты тайпасы таулық еврейлерден тарайды. Ал гиржи тайпасы грузиндерден тарайды. Казак тайпасынан тарайтын тайпалар да бар. Оларды аттарынан

білуге болады. Мәселен, Габарды (кабардиндер) Гуми (құмықтар).

Шешен тілі, ингуш тілі сияқты Кавказдың нахтық (вайнахтық) тіліне жатады. Шешендер – мұсылмандардың суннит тобына жатады. Ислам діні олардың арасына XVII ғ. Дағыстаннан тараған. Оған дейін шешендер табиғи культты (табиғатқа табынуды) жақтаған. Жергілікті халықтың біразы православия дінін Грузиядан алған.

Ислам дінінің өлкеде орнауымен байланысты араб жазуы енді. Бірінші араб тіліндегі құжат XVI ғ. пайда болды. XVIII ғ. аяғында мешіт мектептері пайда болып, онда балалар араб жазуымен хат таныды. Көптеген жазбаша құжаттар XVIII ғ. аяғында Вайнах ауданына араб графикасымен тарап енді. Түрік тілі Солтүстік Кавказда ұлтаралық қарым-қатынас құралына айналды.

Өткен ғасырдың бірінші жартысында Дағыстаннан Шешенстанға мюридизм ағымы бойынша Ислам діні орнады. Кавказдағы мюридизм Солтүстік Кавказ бен Дағыстан халықтарының Ресейге қарсы идеологиялық ағымы болып саналды. Әсіресе ол Ичкерияның ішкі діни ағымы Шамилдің Ведене аулындағы ағымы саналды. Шамил көтерілісі тізе бүккеннен кейін Шешенстан Ресей қоластына мүлде бағынды.

XIX аяғы мен XX ғ. басында шешендерде жазба мәдениетін қабылдауға талпыныс болды. Ол орыс және араб алфавиті негізінде қабылданды. Бірақ онша терең өріс ала алмады. 1911 ж. арабтың жеңілдетілген алфавиті негізінде шешен тілінде тұңғыш «Серло» атты газет шыға бастады. 1926 ж. шешен тілінен латынға аударылды. 1938 ж. кириллица жазуы енгізілді.

Шешен-ауховцылардың (аккинцылар деп аталады) ерекше тобы Дағыстанда құрылды. Олардың жалпы саны 10 мыңдай еді. Жартысынан көбі 8 селолық аудандарға орналасқан. Қалалық шешендер Хасаворта қаласына орналасқан. Олар қала халқының 3/1 қамтиды. Аккиндық-шешендер шешен тілінің аккиндік диалектінде сөйлейді. Аккиндықтар шешеннің таулы өлкесінде Гека өзені бойында тұрады. XV ғ. соңында миграциялық қозғалыстың әсерінен шешендер таулы өлкеден тау етегіне тегістікке орналасты. Олар Ақсай өзені мен Ақташ өзені аралығындағы Яшансу бойында Аухов қоғамын құрды. Осыдан «Ауховцылар» аты пайда болды. Аккиншылардың төменге түсуі дағыстандық феодалдарға әсер етті. Олар жаңа жерде акканшылармен бірге тіршілік етіп, құмықтармен, аварлармен бірге өмір сүрді де, шешендік-аккиншылардың тұрмысына игі әсерін тигізді.

Дағыстан өлкесінің Ресейге қарауымен байланысты Ахундық

қоғам Құмық қоғамының Терек облысына қарап Дағыстанға берілді.

Аккиншылардың көптеген өтінішімен байланысты КСРО-дағы осы өлкеде ұлттық аудан құруды 1943 ж. қолға алды. Халоворт ауданын қайта құрумен байланысты Аухов ауданы құрылып, оған шешен халқының 15 аулы, 15,5 мың тұрғынымен берілді.

1944 ж. 23 ақпанда шешендер мен ингуштер, оның ішінде аккиншылар да бар, бүкіл Солтүстік Кавказда тұрушы халықтар жүк вагонына тиеліп Шығысқа қарай жер аударылды. Репрессия жылдарында жол бойында және арнай лагерлерде қырылған шешендер мен ингуштердің жалпы саны 200 мыңдай болды. Бұл шешен-ингуш халқының 3/1 еді.

Шешен-ингуш автономиялық республикасы 1936 ж. құрылып, соғыс жылдары кезінде таратылды. Ал олардың территориялары одақтық және автономиялық республикаларға (Грузияға, Осетияға, Ставропольге, Дағыстанға) берілді. Шешендер мен ингуштарға Отанды сатқандар деген айып тағылды. Олар жау жағына шығып, диверсанттар мен Кеңес үкіметіне қарсы қарулы бандаларға қосылды деген айып үкімі шығарылды. Бұл айыптауға мыңдаған шешендер мен ингуштер өздерінің қанымен жауап беріп, неміс-фашист басқыншыларымен күресте батырлық көрсетіп өлім құшты. 1956 ж. аккиншыларға қайта өз жерлеріне баруға рұқсат етілді. 1957 ж. шешен-ингуш АССР-і қайта құрылды. Бірақ ешбір құжатта Аухов ауданы туралы бір ауыз сөз айтылмайды. Бұл жағдай аккиншылардың мәселесін шешуге күні бүгінге дейін үкіметтің бет бұрмай келе жатқанын көрсетеді.

Аккиншылардың жер аударғанға дейінгі ата кәсібі (жүгері, бидай, темекі, арпа, пияз өсіру) бау-бақша шаруашылығы мен ірі қара өсіру болып келсе, бүгінде олар оған қосымша жүзім, күнбағыс, күріш өсірумен айналысуда.

4.5.7. Аварлықтар. Дағыстандағы жергілікті халықтардың бірі. Ресейде олардың 544 мыңдайы тұрып жатыр. Олардың ішінде Дағыстанда 496 мыңдайы өмір сүруде (1989 ж.). Сондай-ақ Шешенстанда, Қалмақияда, Әзербайжанда, Грузияда, Қазақстанда тұрады. Аварлықтардың жалпы саны – 600 мыңдай.

Аварлардың көпшілігі биік таулы өлкеде, тіпті Альпі биігінде тұрады. 1940-60 ж.ж. олардың көпшілігі еріксіз тау бөктеріне түсіріліп, Дағыстан жерінде өмір сүруде.

Аварлармен бірге біздің жыл санау дәуірімізден бұрынғы бірінші мыңжылдықтың екінші жартысында лезгиндер, каса-

пылар, уйтилер тайпасы Закавказьеде өмір сүріп келді. V ғ. осы өлкеге аварлар орналасқан болатын. XIV ғ. бастап олар аварлар деп аталды.

Аварлардың этногенезі өте тереңге кетеді және жеткілікті зерттелмеген. Бірақ бұл халық та басқа кавказдықтар сияқты Авар хандығына бағынып келген. Олар XVIII ғ. грузин патшалығына да салық төлеп келген. 1830 ж. Авар хандығы орыс патшасына бағынған.

Аварияда саяси-идеялық ағым ретінде кавказдық мюрдизм орнады. XIX ғ. 30-жылдарында осы тудың астында таулықтардың бостандық үшін қозғалысы өрбіді.

Кавказда діни мемлекет иманат орнады. Оның орталығы Шешенстанда болды. Иманаттың басында 1838-1859 ж.ж. Шамил тұрды. Шамил бастаған діни топ 20 жыл бойы Ресейге бағынбай еркін өмір сүрді. 1860 ж. Шамил бастаған дағыстандық топ ыдырап, тау халықтарының әскери-халықтық басқармасы жеңіліс тапты.

Авар тілі дағыстандық топқа жатады. Олар өзара бірнеше диалектілерге бөлінеді. XV ғ. басында араб тілі негізінде жазба мәдениет қабылдаған болатын. 1927 ж. араб графикасы латынға көшіріліп, 1938 ж. кириллицамен ауыстырылды.

Аварлардың шаруашылығы ірі қара өсіру болды. Олар таулы өлкеде сиырларды жыл бойы қолға байлап өсіріп, жүгерімен асырайды.

Олардың екінші шаруашылығы бал арасын өсіру болды. Сондай-ақ қолөнеріне, тері өңдеу, ағаш ою, жүннен, теріден, ағаштан түрлі ою-өрнек, зергерлік әшекей заттар жасау ісінің шеберлері болып саналады. Қолөнері жағынан аварлар дүние жүзіне әйгілі халық.

4.5.8. Даргиндер. Дағыстанда тұрып жатыр. Олардың жалпы саны жергілікті халықтың 79,4% құрайды. Қалғандары басқа шетелде тұрады. Олардың этникалық Отаны – Дағыстан. Даргиндер қолөнерімен, әсіресе металл өңдеумен айналысады. Сондай-ақ ірі қара өсіреді, жер өңдейді. Олардың тілі дағыстандық топқа кіреді.

4.5.9. Лактар. Дағыстандағы жергілікті халық. Олардың аттарының өзі лагтардың атымен байланысты ертедегі және ортағасырлық аварларды еске түсіреді. Лактардың бірінші мемлекеті арабтар айтқандай VII ғ. басталады.

4.5.10. Лезгиндер. Дағыстанның оңтүстік-шығысындағы жергілікті халық. Олар біздің жыл санау дәуірімізден бұрынғы V ғ. пайда болған. Олардың арғы бабалары Кавказдағы албандық мемлекет.

Жазу мәдениеті араб графикасы негізінде Х ғ. басталған. Олардың XV ғ. өзіндік алфавиті болған. Аджар тіліне ұқсастықтан туған. Солтүстік Кавказдағы түркі тілді халықтар тобына жатады.

Балқар этносын құрауда 3 компоненттің қосындысы әсер етсе керек. Олар:

- Ертедегі Кавказ тілді халықтар;
- Иран тілді аландар;
- Түркі тілді тайпалар (қыпшақтар және Кубан булгарлары).

Бұл тілдердің бірігу процесі XVIII ғ. аяғында пайда болса керек.

4.5.11. Қарашайлықтар және балқарлар (тулу, немесе горцы).

Олар этнос ретінде Эльбрус түбінде, Кубаннан жоғары жерде, Терек өзені бойында: Баксан, Гезем, Черек өзендері құйылысында тұрады. Бұл халықтардың этногенезі ақырына дейін анықталмаған. Олардың қосынды-компоненті ретінде аландар мен қыпшақтар (половцы) және түпкі балғарлардың қосындысынан пайда болса керек.

Қарашай-балқар тілі қыпшақ тобының түркі тілдеріне жатады.

XIX ғ. орта кезінде 15 мың қарашайлықтармен, 9 мыңдай балқарлықтар болған. 1783 ж. қарашайлар, ал XVIII ғ. 90-жылдарында балқарлар Ресейге қосылған.

Өздерінің діни сенімі жағынан қарашайлықтар да, балқарлар да мұсылман сүнниттері. Бірақ олар Солтүстік Кавказдағы «ең жас мұсылмандар» саналған. Ислам таудағы қарашайлықтарға XVIII ғ. аяғында ғана енген. Бұл өлкедегі исламды бірінші қабылдаушы кабардин молдасы Исхақ-әпенді болған. Ол ұзақ уақыт, мұсылман дінін ұстаушы қарашайлық болып көрініп, солардың арасында өзі де ұзақ өмір сүрген.

1944 ж. 8 Наурызда Нальчик станциясында бүкіл балқар автономиялы республикасының 40 мыңдай азаматы жүк вагонына жүктерін артып Қазақстан мен Қырғызстанға көшірілген.

Осы репрессия жылдарында саяси лагерлер мен рудниктерде 20 мыңдай балқарлар, 40 мыңдай қарашайлар қырылды.

Тек И.Сталин өлгеннен кейін ғана қарашайлықтар мен балқарларға тарихи Отанына қайтуға рұқсат етілді.

Балқарлар – Кабардин-балқар республикасына, ал қарашайлар – Черкессияға қайтып орналасты.

4.5.12. Ноғайлар. Солтүстік Кавказ даласының тұрғындары.

Олардың негізі Алтын Орда дәуіріне апарлады. Ноғайлар деген этноним Ноғай ханының (XIII ғ.) әскери тобының аты. Олар сол ноғайлардан құрылған әскери топ. Половцылардың тілі осы ноғай

тілінен шыққан. Олар XVIII ғ. Кавказдың Терек пен Құмай өзендері арасында өмір сүрген. Жоңғар қалмақтарына қарсы күресіп, жеңіліске ұшырағаннан кейін осы өңірге келген. Ноғайлар мұсылман болып Алтын Орда дәуірінде келген. Ноғайлар өзара тайпаларға бөлінеді. Ноғай тайпаларының арасында халықтық дәстүрлер өзара бөлінеді.

Ноғайлар Ресейден екі рет жаппай ауа көшті. Бірінші рет XVIII ғ. 70-80 ж.ж. ауа көшті. Екінші рет 1860-62 ж.ж. ауды. Олардың 190 мыңдайы Румынияға және Болгарияға көшіп қонды.

Көшіп қонуының негізгі себебі ноғайлардың ұлттық және мәдени мүддесінің Ресей мемлекеті тарапынан кемсітушіліктен болды. XIX ғ. орта тұсында ноғайлар көп санды халық еді. 50 ж. оларды түріктер өздеріне қарай ауа көшуге үгіттеді. Тек 2 жыл ішінде ғана Ставрополь өлкесінен Түркияға 40 мың ноғайлар ауды. Мыңнан астамы Азов теңізі маңына қоныс аударды. Алайда 1880 ж. ортасында кум ноғайлары кейін қайта көшіп келді. 1866 ж. қайтып келген ноғайларды Кум өзені бойына орналастырды. Сонымен Қаңлы ауылының ноғайлары осы өлкеге орналасты. Бүгінде 73,700 ноғайлар Ресейде тұрып жатыр. Олардың 63,700 дейі Солтүстік Кавказда тұрады. Көптеген ноғайлар Түркия, Румыния жерлерінде шоғырлана өмір сүруде.

Кенестік дәуір кезінде Ноғай жерлері Дағыстан аумағына енді. 1937-1944 жылдары Ставрополь өлкесі Кизляр ұлттық аймағында тұрса, 1944 ж. бастап Грозный облысына жер аударылды. 1957 ж. Ноғай өлкесі қайта қоныстанушылардың Отаны ретінде Ставрополь өлкесіне қайта қоныстанды. Олардың бір тобы Шешен-Ингуш АССР-на, енді бір ауданы Дағыстан өлкесіне қарады. Ставрополь өлкесі Ноғай мектептерін жауып, газеттерін шығармай келсе, 1988 ж. бастап қайтадан осы өлкеде Ноғай мектептері ашыла бастады.

Ноғай халқының мәдениеті бүгінде қайта жандандыруды қажет етеді. Әр аймақта тұрушы ноғайлардың мәдени тұрмыстық мәселесі әртүрлі жағдайда. Ауылдар арасында жол қатынасы нашар, дәрігерлік орталықтар саны аз, ұлт тілінде мектептер жоққа тән, экологиялық жағдай ауыр.

Әлеуметтік мәселелердің шешілмеуі көбінесе жергілікті өкімет орындарына байланысты, олар ұлттық мәдени мәселелерді екінші қатардағы мәселе деп қарайды.

4.5.13. Құмықтар. Олар біздің жыл санауымызға дейінгі VII ғ. кимирлер тайпасынан пайда болған скифтердің қалдығы. Кейін олар түрік тілді тайпалардан, олардың кыпшақ-половцыларынан бөлініп,

Солтүстік Кавказға орын тепкен. Өз ана тілі бар халық. Құмықтар жөнінде осы өңірдің ертедегі авторы Плинийдың Үлкен Клавдия Птоломей (біздің заманымыздың екінші ғасыры) еңбектерінде айтылады. Құмық этносы XII-XIII ғ.ғ. қалыптасқан. XV ғ. аяғында Құмық жерінде феодалдық мемлекет пайда болды. Солтүстік Кавказдағы Поволжье мен Закавказье арасында және Иранға баратын үлкен жол бойына орналасқан ел. 1813 ж. Пәкістан бейбіт шарты бойынша Шамилдық өлке Ресей қарамағына қарайды. Бүгінде Дағыстанда құмықтардың 54% тұрады.

Құмықтар үлкен мәдениетке ие болды. Олардың тілдері халықаралық тілдер дәрежесіне ие болды. Құмық тілі Владикавказ, Ставрополь, Маздок, Кизляр т.б. қалаларда гимназияларда, училищелерде оқылады. Құмық жері арқылы Ұлы Жібек жолы өтеді. Ол құмық тілінің халықаралық мәнін күшейтуге ықпал етті. Құмықтар арасынан аудармашылар шыға бастады.

VIII-XII ғ.ғ. құмықтар арасында Ислам діні орнады. Бірақ әлеуметтік жоғары топ арасында әлі де Иудейзм басым еді. Алайда құмықтар арасында дәстүрлі діни көзқарас тұрақты болмады. Құмықтардың жоғарғы тобы Тәңір дінін қуаттап, Айды, Күнді, жерді, суды қасиет тұтты. Тұрмыстық өлең-жыр жын-шайтанды қуаттауға негізделді.

Құмықтардың ауыз әдебиеті үлгілері өзіндік көркем форманы сақтап келді.

Құмықтардың ауыз әдебиетінде эпикалық жыр, немесе халық батырлары жөніндегі аңыздар жақсы сақталған. Олардың ішінде «мыңқұлшы», «Эльдаруш», «Қарт Қожақ пен Мыксумен», т.б. жырлар ертедегі ауыз әдебиеті үлгілері саналды.

Туған жерді шетел басқыншыларынан қорғауға арналған «Абдулла туралы жыр», «Башлы селосы туралы жыр», «Түркиядан хат», «Дели османы», «Акеев туралы жыр», «Абай батыр туралы жыр», «Хаджы-Мұрат туралы жыр», т.б. ондаған шығармалары жастарды шетел басқыншыларынан қорғауға шақыратын батырлық жырлар. Эпикалық батырлармен бірге халықтың басынан өткен ауыртпалықты сипаттайтын лиро-эпостық тұрмыстық жырлар көп. Сондай-ақ ғашықтық жырлар мен тұрмыстық жырларға толы.

Құмық шаруаларының ішкі өмірін суреттейтін жырлар да баршылық.

Құмық фольклорында прозалық жанр нарттық эпос, аңыз-әңгімелер, әр түрлі ертегілер кең орын алған.

Құмық жазба әдебиетінің негізін салушы ирчи Қазақ (1830-1879). 1927 ж. құмықтың жазба алфавиті латынға көшірілсе, 1938 ж. орыс тіліндегі кириллицаға көшірілді.

Төртінші тарау бойынша сұрау-тапсырмалар

1. Ресей халықтары нәсіліне қарай қалай топталады?
2. Ресей халықтарының туыстық топтары нешеге бөлінеді және оларды туыстық жағынан топтастырып, бөліп ажыратындар.
3. Орыс этносының қалыптасуы. Казактардың ұлттық салт-дәстүрінің ерекшеліктері.
4. Украиндықтар және сол өлкеге орналасқан поляк, неміс, еврейлер.
5. Роман тобына жататын молдавандар мен гумендердің салт-дәстүрлері.
6. Гректердің Ресейге (Ставрополь өлкесіне) келуі.
7. Таттар мен сығандардың, армяндардың ұлттық бірлігі.
8. Оралдық туыстық бірлестіктер. Мари, Мордва, Коми, Удмурттар.
9. Орал тобындағы ненцылар, эвенкілер, нгасандар және сedyжуктердің туыстық бірлігі мен тұрмысы.
10. Алтайлық туыстар бірлестігі (ежелгі түркілер) Қазан, Қырым және Астрахань татарлары мен башқұрлар.
11. Қарайымдардың салт-дәстүр ерекшеліктері.
12. Чуваштар, әзербайжандар, тувалықтар, хакастар мен якуттердің, буряттардың, қалмақтардың тұрмыс-тіршілігі, діни көзқарас айырмашылықтары.
13. Кавказдық туыстық топтары, олардың тұрмыс тіршілігі мен діни наным-сенімдері, Кавказдық халықтардың мұсылман дінін қабылдауы.

Пайдаланылатын әдебиеттер

1. Антропология педагогической мысли Древней Руси и русского государства в XIV-XVII в.в. М., 1985.
2. Афанасьев Н.Ф. Этнопедагогика народов Дальнего Востока и Сибири. Иркутск, 1980.
3. Джангор. Қалмықтың халықтық эпосы.
4. Құмықтардың жергілікті әдеттері. Сборник. Вып.6. Тифлиси, 1972.

5. Қазақ Совет энциклопедиясы I-II том. «Ғылым», 1976-1980.
6. Латишев В.В. Известия древних писателей о скифии и Кавказа. Спб. 1906. XXXI. 2 вып.
7. Леонтьев А.А. Ресей халықтарының тілі мен мәдениеті. М.: «Фолиант», 1998.
8. Мирзоев Ш.А. Народная педагогика: словестные средства воспитания. Махачкала, 1986.
9. Омаров А. Лактар қалай тұрып жатыр. Тифлиси, 1870.
10. Платонов О.А. Орыс еңбектері. М., 1991.
11. Покровский Е.А. Орыс ойындары. М., 1885.
12. Поико И. Теректік казактардың ертедегі ойындары. СПб., 1880.
13. Сикевич З.В. Орыстардың ұлттық сана сезімі. М.: Махачкала, 1996.
14. Сказки народов Северного Кавказа. Ростов на Дону. 1959.
15. Терешенко А.Г. Дон бойындағы неміс колонистері. Ростов на Дону, 1996.

5. Халық педагогикасының рухани қайнар көзі

5.1. Қалыптасқан дәстүр

Этнопедагогика – педагогика ғылымының жеке саласы. Бұл ғылымның зерттеу жүйесі ХХ ғ. екінші жартысынан басталған. Алайда, оның алғашқы басталуы К. Д. Ушинскийдің педагогикалық еңбектерінен, П. А. Куропаткиннің философиялық еңбектері мен П. М. Коваленскийлердің педагогикалық ой-түйіндерінен көрініс тапқан болатын. Әр халықтың педагогикалық мұраларын зерттей келе К. Д. Ушинский барлық халыққа бірдей ортақ педагогикалық ой-түйіннің болуы мүмкін емес дей келіп: «Әр халықтың өзіне тән тәрбие жүйесі бар. Басқа халықтардың бала тәрбиелеу тәжірибесінде барлық халықтарға ортақ бала тәрбиелеу дәстүрінің болуы мүмкін. Алайда басқа халықтардың бала тәрбиелеу дәстүрін екінші халық өзіне сол қалпында көшіре салмайды. Басқалардың бала тәрбиелеу тәжірибесі қаншалықты тұрақты, жан-жақты ойланған тәжірибе болғанымен оның өзіндік ерекшелігі болады. Сондықтан әр халық бала тәрбиесін өзіндік әдіс-тәсілмен, өзіндік ойлау ерекшелігімен іске асырады», – дейді.

Халық педагогикасы – ол әр халықтың өзіне тән рухани феномені. Ол сол халықтың көпшіліктік санасына негізделген. Әр халықтың өзіндік этникалық біліміне, бала тәрбиелеу мәселесіне, өзіндік көзқарасына, халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан тәрбиелік ұстанымына, педагогикалық бай тәжірибесіне байланысты.

Халықтық педагогика мен ғылыми педагогиканың арасында диалектикалық тығыз байланыс бар. Бір жағынан классикалық ғылыми педагогика халық педагогикасындағы бала тәрбиелеу дәстүрінің ең озық деген халықтық бай тәжірибесін өзіне жинақтап алады. Екінші жағынан халық педагогикасы ғылыми педагогиканы іске асырудың методикалық құралы болып саналады. Этнопедагогика терминін бірінші рет 1972 ж. академик Г. Н. Волков өзінің педагогикалық еңбектерінде қолданды. Этнопедагогикалық программа Кеңес мектептерінде Чебоксары, Москва және Солтүстік Кавказдағы жоғары оқу орындарында қолданыла бастады.

Ал қазақ даласында халықтық тәрбие тұжырымдары XV-XVIII ғ.ғ. ақын-жыраулар поэмасы мен билердің шешендік сөз өнерінен кең көрініс тапты. Сондай-ақ XIX ғ. Шоқан, Ыбырай, Абай, Шәкерім шығармаларынан кең орын алды.

Өкінішке орай Кеңестік дәуір кезінде (1930-1980 ж.ж.) бірыңғай партиялық саясат үстемдік етті де, ұлттық тәрбиеге өткен ғасырдың соңғы 20 ж. дейін (XIX ғ. 90 ж. дейін) онша көңіл бөлінбей келді. Тіпті ұлттық педагогикаға менсінбей қарау, оны адам санасындағы ескінің сарқыншағы деп санау үстемдік құрумен болды.

Халық педагогикасындағы тәрбиелік (халықтық) тағылымдарда әр діндегі адамдар арасында да бірыңғай діни тәрбиелік көзқарас үстемдік етті. Мәселен, Кавказдағы ноғай халқы мен ингуш халықтарының тілдері әрбасқа болғанымен, шаруашылық кәсіптері, діни әдет заңы ортақ болды. Ал ол осы екі ұлттың тұрмыстық өмір заңының бірыңғайлығын, яғни көзқарас бірлігін туғызды. Немесе Кавказдағы ноғайлар мен қалмақтар әр діндегі халықтар болғанымен, олардың ұстанымы, өмірге көзқарасы бірыңғай гуманистік идеяларға негізделген. Олай болса тілдері бөлек, діндері бөлек халықтардың тәрбиелік ұстанымы да бірыңғай идеяға негізделген болып келеді екен.

Халық педагогикасының принциптік ұстанымдары олардың дініне, тіліне байланысты емес, өмірге деген бірыңғай көзқарастарына байланысты болады. Оған тарихтан көптеген мысалдар келтіруге болады. Мәселен, 1707-1709 ж.ж. Ресейдегі Булавин көтерілісі жеңіліс

тапқаннан кейін Кавказдағы атаман Игнати Некрасов Ресейді тастап, Түркияға ауылымен көшіп барып, Манас көлінің маңында тіршілік етті. Олар орыстың староварлары еді. Олар басқа тілде сөйлеушілер арасында тұрып та, басқа дінді ұстап тіршілік етті. Сөйтіп 200 жыл мұсылмандар арасында кіріктірілген дінді сақтады. 1926 ж. (200 жылдан кейін) сол ұрпақтың кейінгі тұқымдары қайта Ресейге көшіп келіп, атеистік және тілдік ассимиляцияға ұшырауы себепті тілін де, дінін де кейінгі 30 жыл ішінде жоғалтты. Грузия мен Армениядағы, Ирак пен АҚШ-тағы орыстың православиялық дінін сақтаушылары туралы да осыны айтуға тура келеді. Сондай-ақ қырымдықтардың Литвада, Москвада немесе Дон бойындағы діни наным-сенімін сақтауын олардың өз дініне беріктігімен дәлелдеуге тура келеді. Немесе дүние жүзіндегі 16 млн. еврейлердің ХІІІ ғ. бері дүние жүзінің қай пұшпағында қуғын көрсе де иудей дінін ұмытпауын олардың ұлттық бірлігінің кепілі деп қарауға тура келеді. Сондай-ақ Солтүстік Кавказ өлкесіне орыс халқының өкілдерін қанша көптеп енгізсе де 200 ж. бойы тау халықтары өз мәдениетін, тілін, дінін берік сақтап келді. Ставрополь өлкесіне орыстар тіпті ХІХ ғасырдан бері көшіп келіп қоян-қолтық араласса да, жергілікті халық өз тілін, екі ғасыр бойы берік сақтап келеді. Бұл өлкеде әлеуметтік кеңістікте ұлтаралық, этносаралық бірлік берік сақталып келген еді.

К. Д. Ушинскийдің пікірі бойынша педагогика саласында жеңіске жету үшін халықтың өздері ойлап тапқан ұлтаралық достықты күшейту қажет болды. Ол әр ұлттың жаратылысындағы бірлікке бейімді ұлтаралық достықты сақтауға негізделуі тиіс. Ол бірлік ауыз әдебиеті үлгілерінде жақсы сақталған. Ауыз әдебиеті үлгілерінде ұлттық достық үнемі кең насихатталады. Халықтар достығын сыйламаған адамды бүкіл қоғамнан, ауыл аймақтан аластау бүкілхалықтық заң саналған. Ол халықтық мақал-мәтелдерден кең орын алды. Мысалы: «Досы көпті жау алмайды». «Досыңмен жауласаң жауды іргеден табасың, алыстағымен дос болсаң әлемді жаулап аласың» деген халық мақалы оған айқын дәлел бола алады.

Осындай шоғырланған халықтық демократиялық көзқарас этнопедагогика пәнінің программасын қабылдауға негіз болды. Этнопедагогика пәнінің курсы студенттердің шығармашылық қызметіне арқау болып, олардың жалпы педагогика және психология курсына еркін игеруіне мүмкіндік туғызды. Сонымен бірге ол бүгінгі әлемдік өркениетті еркін меңгеруге де қолайлы қызмет етеді.

5.1. Дін халықтық этиканың негізгі бастау бұлағы

Халық педагогикасының мазмұндық әдістері мен тәрбие құралы көбінесе дін заңдарымен сай келеді. Балаларды дінге бейімдеу мәселесі көбінесе, адамдардың дүниеге келуімен, өсіп жетілуімен, оның өзіне және маңайындағылармен қарым-қатынасына, басқа да дін адамдарымен қарым-қатынасына байланысты өрістейді. Сондықтан адамдардың діни көзқарасын білудің тәлімдік мәні зор.

Дін дегеніміз адамзат қоғамының даму процесіндегі ерекше феномен. Ол ұлттық қарым-қатынаспен тығыз байланыста өрістейді. Және ол этностарды бір-біріне жақындастырып, бір-бірін терең түсінуге мүмкіндік туғызатын, әрқайсысының өзіндік түсінуіне жол ашатын құбылыс. Мәселен, XVI ғ. христиан діні Москва губерниясы аймағында орыс жерінің басын біріктіретін, сөйтіп бүкіл орыс ұлтының және орыс мемлекетінің басын біріктіретін күшке айналды. Бұл күш кейін бүкіл Ресейге тарады. Әдетте діни дәстүр күшті үстемдік құрған жерде халықтың діни тәрбиесі күші де үстем болады.

Бірақ дәстүр өздігінен баланың жеке басын тәрбиелеудің құралы бола алмайды. Ол балалардың үлкендерді құрметтеуіне және олардың діни наным-сеніміне басқалардың ерекше көңіл бөлуіне негізделуі тиіс. Бала қандай болмасын өзінен үлкендердің іс-әрекетіне, тәрбие тәжірибесіне еліктейді. Бірақ ол басқалардың бойындағы жақсы қасиеттерді іс-әрекет арқылы қабылдайды. Ол іс-әрекеттердің жақсы я жаман екенін анықтаушы діни мораль болып саналады.

5.1.1. Христиандық этика және мораль

Христиан діні – әлемдегі кең тараған діндердің бірі. Оны жер шарындағы халықтардың 25 миллионы тұтынады. Христиан мемлекеттері жоғары мәдениетті өркениетті қабылдаған елдер. Христиан идеясы жер шарының көпшілік елдерін жайлаған. Христиандықтың жер бетіне жайылуы шамамен бұдан 2000 жыл бұрын басталған. Ол әртүрлі халықтарды қамтиды. Оның негізіне әртүрлі халықтардың діни көзқарастары, олардың қайғысы мен азаптан құтылуына, күнәларынан арылуына бейімделген діни көзқарастары айғақ. Иисус Христостың күнәға батқандардың күнәсін сатып алып, адамдарды күнәдан тазартып, жұмаққа жібереді – деген қағидасы айтылады.

Христиан дінінде бірыңғай көзқарас жоқ. Ең алғашқы идеялық бөліну Құдайға сенушілер арасында 1054 ж. пайда болды. Бүгінгі христиан діні православия және католик діні болып екіге бөлінеді.

Христиандарды құдайдың әулие кітабы библия біріктіреді. Ол Мойсейдің 5 кітабында жазылған. Библия деген сөз грек тілінде «діни кітап» деген ұғымды білдіреді. Оны славян тіліне ІХ ғ. ағайынды Кирилл мен Мефодий аударған. Ресейде 1581 ж. церковнославян тіліне аударылып шығарылған. Оны «Осторожская Библия» деп атайды. Шіркеу иелерінің мақұлдауымен 1751 ж. библияның тұңғыш аудармасы ескі церковнославян тілінде басылып шықты. Оның орысша нұсқасы 1876 ж. баспа арқылы Ресейге тарады. Библия – ол бүгінгі адамдардың бұдан әлденеше ғасыр бұрынғы діни мәліметтер түсінігі. Олардың тарихы, әлеуметтік діни көзқарастары, тіршілігі, өмірге көзқарасы, құқығы мен моральдық бет-бейнесі сипатталған Библия адамдардың әдеби ескерткіші, онда қара сөз және поэзияның классикалық үлгісінде берілген. Ертедегі көркем сөз шеберлері мен ақындардың, мүсіншілер мен музыканттардың әлемдік озық үлгідегі шығармалары берілген. Библияда афоризм сөздер бейнелі көркемсөз айшықтары библия мәтіндері арқылы кейінгі ұрпаққа үлгі, өнеге түрінде ұсынылған.

Библия – жер бетіндегі ең оқуға ыңғайлы қызықты әңгіме кітабы. Ол бұдан 1600 жыл бұрын 60 ұрпақтың өмірін қамти жазылған. Оның авторлары 40-шақты. Онда қоғамның әртүрлі сословиясының өкілдері бар. Мәселен, Мука – дәрігер, Соломон – патша, Амос – бақташы, Осетр – балықшы, Морфей – саяси қоғам қайраткері (Египетте білім алған).

Діни кітап әртүрлі жағдайда жазылған. Мәселен, Мойсей – шөл далада, Павел – тофилерде, Мукай – жорық сапарында, Данил – патша сарайында, көбінесе әскери жорықтарда өмір өткізген.

Діни кітап бірде қуанышты жағдайларда, бірде қайғылы жағдайларда жазылған. Библия үш ұлы құрлықта: Азияда, Африкада, Еуропада жазылған. Авторлары еврей, армян, грек тілдерінде жазған.

ЮНЕСКО-ның 40 тіліне аударылған. Жекеше тарауларын аударуды қоса есептегенде 1685 тілге аударылған. Библия әлденеше ауыр қуғын-сүргінді бастан кешірген. Мәселен, 1919 ж. Н. К. Крупская оқуға тыйым салынған әдебиеттер тізіміне енгізілген. Соған қарамастан Библияның әлемдік мәдениет қорлары: сурет, музыка, бейнелеу, әдебиет, т.б. өнер түрлеріне әсері орасан зор болған. Ол бүкіл әлемдегі адам баласының біз қайдан келдік, біз қалай өмір

сүреміз, біздің келешегіміз қандай болмақ? деген сұрақтарының бәріне жауап береді.

Ол Христостың туғанынан 100 жыл бұрынғы өмірді баяндайды және онан арғы дәуірге миссионерлік тұрғыда көз жіберіп шындықты елестетеді.

«Қасиетті Русь» деген орыс халқының өзін әулие санаудан туған түсінік емес. Орыс халқының әулиелікке ұмтылуы, өте кіршіксіз тазалыққа, күнәдан пәктікке ұмтылу деген сөз. Егер де біз Әулие Русты қайта тірілтіміз келсе, онда біз сол жүйені шіркеулік құндылықты қайта тірілтіп, өз теориямыздың бет-бейнесін қайта жақсартқан болар едік.

Православие діні христиан дінінің бір бұтағы, ол христиан дінінің үш бұтағының бір саласы. Православие діні бойынша Құдай жалғыз деп саналады. Бірақ оның үш тармағы бар. Олар әке құдайы (бог отца), ұл құдайы (бог сына) және рух құдайы (бог духа). Құдайдың ұлы Иисус Христостың жаратылысы екі жақты: Адам мен Құдайдан тұрады. Православиялықтар Әулиені адамнан жоғары қояды да, ол адамдарды түрлі күнәлардан сақтау үшін Құдайдың рухани қолдауы керек деп есептейді. Православие дінінің жеті жұмбақ әдет-ғұрпы бар. Адам баласы күнәдан пәк болу үшін құдай алдында осы 7 міндетті мүлтіксіз орындауы керек дейді. Олар мыналар:

1) Шоқыну; 2) Дүниеге көзқарас; 3) Жоқтау; 4) Опық жеуі; 5) Неке; 6) поптық құру (дінді уағыздау); 7) шіркеуге жинау.

Православие дінінің өзіндік ерекшелігі христиан дінінің басқа тармақтарына қарағанда, шоқыну жас баланы суға шомылдырып, өмірге деген көзқарасты бірден білдіреді. Храмдарда құдайға шоқыну шіркеулерді көрмей өлең айту арқылы, дінге шіркеуде түрегеп тұрып шоқыну арқылы іске асырылады. Шіркеу иелері үйленген немесе салт болуы да мүмкін.

Ресейде бірінші христиандық VI ғ. Қара теңіз жағасындағы Адыгей тайпаларынан басталды. Оны осетиндердің ата-бабалары да қабылдады. Кейін шешендер мен дағыстандықтар қабылдады. Орыс жеріне христиан дінінің басып кіруі 988 жылдан кейін өріс алды. Ол, әсіресе, Владимир Святославичтің кезінде еркін енді. Христиандық орыс жеріне Византиядан өзінің шығыстық формасын сақтап, 1084 ж. христиан дінінен бөлінген кезде православие атауымен енді.

Жаңа дін ертедегі орыс қоғамында өзінің адамгершілік үлгілерімен көзге түсті. Ол орыс мәдениетін биік сатыға көтеруге игі ықпал етті. Сонымен бірге орыс мемлекетін де нығайта түсті.

Дегенмен православие дінінде христиандардың бірлігі онша сақталмады. Православиялық христиандардың бір бөлігі (Ресейдегі 200 мың осы дінді құптаушылар) 1927 ж. Кеңес үкіметінің ықпалында кетіп, діннен безуге дейін барды, олардың көпшілігі жасырын түрде семья құруға қарсы болды. Олар ұрпақ өсіруге қарсы аскеттік идеяны ұстанды. Ақыры бұл ағым бірнеше секталарға бөлініп кетті. Олар өздерін федоровшылар, никошовшылар, седминишылар «шіркеуге қызғанышпен қарайтындар» шатырлықтар (чердашниктер т.б.) болып бөлініп кетті. Олардың ішінде бірыңғай дінге сенушілері Ростов облысы мен Кубан, Ставрополь бойларында кездеседі.

Краснодар өлкесінде ионистер қоғамы 1883 жылдан бері өмір сүріп келеді. Олар өздерінің дініне беріктігін Иоанна Кронштадтық кереметтер деп атады. Олардың діни сенімі бүгінгі православиялық шіркеу дініндегілермен бірдей.

Ескі дәстүрлі – поповщиналар: Олар діни ағым ретінде XVIII ғ. орта тұсында пайда болды. Кеңес Одағы территориясында 1 миллион адам осы дінді ұстады. Олардың көпшілігі Украинада.

Старообрядтықтар жерге бас иіп шоқынады. Күн жүйесінің қозғалуына қарай қабылдап құдайға құлшылық етеді. Бірақ құдайға шоқынғанда күн жүйесінің айналуына карама-қарсы батыстан солтүстік шығысқа қарап иіліп шоқынады.

Ростов облысы мен Краснодар, Ставрополь өлкелерінде 1500 діни қауым тұрады. Олар XVII ғ. бері жеке қауым болып бөлінген. Сондай-ақ олар православиялықтардан, оның ішінде староверлерден мүлде өзгеше діни қауым. Олар өздерін киелі рухтың (святой дух) бірден-бір жердегі жалғасы санайды. Олардың пікірі бойынша өздерін жердегі құдайға жақын туысы санайды. Библияны сөзбе-сөз қабылдамай, салыстырмалы түрде қабылдайды. Христиандардың бір бөлігі православия дінінен еш бөлінбеген. Дон және Кубан бойларында құдайға қарсы топтар да бар. Олар тіпті православиені дінін былай қойғанда жалпы христиандықты да мойындамайды. Бұл конфиссияның адамдары құдайдың ескі және жаңа өнегелеріне қарсы тұрып, оның орнына өздерінің тірі кітаптарымен ауыстырған. Олар иконға мойынұсынбайды. Діни жасырын күшке сенеді. Хлинкылар сияқты рухпен күресушілер адам баласы құдайдың рухына көшуі керек дегенді айтады. Бірақ олардың хлинкылардан өзгешелігі рух әр құдайға сенушінің өз ішінде дейді. Грузияда осындай құдайға қарсы село бар. Ол селоны Горелово деп атайды. Солтүстік Кавказда 1765 ж. бері рухпен күресушілер тобы **Малокан** сектасы бар.

Олардың жалпы саны 1970 ж. 50 мың адамды құрады. Олардың дінге сенуі христиандық ортодоксалдық (бірбеттілік) көзқарас болып келеді. Олардың түсінігінше, құдай жеке бір жаратушы күш емес, рух деп қабылдайды. Оларша құдай ісі бірлескен ұжымға бағынады. Пост кезінде (ораза ұстау) олар сүтті мол пайдаланады. Содан оларды молокандар деп атап кеткен.

Солтүстік Кавказда иговиліктердің-ильиншылардың өкілдері де бар. Олар осы өлкеге ХІХ ғ. ортасында Злорустада отставкадегі штабс-капитан М. А. Ильиннің атымен аталған. Құдайға сенуші – ильиншілер христиандықты иудей дінімен араластыра қабылдаушылар деп аталады. Олар да баланы сүндетке отырғызады. Иудей өзінің мейрамдарын атап өтеді. Олар да құдай мен сайтанның 1000 жылдық күресін қуаттап, ақыры Құдайдың жеңіске жетіп, жер бетінде 1000 жыл үстемдік етуін тойлады. Иеговистер Кавказда және Оралда көп.

Иудейзмге субботниктер де жақын. Олардың діни сенімі ескі сенім. Субботниктер Христа құдайына мойын ұсынбайды. Үштік одақты қабыл алмайды. Иудей заңдарын мақұлдайды. Олар да еврейлер сияқты субботаны мейрам санайды. Кеңестер Одағында соңғы жылдары (1990 ж.) олардың жалпы саны 7 мыңдай болды. Бұл дінді ұстаушылар көбінесе Кавказдағы Солтүстік осетиндер арасынан көбірек кездеседі.

Христиандықтың екінші тобы – католицизмді Ресей жерінен аздап қана кездестіруге болады. Бірақ бүгінде жер шарының әрбір бесінші адамы католик.

Католицизм өзінің діни наным-сенімі жағынан православиялықтарға жақын. Олар да жаратушы үш күшке табынады деп қарайды. Жаратылысты адам сияқты жанды күш санайды. Олар да адамды жасырын күштерден сақтау үшін құдайдың жеті жасырын тыйымын сақтауды ұсынады. Католиктерде діни жасырын істерді істемеуге уағыздайтын өзіндік кейбір ерекшеліктері бар. Олар крещение жасағанда суға түспейді. Түрегеп тұрып суды төбесінен төмен шелекпен құяды. Жас баланы шоқындыруды 7-12 жас аралығында жасайды. Католиктер қасиетті Марияны періште санайды. Поптарды мінсіз, күнәсіз пәк жандар деп қарайды. Олардың құдайға сенуінде де ерекшелік бар. Олар орган музыкасының үнімен діни әдеттерді іске асырады. Олардың священниктері үйленбейді. Ресейде католик дінін қолдаушылар дінге сенуші поляктар, литвалықтар, немістердің бір бөлігі және латыштар. 1991 ж. бірыңғай орыс-грек католик шіркеуі

1917 ж. ақпан төңкерісінен 73 жылдан кейін қайта үстемдік құрды. Бұл қауымның бір бөлігі Ставрополде. Кейін грек-католик дінін қолдаушылар Ростовта, Таганрогта, Новочеркасскіде, Батайскіде (неміс, поляк ұлт өкілдері көп орналасқан жерлерде) көбірек көрініс тапты. Католиктердің діни орталығы Рим папасы болып саналады. Христиандардың үшінші бағыты – протестантизм. Оларда көптеген бағыттар бар. Соның ең бастылары лютерантық бағыты, адвентизм, иеговизм, пятидесятниктер. Лютерандық – осылардың ішіндегі ең ірі ағым болып саналады. Олар 1517 ж. Германияда пайда болды. Олар өздерін тұңғыш құрушы Мартин Лютердің атымен аталды. Христиандардың көпшілігі мойындағандай лютерандықтар үш әулиеге, Иисус Христостың жаратылысты екі жақты жанды санауын мойындау идеясын және оның құдай жолына арнап тірі хайуан бағыштауын құптайды.

Олар да құдайдың әулие кітабына сенеді, адамдардың жамандықтан сақтану жолында қан шығарып құлшылық етуін қуаттайды. Шоқынуды мүлтіксіз орындауды қуаттайды. Оларда дін жолын қатаң сақтау проваславиялықтар мен католиктерге қарағанда жеңілрек, сонымен бірге лютерандар діни мейрамды думанды етіп өткізуді құптайды. Мейрамдарда орган музыкасын қолданып, свечтер көбірек жағылады. Лютерандықтар шіркеулердің қабырғаларын табиғат бейнесінде салған суреттермен әшекейлейді.

Олар XVIII ғасырдың басында (немістердің) Ресейге көшіп келуімен байланысты орныққан. Бұл дін неміс халқының негізгі діні болып саналады.

Баптизм – протестан ағымының ішіндегі ең көрнектілерінің бірі. Ол XVIII ғ. басында Англияға Голландиядан қашып келгендер арасындағы дін. Баптизмнің негізін салушы Джон Смит болды. Басқа протестанттар сияқты, баптистерде діни жазба заңдарды діни сенімнің бірден-бір негізі саналды және адамдарды күнәдан құтқарудың басқа жолы жоқ деп қарады, оның бірден-бір жолы тек діни ұстамдарды мүлтіксіз атқару қызметі деп есептейтін және оны кәмелетке толғандардың бәрі орындауға тиіс деп есептейтін болды. Бұл дін 1841 ж. Ресейге, ең алдымен неміс-отаршылары арасында кең жайылған. Баптизмді кейін Ресейдің басқа халықтары да (әсіресе орыстар) қабылдады. Кеңестер Одағы тараған кезде КСРО-да 3 млн. баптистер болды.

Ең шапшаң қарқынмен дамитын протестантизм ағымының бір саласы пятидесятниктер тобы. Оның формалды құрылуы 1 қаңтар 1901 ж. АҚШ библиялық мектептерінде пайда болды. Пятидесятниктердің

сырт белгісі әулие рухтың қысқы аязда крещенский суына түсуі саналады. Пятидесятниктер көптеген ағымдарға бөлінеді. Екі күшке табынушылар (олар рухани дағдарысқа ұшырағандар) үндеу қабылдағандар. (олар нағыз діни сенімге берілгендер), әулие рухқа табынушылар. Үш күшке бірдей табынушылар (дінсіздер, дінді мойындап құлшылық етушілер, үшінші күшке – аспандағы құдайға табынушылар).

Мұнан басқа христиан дінінің евангелдік сенушілері болып бөлінеді. Авдентизм – олар протестанттардың конфессиялық ағымы негізінде АҚШ-та ХІХ ғ. 30 жылдарындағы У. Миллердің Иисус Христостың жер бетіне келуімен байланысты пайда болған авдентистер. Олардың негізі баптистерден бөлініп шыққан. Оларда крещениені ересек адамдар ғана жасайды. Субботаны жексенбі күн орнына пайдаланады. Олар жанды мәңгілік деп мойындамайды. Сол сияқты жұмақ пен тозақтың барлығына күмән келтіреді. Авдентистер Ресейде 1883 ж. бері өмір сүріп келеді. КСРО-ның құлауы кезінде олардың Ресейдегі жалпы саны 100 мың болды. **Иегованың куәлері** – протестант дінінің ең белсенді бір бөлігі. Олардың жалпы христиан заңдарына қарсы жақтары да бар. Бұл конфессия 1879 ж. Ч.Росселдің басшылығымен АҚШ-та құрылды. Алғашқыда библияны зерттеуші халықтық топ деп аталды. Иеговалар саясатты трициның пайда болуын жоққа шығарады. Иисус Христосты олар құдай деп санамайды. Оны құдайдың баласы санайды. Әулие рух олардың түсінігінде көзге көрінбейтін жасырын күш.

Ресей шекарасында (Польша мен Румынияда) Иегованың куәлері 1920 ж. пайда болған. 1990 ж. олардың саны 40 миллионға жеткен. Бүгінгі күнде Иегованы мойындаушылар мына төмендегі дәстүрлерді мойындайды:

- Библияны барлық семья мүшелері оқуы керек;
- Пасха мерекесін лунный күнтізбе бойынша көктемнің шығуымен қарсы алуы тиіс;
- Жыл ішінде 3 рет мезгіл бойынша (қыстан басқа айларда) үлкен стадионға жиналып немесе үлкен аулада 1-3 күн «рухани мейрамды» қарсы алуды өткізуі тиіс.

Монофистік бағыт. Ол құдайға сенушілердің православия дінін мақұлдайды. Бірақ олар табиғат жөніндегі Иисус Христостың көзқарасына басқаша қарайды. Православиялықтар құдайға сенушілерді мақұлдаса, ал монофистер (құдайды жақтаушылар) Христос адамның еркін басып ұстады деп айыптайды.

Армяндардың Григоряндық шіркеуі 451 ж. Иисус Христостың

туған күніне байланысты пайда болған шіркеу. Ол епископ Григорийдің христиан дінін армяндар арасында таратуымен байланысты пайда болған. (Армения мемлекеті 301 ж. христиан дінін мемлекеттік дін ретінде қабылдаған).

Армяндардың Григорян шіркеуі өзінің діни оқуы жағынан православия дінінің ортодоксалды көзқарасына жақын. Олар дүние жүзіндегі барлық армяндардың бірігуін, бәріне ортақ дінді қуаттайды және олар Ресейдің үлкен қалаларының бәрінде бар. Әсіресе, Ростов облысы мен Кубан, Ставрополь бойларында орныққан.

Грузиннің православиялық шіркеуі 484 ж. Тбилисидің жанындағы Мцхата қаласында орналасқан.

5.1.2. Исламдық мораль және этика

Ислам христиандық сияқты бірыңғай жаратушыны қуаттайтын дін. Бұл діннің негізін салушы Мұхаммед (530-632 ж.ж.). Құдайдың жерге жіберген соңғы өкілі.

Әлдекімдер айтқандай ол Иудей дінінен де, Христан дінінен де көшіріп алынған емес. Өз бетінше ойлап тапқан, көрші халықтардың мәдени тұрмысына еліктеуден туған дін. Арабтар да, еврейлер де бір семист нәсіліне жағады. Сондықтан да, Құраннан орын алған. Екі халықтың да арғы аталары бір Ибраһим (Авраам) болған. Тек еврейлер оның баласы Исактан тараса, ал арабтар Исмаилдан (Измаил) тарайды.

Мұсылмандар жан өлмейді, ол мәңгі жасайды және о дүниеде де өмір сүреді дейді. Мұсылмандардың қасиетті кітабы – Құран.

Құран мәтіні VII ғ. Осман халифаты кезінде жиналып дүниеге келді. Құранның 114 сүресі бар. Құран сүрелері қарапайым мұсылмандарға қиын болғанымен, оның талдаулары бар. Құран түсіндірмесін тафсир деп атайды. Құран түсіндірмесі VIII-IX ғ.ғ. бүкіл шығыс елдеріне кең тараған.

Құранның орыс тіліндегі алғашқы нұсқасы 1700 ж. аударылған. Ең бірінші аударма I Петр кезінде аударылды. Араб тілінен орыс тіліне 3 түрлі аудармамен аударылды. Мәселен, Саблуковтың, Крачковскийдің және Порохованың аудармасымен шықты. Порохова қасиетті Құранды өлең түрінде аударған.

Құран мұсылмандарды үнемі оқуға, ізденуге шақырады. Бір күнгі оқу, 70 жылдық намаздан артық дейді. Қасиетті кітапта: «Кітапта ашылғанды түгел оқы және Құран сүрелерін мүлтіксіз орында. Шындық, Құран сүресін оқу сізді әрбір кеселді әрекеттерден сақтайды» дейді (сүре 29. аят 46).

Құран – аса күрделі. Сонымен бірге үйренуге қолайлы. Ол әлемнің 102 тіліне аударылған.

Құранда «ұрық әр тамшыдан тұрады. Тек біздің дәуірімізде ғана 6 тамшы ұрық қосындысынан жер бетінде тіршілік пайда болған» дейді.

Құранда жазылғандай әуелі скелетті масса пайда болады да, кейін ол бұлшық етке айналады. Бұл теореманы да бүгінгі ғалымдар дәлелдеп отыр. Ал ертеректе басқаша түсінік болған. Әуелі ет, содан скелет пайда болады делінген. Алғашқы тіршілік бір аймақта ғана пайда болған. Ол Арафат тауларында пайда болған. Ол кезде тек Ноя халқы болған. Бүгінде ғылым оны дәлелдеп отыр. Ислам Арабияда пайда болған. Мұсылмандардың жыл санауы біздің жыл санау дәуіріміздің 622 ж. басталады. Алғаш мұсылман елдері Мекке мен Мадинадан басталды. Мұхаммед басқа діндегілерге қарсы көтерілген реформатор ретінде ерекше көзге түсіп, мұсылман дініне сенушілерді соңынан ертіп бірінші мұсылман мемлекетін орнатты.

Мұхаммед бастаған меккеліктер сауда керуенін басқарып Африканың Сахара құмында, Азияның таулы, өзен-тоғайлы өлкесінде жеңіске жетіп, біртіндеп мұсылман мемлекеттерінің территориясын үлкейтті. Мұхаммед 40 жасында мұсылман мемлекетін басқарып, ең алғаш мұсылман елінің туын желбіретті.

Мұсылман мемлекеті біртіндеп өз территориясын кеңейтіп, Дамаск, Бағдатта сауда керуендерін жүргізді. Бүкіл Азия, Африка елдерінен басталған жорық Еуропа елдеріне қарай ойысты. Сауда-саттықпен бірге ғылымды, қолөнерді қоса насихаттады. Өз еріктерімен мұсылман дінін қабылдамағандарға қарсы газават соғысын жариялап еріксіз мұсылман дініне енгізді.

Исламның заңы бойынша Құран қасиетті кітап болып саналып, бүкіл Шығыстағы әлеуметтік-заңдылық жүйені көпшілік елдерге таратты. Шығыс елдеріндегі еркек, әйелдер қауымын мәдениет пен саудаға үйретуге, қолөнерін кеңінен насихаттауға зер салды. Еркек-әйелдерге, балалар мен қарияларды тегіс мұсылман дінін уағыздап қолдауға шақырды.

Құранның алғашқы сүрелерінің бірінде былай делінген: «Алла Тағала құлшылық етуші еркек, әйел атаулылар, өздерін құдайдың құлымын деп есептесе және оның заңдарын мүлтіксіз орындаса, ол заңдарды бұзбайтын болса, құдай заңдарын іске асыруға көмектесе ол құдайдың сүйікті құлы болып саналады. Құдайды мойындағандардың күнәлары кешіріледі. Құдай алдында еркек, әйел, бай, кедей бірдей тең құқылы» делінген.

Құранның басты мақсаты әйелдер ерінің сүйікті жары ретінде жұбайының абыройын сақтауды, оның беделіне нұқсан келтірмей, үнемі әспеттеп отыруды парыз санаған. Құран сүрелерінде еркектердің есіне отбасының береке, бірлігін, тыныштығын сақтауды үнемі ескертіп отырған. Еркектер егерде әйелдерін сүймейтін болса, оларға Құранда былайша өсиет айтылған: «Егерде сен өз жарыңа жеккөрінішті көзбен қарайтын болсаң, онда сен ізгілікке қарсы болғаның. Ізгілік Алланың саған жіберген сыбағасы».

Құдайдың сүйікті кітабында ерлі-зайыптылардың бірге өмір сүруі мүмкін болмаған жағдайда, онда бейбіт түрде бір-бірімен айырылысуы керек делінген. Одан өзге жол жоқ. Әйелге қаталдық Құранда айтылмаған.

Құранда балалы әйелдерге былайша ескерту жасайды: « Әр адам өзін жарық дүниеге келтірген ата-аналарына сүйіспеншілікпен, ризалықпен қарауы керек. Әр адам анасын ауыр азапқа салып дүниеге келгенін ұмытпауы керек... Сол үшін де олар Жаратушы Құдайға және жарық дүниеге әкелген ата-анасына ризалықпен қарауы керек» делінген.

Қасиетті Құранда еркектерді өздерінің жұбайларына ізгілікпен қарауға шақырған. «Алла кімде-кім өз әйеліне ізгілікпен қараса, сол еркекті құрметтейді» делінген.

Құранның сүрелері шариғат заңдарын қуаттай келе әйелдердің жанұядағы міндеттері мен құқықтары туралы да ерекше сөз қозғаған. Ол заң діни негізде дәйектелген. Оны әйелдердің де қатаң сақтауы Құранда айтылған. Ислам әйелдерге құрметпен қарауға, оларды қадір тұтуға, олардың бас амандығын сақтауға шақырады.

Некеге отырушы әр әйел шариғат заңы бойынша өзінің келешек зайыбынан белгілі мөлшерде ақшадай немесе заттай әлеуметтік құқығын сақтау үшін ақы алады. Ол жөнінде еркектің әке-шешесі өз келісімімен қалың мал төлейді.

Некеге отырушы әрбір мұсылман әйелдері қалың мал алғаны үшін ерінің алдында міндетті емес.

Шариғат заңында еркек пен әйел айрылысар кезде де заң алдында бірдей тең құқықты. Егер айрылысу жөнінде бастама көтерген әйел болса, онда бұрынғы күйеуінен алған мүлкін қайтаруға тиісті. Ал еркек әйелінен өз еркімен айрылысса, онда бұрынғы төлеген қалыңмалды қайтаруға міндетті емес. Бұл жерде әйелдің құқығы қорғалып отыр. Көбінесе айрылысу жөнінде сотқа арыз беруші әйел құқықты болады да, күйеуінің бұрынғы берген қаржысын

қайтармайды. Бұл әртүрлі объективтік және субъективтік себептерге байланысты болмақ.

Құранның 114 сүресінде айтылғандай адамдардың айрылысар алдындағы моральдық-адамгершілік идеалдарға байланысты түрлі себептерді ескеруіне тура келеді. Олар мыналар:

4 сүре. Әйелдер

4 сүре. Тыныштықты сақтау.

55 сүре. Мейрімділік.

58 сүре. Қарсыласу-қасарысу.

64 сүре. Бірін-бірі алдау.

76 сүре. Адамдар.

83 сүре. Кем өлшеу.

107 сүре. Садақа беру.

109 сүре. Сенімсіздік көрсету.

114 сүре. Адамдар арасындағы қатынас.

Құран – бүкіл Араб және Еуропа елдерінде қасиетті кітап болып саналады. Оның этикалық заңдарын А. С. Пушкин, Л. Н. Толстой сияқты ұлы орыс қайраткерлері де құрмет тұтқан.

А. С. Пушкин «Құранға еліктеу» атты түсініктемесінде «Көптеген шындық Құранда поэтикалық ақиқат түрінде берілген» дейді. Тіпті VII ғ. өзінде Ислам адамның жекебастық еріктілігін қостай келе, адам құқығын қорғау жөніндегі еркіндікті қуаттаған заң болатын. Құқықты қорғау жөніндегі Шариғат заңдары бүкіл адамзат қоғамының негізі болып саналады. Ол мынадай принциптерге негізделген:

– Бүкіл қоғам мүшелері нәсілдік, тілдік, жыныстық және діни көзқарастарына қарамай бір-бірімен тең құқықты.

– Олардың бәрі қоғамның бір қайнар бұлағынан нәр алады.

– Адам өмірі сол қоғамдағы барлық адамдарға бірдей еріктілікті қолдайды.

– Отбасы қоғамның кішкентай бөлшегі, қоғам әр отбасының тыныштығын қорғауды өз міндетіне алады және олардың тыныштығын қорғауды, гүлденіп өсуін қамтамасыз етеді.

– Алла алдында адамдардың бәрінің құқығы бірдей.

– Қоғамдық билік қоғамды басқарушыға да, бағыныштыға да бірдей ортақ және тең құқықты.

– Қоғамды басқарушылар өзінің қоғам алдындағы моральдық тазалығын, шариғат заңдары алдында да берік сақтауы тиіс.

– Алланың бүкіл тіршіліктегі теңдесі жоқ жалғыз екенін әлем

мойындайды. Және оның әділдігіне шек келтірмейді. Әр адам өзін құдай алдында басқалармен тең және ерікті санайды.

– Бүкіл қоғамдағы саяси, әлеуметтік, т.б. мәселелер қоғам мүшелерінің бәріне ортақ мәселе деп қабылдап, оны шешуге бүкіл халық құқылы.

– Әр қоғам мүшесі өз өміріне байланысты мәселелердің бәрін ортақ деп санап, олардың діни сенімі, рухани өмірі тек бір Алланың қолында деп қарайды.

– Әр адам өзін өмір сүріп отырған қоғамның тең құқықты азаматымын деп санап, басқалардың оған қарсы өктемдігіне қоғам алдында жауап беруін талап ете алады.

– Басқалардың қандайда формадағы өктемдігіне жол бермеуге құқылы.

Әрбір Ислам бес нәрсеге табынады.

– Алладан басқа күштің жоқтығына сенеді. Алла жалғыз. Мұхаммед біреу деп табынады.

– 5 уақыт Аллаға құлшылық етеді.

– Зекет беру әр мұсылманның парызы.

– Мұсылмандарға Рамазан айында ауыз бекіту, ораза ұстау парыз.

– Әр мұсылман өмірінде бір рет Меккеге қажылыққа баруы міндет. Қажылыққа бару, Мұхаммедтің ең соңғы қажылық етуі 632 ж. болған.

Адам Ораза кезінде жайшылықта жасайтын өзінің жеке басын күтуге арналған әдеттерден уақытша тыйылады.

Бес уақыт намаз оқып, Құдайға құлшылық етеді. «О Аллах өзіңе құлшылық етем» деп 30 күн Ораза бойы айтады.

Енді діни ырымдар туралы айталық. Меккеге барушылар Қағба тасын жеті рет айналып өтеді. Қағба тасын сүйеді, немесе тасқа қолын тигізіп Қағбаны жеті рет айналып өтеді. Зәмзәм суынан жұтады да, одан кейін дінге сенушілер Сафа және Марва төбешіктеріне жеті рет шығып, түседі. Осы парыздарды мүлтіксіз орындаушылар қажылық парызын өтеген болып саналады. Өлгендерге садақаға ертеңгілік құрбанға мал сойғызып етін сол жердегі көпшілікке таратады. Ертең ерте жұрт мешітке жиналып таңғы намазға үстеріне 10 метрлік ақ мата орап, таза киініп тұрады. Намазға жығылар алдында тамақ ішпейді. Таңертеңгі намаздан кейін дінге сенушілер үйлеріне қайтады да, содан кейін әркім өз еркі бойынша көшеге топталып шығады, аулада Құдайға құлшылық намазын оқиды. Содан кейін қайта мешітке барып немесе арнаулы алаңға жиналып, Құдайға құлшылық жасайды.

Құлшылық намазы аяқталған соң бейіт басына барып, дін адамымен бірге тағы Құран оқып, Аллаға құлшылық етеді. Бейіт басында адамдар жергілікті тәуіптерге тағы Құран бағыштап, бейіттен қайтып келіп үйге кіреді де садақаға сойылған малдың етін таратады.

Мәуліт күні – Мұхаммед пайғамбардың туған күнін (570-630) – Раби айының (маусым айы) 12 күні атап өтеді.

Мұхаммедтің туған күнін ислам діні орнағаннан 300 жыл кейін ғана атап өте бастаған. Мұхаммедтің туған күні анық емес. Мәуліт күні оның өлген күніне қарай белгіленген. Ислам діні бойынша туған күнді атап өту де жабайы түрде өткізіледі. Кейде тіпті атап өтпеуі де мүмкін.

Ислам діні Мұхаммедтің туған күнін ерекше атап өтуді қажет демейді.

Енді Меккеге бару жолы туралы айталық. Меккеге барушылар Қағба тауын жеті рет айналып өтуі керек. Айналу сағат тілінің жүрісіне қарама-қарсы бағытта іске асырылады. Қағбаның қара тасын сүйе отырып, немесе оған «иншалла» деп қол тигізіп тасты айналып өтеді. Өткен сайын Құдайға «күнәларымды кешіре гөр» деп жалынып, жылап өтеді. Жалпақ тас бетінде Жебреилдің жас Исмаилды жалаңаш далаға алып шығып сабап жатқан бейнесі бар. Исмаил оң жақ қолымен тастың үстіне бес саусағын тіреп құдық басында Жебреилге қарсыласып жатқан бейнесі суретпен берілген.

Құдайға құрбан шалу құрметі де осы күні өтеді. Таң атып келе жатқанда мұсылмандар мешітке таңғы намазға барады. Намазға барар алдында суға шомылып, жаңа жиһат киімін киеді. Намазға жығыларда ашқарындылықты сақтайды. Таңғы намаздан кейін жұрт жатқан жерлеріне барады. Олар топ-топ болып аулада жиналып, хормен Құдайға арнау өлеңдерін айтады. Осыдан кейін қайтадан мешітке барады. Сол жерде жиналғандар таңғы намазын оқиды.

Құдайға мінәжат еткеннен кейін, жиналған топ бейітке барып өлгендерге құран оқиды. Бейіт басында әркім өз кінәсін кешіруді Алладан сұрайды. Осыдан кейін қайтып келіп құдайға арнап мал сою ісіне кіріседі.

Мәуліт күні Мұхаммед пайғамбардың туған күні қарапайым ғана атап өтіледі. Ал адамның өлген күні оның мәңгілік өмірінің басталған күні ретінде ерекше атап өту дәстүр болып саналаған.

Ислам Мұхаммедті ерекше жаратылған деп есептейді. Құранда ол барлық адам баласына бірдей Құдайдың пендесі деп айтылады. Библиядағы әңгімелердей ол ешқандай кереметтен жаратылмаған.

Оның пайғамбарлығы екі жағдаймен ғана ерекшеленеді. Ол оны Мекке даласында қорым таспен қарсы алуымен, сондай-ақ аспанда Меккеден Иерусалимге қарай түгелімен құлпыра көшіп баратқандығы көрсетіледі (ол мираж бейнесінде көрінеді).

Пайғамбар өлгеннен кейін оның атынан көптеген батырлық аңыздар пайда болған. Мұсылмандар арасында оның халыққа жасаған жақсылықтары жайында аңыздар көп айтылады. Сондай-ақ оның бейітіндегі қасиеттер әңгіме етіледі. Бүгінгі мұсылмандар үшін Мұхаммед өмірінен басқалардың үлгі-өнеге алуына болады. Мұсылмандардың дүниеге келуі жөніндегі аңызда оның өмірге келетінін одан бұрынғы өткен Абраим (Ибраим), Мұса (Мойсей), Иса (Иисус Христос) пайғамбарлар болжап айтыпты-мыс дейтін аңыз айтылады. Мұсылмандардың аңыздары бойынша Мұхаммед дүниеге Құдайдың құдіретті күшімен келген әулие. Ол туғанда жер айырылып жарық пайда болған. Сол жарықтан от (өрт) пайда болған. Отты Алла тағала ерекше күшпен сөндіріп, храмды Иран еліне апарған.

Мешітте Мұхаммедке арнап Құран оқылады. Осы мейрамда Құран сүрелері оқылып, Мұхаммедті мадақтау сөздері айтылады. Рамазан айының 27-күні қасиетті күн саналады. Ол күні пайғамбардың анасы Аминаның туған күні. Осы күні халық мешітке жиналып Құдайдан тілек тілейді. Алла тағала тілек тілеушілердің тілегін қабыл алады. Сондықтан бұл күнді мұсылман баласы қадір тұтып, мешітте өткізеді. Мешітте Мұхаммед пайғамбардың анасына арнап Құран оқылады.

Ислам діні бойынша қандай тағамды пайдалануға болады, нені пайдаланбау керек дегендердің бәрі айтылған. Құранда мұсылмандарға нені сақтау керек, қандай нәрсе адал, не харам дегендер түгел айтылған.

Ислам шошқа етін пайдалануға тыйым салған. Мұсылмандар оны сатуға да болмайды делінген Құранда. Шошқа етін жеуге тыйым салу ертеде Египетте еврейлер арасында тыйым салған. Кейін христиан діні бойынша да шошқа етін жаратуға тыйым салынған. Оның себебі шошқа еті күн ыстықта жылдам бұзылады. Шошқа етінен Египетте адамдар жиі уланатын болған.

Құранда малдың қанын да пайдалануға болмайды делінген. Сондай-ақ Құранда тірі малдың мүшесін кесіп пайдалануға болмайды делінген. Мәселен түйенің өркешін немесе құйрығын пайдалануға болмайды делінген.

Ислам ішімдікті пайдалануды харам санаған. Мұсылмандар тіпті маскүнемдер арасында отыруды да күнә санаған. Мұсылмандар бес уақыт намаздың бір уақытын босатуды да күнә санаған.

Құранда жылқы еті мен есек етін жеуді де құптамаған. Себебі олар күш көлігі, ал күш көлігінде тер болады деп санаған. Мұсылмандарға балық жеуге рұқсат етілген.

Шариғат заңы бойынша малдың мүшесін, өңешін, жатырын, жұлынын, миын, сондай-ақ мұсылмандарға малды дұрыс бауыздама-са тариғат дұрыс саналмаған. Малды сою заңы малға ерекше зорлық келтірмей союды дұрыс санаған. Шариғат заңы адам ағзасына шамадан тыс шлақты көбейтпеді қостаған. Барлық мұсылмандарда ашығу заңын қуаттаған. Ашығу адам ағзасын шлактан тазалаудың бір шарты саналған. Таза сумен адам ағзасының әр мүшесін жуады. Ол ауызды және тамақты шаю. Егер су жоқ болса, онда құммен тазалау көзделген. Намаз оқыр алдында жуынып шайынуді міндет санаған. Басқа діндер сияқты мұсылман дінінің де бірнеше тармақтары бар. Ресей мұсылмандарының көпшілігі исламның суннит тармағын ұстанушылар. Суннит тармағын ұстаушылар 4 түрлі діни мектепке бөлінеді. Солардың Ресейде екі тармағы: канафизм және шаризмді қолдаушылар бар.

Ханафиттер басқа мұсылмандарға қарағанда кеңшіл (либеральный). Ханафит-сунниттері: татарлар, кабардиндер, адыгейлер, черкестер, абазиндер, балкарлар, карашайлар, дағыстандық мұсылмандар, қырым татарлары, түркімендер, әзербайжанның бір бөлігі.

Шафиттер Құранды еркін аударушылар. Оған аварлар, шешендер, ингуштар жатады.

Ислам Мұхаммедтің туыстарын қабылдауын мақұлдайды. Сондай-ақ адам еркін бос ұстауды қуаттайды. Ресейде шейіттердің біразы: таттар мен дағыстандықтар, күрдттер мен парсылар бар. Шейіттік Ирак, Сирия, Ирандықтардың діни көзқарасының қатандығы ерекше байқалады. Мысалы, Ирак мемлекетінің премьер-министрі Саддам Хүсейн шиит болса, ал оның орынбасары Гарик Азиз – христиан дінін жақтаушы. Сирияның 4 млн. халқы бар Алеппода 200-400 метр жерде қатар-қатар Рим-католик шіркеуі, гректердің православиялық шіркеуі, еврейлердің синагогасы және бірнеше мұсылман мешіттері бар. Әдетте діни орындар сол дінді ұстаушыларға жақын орналасады. Олай болса, ол барлық дін иелері қатар бейбіт өмір сүреді деген сөз.

Шейіттердің ерекшелігі олар Мұхаммедтің туыстарының бәрін шиітті сақтаушылар санайды және оларда молдаларын

сайлап қоймайды. Тек Мұхаммедке туыстардың бәрін шынайы мұсылман санайды. Көпшілік шейіт ағымындағылар, мысалы, Сириялық алавиттер Құдайды үштік көзқараспен қабылдайды. Олар тіпті Иисусты ерекше құрмет тұтады, христиандардың діни мейрамдарын атап өтеді. Соған қарамастан, шииттердің көпшілігі өздерін мұсылман санайды. Ал суниттер олардың осы заңдарын өзінше қабылдайды.

1949 ж. Солтүстік Кавказда (Шешенстан мен Дағыстанда) мұсылман-суниттері өздерінің діни көзқарас белсенділігін ерекше көрсетті. Ваххабизм жалпы Арабиядан бастау алмаған. Олар алғаш XVIII ғ. мұсылмандыққа жасырын қарсылық білдірген. 1731 ж. бір оқымысты араб Мұхаммед ибн аль-Вахаб көшпелі тайпалар арасында өзінің ілімін ұсынып мұсылман дініне қарсылық білдіреді. Бедуиндер Құдайға сенгіш халықтар және олар Құдайға шынайы сенім білдіріп, әлгі ақылды құдайшыл оларды еліктіріп әкетеді. Сөйтіп аль-Вахаб мұсылман дінін жақтаушылардан халықты бөліп әкетеді. Сөйтіп ваххабистер бүгінгі мұсылман дінін жақтаушыларға ревизия жасаушылар ретінде қарсы тұрады.

«Таза» исламға көптеген о дүниелік болған әулиелер қажет емес. Аллах біреу, тек бір жаратушыға ғана табыну керек. Тіпті әулие Мұхаммедтің өзіне де табыну қажет емес. Себебі ол өлген және оған табыну бір жаратушыға табыну қажет дейді. Оны еркіндікке табынудан бастаған жөн.

Шын мәнісінде Аль-Вахаб бір Құдайға табынушыларға қарсы болды. Шарапты қуаттап, ауызынан темекісін тастамай ән мен жырды, биді, сиқырды мадақтаушыларды қуаттады. Бүгінгі Ваххабистердің дінді бұлай мазақ етуі құдайсыздық.

Ваххабистердің өркен жайған кезі XX ғ. 20-шы жылдарынан басталған болатын. Олардың көрнекті басшысы шейх ибн Сауда, бүкіл әмірлікті Неджи, Хиджи, т.б. біріктіріп Сауд Арабия корольдігін біріктіріп Ваххабистердің туын көтерді. Соңғы жылдары ақпарат хабарлары арқылы нанисламизм идеясы әлемді шарлап төніп келеді деп байбалам салуда. Бұл шын мәнісінде солай ма?

Кез-келген конфликтілік жағдайда екі жақ бірдей кінәлі болады. Бүгінде исламнан қауіп төнуде деп христиан елдері де байбалам салуда. Бұл жөнінде христиандардың әртүрлі ағымдарының көзқарасын талдауға тура келеді.

60-жылдардың басында-ақ Ватикан елдері өздерінің қатарларына қабылдап, мұсылмандар да христиандар сияқты тірі Құдайға табын-

ды, сондықтан оларды сотқа тарту керек дегенді шығарды. Сонан кейін көп кешікпей бүгінгі Рим папасы Иоанна II Павел мұсылмандарды келісімге шақырды. Ол мұсылман елдерін аралап (Египет, Иордания, т.б.) мұсылмандармен бірге діни бұрмалаушылықты қолдады.

Протестанттардың діни көзқарасы басқаша. Олардың көпшілігі өздерінің сенімі жағынан мұсылмандар Құдайға сенбейтіндер деп айыптады. Олар мұсылман елдерінде миссионерлік саясатты еркін жүргізуді қолдады. Нәтижесінде жергілікті халықтың көпшілігі үкіметке қарсылық білдіріп дінаралық келісімге қарсы тұруда.

Православие және ислам дініндегі ресейліктер. Олар ең көп халық және осы діндерді қолдаушылар. Ресейдегі дін иелері шетелдіктерге қарсы екі діннің өкілдерін бірлікке шақырып үндеу қабылдады. Ол үндеу бойынша бар діннің мақсаты бір бейбітшілікті сақтау деп қарады. Бірақ көп кешікпей «Шешенстанда, Косовода, Ауғанстандағы талибтерге қарсы ислам экстремистеріне қарсылық!» үндеуін көтеріп, күрес жариялады. Әлемде миллиардтаған халықтар екі дінге де сенеді. Олай болса әлем діндеріне қарсылық әлем халықтары арасына соғыс өртін тұтандыру болып саналады. Діннің бейбіт саясат үшін маңызының зор екенін ұмытпай, екі діннің де бейбіт саясат жөніндегі ұстанымын берік сақтаған жөн.

5.1.3. Буддизмдегі мораль және этика

Буддизм – дүние жүзіндегі діндердің ең ерте кездегі діні.

Буддизмнің пайда болуы қараңғылықпен байланысты туындаған. Оның алғаш пайда болуы жөнінде жазба дерек сақталмаған. Ең алғаш бұл дін туралы біздің жыл санау дәуірімізден бұрынғы III ғ. Ашока патшаның жазба деректерінде айтылған.

Будда дінінің шығу тарихы жөнінде Цейлондағы Гошитакодағы пали тілінде айтылған.

Бірақ Будда дінінің шығу мерзімі жөнінде нақты дерек сақталмаған. Оңтүстіктегілер Будданың шығу тарихын біздің жыл санау дәуірімізге дейінгі VI ғ. басталады дейді. Ал солтүстіктегілер біздің жыл санау дәуірімізден бұрынғы 2420 ж. немесе XXIV ғ. болған дейді. Шындығында Ашоканың патшалық құруы (біздің жыл санау дәуірімізден бұрынғы 268-232 ж.ж.). Ал Будда діні осы кезде VI ғ. аяғы мен V ғ. басында пайда болған.

Буддизмнің орталығы – Бангкок (Тайланд). Будда дінін ұстанушылар Солтүстік Кавказ бен Хасын даласында өмір сүріп

жатыр. Мәселен қалмақтар. Бұл дін әр тізбектің басталуы мен өмір сүруін қамтиды. Бұл дінді ұстанушылар әр дін иесін өмір сүруге ұмтылуға, азаптан құтылуға жол іздеуді уағыздайды. Будда діні бойынша өмір мәңгі туу мен өлуден құралған таусылмайтын өмір үшін күресті қошеметтейді – дейді. Буддизмнің үш бағыты бар:

Ресейде ламаизм бағыты ғана бар. Оны Шығыста экенкілер, буряттар, Кавказда қалмақтар ұстанады. Ламаизм бойынша діни дәстүр сиқырлық күшке негізделген. Одан тез арада құтылуға да, қарғысқа ұшырауға да болады.

XIII ғ. қалмақтардың арғы аталары ойраттар буддизммен айналысқан. XII ғ. оның Солтүстік бағыты монғолдардың діні саналған. Ол XIX ғ. аяғына дейін үй ішілік тұрмыстық дәстүрде шаманизм, фетишизм болып орнықты. Бүгінгі күні «ламаизм» саналы түрде буддизммен алмастырылады. Ол бүкіл буддалық өмірдің бүгінгі күнгі көрінісі болып саналады. Бұл дінді ертедегі әлемдік діндермен байланыстыра қарастыру жүздеген жылдарға созылды. Соның нәтижесінде ойраттар мен монғолдар арасында тибеттік оқудың солтүстік бөлегі – буддизм берік орын алады. Ал Тибеттегі Ламай мектебінің ішіндегі ең беделді діни мектебі – діни реформатор Цзонхованың (1355-1418) басшылығымен қайта өңделіп тұрақты орын алған.

XVI ғ. ламаизмнің жаңартылған түрі ойраттардың тұрақты діни ретінде қабылданып XVII ғ. Еділ бойында орнықты. Нәтижесінде ламаизм алаяқ феодалдар қоғамының идеологиясына айналды.

Шаман дінін қабылдаушылар заңсыз деп табылып «қара дін» – шаманизм ойраттар арасында «сары дінмен» бірігіп өмір сүріп келеді. Ламаизм басқа халықтар дінімен бірігіп қайта жаңарған нұсқада дамуда. Оның салт-дәстүрлеріне біршама өзгерістер енгізген.

Ол қалмақтардың күрделі және консервативті құрылымдық қалмақ діни ретінде сары шапкелі қалмақ ламаизмі деп қайта қабылданды. Буддизм оқуының мәні – төрт мейрімді шындыққа негізделген.

Ең алдымен өмір деген не? дегенге Будда діні «өмір дегеніміз қиналып өткен өмір» деп жауап береді. Ол бізді қоршаған өмір шындығы, кішкене бала өмірге келгеннен бастап қиындықты бастан кешіреді. Нәтижесінде ақыры өліп тынады, ол да қиналу. Сонымен адам өмірінде қиналу дегеніміз өмір сүрудің мәні болып саналады.

Буддизм біздің өміріміз неге қиналу мен азапқа толы? деген сұрақ қойып, будда діні ол сұраққа жауап іздейді. Өмірдегі бар ауыртпалық

пен қиыншылық біздің әрқайсымыздың өмірімізге жазылған шындық. Оны көрмей қоймаймыз дейді. Және ол адам тағдырына жоғарыдағы күштің алдын ала жазып қойған шындығы дейді.

Кейде буддизм насихаттағандай адам ойлағанын іске асырудан мүлде бас тартуға бел буады. Бірақ ол шын мәнінде олай емес. Буддизм адамның өзі үшін істейтін істен бас тартуы басқаларға жақсылық жасау үшін істеледі дейді. Ол кезде адамның еркі басқаларға ауып, оларды қуанышқа бөлейді дейді. Буддизмде насихатталған сегіз игілікті іс – біздің өзіміз үшін іске асырылмақ. Ол жеке бастық іс-әрекеттен бездіріп, басқаларға жақсылық жасауға итермелейді дейді. Осы сегіз жақсылық жас адамды өзін-өзі тәрбиелеуге шақыратын жол. Ол жол бір-бірімен тығыз байланыста дей келіп, ол жолдың мәніне тоқталады. Олар мыналар:

1. **Түзу білім алу.** Ол бастапқы этап. Адам өзінің қай жолда тұрғанын байқап білуі керек. Өзінің ішкі өміріне көз жіберуі, сол жолдан бастап ғылымға қадам басын бақылауы керек.

2. **Шындыққа қадам басу.** Сен өзіңнің алға басқан қадамыңды бақылап алдында жауыздық тұр ма, немесе ізгілік тұр ма деп анықтап алуың керек. Алдында тұрған кедергілерді кесіп өтуге бел байлауың керек. Ол үшін жолда қандай кедергілердің тұрғанын анықтағаның дұрыс. Алдағы кездесетін кедергілерді байқап, бақылап барып мақсатқа жету үшін қиындықты жеңуге бел бууың керек.

3. **Ақиқат деп санаған тура жолды таңдағаннан кейін, сол жолға бел буып түсуің керек.** Ол үшін таңдаған жолдың таза болуына зер салуың керек. Ол жолдың иудаизм жолына сай болуын қарастыруың қажет деді. Ол жол мыналар.

4. **Дұрыс әрекет жасау.** Шындыққа жетудің жолы осы деп тапсаң сол жолға жетуге дұрыс адамдарды таңдап алуың керек.

5. **Сол жолға түсу.** Өмір жолы дұрыс деп тапқан жол болмақ керек. Ол жолда шындыққа қарсы жүрмеуді мақсат тұту керек. Буддизм ол нашақорлыққа қарсылық, жезөкшелікке (жеңіл жүріске) берілмеу, осы жолдан басқаларды да сақтау, ар ісіне қарсы әрекет жасамау, басқаларды да осы жолдан сақтандыру.

6. **Бастаған істі аяқтау.** Егерде сен бастаған ісінді әділет деп бағаласаң, басқаларды да соған жетеле. Көпшілік жағдайда адам «ненің жақсы, ненің жаман екенін» аңғарады. Бірақ әділетке жету жолында кездесетін кедергілерді жеңе алмай қиналады. Ал шын мәнісінде қиындықты жеңуге деген тәуекел керек. Ал адамдарда алға қойған мақсатқа жетуде тәуекелшілдік жетпей жатады.

7. **Шындықты іске асыру.** Шындықты іске асыруда біз нені басшылыққа аламыз дегенді адам үнемі ұмытпауы керек. Мәселен, оқушы оқу озаты болуы керек. Себебі ата-анасы жаман оқыса жазалайды. Ал жақсы оқыса мақтайды. Бұл бір себеп. Екінші себеп, оқушы өзі үшін жақсы оқуды мақсат етеді. Себебі білім оның өзі үшін керек. Біз әр істі атқаруда оны не себептен атқарып отырғаныңды түсініп істеуің керек.

8. **Алға қойған мақсатты іске асыру.** Буддизм әр бастаған істің не үшін іске асырылатынын түсініп іске асыруды қуаттайды. Әр уақытта бастаған ісіңнің саналы түрде іске асырылып, саналы түрде аяқталуын ұмытпауың керек. Қалмақтар өзінің діни іс-әрекетін монастырда іске асырғанда, саналы түрде ойланып іске асырады. Егерде ойлағанын іске асыруға мүмкіндік болмаса, оны іске асырғанша әлденеше сағат төзімділікпен күтеді. Қалмақ халқының көрнекті ойшыл, философы буддист Вантяла «буддалардың ұлы сегіз өнегесін» іске асыру жөнінде мыналарды ұсынған:

- Кімді бес түрлі у өлтірген?
- Оның ең жабайысы қайсы?
- Оның ең сұрықсыз албастысы қайсы?
- Кім жалқау?
- Кім әрқашанда кінәлі?
- Кім дінді қорқынышпен бірге санайды?
- Кім дінді өзінің жеке бас мүддесі үшін құрал етті?

Діни сүрелерде айтылғандай буддизмде былай делінген:

«Кімде-кім өзін менің оқушым санаса, сол ішімдікке қылау түсірмеуі және оны берік сақтауы керек» деген.

Елизавета Петровна патшайымның 1741 ж. жарлығы бойынша буддизм Ресейде ресми дін деп аталды.

5.1.4. Иудеизмнің моралі мен этикасы

Ресейде тұрушы еврейлер көбінесе иудей дінін ұстанды. Иудейліктер Яхве құдайына құлшылық етеді. Олар рухтың өлмей мәңгі өмір сүретінін уағыздайды. О дүниеде де өмір бар деп есептейді. О дүниеде Мойсейдің келетініне кәміл сенеді. Еврейлердің киелі кітабы Танах деп аталады. Христиандардың көне өсиет кітабы Талмудта діни-эстетикалық, құқықтық және тұрмыстық тәртіптер айтылған. Мәселен Талмудтағы өсиеттерде былай делінген:

– Өзіне кешіріммен қарама, сонда басқалардың қоштасуы жеңіл болады.

– Кім ақылды? – солардан үйренуге болады.

– Өзіңнің құлыңнан қорық – ол сенің құлыңнан да төмен.

Мен өзімнің ұстазымнан көпті үйрендім. Онан да көпті жолдас-тарымнан үйрендім. Бәрінен де артықты шәкірттерімнен үйрендім.

– Егер де қария қират десе, жастар, қайта тұрғыз. Бір тұрғызып, бір қират та, бірақ қайта тұрғызба. Себебі қариялардың қиратқанын қайта-қайта тұрғызсаң да, орнына келтіре алмайсың. Ал жастар тұрғызғанды қирату оңай.

– Кімде кім сөз қуса, сөз одан қаша береді. Ал егер ол сөзден қашса, оның соңынан сөздің өзі ереді.

Бұл дін тарихи дін және әлденеше ғасырда біртіндеп қалыптасқан дін. Иудейзмнің тарихы ақырзаманға әкеледі.

Иудейзмнің бабасы Абраам Исаак құдайдың сенген құлы болды. Оның ұрпақтарына жаңалық ашу жазылған және ол жаңалығымен құдаймен үнемі бірге болып, бүкіл әлемді апаттан құтқарған.

Иудейзм жөнінде сөз қозғағанда ең бірінші туындайтын сұрақ және әр адамда да ішкі ыңғайсыздық туғызатын сұрақ пайда болады. Егерде біз иудейлердің қасиетті кітабына үңілетін болсақ (ол тар, ескі өсиет), онда біз талмудизмнің не екенін білеміз. Таңдау жеңіл жолмен қол жеткізетін олжа емес. Таңдау – ол әрқашан да қиындықпен қолға түсетін олжа.

Иудейлердің этникалық нормалары (иудейлер жер жүзінде 10 млн.) – ол Мойсейдің өсиеттерін орындау. Библиядағы – Талмудтың өсиеті. Оның 365 рұқсат етілмейтін, 248 рұқсат етілетін өсиеттері бар.

Иудейлердің заңы бойынша ұл баланы сүндетке отырғызады, ауыз бекітеді, адам баласы орындауға тиісті тұрмыстық әдеттерді орындап, ал орындауға болмайтындарын қатаң сақтауды уағыздайды.

Иудей заңы бойынша олардың басқа ағымдары да бар. Олар қараимдар, хаббализм және хасидизмдік заңдар.

Каббала – еврейлердің мистикалық оқуы. Ол дін пифагоризм мен христиан дінінің аралығынан шыққан. Оның мәні Тордан (Мойсейдің бес кітабы) мистикалық түсінік беру. XVI-XVII ғ.ғ. Кааба магиялық пен сиқырлықтың бірлігінен пайда болған түсінік. Ол дін кітабын символдық түсініктемелер арқылы түсіндіреді. Яғни ол иудейзмнің екінші тобына жататындар.

Хасидизм – XVIII ғ. Польша мен Украинада пайда болған ағым. Олар ақылға табынуды жек көреді. Хасидизмнің негізін салушы

Бешт – олар Библия мен Талмудты уағыздай отырып, Иудей дінінің негізі адамдардың ізгі талабы, ниеті, ол құдайға құлшылық ету арқылы, шындықты уағыздау, Құдай адам баласына істемеуге тыйым салған нәрселерден сақ болу керек дейді. Олар жаратылыстан тыс күштерді әспеттейді.

Еврейлер Тордан басқа мына кітаптарды құрмет етеді. Балаға адамдардың отбасындағы семьялық өмірін айқындауға арналған. Агада – ертек, аңыз, мақал-мәтелдер жинағы.

Халық педагогикасының негізі

6.1.1. Христиан халықтарының тәрбие дәстүрлері

Археологиялық зерттеулер бойынша бүгінгі православиялық христиандардың халықтық тәрбие дәстүрі VI-IX ғ.ғ. қалыптаса бастаған. Халықтың қалалық және селолық жерлерге орналасуы олардың өмір сүру қалпына, ұрпақ тәрбиелеу дәстүріне де әсерін тигізді.

Осымен байланысты отбасылық өмірдің де қалалық тұрмыс және селолық тұрмыс болып бөлінуін, ақсүйек дворяндардың пайда болуын туғызды.

Христиандық қауымдық қоғамда өзіне тән тәрбие институтын туғызды. Ол сол дәуірдегі өмір сүру ортасын туғызып, адамдардың әлеуметтік өзін қорғау ортасын жасауына себеп болды. Семьялық тәрбие көптеген ғасырлар бойы күшті тәрбие ортасына ие болды. Ол күш қайдан пайда болған десек? Ол сол (общинаның) қоғамның семьяға үстемдік ету ерекшелігін (культын) туғызды. Оны халықтық мақал-мәтелдерден көруге болады.

«Отбасындағы ботқа да қою».

«Бір үстел басындағы тамақ дәмді».

«Ботқа қандай болса, балалар да сондай».

«Ағаш қандай болса, жемісі де сондай».

«Бір бала – бала емес, екі бала – жарты бала, ал үш бала нағыз ұл».

Халық мақалдарында ата-ананың беделін әспеттеу ерекше орын алған. Олардың балаларымен қарым-қатынасы балаларының үлкендерді мүлтіксіз тыңдауына негізделген. Есейген ұлдар өзінің қалыңдығын ата-анасының үйіне әкеп көрсетеді. Әке отау шығарып, бөлек өмір сүруге үйретеді.

Христиандарда айырылысу ұят саналған. Сондықтан айырылысу өте сирек болған. Оларды «Соломды вдовец», «соломенный вдова» деп атаған. Оларға айрылысқаннан кейін 5-6 жыл үйленуге рұқсат берілмеген. Ата-аналары оларға уақытша бөлек тұруды бұйырған. Ондағы мақсат отбасылы өмірдің мәнін түсінсін деген ойдан туған қорытынды. Шіркеу иелері де оларды екінші рет шіркеуде некесін киюға рұқсат бермеген.

Крестьян отбасында әр жастағы балалар болған. Көпбалалылар балаларын мақтаныш тұтқан.

Балаларды тәрбиелеу өсиет саналған. Әкесі баласына «мен сені тәрбиеледім» деп айтпаған. Оның орнына «Мен сені тамақтандырдым, сусындаттым» деген.

Балалары әдеттегідей, шамасы келетін міндеттерді атқарып өскен. Әр балаға өз қабілеті мен күш-жігеріне сай еңбекке жеккен. 6-7 жасар бала соқаға көмекші болған, себу, арам шөбін жұлу, түптеу, т.б. еңбек түрлерін атқарған. Егінді суғарысқан.

Қыста баланы әкесі тоғайға өзімен бірге апарып отын даярлауға үйреткен. Қыз баланы үйдің ішкі шаруашылығына іс тігуге, ас пісіруге, бала ұстауға бейімдеген. Балалар нанның құнын ерте білген. Тамақты даярлау мен сақтауға ұқыпты қарауға үйреткен. Нанды қадірлеуге үйретіп, оны жаман деп атамауды жадына сіңірген. Әр баланы әжесі мен атасы нанның қалдығын жерге түсірмеуге, оны қадірлеуге баулыған. Қайыршыға нанды қалай беруді үйреткен. Ауру, кемтар адамдарға қамқорлыққа балаларды кішкентайынан үйретіп баулыған. Отбасылық қарым-қатынаста ерлер басқа адамдар көзінше баламен ойнамауға, әйелімен қалжындаспауға әрекет жасаған. Бөтен адамдардың көзінше отбасы мүшелері бірыңғай әдептілік қарым-қатынас сақтап қатынасқан. Ата-аналары балаларын еңбексүйгіштікке, өткірлікке, шыншылдыққа, адалдыққа, кішіпейілділікке бейімдей тәрбиелеуге тырысқан. Ұрлық, қорқақтық, жалқаулық ір-әрекеттерден бойын аулақ ұстауға үйреткен. Шаруа адамдары үйіне құлып салмаған. Жалқаулар мен маскүнемдерді түзетіп, оларды жек көруге үйреткен. Адал еңбек адамдары ақылын ішпейді деп оларды қадір тұтқан.

Христиандар семьясында балаларды жастайынан еңбекке тәрбиелеу ерекше орын алған. Баланың ер жетуі оның еңбекке қалай үйренуімен өлшенген. Бала тек еңбекте ғана ер жетіп, еңбекпен тәрбиеленгенде ғана өнегелі адам болады деп санаған. 6 жасар бала үй жұмысына үйреніп, сол жұмысқа ерлермен бірге қатысқанына қуанған.

Мәселен, Н. Л. Некрасовтың «Крестьян балалары» атты поэмасында «кіп-кішкентай» баланың өз еңбегін мақтан тұтып кедейлігінен гөрі еңбек сүйгіштігін зор мақтаныш көрген. 10-12 жасар бала өзін маңызды еңбек адамы санайды. 16 жасар жеткіншек өзінің ата-анасымен бірдей еңбегін мақтаныш тұтады. Балалардың физикалық өсуіне зер салып, спорттың әр түріне икемді, бейімділігін мақтаныш тұтады. Спорттың түрлерін меңгеруде баланың бойында төзімділік және өжеттік қасиеттер пайда болады. Балалар ерте атқа мініп жарысу, аударыс, т.б. ат өнерін меңгеріп, шабандоз шебер болып өседі.

Шаруалар отбасында ақыл-ой тәрбиесіне ерекше көңіл бөлу, кешкілікте бірлесіп кітап оқу, орыс соғыстары мен православиялық ұлттық ойындарды меңгеру дағдылары қалыптастырылған. Державин, Крылов, Пушкин, Лермонтов, Суриков, Есенин, Майковтар өмірін оқып үйренген.

Отбасында балалар ұқыптылыққа үйретілген. Орыс балалары жұмасына бір рет ұқыптылыққа, еңбекке үйреніп, моншаға барар алдында іш киімдерін ауыстырып, шөп шабуға, егін оруға еңбекке аттанған.

Сондай-ақ орыс балалары үлкенді сыйлауға бейім болды. Олар үшін «үлкен айтқанды мүлтіксіз орындау» заң саналған. Үлкені кім болса ол болсын, жасы үлкен аға, әке т.б. олардың айтқаны кішілерге заң. Көшеде өзінен үлкенге бас ию, халықтық дәстүр саналды. Ол дәстүрді бұзғандарға үлкендер айып салуға құқылы. Немесе әкесіне айтып баруды тапсыратын болған. Кешкілікте сол үйге барып баланың айтқан, айтпағанын тексеретін болған. Кешкілік үлкендер жиналып өткен-кеткенді, келешекті сөз еткен, ал жастар олардың әңгімесіне кіріспеген. Үлкендердің көзінше жастар темекі тартпаған. Қалай болса солай киінбеген. Әйелдер үлкендер алдында бас киімсіз жүрмеген. Мұрты өспегендер, сақалы шықпағандар арақ-шарап ішпеген. Ал үлкендер жәй күндері күндіз арақ ішпеген. Құрдастар арасында тәрбие мәселесі ерекше қойылған. Жастар құмар ойындармен әуестенбеген. Жастар түрлі жарыстарға қатынасып, крестьяндардың даңқын арттырған. Кешкісін орыс әндерін айтып, частушкалар жырлаған. Бұзықтық өте сирек болған. Деревняда ауыл өмірі қызып, толыққанды өмір кешкен.

Жастар арасында діни тәрбие етек алған. Балаларға жастайынан құдайды жақтау, шындық өмірді жақтау, күнәдан пәк болу уағыздалған. Үстелде діни уағыз айтып асқа кірісетін болған. Діни мектептерде діни тәрбие етек алып, евангелді құптайтын болған.

Діни пәктік, өмір заңы саналған. Мектепте діни оқу марапатталған. Шаруа балаларына діни тәрбие беру басты мақсат саналған. Орыс, украин, белорусстардың ертегілерінде жастар үйі, «тоғайдағы үй», «даладағы үй» деген аттармен белгілі болған. Ол үйлердегі тәрбие елдің бәріне бірдей ортақ болды. Осы үйде үлкендер жас жеткіншектерді жеміс-жидек жинауға, аң аулауға, балық аулауға үйрету, үлкендердің өнегесін үйрену, ұлттық салт-дәстүрді дәріптеу орын алды. Жас балалар шешесінің бауырларынан үлгі алатын болған. Сондай-ақ баланың әкесі туған апаларынан өнеге үйренетін болды. Дядка өз балаларымен қоса, қарындастарының балаларын (жиендерін) тәрбиелейтін болды. Нағашы ағасы балаларға әрі ұстаз, әрі көмекші ағалық рөл атқарды. Бұл жағдайда бүкіл Индоеуропа тілді халықтарға әке деген сөз туыстықты емес, асыраушылық рөлге ие болды. Сондықтан халық педагогикасында «дядя» деген сөз тәрбиешінің рөлін атқарды. «Дядка қандай болса, (детка) балалар да сондай», «Добрый дядкадан – добрый бала шығады» деген мақалдар осы ойды аңғартады. В. И. Даль «Аналық» деген сөзге түсініктеме бере келіп, ол ананың даңқын шығару дейді. Жақсы бала ата-анасының атын әлемге танытады, ал жаман бала ата-анасын масқаралап жерге қаратады. Халық педагогикасы бала тәрбиесін ананың қартайғандағы қуанышымен немесе қайғысымен өлшейді. Баланың ата-ана алдындағы борышы халықтық мақал-мәтелдерде жақсы айтылған. Мәселен, «Жақсы тәрбие ата-ананы көркейтеді, жаман тәрбие жерге қаратып жер етеді», – дейді. Жаңа туған жас баланы анасы киіндіріп, жүк көрпеге орап, үй-ішінің отбасылық ұжымына үйретеді. Ер баланың жанына бір құралды қойып, бала осымен ойнап өссін, өскенде музыкант, шебер-ұста болсын деген тілек тілейді. Сондай-ақ қыз баланың алдына зығыр талшығын қояды. Ол қыз баланың жіп иіруші, өнерлі болуын армандау. Нағашылары арқылы балаға тәрбие беру орыс халқында ежелден өркендеген. Ол бертінгі феодалдық дәуірге дейін сақталған. Нағашылары балаға өз өнерінің бәрін үйретіп өнерлі етіп, тәрбиелеу орыс жұртының ежелгі дәстүрі. Орыста (передний мост заднему мосту подражает) «Алдыңғы дөңгелек қарап, артқы дөңгелек жүреді» деген мақал бар. Ол нағашы ағаға қарап, жиен өседі деген сөз. Үй тәрбиесі дегеніміз аталар мен әжелер тәрбиесі. Әке мен шеше үнемі ауыр еңбек түрімен айналысатын болғандықтан, бала көбінесе атасы мен әжесінің (нағашыларының) тәрбиесінде болады. Олар бала тәрбиесінің бағбандары. Өз немерелерінің жақсы

азамат болып өсуіне үлес қосады. Қариялар ертегі, жұмбақ айтып, қол еңбегіне үйретіп білгендерін бала бойына дарытады.

Үлкендер айтқан өнегелі істерді орнына келтіру, жалқау, еріншек болмау, елгезек, еңбексүйгіш болу немерелерге де үлкен өнеге.

Немерелерге берілетін тәрбие ата-баба өнегелеріне байланысты болмақ. Ескі аңыз бойынша қариялар бойындағы жақсы қасиеттер жас нәрестеге жұғысты болуын ырымдар арқылы марапаттайды. Мәселен жас жұбайлар жаңа үйге ырымдап енгенде ең егде қарт ана пешке қарап былай дейді: «Құрметті Дедушка! Біздің жаңа үйге құт болып кіріңіз», деп пештің аузын ашады. Пешке «Домовой Дедушка!» деген ат содан берілген.

Кумовство – туыстық жақындық. Туыстық жақындық қауымдық қоғамдағы бала тәрбиелеудің бір түрі болып саналды.

Ол рулық қоғамның ыдырауы кезінде пайда болған жиендерді тәрбиелеудің мектебі болып саналды. Адамдардың өз маңайында туыстары болмаған кезде қыздан туған жиендерді туыс жасауды дәстүр санаған. Халық педагогикасында қыздан туған жиендерді асырап өз маңайында сақтады. Жиендерді асырап азамат ету, сол арқылы аумағын кеңейту көп ғасырлар бойы сақталып келе жатқан жақындықтың белгісі болып табылады. Христиан дінін сақтауда құда, құдағилар баланың кіндік әкесі ретінде тарихқа енген. Кіндік әке баланы крестке шоқындырғанда да әке орнын басатын құда, құдағилар болып саналады. Ол балаларды қан жағынан жақындастыратын қандас апалы, сіңлілердің балаларының жақындығы кум-кумовство немесе қыздан туған жиендер тұтастығы деп аталады.

Туыстық бұл қатынастар жеткіншектерді өсіріп-тәрбиелеуде ерекше орын алған, кең жайылған құбылыс болып саналады. Жиендерді жөргекте бірге тәрбиелеп достастыру екі елдің де жақындығын күшейтуге әсер еткен. Жаугершілік заманда жиендер қаны бір туыс болып саналып, ортақ жауын бірге шабысқан. Жеңістерді бірге тойлаған. Өйткені апалы-сіңлілерден туғандар да туыс ретінде саналып, ақыл бірлігі – мақсат бірлігімен ұштасып, туыстықты күшейте түсуге себеп болған. Туыстық қатынас тәрбие мәселесінде де үлкен рөл атқарып, жастардың мақсат бірлігін туғызған. Достық қарым-қатынасты күшейтуде жиен туыстар қандас туыс болып саналып ерекше рөл атқарған. Этнографиялық материалдар көрсеткендей, апалы-сіңлілерден туған бөлелерді көктемдегі жаздың жадыраған көрінісімен теңестіреді.

Мәселен, көктемде қыз тоғайды аралап жүріп келе жатып әдемі ақ қайыңға кез болады да, оны түрлі-түсті ленталармен әшекейлейді, содан кейін жіптің аяғын сақина құсап біріктіреді. Сөйтіп тұтас веночка жасайды да оны ағашқа іліп кетеді. Ақ қайың түбіне хор айтушылар топтасып өлең айтады. Өлең аяқталған соң қыздар вальс арқылы өзара сүйісіп, апалы-сіңлілердің бір-біріне мәңгі достығын паш етеді. Әлгі веночка ілген ақ қайың алғаш балапандап көктейді. Халық ұғымында құстардан, жәндіктерден қорғау ретінде қорғалатын ағаштағы шишканы айтады. Ол табиғатты қорғауда белгілі рөл атқарады. Табиғаттағы қаталдық белгілі жағдайда қылмысты туғызады. Мәселен, ағашқа шыққан без (шишка) тәртіптік қызмет атқарып, жәндіктерді үркітуші рөл атқарады. Табиғаттағы әр түрлі жағдайға байланысты, оның әдемілігі халық педагогикасындағы әдемі көріністің халықтық көрсеткіші ретіндегі бейнеде көрініс тапқан табиғи құбылысқа қызыға қарау балалардың бойында маңайдағы тірі организмге деген сүйіспеншілікті туғызады. Ал осы табиғаттағы құбылыс бала тәрбиесіне оң қызмет етеді.

Әдептілік сөзі халық ұғымы бойынша әдептілік ережесін сақтаудың сыпайылық көрінісі болып саналады. В. И. Даль бұл сөздің халықтық түсініктемесі ретінде төмендегідей түсініктеме береді. Әдептілік – сыпайылық, қайырымды мінез, көзқарас немесе әдептілік – сыпайылық, сыпайылық тағы да сыпайылық.

Әдептілік кеңестік қоғамдағы сыпайылықты сақтау, дөрекілік мінезден аулақ болу дегенді білдіреді. Ол дөрекілік деген ұғымға мүлде қарама-қарсы ұғым. Сыпайылық адамгершілік қасиеттерге қарама-қарсы, оның педагогикалық түсінігіне мүлде жат ұғым.

Алғашқы рулық қоғам кезінде жаңа мораль пайда болған еді. Ол мүлде жаңа адам мінезін бейнелейтін қоғам болды. Оған мүлде жат болды.

Дауыс тоны, сөйлеу манерасы сыпайылық мінез-құлық дағдысына негізделіп адамдарды осы дағдыға бейімдеу, тәрбиелеу көзделді. Мәселен, бір халықтық жиында Дальдың анасы баласына «поклон» деп сөз бастайды. Ондағы ойы өзінің баласының Дарюешка Никиточка ұқсас екен деп ойлайды. Осыдан бастап балалар да, ата-аналар да В. И. Дальдің этикалық-моральдық стандартына сүйісініп, бәрі кішіпейілділік қарым-қатынасқа келеді.

В. И. Даль өзінің халықтық-поэтикалық моральдық сөздігінде мынадай сыпайылықты ұсынады.

«Сыпайы сөзді қолданудан тіл семіп қалмайды», «Басқаның үйінде де өзіңді дөрекі ұстамай, сыпайы ұста», «Айтарың жоқ болса, үндемеген артық».

Мұндай балаларға арналған Владимир Мономахтың стандартты тәлімі көпке ортақ. Сыпайылық, аңғарымпаздық басқаларға әдеппен қарым-қатынас жасау Х-ХІІІ ғ.ғ. шығыс славяндар мен шетел саяхатшылары арасында болған орыстың той өткізу салттары құда түсуден басталған. Құдаласудан кейін де екі жақтың айнып кетуі ғажап емес. Бірақ ол қол алысып серттесуден кейін немесе қала жиынында жарияланғаннан кейін ол мүмкін болмай қалған. Ең алдымен қыздың үйінде жиын болады. Оны балалықпен қоштасуды (девичник) деп атайды. Қалыңдық өз құрдастарымен қош айтысып айырылысады. Солтүстік Ресейде қызыл лента байлап басына венюк (гүл) киіп қоштасады. Ал оңтүстікте осындай рөлде ағаштың бұтағын әшекейлеп қойып, сонымен қоштасу өткізіледі. Солтүстікте қалыңдықтың той алдында шомылуы өтеді. Оны моншада құрдастары бірге тойлап шомылдырады.

Той рәсімдері дін бойынша ерекше атап өтіледі. Оңтүстікте қалыңдық үйіне пар атты тарантасқа жегіп қызды жолдастарымен киіндіріп, арбаға тиеп алып шіркеуге қоңыраулатып әндетіп барады. Шіркеуде некесі қиылады. Осыдан кейін әркім өз үйлеріне қайтып оралады. Кешке қарай (қалыңдық) күйеу жігіт тобымен қыздың үйіне қалыңдықты әкетуге келеді. Қызды үйден шығарарда жасалатын шашу, т.б. ырымдар жасалады (постельный) төсектегі жол-жоралар ырымдалып болған соң қалыңдықты киіндіріп арбаға отырғызып, аруақтармен қош айтысуға апарды. Әдетте православия шіркеулері Әулие тройці күндерінен кейін өлгендермен қоштасу дәстүрі өтіледі. Бұл күнді ата-аналарға арналған (суббота) сембілік деп атайды. Өлгендерге тағзым жасап (панихида) еске түсіреді. Ол шіркеудің жұмысы болғандықтан тірілер өлі аруақтарға құрмет көрсетеді. Себебі бүкіл христиандардың дәстүрі бойынша өлгендердің алдынан өту тірілерге сауап саналған. Олардың түсінігінше өлі аруақ о дүниеде бәрін көріп, қошамет тұтады, жастар аруақ аттамай, аруақ алдында тізе бүгіп, тағзым етіп, рұқсат сұрауы керек делінген. Тірілердің өлгендерді құрмет тұтуы, рұқсат сұрауы қажет. Себебі аруақтар қолдаса, жас жұбайлардың жолы болады, бастарына бақыт қонады деп ырымдаған.

Шіркеу өзін-өзі өлтіргендерге кешірім жасамай оларды айыптаған.

Өлгендерді тірі күніндегі істеген іс-әрекетіне қарай құрметтеген. Ол үшін жас жұбайлар өлгендердің басына барып түс кезінде өлгендердің басында тамақ ішкен. Екіншіден – өлгендерге арнап шіркеуде шырақ жаққан.

Үшіншіден – қайыршыларға садақа үлестірген.

Шіркеуде түстік тамақ ішу православия дінінде өлікті құрметтеу болып саналады. Христос адамдарды Мойсейдің заңы бойынша тамақ ішуден ада етіп, рұқсат берген. Христиан діні – тағам ішуге онша мән бермейді. Бірақ тамақты тоя жеуді харам санаған. Сондай-ақ ішімдік ішуге тыйым салған.

Ораза кезінде тағамдарды тоя ішпеу де дінде айтылған.

Масленница мейрамы – XVI ғ. бері тойланып келеді. Ол шын мәнісінде көне славян дінінде көктемнің шығуын құрметтеуге арналған. Ол қысты әспеттеп шығарып салудың да құрметі болып есептеледі.

Халық қыспен қоштасып құрметтеп шығарып салуды дәстүр деп есептеген. Бұл күндері үлкен-кішінің бәрі шана тебеді, қар атысады. Көктемді қарсы алуға даярланады. Дастарханға блинаны толтырып қояды. Жаздың келуін күтеді. Егіннің мол болуын, ақтың көп болуын тілейді. Қамыстан масленницаның бейнесін жасап жағады. Масленницаны айнала өлең айтып қысты шығарып салады. Масленницаны шанаға отырғызып таудан төмен жібереді. Сығандар да келіп өлең айтады.

Масленница күнінің (аптаның әр күнінің) аты бар. Мәселен **Понедельник** – Встреча (**кездесу**) күні атанады. Ол күні балалар қардан тау тұрғызып, качеля орнатып қарсы алу алаңын даярлайды.

Вторник – (**сейсенбі**) – **әзілдесу күні**. Таңертең ерте қыздар мен жастар сырғанақ маңында блины жеуге шақырылады. Осы жерде жастар өздеріне жар таңдауға кіріседі. Ал қыздар қарап тұрады. Екеуара шана тебу ұлттық өлеңмен өріледі.

Сәрсенбі – **тәтті тағам сүю**. Бұл күні қайын ене өзінің күйеу баласын блины жеуге шақырады. Күйеу баламен бірге бүкіл туыстарды шақырады.

Бейсенбі – **ұзақ төртінші күн**. Дырдулы өткінші күн.

Көшеде еркектер тоқаштары мен шараптарын алып, шана мен шаңғы тебеді. Жұдырықтасып ойнайды. Белгілі бір жерге жиналып сыра ішеді, өлең айтады.

Жұма – **қайын ене күні**. Күйеу бала өзінің енесін блинымен сыйлайды. Мұндайда бүкіл тұқымын қоса сыйлау дәстүр болған.

Сембілік – **қайын апасыныңкіндегі отырыс**. Қайын апа – күйеудің қарындасы. Ол туыстарының үйінде отырып, балаларды жинап, ақ қала соғып, үй жасайды да, кейін сол үй маңында қармен атыс ойны өтеді.

Жексенбі – масленицаны шығарып салу күні. Бұл қоштасу күні деп аталады. Мейрамның соңғы күні масленицаны өртеп, оның күлін далаға шашады, ол келер егістікке тыңайтқыш шашу деп аталады.

Бұл күні ағайын бір-біріне өкпе-назын кешіріседі, татуласады. Бір-бірінен кешірім сұрасады, бір-бірімен сүйіседі. Сөйтіп көңіл-кірін жуысып, ұлы мейрам пост алдында бір-бірімен күнәсіз, пәк күйінде қауышады. Оны жексембілік немесе күнәдан арылудың сүйікті күні деп атайды.

Ораза (пост). Масленицадан кейін ұлы Ораза күні туады. Ораза алты аптаға созылады. Иисус Христостың туған күні Оразаға дәл келеді. Бұл күн жаздың шығуы деп есептеледі. Оразаға байланысты орыс тілінің үлкен сөздігінің иесі В. И. Даль былай дейді: «Шын Ораза әзірше артын қыса тұрар. Ұлы ораза аузын жаба тұрсын» (ол кезде тамақ ішуге рұқсат жоқ). Осымен байланысты мақал да пайда болған. «Бүкіл ораза ұстағандар ауыз бекітсе, бәріміз де ештемеге жарамаспыз» деген мәтел де бар. Ораза күндері христиандар белгілі бір тағамдарға ғана ауыз бекітіп, ораза тұтады. Ол тағамдар майсыз, құнарсыз тағамдар болып саналады. Ораза күндері христиандардың үстелінде төмендегі тағамдар болуға тиіс. Редька, бұршақ, іші бос пирог, кисель, капуста салған пирог, картофель, қуырған бұршақ, тарының, сұлының, гречканың кашасы, отқа көмген картоп, құлпынай, сәбіз, қызылша, т.б.

Пасха (діни мейрам)

Пасха күндері бір-бірімен сүйісіп, христиандар бір-біріне қызыл жұмыртқа сыйлайтын болған. Жұмыртқа өмірдің символы. Ол күні Иисус Христостар бір-біріне қызыл жұмыртқа сыйласқан. Қызыл жұмыртқа бізді қорғаушылардың қанының белгісі. Ол түс Иисус Христостың жеңісін бейнелейді.

Ертедегі жазба деректерде сақталған мәліметтердегі орыс князьдарының мәліметтері бойынша князьдарға екі ат берілген. Бір ат княздық ат, ал екінші ат христиан діні бойынша берілген ат. (Мәселен Святослав – Михаил деп аталса, Ярослав – Георгий, Владимир – Василий деп аталады). Княздың туғанына 3-4 жыл толғанда олардың шашын алып, атқа мінгізгенде басқа ат қойылады. Кейде шаш орнына – чуб-кекіл қойылады. Осы дәстүр XIII ғ. ортасына дейін сақталған. Кішкене боярларды күтушілерді «сақтаушылар»

атандырып, ерекше қамқор болған. Олар өздерінің кішкентай иелеріне ерекше қарап оларды оқуға, өнер түрлеріне, атысқа, қылыштасуға үйреткен. Осы княздар ішінен кейін оқымыстылар, офицерлер шыққан. Орыс княздары 15-17 жасында үйленіп, 11-12 жасар княгиняларға үйленген. Княздар аңға шығып саяхат құрған. Сөйтіп княздар жақсы тәрбие көріп, атақты аристократтар болып өскен. Олар үнемі құдайға сыйынып, орыс офицерінің өмірін кешкен. Княздар өлгенде де, оларды ерекше құрметтеп қойған. Бейіт басына найзасын шаншып, өлгендерге қайыр, садақаны көп беріп, атақтап қойған. Мәселен, 1078 ж. өлген Изяслав князьдың өлімі туралы Киевтегі жадынамада ерекше жазылған некролог оның өмірі туралы мол мағлұмат береді. Княздар соғыста өлсе, оны ерекше құрметпен қойған. Мысалы, Л.Н.Толстойдың «Соғыс және бейбітшілік» романында князь Балконскийдің ерлігі туралы жақсы суреттелген. Княздарды күтушілер де аристократтық өмір кешкен. Мәселен, дружинниктер княздардың күтушілері болған. Олар бір князь өлсе, оны арулап қойып, екінші бір князьға қызмет етуші – күтушілер болып өмір кешкен.

6.1.2. Дон казактарының халық педагогикасы

Бұл педагогикалық білімнің, тәрбие бесігінің ғасырлар бойы ауыздан ауызға таралып, сақталып келе жатқан дәстүріндегі, балалар ойындары мен ойыншықтарындағы жиынтығы. Бүкіл халық шаруашылығындағы мәселелер – казактар қауымының қалалары мен станицаларында бүкіл әскери ортада, халықтық жиындарда әскери ортаның мүддесін қорғайтын мәселелер сөз болып келеді. Әскери жиындар ашық алаңда өтеді. Казактар бас киімдерін алып, ортаға дөңгелене отырып, ортаға есауылды шығарып, әскери атамандар әр түрлі мәселелерді талқылауға ұсынады. Бұл әскери жиынның ерекшелігі – толық тең құқықтық дәрежеде өтуі. Жиында әскери шен ерекше рөл ойнайды. Кез келген атаман өзінің ойындағысын айтып көпшілік талқылаған мәселеге тең құқықты азамат ретінде қатыса алатын болды.

Казактардың – басқа қалалардағы және басқа ұлт өкілдерімен некелесуі де сирек құбылыс болып саналады. Алайда казактардың басқа қалалардағы казактармен әсіресе, Дон бойы, Терек және Астрахан казактарының өзара үйленуі әдеттегі құбылыс болып саналады.

Әр казачествоның басында 3-4 казактар жанұясынан біріккен 20-30 адамнан тұратын (үлкен ата, ағалар) толық қанды отбасы мүшелер тобы құрылады. Олардың кіріс-шығысы, отбасылық табысы бір саналады. Олардың отбасылық заңы әйелдерге тең құқық беру. Басқа шаруаларға қарағанда казак отбасында жастар барлық құқыққа ие тең праволы азамат болып саналады.

Бірлесе жер өңдеу, қолөнер кәсібі мен әскери тәртіпте де теңдік сақталады. Ұжымдық еңбек бірлігі, бір-біріне көмек беру, күш көлігіне және еңбек өніміне иелік жағынан да ортақ меншік үстемдік етеді.

Казактар арасында демалысты өткізуінде де құқықтық тәртіп берік сақталады. Әр мейрамдар тең жарыс түрінде өтеді. Халықтық ойындар – жарыс түрінде ұйымдастырылады. Әскери істердің бәрі әскери әкімшіліктің қатысуымен өтіп отырады. Әсіресе әскери ат жарыстары тең құқықты сақтау дәрежесінде өтіп отырады. Дон казактары масленница сияқты діни мейрамдарда да қылыштарын жалаңдатып, аттарын ойнатып, атамандық өнерін көрсетіп өткізеді.

Казак қауымының ең үлкен діни мейрамы Иисус Христостың туған күнін тойлау, жалпы әскери мейрам деп – әулиелер күні – әскери жабдықталу күнін атап өтіп отырған.

Сондай-ақ аграрлы-календарлы мейрам ретінде масленницаны атап өтіп отыру дәстүрге айналған. Казак хор бірлестігін сақтауды құрмет тұтады. Әскери әндерді, әскери-тарихи батырлық өлеңдерді құрмет тұтады. Казачество атты әскері темекі тартуға онша көп үйір болмайды. Көптеген әскери дәстүрлер мен діни сенімдер ананы дәріптеуге арналған.

Екіқабат аналар шіркеуге барғанда жан-жағына қарап байқап жүруді уағыздайды. Мәселен, екіқабат әйел шіркеуге барғанда елден бұрын шығуды топ арасында қысылып қалмауды уағыздаған. Сондай-ақ екіқабат әйел кіндік шеше болудан сақ болуы керек.

Жас балаға 3 ай толғанша жаялығын көшеге (елге көрсетіп) ілмеуді уағыздаған. Ол нәрестені тіл-көзден сақтау үшін істелетін әрекет саналған. Баланың жаялығын далада түнге қалдырмау да нәрестені тіл-көзден сақтаудың жолы саналған. Баланың жаялығын қара мысық секіріп өтпеуін де қадағалаған. Бала ұйықтағанда оның бетіне айнаның жарығын түсірмеуді де көздеген. Айнаның жарығы балаға әсер етеді деп санаған. Бос бесікті тербетпеуді қадағалаған. Жас нәрестенің мойнына крест тағып қою да жын-шайтаннан сақтаудың амалы саналған.

Казактар шоқындыруға үлкен мән берген. Жас бала шоқынғанға дейін өлсе, онда оны үйдің босағасына, есіктің астына көметін

болған. Шоқынған кресті суға салып крест батып кетсе, баланың өмірі ұзақ болады деп ырымдаған. Жас нәрестені үйдің алдыңғы бұрышына жатқызып, қой терісіне орап қоятын болған. Ол жас нәрестенің өмірі ұзақ болады деп ырымдаған.

Жас нәрестені шоқындыру тойына көп адам шақырмауға тырысқан. Ол тіл көзден сақтаудың жолы деп саналған. Қызыл бұрышқа құда-құдағиларды, попты, бай туыстарымен ырымдап шақырады. Ол бала бай, бар болсын деп ырымдау. Осы жерде оларға аздап ішімдік беріп, тәттілермен шай беретін дәстүрлер бар. Жас баланы шомылдырар алдында бетін маймен сылайды. Ол баланың терісі жылтыр болсын деуді көздеу, баланың шашын тарап, кекілін бұрап, бас киімін кигізеді, түзу, биік болып өсуі үшін денесін де маймен сылайды.

Казактардың тобында жастардың еңбексүйгіш болып өсуіне көңіл бөлген. Күйеудің еңбексүйгіштігін тексеру үшін оның атқа шабуын, күресін және балтамен іс істеуін сынаған. Қыздың да еңбексүйгіштігін құптаған. Қалыңдықтың құдықтан су әкелуін қадағалаған. Үй сыпыру, үй жинау, ас пісіру шеберліктерін сынайтын болған. Үстел жасап, қонақ күтуіне де сын көзбен қараған.

Той жасау дәстүрлеріне де қатты көңіл бөлген. Жас әйелдің дастархан жасау, қонақ күту істерін сын көзден өткізген. Еркектер ішімдік іше отырып, жаңа түскен жас келіннің шаруаға икемдігін бақылап отырған.

Орыстардың үйлену дәстүрі: тұрмыстық, заңдық және шіркеулік болып 3 түрге бөлінеді. Тұрмыстық салт-дәстүр келіннің шаруаға икемділігін сынау болса, заңдық отбасының беріктігін заңдастырады, ал шіркеулік отбасы беріктігін бекіту болып саналады. Отбасының заңды мүшесі болып қалыптасуы отбасылық бірлікпен бекітіледі.

Дон бойында бұл заңдар берік орын алған. Семьяның айрылысуы деген Қазан төңкерісіне дейін осы өлкеде мүлде болмады десе де болады.

Казактар жиын-тойға жиналып бір-бірін ортаға шақырып «менің әйелім бол», «менің күйеуім бол» деп халық алдында жариялағанымен, заңды үйлену рәсімдері шіркеуде заңдастырылады. Ол неке дәстүрі арқылы көпшілік көзінше іске асырылады.

Казактардың тәрбиесінің негізі еңбекке негізделген. Қызбала бау-бақшада, үйдің ішкі тұрмысында үй шаруасына бейімділігін көрсетіп сыннан өтсе, ал ұл бала өгіз бен атты күту, ауыл шаруашылық жұмысына бейімділігін көрсетуі керек. Еңбек адамды шыңдайды. Еңбек күш сынауды, ептілікті, бейімділікті, қиындықты

жеңе білуді көрсететін сынақ болып саналады. Еңбек байлықты, бақытты туғызып, өмірді нұрға бөлейді. Оның бәрі халықтық мақал-мәтелдерден көрініс тапқан. Мысалы, «Еңбекке қолың тисе, асқа аузың тиер», «Қолы білгеннің ерні кимылдайды», «Еңбек байлық, ал жалқаулық – жамандық».

Казактарда ең қасиетті сезім Отанды сүю мен еңбекті сүюден басталады. Ол сезімде мақал-мәтелдерден орын алған. Мәселен, «Казактарда туған Отанынан сүйкімді ештеме жоқ», «Казактардың мақтанышы – Отан үшін өлу», т.б. Әскерге бірінші алынғандардың әскери антында ең бірінші: «Отанды көздің қарашығындай сақтау, өзінді сақтаумен тең» деген қанатты сөз айтылады.

Казактардың моральдық бейнесін айқындау үй құрлысын тұрғызумен байланысты бейнелеп берілген. Казактарда отбасы ең тәжірибелі ересек мүшелерінен тұрады. Оның ақылын тыңдап, айтқанын істеу үлкен абырой. Казачествоның антында мына сөз текке айтылмаса керек: «Ата-ананды сыйлау – адамдық парызың».

Дон казактарының үй болу жөніндегі қағидасында әркім өзінің арын сақтауы айтылған. Ол арды сақтау әрі катал, әрі моральдық өмірдің ауыр сынынан сүрінбей өту.

Балаларды ойыншықтармен алдандырған, өлеңмен оларға жақсы-жақсы тілектер айтылады. Бесік жыры жырланады. Ертегілер, аңыздар, жұмбақтар, санамақ ойындарының бәрінде де осы мәселелер сөз болады. Сондай-ақ ананың қыз баланы іс тігуге үйретуінде де әдептілік әліппесінен бастап тәрбиелеу көзделген. Еңбекпен, өнермен, өмірді оқып-біліп үйренумен қоса жеке бастың үлгісімен беріледі. Тәрбие мәселесінде халықтық мақал-мәтел басты рөл атқарады. Мәселен әскери міндетті өтеудің қиындығы. Жастарды жастайынан ерлікке баулу мақал-мәтелдерде басты рөл атқарған. Мәселен, «Бір войн он солдатты тәрбиелейді», «Казак төзімді болсаң, атаман боласын», «Қанша ізденсең де гүрілсіз өлім жоқ». Қайырымдылық пен қаталдық, ақылдылық пен ақылсыздық, қайғы мен қуаныш, адалдық пен жауыздық, күңірену мен күлкілік – бәрі халықтық ақыл-парасаттан тыс қалған емес, оның бәрінде баланы көре білуге, халықтық салт-дәстүрді бағалай білуге баулу көзделген.

Дон бойындағы казактар арасындағы кең тараған ойын «майдан» деп аталатын шахмат ойыны. Содан станичный изба да майдан аталып ауылды аралайды, бес жасында атпен желіп жүреді және балалардың әскери маневріне қатысады.

Қарттар бұлақ жағасында әңгімелесіп уақыт өткізеді. Олар ерекше жағдайда бұлақ басында серуен құруды, немерелерін атпен серуендетуді жақсы көрген. Немерелері атасымен бірге ұзақ уақыт ат баптау ісіне қатысқан. Жастар атасының көзінше еркелік жасамай үлкендердің айтқандарын мүлтіксіз орындаған. Егер немересі айтқанды орындамаса атасы қатаң жазалайтын болған.

Әйелдер ерлерге бар жағынан жағымды көрінуге тырысқан. Егер де әйел әскери казакты көрсе, тар жерде оны өткізіп жіберуге тырысқан.

Көшеде және халық жиналатын жерлерде жиналып мәжіліс құру казактарда әдет болған. Черкескіде сондай тоғыз жер болған. Кружкамен бал ішіп, батырлық өлеңдер айтқан.

Егер де жиындарда егес туса, онда шалдар қолма-қол тыныштандыратын болған. Таңертең ерте жапа шегушіге жиналып барып, кешірім сұрататын болған.

Жиынның үлкендері казактарға ағайындықпен баз айтса, басқалары оны тыңдаған.

Халық сайлаған атаманды тыңдау заң саналған.

Казактар арасындағы салт-дәстүр бойынша адамгершілік қасиетті қастерлеу ерекше саналған.

– Жақсылықты бойға жинау тек еңбекпен келеді.

– Тонау, талау, кісі өлтірушілерді казактардың шешімімен ғана өлімге кесуге болады.

– Өмірде тура жүру – адам өмірінің заңы.

– Барлық казактар бала тәрбиесіне жауапты.

6.1.3. Дон бойындағы армяндардың этнопедагогикалық көзқарастары

Дон казактарының мәдени және тәрбие дәстүрі Дон бойындағы армяндардың тәрбиесіне ұқсас келеді.

XIX ғ. аяғында Нахичеван армяндары казактарға тұрмысқа шыға беретін болған. Әскери канцелярияда казак сословиесінен шыққан армяндарды әскер қатарына алу туралы сұраныс болған. 1915-16 ж.ж. ерекше көзге түскен казактар арасынан армяндарды кездестіруге болады. Олардың да мойнында крест пен медальдары бар.

Дон бойындағы Нахичеванида көрнекті тарихшы-нахичевандық П. П. Филевский өмір сүрген. Ол армян семьясының өмірі жайында 1868-1870 жылдары былай дейді:

«Армяндар арасында патриархалдык өмір ерекше болды. Әйелдер семьяда тұйық болып өсті. Олар балға барғанда әдемі киінеді, өздерін еркектерден бөлек ұстауды жақсы көрді және олармен шаруашылық жайында ғана әңгіме қозғайды» дейді. Бүгінгі армян семьялары туралы сөз қозғағанда, олардың іштей бірліктегі бейнесін көруге болады. Бүгінгі семья үшін, олар онша көп болмағанымен олардың семьялық бірлігінің күштілігін байқауға болады, олар бір-бірін моральдық және материалдық жағынан қолдап отырады, кішілерінің білім алуын қалайды. Олар демалыстарын семья мүшелері арасында өткізгенді жақсы көреді. Армянның селолық тұрғындары, өз семья мүшелерінің санына шек қоюды білмейді, бәрі бір шатыр астында жалпыға ортақ бірыңғай семьялы бюджетпен өмір сүруді заң санайды. Сондықтан семья құрамында тура туыстық қатынаспен есептегенде бөлінбей (әке-шеше, балалар, ата, әже, аға, іні) бәрі бір ортақ бірлікте есептеледі. Бірақ олар ағалы-інілер, апалы-қарындастар бөлек-бөлек тұрып өз беттерінше өмір сүріп, өздерінің отбасылық бюджетімен жеке-жеке күн көреді. Олардың бөлек-бөлек өмір сүруін бір аталы семья деуге болады. 1988 ж. желтоқсанда Порпон-Спитак ауданындағы Арменияда жер сілкінісі болғанда, бірде-бір бала ата-анасын жоғалтпады, жетім қалған да емес және бір бала детдомға алынбаған. Жетім қалғандарды туыстары асырап алған.

Ер жеткен балалар, өз беттерімен бөлек тұрса да өздерінің еңбекке жарамайтын ата-аналарына моральдық және материалдық көмек беріп тұрады. Отбасылық мәселелерді бірге шешеді. Демалыстарды бірге өткізеді. Әжелер мен аталар немерелерін бағып күтуге көмектеседі. Армян әйелдері ерлерімен бірдей қызмет етіп, бірге кіріс кіргізеді. Әйелдер ерлермен бірдей отбасылық бюджетті құрауға үлес қосады. Сөйтіп экономикалық өз бетімен өмір сүру олардың күйеулеріне бағыныштылықтан құтқарады. Яғни әйелдердің ерлермен бірдей тең құқықты ретінде сезінуіне мүмкіндік туғызылған. Ерлер әйелдерімен ақылдасып, кеңесе қызмет етеді. Олардың пікірлерімен тең құқықты семья мүшесі ретінде санасуына тура келеді.

Әйелдердің тең құқықтық дәрежесін сезінуі олардың өзіндік сезімдік ерекшеліктерін туғызып, тең праволы азамат екендігіне бар жағынан көзін жеткізеді. Әйел отбасында барлық дәстүрді сақтауға, тең құқықты азамат ретінде өзін сезінуге праволы деп есептелінеді.

Этнографтардың айқындауы бойынша ерлі-зайыптылар арасында 4 түрлі жағдайға байланысты рұқсат етілмейтін кездері болған.

Ол ерлі-зайыптылар арасында, әйелі мен күйеуінің туыстары арасындағы дау шарларда, әке-шешелері мен балалары арасындағы дау-жанжалдарда, күйеу мен әйелінің туыстары арасындағы дау-жанжалдарда. Мұндайда отбасы мүшелерінің өзара жанжалдасуы, әсіресе әйелдің күйеуінің туыстарымен сыйласпауы, немесе ерлі-зайыптылардың жанжалы бала тәрбиесіне кері әсер етеді. Армян отбасыларында әке мен баланың қарым-қатынасы әкеге ерекше әсер етеді. Себебі әке семья үлкендерінің көзінше баласын қолына алуға, онымен ойнауға да рұқсат етпейді.

Армян отбасында ұлбалаға әкенің қамқорлығы қажет-ақ. Бірақ ата-ана үлкендердің көзінше өз баласына қожалық ете алмайтын болған. Сондай-ақ ұл баланы әкесі қамқорлыққа алып ерекше құрметпен қатынас жасаған. Сондықтан да халықта «Бір соқыр ұл жеті дені сау қыздан артық» деген мәтел бар.

Қалыңдықтың бірінші баласының ұл болуын қалаған. Егер ұл туса, анасы күйеуінің туыстарының көзіне батыл қарап, әкесіне «Біреу болса да бірегей ұл болды» деп қуанышын білдіретін болған. Бүгінгі армян отбасында ұл баланың дүниеге келуін үлкен қуанышпен атап өтеді. Әкелері ұлбала дүниеге келсе, ізбасарым дүниеге келді деп ерекше той жасайды. Бірінші ұл баланың дүниеге келуі еңбек адамдарына үлкен қуаныш әкеледі. Себебі олар ата-ананың сүйеніші саналған. Оларға екі бөлек тәрбие берген. Отбасында ұл мен қыз болса, ұлдарға қыз баланың қорғаны, сүйеніші болуды үнемі ескертіп отырған. Ал қыздарға ұлға қамқоршы болуын санасына сіңірген.

Армян отбасында баланы жастайынан еңбекке тәрбиелеуге ерекше көңіл бөлген. 4-6 жасар ұл бала әкесіне ауыл шаруашылығына көмектесуге қолғабыс тигізген. Ал қызбаланы үй шаруасына бейімдей тәрбиелеген. Қыздарды ас пісіруге, бала бағуға тәрбиелеп үйреткен. Ұл балаларға сырттағы жұмыстарды үйретіп, сонымен бірге үйдің ішкі жұмысына да үйреткен. Сөйтіп ұлбала мен қызбала арасындағы айырмашылықты жоюға тырысқан.

Отбасында баланы оқуға үйреткен. Ертеде білім беруге онша көңіл бөлінбей колөнеріне үйренуге баулыған. Ал бүгінде арнаулы білім беруге баса көңіл бөлінетін болды.

Армян отбасында бүгінде жастардың бір-бірін еркін сүюі марапатталған. Бүгінде отбасы құруда ата-ана шешуші рөл атқармайды, жастардың өзара бір-бірін сүюі басты рөл атқарады. Бұрын отбасы құруда ата-ана басты рөл атқаратын еді. Бүгінгі армян семьяларында дәстүр болып қалыптасқан үш нәрсе бар. Өзара келісім, неке қию және

салтанатты той өткізу берік сақталады. Той өткізу салтанаты кей жерлерде 2-3 күнге созылады. Құда түсу формалды сипатқа ие. Бірақ ол міндетті болып саналады. Баланың туған күнін тойлау ана перзентханадан шыққаннан кейін бірнеше күннен соң тойланады. Баланың әкешесі, туыстары, көршілері сыйлықтарын әкеп, баланың ата-аналарын құттықтайды. Әдетте шашуға кәмпит, балаға көйлек т.б. әкеледі. Бүгінде баланы шоқындыру ескерілмейді. Баланың тек туған күнін атап өту міндетті болып саналады.

6.1.4. Көшпелі сығандардың той дәстүрі

Көшпелі сығандарда XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басында отбасылық той дәстүр болып саналған. Алайда оларда семья құру әдетте үлкен өзгеріс саналған. Себебі көшіп-қонып жүріп үйлену экономикалық жағынан семьяның тұрақты болуын талап еткен. Семья басы ақылды, тәжірибелі еркек болуы керек делінген. Ерлердің патриархалдық рөлі семьяға да әсер етіп ер адам семья басы саналған. Ол семьяны билеуші, әмірші ретінде билік құрған. Ерге тиген жас әйел маңайындағы еркектермен қатаң тәртіп сақтауы міндеттелген. Тобыр ішінде әйел өзін еркін ұстаған. Қыз бала өз орнын сақтауға тиіс болған. Қария әйелдер тобырларда ерекше құрметке ие болған. Топ ішінде үлкенге құрмет көрсетілсе, ал оның ішінде ерлерге құрмет ерекше саналған.

Сығандарда семья беріктігі сақталған. Өзара бір-бірімен бәсекелестік құпталмаған. Бір тобырдағылар әйелдері ерлеріне бағынса, ерлері үлкендеріне бағынған. Оларда айырылысу деген өте сирек болған. Ерлердің жұмысы маусымдық жұмыс саналған. Күнделікті тапқан табысты әйелі еріне әкеп беретін болған. Әйел танертен ерте табыс табуға кетеді. Олар күніне бір-ақ уақыт бірігіп тамақтанған. Тамақты анасы жұмыстан қайтқанда ғана ішеді. Бірігіп тамақ ішу сығандарда заң саналған. Ол бірліктің, теңдіктің белгісі саналған. Бірлесе тамақтану ертеден келе жатқан дәстүр. Мәселен, ерлі-зайыптылар бірлесіп тамақ ішпесе айырылысқан болып саналады. Оларға тамаққа келмеген сығанның көңілінде қаяу бар, өкпелі жан саналады. Немесе ол хозйяканың тазалығына күмән келтіруші болып саналады.

Мейрамдарда еркектер мен әйелдер екі бөлек жиналып бас қосып сайрандайды.

6.1.5. Осетиндердің тойлары

Осетиндердің тойлары көптеген қызықты әзілмен өтеді. Қонақтар жастарға сүйіспеншілік, бақыт тілеумен өтеді. Тойды даярлау, өткізу кездерінде осетиндер басқа кавказдықтар сияқты той-жиынға ұзақ даярланады және салтанатты түрде, ұлттық ерекшелігімен өтеді.

Жас жігіт семья құруға даярлығын білдіріп құдалық сөйлесуге кісі жібереді. Олар үш адам болып барады. Үшеуінің біреуі жақсы көретін көршісі болуға тиіс. Қыздың әке-шешесі олардың келуін күтіп, даярланады. Құдалардың келуін күтіп алушылардың құрметінен байқауға болады. Екінші тостан кейін қонақтардың үлкені келген жұмысын айтады. Қыздың әке-шешесі жастардың көңіл-күйін білсе де білмеген болып келісіп, қонаққа кімдерді шақыратыны жайында, қай күні, қалай өткізетіні келісіледі. Құдаға соятын өгізшені әкеледі, өгізшенің басы, мойны асылып әкелінеді. Жасы үлкен біреу бастың құлағын үш жерден тіледі.

Бірнеше күннен кейін күйеу жігіт жолдастарымен қыздың үйіне келеді. Бұл келу той болардан бірнеше апта бұрын ешкімге сездірмей келеді. Күйеу жігіт қалыңдыққа жүзігін береді. Түн ортасына дейін ішімдікпен өткізеді. Бірақ күйеу жігіт қалыңдықтың үйінде қалуға тиісті емес.

Той болатын күні қалыңдықты әкететін жігіттің үйінде үстел жасалып, құдайға құлшылық жасалады. Құдайдан келін оң аяқпен келсін деген тілек тілейді. Себебі бұл күні жақсылық пен жамандық қатар жүреді. Өлеңдерін музыкалатып той арбасы қыздың үйіне тоқтайды. Қыздың үйінің үлкені қарсы алып, құдайға құлшылық айтып, оларды үйге шақырады. Үстелге шақырып, Құран оқылады. Осетиндерде ғасырлар бойғы дәстүр сақталған. Әркім өз орнына отырады. Қашан, кімнен кейін және қалай сөйлейтіні жайында хабардар болады. Тойды тамада өткізеді. Үстелге сойылған өгізшенің шекесі және үш пирог қойылады.

Қалыңдық киініп дайын отырады. Бірақ қалыңдықты киіндірген әйел немесе «шофер» қалыңдыққа ақша беріп үстелге әкеледі. Қыз өз үйін біржолата тастап шығуға бел байлап, Құран оқып, машинаға мінеді. Қыз жігіттің үйіне табалдырық аттарда оң аяғымен аттап, үйге үш рет бас иіп сәлем жасайды. Музыкамен қызды жігіттің үйіне енгізіп би билейді. Біраз уақыттан кейін шофер мен оның жолдасы қалыңдықты үйге енгізеді. Фатаны екінші күні шешеді.

Ертеде той болатын күні қыз өз үйінде болуға тиісті емес болған. Қыз екі-үш күн бұрын шофер жігіткінде болады. Ол қыздың ағасының үйінде болуы саналады. 2-3 күн өткен соң қызды өз үйіне әкеліп кіргізеді. Ал бүгінде күйеуді қалыңдыққа бір күн бұрын әкеледі. Оны шофер күйеудің 2-3 жолдасымен іске асырады.

6.1.6. Немістердің қыз айттыру тойлары

Ал протестант-немістерде қызды айттыру тойларының мазмұны бай, тәрбиелік мәні зор болып өтеді.

Жас жігіт қызға сөз айтады. Қыз жігіттің келуі жайында әкешесіне хабарлайды. Күйеуді қарсы алуға даярлық басталады. Жігіт екі жолдасымен түн ішінде (бүгінде күндіз де) аттанып шығады. Үй иесі түк білмегенсіп үйге енгізеді де неге келгенін сұрайды. Құдалық сөйлесуге әдетте күйеу жігіт жағынан 2-3 кісіні шақырады. Олар әкесі, ағасы және үлкен ағасы болады. Олар дәстүрді жақсы білетін адамдар болып саналады. Құда әңгімені бірден бастамайды. Соңғы жаңалықтар айтылып, әр нәрсені сөз қылады. Ақыры құдалар өзара сөйлесіп: «Біз естідік сіздерде сатылатын тайынша бар көрінеді. Сол тайыншаны сатып алсақ деп келдік» дейді. Қыздың әкесі «Бізде ешқандай тайынша жоқ. Біз ештеме сатпаймыз» деп жауап береді. Біраз керілдісіп, саудаласқан соң жігіт жағы «Бізде жігіт, Сізде қыз. Олар бір-бірін сүйеді, үйленгісі келеді. Біз сіздің қызға құдалық түсуге келдік» дегенді айтады.

Қыздың әкесі «Ештеңе шықпайды: ол әлі жас, әлі бір жыл тұра тұрады» дейді.

Қыздың шешесі жылап, «қызым әлі жас, ештеңе де істей алмайды, өзінің нанын өзі таба алмайды», – дейді. Құда жағы енесін мақтап, баланы іске үйретеді деп мадақтайды. «Ерте құда түскеннен ешкім өлген жоқ» дейді. Сөйтіп бірінші күні келісімге келе алмай тарасады. Екінші күні құдалар құдағиды илкітіреді. Шешесі: «Егер де қыз өзі қарсы болмаса біз қарсы емеспіз» дегенді айтады.

Осы кезде қыз екінші үйде жолдастарымен отырады. Әкешесінің келісімін алғаннан кейін жастарды үйге шақырады. Құда екеуің қатар тұрып қол алысындар дейді. Құда бір-бірімен қол алысып сүйісіндер» дейді. Өстіп екі құданың келісімін қостап қос ауыз мылтық атылады. Қыз «Бүгіннен бастап мен сіздің қызыңызбын. Ал сіздер менің әке-шешемсіздер – папа, мама» дейді.

XIX ғ. екінші жартысында Повольжье бойында құдалық түскеннен кейін екі жақтың келісімі болған соң қалыңдық күйеуден бас орамал

алып, оны әкесіне беретін болған. Қалыңдық сыйлық немесе ақша алатын болған. Бірнеше күннен кейін қыздың әке-шешесі қалыңдық пен күйеуді шақырып қол ұстастырады. Күйеу қызға сыйлық беріп, әке-шешесіне ақшалай сыйлық береді. Құда, құдағилар қол алысып құдайы құда, құдағи болады. Осы күннен бастап құдалық шешіледі. Егер жігіт алмайтын болып айныса, екі есе айып төлейді. Ата-ананың қызға ақша төлеуі ескі әдет заңы болып саналады. Кейде жігіт қалыңдыққа жүзік беріп тұрып, «Екеуіміздің сүйіспеншілігіміз мәңгілік болсын! Осы сақина сияқты мәңгілік айнала берсін!» – деп серттеседі.

Той өткізу екі жастың қосылуын мақұлдаумен бірге, екі жастың махаббатын көпшілік қауым алдында қошаметтеу. Ол жастардың да, қариялардың да өмірде бір-ақ рет кездесетін қуанышты марапаттаудың эталоны сияқты болып көрінетін ерекше құбылыс болып саналады.

6.1.7. Чуваштардың үйлену тойлары

Чуваштар да басқа христиан халықтары сияқты үйленуге ерекше мән береді.

Чуваштықтар арасында бүгінде шешемен сөзге келісіп, өз үйінен хабар, ошарсыз жоғалып кететіндер де кездесетін болды. Бірақ қызын анасы күні бүгінге дейін таба алмай зар илеуде. Жиырма жылдан кейін қыз үйін қайта тапқан. Қыз өзінің ауылдастары мен анасынан кешірім сұраған. Қыз өзі туған үйді, өзі өскен органы қиып кете алмаған. Қыздың айтуынша жиырма жыл бойы қыздың ары күнәсін кешірмеген. Түнде қорқынышты түс көрумен болған. Туған үйі, туған семьясы чуваш халқының мақалында айтылғандай: «Туған үйден тысқары ешқандай бақыт жоқ», «Өмірде туыстан артық ештеңе жоқ», «Екі адам – қоспақ, жеті адам үлкен семья», «Үйдегі тыныштық жүректегі тыныштық».

Тіпті чуваш халқының фольклорында айтылатын осы зор байлық ғасырлар бойы семьяның әлемдік әдемі бейнесін көзге елестетеді.

Чуваш халқының педагогикасында айтылатын отбасының осы нұры әр адамның сезімінен мәңгі өшпес жылу тапқан.

Ата-ананың отбасының шуағы әр баланың жүрегіне Отан деген үлкен сезімді оятуға себепкер болатын өмірдің мәні екені түсінікті. Бүгінгі жастарда осы жарқын болашақтың жетімсіздігі сезіліп тұрғандай. Ата-аналармен күнделікті қырым-қатынастың өзі құрдас-жеткіншектерге аса қымбат, баға жетпес құндылық болып саналады. Оны чуваш халқының фольклорынан айқын байқауға болады.

«Әкеңді тыңдағың келмесе, анда-санда палачты тыңдауың керек», «Мейрімді әке ұлына жамандық тілемейді», «Баласы жыласа – шешесі қиналады», «Ана өзі ішпеуге бар, бірақ барын баласына береді», «Әкесі мен шешесін құрметтегенді көргенде, қиналмай-ақ өлуге болады», «Бақыт ата-ананды сыйлаудан туады», т.б. У. Мур, Б. М. Бим-Бад, Г. Н. Волков, т.б. халықтық мақал-мәтелдер этнопедагогикалық тәрбиенің моделі дейді. Чуваш халқының бай фольклоры этнопедагогикалық ақпараттың керемет көрінісі болып саналады. Этнопедагог-зерттеуші ғалым Э.И.Сокольникова айтқандай чуваш халқының аса бай және терең мәнді мақал-мәтелдері гармониялық тәрбиенің эпистемалық аксиологиялық аспектідегі тамаша көрінісі болып саналады.

Чуваш халқының рухани-адамгершілік құндылықтары ретінде еңбексүйгіштік, көздеген мақсатқа жетпей қоймаушылық, коллективизм, әділдік, адалдық т.б. адами жоғары қасиеттердің марапатталуы арқылы гуманистік тәрбие беруде басты рөл атқарып отырған бүгінгі күнде тәрбиенің түп қазығы адамзаттық гуманизмді жастар бойына дарыту басты міндет болып отыр.

7.1.1. Мұсылмандық тәрбиенің дәстүрлері

Мұсылман халықтарының әлденеше мыңжылдық тарихы өзіндік моральді туғызды. Ол жалпы адамзаттық құндылық негізінде пайда болған мәдениет үлгісі еді. Ол Отансүйгіштікті, ерлікті, батырлықты, еңбексүйгіштікті, семья құрудағы жауапкершілікті, гуманизмді, ізгілікті, адамдар арасындағы достықпен бірлікті уағыздауға арналған адамдық қасиеттерді туғызған еді. Мұсылмандар өмірі шарифат заңы бойынша реттеледі. Ол діни-этикалық заңдар бойынша реттеледі. Бірыңғай мұсылман заңдары бойынша намыс деген түсінікпен реттеледі. Намыс мұсылман елдеріндегі халық педагогикасы бойынша мораль сөзінің синонимі. Мұсылман семьясында бірнеше ұрпақ өкілдерін қамтитын немесе бірнеше тұқымды қамтитын әлеуметтік рөлге ие категория. Бұл бірлестікте інілердің ағаны, үлкендердің кішіні өзара сыйлауы, туыстық бірлестікке негізделі құрылады. Олардың өзара әлеуметтік атқарушылық қызметі әртүрлі: алдыңғы ұрпақтың соңғы ұрпаққа қамқорлығына, соңғы ұрпақтың алдыңғы ұрпақты аға тұтып сыйлауына, өзара туыстыққа, бауырмалдыққа негізделеді. Ол екі ұрпақтың моральдық және материалдық қарым-

қатынасына, өзара туыстық бірлестікке құрылады. Сөйтіп туыстық көпвекторлық элеуметтік функция аға ұрпаққа үлкен жауапкершілік артады. Аға ұрпақ, бауырмал, туысшыл, қамқоршы, ізгі жүректі болуы тиіс. Соған сай ініде де ізеттілік, ілтипаттылық қасиет пайда болады. Ол ағалы-інілілердің өзара туыстық қарым-қатынасын күшейтуге себеп болады. Сөйтіп туыстар арасында өзара сыйласым, үлкенді сыйлау адамгершілік қасиеттің басты өнегесіне айналады. Бұл қарым-қатынас халықтық мақал-мәтелдерден өшпес орын алған. Мәселен халық мақалдарындағы «Кімде-кім үлкенді сыйламаса, оның ұяты жоқ», «Үлкенді сыйламасаң, сыйлата алмаған өзің кінәлісің», «Кімде-кім туысын сыйламаса, балалары да сені сондай сыйлайды», «Үлкенді қалай құрметтесен, өзіңнен кейінгі де сені солай құрметтейді».

Халық педагогикасында адамгершілік тәрбиесінің міндеттеріне ерекше көңіл бөлінеді. Дұрыс этикалық түсініктемесіз өлімді түсіну, оған гуманистік көзбен қарау мүмкін емес. Өлім әр адамның басына қайғы, қасірет әкеледі. Қайғыны ағайын туыс, көпшілік болып бөліседі. Ағайын арасында қайғы ортақ, қуаныш ортақ деп қарайды.

Өлім тірілер арасына қайғы әкеледі. Қайғыға ортақтас болмау хайуандық. Қазақта «қайғы ортақ, қаза ортақ», – деген сөз бар. Ағайын туыстар өлгенде адамдар бір-бірімен жақындасып, қайғыға ортақтас болады. Қазаны бірге көтеріп, ренішке ортақтас болу халықтық заң. Мәселен, әлденеше жыл өзара араздасып жүрген Құнанбай мен Бөжей арасы татуласып, Құнанбай Бөжей өлгенде бата жасап, құлынды бие, он шақты қойды батаға Бөжейдікіне апарды. Тірі кездегі өкпе, назды өлгенде ұмытады. Ол бұл өмірде ешкім мәңгі емес. Ешкім бұл өмірден ештеңе алып кетпейді, жиған-терген, қуаныш-қайғы бәрі артта қалады да тірілер өлгендерге кешіріммен қарайды.

Балалар алдында өмірдің өшкені көзге көрініп, өткенге өкінішпен қарау, өлгендердің тірі күніндегі іс-әрекетіне кешірім жасау үлкен-кішіге парыз саналған. Қарияларға жастардың қамқорлығы, қариялардың кешірімді болуы, өткенді ұмытуға себепкер болған. Балалар үшін өлгендерді арулап жуу, өлгелі жатқанда кешірім сұрасу шарият заңы саналған. Жиналған халық әйелдердің дауыс айтып жылауын естіген. Қарашайларда әйелдер ғана жылайтын болған. Ал адыгейлерде әйелдерге қосылып еркектер де жылайтын болған. Дәстүр бойынша еркек әйелін жоқтамаған. Ал әке мен шеше жас баланы жоқтап жыламаған. Өлеңші-дауыс айтушы немесе кәсіби да-

уыс айтушылар өлікті жоқтап өлең айтқан. Онда өлген адамның тірі кезіндегі маңайындағыларға істеген жақсылықтары жыр болған.

Ислам дінінде өлгендерге жаназа оқу ерекше саналған. Өлікті ақыреттеп жуып, кілемге салып, көлденең қойып, баласы, інісі, т.б. етжақындарының бірінен молда өліктің тірі күнінде біреулерге берешегі болса төлеуін мойнына алдырып барып, жаназа оқыған. Адам өлуге таяғанда, ағайын-туыстарын жинап, кешу алысатын болған. Өлгеннен кейін мына ритуалдар жасалады. Өлікті жуу, киімдерін жақын адамдарына, сүйегін жуғандарға беру, өлікті арнап мешітке немесе үйде Құран оқу. Өлікті носилкаға салып, немесе өлікті жууға арналған астауға салып денесін жуғаннан кейін, 20 метр ақыретке орап, кілемге салып жаназа оқылған соң мәйітті бейітке апарып жерлейді. Жерлеуде немесе үйден шығаруда атақты ел билеген адамдарға арнап қаралы митинг өткізеді. Онда сол адамның халыққа тигізген пайдасы жайында айтылады. Осыдан кейін Құран оқылып мәйітті көрге көмеді. Мұсылмандарда өлген адамның үші, жетісі, қырқы, жылында Құран оқылып, ас беріледі. Соғыста өлгендерді арулап қоймайды. Киімімен көме салады. Ал әскери адам өлгенде үйінен бейітке дейін үш рет тоқтап, әскери салют береді. Ол жуынгер жолдастарымен қоштасу. Бейітке мұсылмандарға арнап Құран оқылады. Әр бейітке қатысушылар үш күректен мәйітке топырақ салады. Мәйітке Құран бағыштаған соң өлікті жерлеуге қатысқандар түгелімен асқа қатысады.

Күн батып бара жатқанда өлікке арнап Құран оқылады. Ол өліктің күнәсін кешіруді Алладан өтініп сұрау. Осындай өлікке Құран оқу 3 күн бойы тәңертең оқылады.

Солтүстік Кавказда – Осетияда, Кабардин-Балкарда, Дағыстанда, Шешенстан мен Ингушетияда өліктер қаласы бар. Бейітке ескерткіш кою әр халықта бар. Архитектуралық әсемдікпен бейітті тұрғызу, басына ай орнату мұсылман елінің заңы саналады. Өлікті құрметтеу барлық халыққа ортақ ритуал. Бейіттерді дұрыстап еске түсіру әр елде әртүрлі. Мәселен Прибалтика, Кавказ, Орта Азия елдерінде ескерткіш орнату дәстүр саналған. XIV ғ. Ахмет Иассауи мавзолейін ерекше салтанатпен тұрғызып құрмет еткен. Осындай ерекше ескерткіштер Қозы Көрпеш-Баянның, Айша бибінің, Алаша ханның, Мәшһүр Жүсіптің, Абай мен Шәкерім мавзолейлері ерекше әсемдігімен көзге түседі.

Тау халықтарында өлгендер жайында балалармен әңгімелесу дәстүрі бар. Ол дәстүр бойынша өлгендердің жақсы қасиеттері

жайында балалары жақсылап әңгімелеп берсе, үлкендер оларға ризалығын білдіріп рахмет айтады. Сол арқылы жастарды аруақтардың жақсы қасиеттерімен тәрбиелеу өнеге саналған. Және тау халқы бейіттерді қастерлеуге ерекше көңіл бөлген. Мәселен Тблиси қаласындағы тау басында 14 жасар музыкант қыздың бейіті ақ мрамормен көмкеріліп, бір жағы сынбайтын қалың әйнекпен қапталған. Қыздың скрипкасы қабырғада ілулі тұр. Мәйіттің жанында үстел, оның үстінде 5 литрлік шарап құйылған банкы, үстел үстінде алма, стақан тұр. Кісі отыратын орындық, келгендер алма жеп, шарап ішіп скрипкашы қызға мінәжат жасайды. Күндіз-түні жарық жанып тұр. Бұл біреудің жалғыз музыкант қызы болса керек. «Осы бейітке қанша ақша жұмсалды?» деп сұрағанымызда, күзетші аз ойланып, бұрынғы ақшамен (1980 ж.) 31 миллион, Ал қазіргіше 31 миллиард сом болуы мүмкін.

Мұндай халықтық тамаша ескерткіштер Қырым, Кавказ, Орта Азия, Қазақстан жерінде көптеп кездеседі.

Таулықтарда этнопедагогика тарихи-климатқа, географиялық жағдайларға байланысты өзіндік көркемдік ерекшелігімен, эстетикалық сұлулықты сақтай отырып, ерекше жасалған кереметтер. Ол, біріншіден, өлгендерге құрмет болып саналса, екіншіден, бүкіл халықтық мәдениеттің көркем туындысы болып саналады.

Мұсылман халықтарының халық педагогикасының көркемдік көрінісі ауыз әдебиеті үлгілерінен де кең орын алған. Мәселен, Дағыстан халқының мынадай халықтық мәдени мұрасы бар. Онда:

– Рухани даму үшін білімнің молдығы және адамды әлеуметтік жағынан асқақтату керек.

– Ерте берілген адамгершілік тәрбиесі, ол бала жастан нәрестенің анасы мен үлкендерге жасалатын құрметтен көрінеді.

– Туыстық дәстүрді құрмет тұту жастардың үлкендерге деген құрметінен көрінеді.

– Еңбексүйгіштік қасиет және баланы жастайынан еңбекке тәрбиелеу халықтың қолөнер үлгілерінен көрініс табады т.б.

Табиғатты сүю, тірі ағзаға сүйіспеншілікпен қарау, құстарға, жәндіктерге гуманистік көзқарас адамды ізгілікке тәрбиелейді. Оны Дағыстан халқының халықтық дәстүрінен байқауға болады. Мәселен:

– Ағаштың қабығына зиян келтірме, ол оның жауыннан қорғайтын киімі.

– Ақ қайыңның шырынын жинама, ол ағашқа зиян, қайың шырынының тамшысы – оның қайғылы көз жасы.

- Даланың тағы аңдары мен құстарын аулап үйіңе әкелме.
- Құстың ұясына жақын келме, оны бұзба, тоғайда айқайлама.

7.1.2. Дағыстандықтардың тәрбие дәстүрлері

Дағыстан халқының табиғатты қорғауы ерекше болып саналады.

Авар отбасындағы өмірде қашаннан бір бөлмесінде (80-100 м³) ағаш ыдысқа салынған өнімдер мен шаруашылық материалдары орналасады. Олардың үйі әдетте 1-4 этажды болып келеді. Әр этажда жеке-жеке енесің. Бір этажды қонақ күтуге, қонақтарды қарсы алуға арналады.

Дәстүрлі отбасылық форма оларда шағын болады. Оларда бір тұқымнан өрбігендер бірге тұрып жатады. Отбасылық қарым-қатынас шарифат нормалары бойынша реттеледі. Бірақ семьяда үйдің ішкі шаруашылығын реттеуде әйел басты рөл атқарады.

Еркектер бос уақыттарын нарты ойынын ойнауға, және ойынның әскери-спорттық түрлерімен шұғылдануға бөледі (күрес, жүгіру, тас лақтыру, бәйге, жигитовкаға қатысу, т.б.).

Еркектердің одағы – бірнеше күндік арақсыз жиын өткізу. Қоғамдық өмір бір-біріне өзара көмекке негізделген, қонақ болу, үлкендердің әдет-ғұрпы – үлкенді сыйлау, этикалық қарым-қатынас болып саналады. Оларда мұсылмандыққа дейінгі әдет сақталған. Табиғатты аялау, аспан әлемін, киелі жерлерді құрметтеу, жаңбыр шақыру, аурулардан сақтану, көз тиюден сақтану т.б. Оларда неке мәселесі – қалың беріп, құда түсуге негізделген. Қызды жастай күйеуге беру, бесіктен құда болу дәстүрлері сақталған. Қалың мал төлеу жоқ. Той дәстүрлері бірнеше күнге созылады, оған бүкіл село қатысады. Аварлар ескі «әдет заңын» берік сақтаған.

7.1.3. Лезгиндердің той дәстүрлері

Лезгиндер мен аварлардың той жасау дәстүрлері бір-біріне ұқсас болып келеді. Лезгиндерде жас жұбайлардың тұрмыс құруы жаңа семьяның үй болуынан, шаруашылығын басқаруынан басталады. Олар алғашқы баланың дүниеге келуін атап өтеді, әсіресе ұл баланың қуанышы ерекше аталып өтеді. Әкесі оны мылтық атумен хабарлап, қой сойып, той жасайды. XI ғасырға дейін құмықтарда ағайын-туысты жинап тұқым (туыс) тойын жасау өріс алған. Тұқымға әке жағынан туыстар ғана енді, оған үшінші ұрпақтан бергілер кіреді.

Әдетте олар 100-150 адамды қамтиды. Туыстық қатынас ерекше өрбіген. Сондай-ақ құда-құдағилар да туыс болып саналады. Ағайын-туыс болып мәжіліс құрып, еркектерді жинайды.

7.1.4. Құмықтардың семья құру дәстүрлері

Құмықтарда аз отбасылар типі көп. Бірақ құда жекжаттарымен 30-40 адамдардың басы біріккен отбасы жиі кездеседі. Семья басы тәжірибелі қариялар болып келеді. Семья құру немесе айырылысу құмықтарда шариғат заңы бойынша іске асады. Некеге 15-16 жастан отырады. Қалыңдыққа қалың мал төлейді. Онан басқа күйеудің үй иесі өлген немесе айрылысқан кезде әйелі мен баласын тіршілік етуге қабілеттік жағдайға жеткізетін қаржысы болуы керек. Некелесу салтанатты жағдайда өтеді. Тойды бүкіл селоны шақырып, құрметпен өткізеді. Қалыңдық ағайындарының үйінде болады. Онда да той салтанатты өтеді. Бірақ шағын мөлшерде өтеді.

Әйел бала тапқаннан кейін жас нәрестені ерекше күтуі керек. Бірақ бөтен адамдар көзінше баланы еркелетіп өбектемеуі тиіс. Қыз бала мен ұл бала тәрбиесі екі бөлек іске асырылған. Ұл балаға жастайынан ел қорғаны болу, ағайын-туыстарын жаудан қорғау, үйдің түздегі жұмыстарына берік болу, мал шаруашылығымен шұғылдану мәселелері сіңірілсе, ал қыз балаларға үлкен-кішіге қайырымды, ізгі жүректі, үй шаруасына берік болу, баланы дұрыс тәрбиелеу сіңірілген.

Құмықтардың діни наным-сенімінде мұсылмандық дәстүр берік сақталған. Олар семьяда еркектің жеке басына баса орын береді. Ерлер отбасы саналып, мәселенің көбін еркек шешетін болған. Еркек шаңырақ иесі, от иесі саналған. Егерде семья жаңа үйге көшсе бұрынғы үйден от алып кіру еркекке тапсырылған. Қыз тұрмысқа шыққанда қызға төсек-орын жасаумен бірге әке үйінен от алып шығып лампаны жағу дәстүрі сақталған. Құмықтардың әдеті бойынша әйел от иесі саналған. Ал қарғыстың үлкені «Сенің ошағыңның күлі шашылсын» деп қарғау саналған. Оттан аттамау, отты құдірет санаудың белгісі болып саналған.

Құмықтар діни мейрам күндері аса мол қонақасы беріп, бір-біріне қонаққа барысып, бір-біріне сыйлықтар берісіп, бір-бірін құрмет тұтқан. Алғашқы егістікке шыққан күнді, алғаш қар жауған күнді немесе көктемнің келуін, егістің аяқталуын, қырықтықтың аяқталуын, шөп шабуды тойлап өткізу дәстүр саналған. Ритуалдық іс-әрекеттерді тойлап өту кезінде жанбыр жауса, күн шықса оны

жақсыға жорып «найзағайдың күркіреуін де тілеген. Осы кездерде кешкілік жиындар өткізіліп құрмет жасалған. Оны дағыстандықтар «годекен» (жылдың жақсылық жиыны) деп атаған.

7.1.5. Лактардың неке қию дәстүрлері

Лак отбасында неке жасы 14-16 жас саналған (ұл балаларда 16-18 жас). Осы жаста неке қию дәстүрі сақталған. Үйлену тойы әдетте 3 күнге созылады. Тойдың аяғы неке қиюмен аяқталады. Ол жігіт пен қыздың жүзік алмасуы (аш лаххан) болады. Осы кезде жігіт тойға даярланып, қаржы шығынын жинауға кіріседі. Қыз жігітке құрбысымен бірігіп, жігіттің жіберген костюмдік материалынан оған костюм тігеді. Жігіттің туыстары қызға арнап сыйлықтар әкеледі. Қалыңдықтың қолын, шашын қынамен бояйды. Осыдан кейін би болады. Қыз бір жұма бойы үйден шықпайды. Той болар алдында молданың қатысуымен неке қиылып, күйеу жолдастарымен, ал қалыңдық құрбыларымен туыстарды аралайды.

Кешке той басталарда би басталады. Күйеу жолдасымен құрметті қонақ ретінде биге қатыспай отырады. Қалыңдық бетін жауып, әдемі той көйлегін киіп, жолдасымен залға келіп кіріп, күйеудің қасына отырады. Факел жағылып күйеу жігіттен түрлі сыйлықтар талап етіледі. Жігіттің шешесі басқа туыстарымен келіп қызды көріп, көрімдік береді. Жігіт пен қызға арнап шашу шашады. Ол ұл-қыздарың көп болсын деген ырым. Үйге қалыңдықпен бірге әйелдер ере келіп жігіттің шешесі қалыңдықты балмен қарсы алады. Қалыңдыққа айна береді. Қалыңдық өз бетін айнадан көріп қуанады. Күйеу тамақ алып, тәттіден ауыз тиіп, екеуін оңаша қалдырады. Келесі күні қыз бен жігітті туыстары ертіп сыйлықтарын береді. Бірнеше күннен кейін қалыңдық қыздармен суға барып су әкеледі. Суды төкпей әкелуі керек. Бірінші әкелген суынан күйеудің ауыз тиюі керек. Лактарда жаңа жылды атап өту дәстүрі бар. Ол дәстүр бойынша костер жағып сол оттан әркімнің қорғануы керек. Салт бойынша қою ботқа даярлап, пелменді жұмыртқамен қосып жеу арқылы қыздар ұйқылы ояу отырып, бал ашысқан. Жастар осы түнгі отырыста отырып бал ашуды әдет санаған. Осы мерекенің кейбір элементі күні бүгінге дейін сақталған.

Көктемде егіс науқаны кезінде бірінші борозданың мейрамы басталады. Жер жырту кезіндегі осы көріністі қайталап балалар жерді

қармен араластыра отқа лақтырып, артынша бәйге ұйымдастырып, осы көріністі қайталаған. Бұл ойын-сауық Кавказдағы мұсылман халықтарының 22 Наурызды қарсы алу тойы болып саналады. Сондай-ақ Ораза айы түрікше ауыз бекіту. Ораза кезінде мұсылмандар күн шықпай Намаз оқып тамақ ішеді де, күн бата Намаз оқып ауыз ашады. Тамақ ішу тек түнде ғана іске асырылады. Ауыз бекітуден әлсіз қариялар ғана босатылады. Сондай-ақ ауру, екі қабат әйелдер, бала емізетін әйелдер босатылады. Жас балалар босатылады. Жол жүрушілер мен солдаттар соғыс кезінде болса босатылады. Ауыз бекіту дәлелді себептермен Ораза кезінде бұзылса, кейін сол күндерді толтыруы керек. Ораза мейрамының алдында бір күн қалғанға дейін 30 күн ұстайды.

Құрбан айт Құдайға құлшылық жасап мал сойып, елге үлестіретін күн.

Ораза ұстау өте ертеден келе жатқан діни мейрам. Ол Исламнан бұрын да арабтар арасына тараған. Егін шықпай, халық ашаршылыққа ұшыраған кезде ерте пайда болған. Кейін ол діни рәсімге айналып ислам дінінің нанымына айналып кеткен.

Кабардиндердің салт-дәстүрі бойынша ежелгі дәстүрлі билер үйленбеген жастар арасында билейтін болған.

Кабардин-балкарлардың осы адамгершілік-эстетикалық билері «тау әдеті» бойынша орындалып келген.

7.1.6. Қарашайлардың ұлттық өнері

Қарашай халқы баланың физикалық және ақыл-ойын дамытуда халықтық билерге ерекше көңіл бөлген. Қарашай, адыгей, абхаз, ноғай халықтары жастарды тәрбиелеудің бір жолы би өнерінде деп білген.

Жастарды би өнерімен тәрбиелеу тау халықтарының жақсы дәстүрі саналған. Олар бокал шарапты төңкере салып «Біздің достығымыз таудан да берік болсын» деп билеп ала жөнелген. Қарашайлықтар қауымдастықпен күрес жүргізіп келді. Олардағы халықтық тәрбие негізіне әйелдердің ізгілігі, ақылдылығы, ерлі-зайыптылардың бір-біріне адалдығы, әйелдің нәзіктігі, еңбексүйгіштігі мен өрлігі, бала тәрбиелеудегі аналық қамқорлығы өзекті орын алды.

Бүгінгі еркектердің ең негізгі ерекшелігі халық педагогикасында көрсетілгендей оларға тән физикалық даму, рухани байлық, адамы сүю, ақылдылық пен еңбексүйгіштік қасиет. Семья балаларға

этномәдениеттің осы қасиеттерін ана тілі арқылы олардың бойына сіңірді.

Қарашайлардың халық педагогикасына тән гумандық әдіс баланың бойына жастайынан қайырымдылық қасиетті сіңіруді көздеу болып саналған. Ата-ананың бала бойына жастайынан сіңіретін осы қасиеті баланың өзін-өзі тәрбиелеуі бойынша айғай, шу, ақырып-бақырусыз, баланың жеке бастық қасиетін төмендетпей жетесіне жеткізген. Халық бала бойына қаталдық қасиетті сіңіру оны қатайтпайды, қайта қара жүрек жауыз етіп тәрбиелейді деп қараған.

7.1.7. Балкарлардың неке қию дәстүрлері

Балкарларда асты орынсыз пайдалану қателік деп түсінген. Үстел басында белгілі тәртіп сақталған. Ең алдымен асты үй иесі ішуі керек, одан кейін ер балалар ішуі тиіс. Одан кейін жас қыздар тамақтануы тиіс. Балалар үлкендерден бөлек жеке ішуі тиіс. Қызбаланы анасы тәрбиелеген. Ал ұлдарды 5-6 жастан бастап ерлер тәрбиелеген. Ұлбала көбінесе әкемен бірге болған. Балалар аталарының тәрбиесінде болған. Балқарлар ата жолымен кабардиндердің және княздардың балаларын тәрбиелеген.

Неке жеті атаға дейін туыстар арасында іске асыруға болмайтын табиғи заң саналған. Сондай-ақ некелесу әлеуметтік-экономикалық жағдайларға да байланысты іске асырылған. Адат заңы (арабша дәстүр әр елдің қағазға жазылмаған тұрмыстық заңы) ру-тайпа араларында берік сақталған. Оны бұзуға жол бермеген. Ол заң бойынша 7 атаға дейін адамдар бір-біріне туыс саналып, олардың өзара қан араласуына тыйым салынған. Адат заңы үлкендерді сыйлау, оларға бағыну, олардың қоғамдағы азаматтық нормаларды бақылауына құқық беру заңдары сақталған. Сондай-ақ мүлік бөлісу заңдары да некемен байланысты іске асқан. Адат заңы алғашқыда этностық қарым-қатынасты реттеу заңы болып есептеліп ру, тайпа аралық, семьялық қарым-қатынасты саяси-экономикалық және құқықтық тұрғыда реттейтін ру ішілік заңдар жинағы болып саналған.

Оны дін заңдарымен бекітіп, шешетін болған. Табу – дінді бұзу әрекеті, рулық қарым-қатынас заңдары бойынша берік сақталып, ол діни заң ретінде де сақталған. Ол ата-аналар беделіне, қоғамдық пікірге, халықтың тарихи есте сақтау заңдарына негізделген. Бірақ исламды насихаттайтын халықтар арасындағы заңдарда бірізділік жоқ. Оны Кав-

каз мұсылмандары мен Поволжья және Орал маңындағы мұсылман зандарындағы айырмашылықтардан байқауға болады.

7.1.8. Татарлардың семья құру дәстүрлері

Татар семьялары эрқашанда патриархалдық принципке негізделген. Татарлар арасында некелесу негізінен құда түсу арқылы шешілген. Алайда, бірлі-жарым қалыңдықтың қашып кетіп қосылуы көзделеді.

Той салттарында татарларда басқа мұсылмандардан айырмашылық шамалы. Қалыңдық айттыру кезінде екі жақ та қыздың қалың малы мен жасауы жөнінде өзара келісімге келеді. Негізгі той салттары да жастардың қатысуынсыз қыздың үйінде өткізілетін болған. Жастар қалың мал төленгенше өзара қарым-қатынас жасамайды. Қалың мал төлегеннен кейін аптасына бір рет бейсенбі (четверг) күндері қатынасуға рұқсат етілген. Бірақ қыз жігіттің үйіне алғаш баласы туғанға дейін бармай түрлі салттарды сақтаған. Қазан татарларында некелесу зандары бойынша алғашқы бала туғанша қыз әкешесінің үйінде болған. Олар ерлі-зайыптыларды екі бөлек, екі бөлмеде ұстаған. Тойда ішімдік ішілмеген.

Мұсылман мейрамдары татарларда міндетті түрде көпшілікке ортақ болып өткен. Солардың ең бастылары:

- Құрбан айтта – айттыққа мал сою міндетті саналған.
- Ораза айтта – міндетті түрде 30 күн Ораза ұстау.
- Мәуліт күні – Мұхаммедтің туған күнін атап өту.

Оларда бұл церемония халықтың көзінше, ашық түрде мешітте өткізіледі. Кейін үйде семья мүшелері бірлесіп атап өтеді.

Кавказдықтар оны Құрбан-байрам деп атайды.

Құрбан-байрам мал сойып, құдайға құлшылық ету. Ол исламдардың ерекше мейрамы саналады. Ол айдың 10 күні, 30 күн ораза ұстағаннан кейін 3-4 күн халықтың Меккеге баруы тоқтағаннан кейін болатын мейрам. Бұл мейрамның тарихы библияның мазмұнымен байланысты патриарх Абрамның өзінің ұлы Ибрагимді құдай жолына құрбандыққа шалуымен байланысты аңыздан туған.

Ертедегі башкирлер семьясында бала көп болған. Бай башқұрлар 2-3 әйел алған. Қыз балаға жастайынан құда түсу рәсімі сақталған. Бірақ олар қалың мал төлеуден босатылған. Кейде олардың өзара келісімімен іске асқан.

Құда түсу салты бойынша оларда қалыңдықты тығып қою дәстүрі

сақталған. Той болатын күні қалыңдық үшін тартыс туады. Қай жеңгені қалыңдықты тартып әкетеді. Кейде өзара келісім бойынша да алып кететін болған. Башкирлердің заңы бойынша үлкенді сыйлау құрмет саналған. Үлкеннің сөзі басқаларға заң саналған.

Оларда халықтық мейрамдар көктем-жаз айларында болған.

– Карғатой (грачинский праздник) бұл мейрамға қатысушылар қарғалар ұшып келген соң – балалар мен әйелдер бір-бірін сыйлап қамшы береді, жаяу жарыс ұйымдастырылады, кашаның қалдығын тас үстіне құстарға жем ретінде қалдырып «қарғалар жесін, жыл жемісті болсын, ал өмір баянды болсын!» дейтін тілектер айтылады.

– Сабан той – көктемгі егін басталар кезде болатын мейрам. Ол кезде ел бие сойып, немесе бірнеше қой сойып қонақ шақырып, түрлі спорт ойындарын өткізеді. Бейітке барып Құран оқумен мереке аяқталады.

– Жиын – жаз айларында болатын мейрам. Сауда-саттық жасалады. Құда түседі, жәрменке болады.

– Тілек – Құдайдан жаңбыр тілеу, ол құрғақшылық жылында болады. Құдайға арнап мал сойып, елге еті мен сорпасын үлестіріп тілек тілейді. Осы тілек бойынша жаңбыр жауып, ел қуанышқа бөленеді.

7.1.9. Ингуштердің қонақжайлық дәстүрлері

Қонақжайлық дәстүр ингуштерде ерекше орын алған. Қонақтардан діни сеніміне, ұлтына қарамай, демалысына, жатар орынға ақы алмаған.

Ингуштердің орта ғасырлық діни сенімдері тотемдік формада сақталған. Ол бойынша әртүрлі магиялық күштер, семьялық-рулық культтар жамандықтан сақтаушылық наным-сенімдер етек алған. Ол үйде үй иесі кімнің де болса өмірін қорғауға жауапты саналған. Вайнах заңы бойынша қонақтың өмірін сақтауды үй иесі әрқашан да өз міндетіне алған. Ингуш семьясы қонағы үйінен аттанып кеткенше жауапкершілікті терең сезініп, қонағын қорғап өткен. Шешен-ингуштердің бай ауыз әдебиеті бар. Тек бір ғана шешендердің ауыз әдебиеті үлгісінде батырлық жырлар көп. Шешен-ингуштер мифологиялық өлең-жырлармен жастарды ерлікке баулитын ертегі, батырлық-эпикалық жырлар, мақал-мәтелдер шығарып, жастарды ерлікке тәрбиелеген. Шешен-ингуштердің батырлық аңыздары осетин, дагей, карашай, балқарларда да жиі кездеседі. Князьдықтарда жиі марапатталатын эпикалық жыр – Илья туралы жыр. Ол жөнінде

Н.Ф.Яковлев «Кавказ халықтарының ауыз әдебиеті батырлары әлемдік фольклордың үлгісі саналады» деп аса жоғары баға берген. Шешендер мен ингуштердің тарихи-батырлық жырларында қоғамның әртүрлі жағдайлары суреттеледі. Оларды тақырыбы және конфликтілері жағынан төмендегіше циклдерге бөлуге болады:

- Патриоттық жырлар (халық пен жаулар арасындағы шайқастар).
- Әлеуметтік теңсіздік жайында (таптық қайшылыққа арналған).
- Әскери жорықтарға арналған өлең-жырлар (ру, тайпалар арасындағы қақтығыстар).
- Тұрмыстық өлең-жырлар (семьялық конфликтілер).

Қышлақтар арасындағы көршілердің өзара қырғи қабақ соғыстары, әскери жорықтары немесе олардан қорғануы жайында түрлі өлең-жырларды шығарды. Шешен-ингуштердің батырлық жырлары жастарды ерлікке баулып, батырлардың ерлік қылмыс-әрекеттері таулықтар арасында күшті жағдай туғызып, жастарды ерлікке тәрбиелеудің үлгісін көрсетті. Кейбір өлең-жыр батырлармен қоса, олардың сенімді серіктеріне арналып, достық, бірлік үшін жасаған әрекеттерін марапаттауға арналған. Тарихи өлең, жырларда халық батырларын марапаттауға ерекше мән берген. Шешен-ингуштері эстетикалық идеалдармен бірге халықтық батырлардың ерлік істері біріктірген. Мәселен, оларда қонақжайлық дәстүр бірлігі ерекше сақталған. Немесе ағайын адамдарды мылтық айырбастау достығы жақындастырған. Достық қарым-қатынас ұрпақтан-ұрпаққа берілген.

1999 ж. маусым айында Ингушетияның президенті Руслан Аушев 4 әйел алуға дейін рұқсат еткен Указға қол қойды. Указды шығарудың себебі елде демографиялық жағдайды жақсарту көзделген. Ол осетин-ингуштердің Кавказ соғысында көп еректің шығын болуымен байланысты туындаған.

Ислам көп әйел алуды қуаттайтын дін. Иудей-хасандар да көп әйел алуды материалдық жағдаймен байланыстырады.

7.1.10. Шешендердің семья құру дәстүрлері

Шешендер семья құруға ерекше мән береді. Олардың отбасылық тұрмыстық заңдары бойынша жақын адамдардың отбасы құруға бірнеше тыйымдары бар. Ол ерлер мен әйелдер арасындағы, күйеу бала мен әйелдің туыстары арасындағы, келіншек пен күйеудің туыстары арасындағы, жас балалар арасындағы туыстық қарым-қатынасты сақтауға негізделген.

Шешендерде еңбек тәрбиесіне ерекше көңіл бөледі. Шешендердің халық педагогикасында «көріпкел әулиелерге» ерекше көңіл бөлінеді. Халық емшілері халықтық ем-домға ерекше көңіл бөлген.

Шешендер арасында кісі өлтіру жазасы сирек қолданылған. Шешендердің әйелдері семьяда өздерін еркін сезінген. Күйеуге тиген әйелдер өздерін еркін ұстаған. Еркектерді жас күнінен қатаң моральдық бейнеде тәрбиелеген. Әйелдерге үстемдік жасау, зорлау, кісі өлтіру деген болмаған. Екі еркек әйелге таласып төбелесіп жатса, әйел орамалын екеуінің арасына тастаса төбелес тыйылатын болған.

7.1.11. Адыгейлердің үлкенді сыйлау дәстүрлері

Адыгство. Адыге Хамза – Адыге халқының ауызша ескерткіш жыры. Ол сол халықтың ертедегі өмірге көзқарасы туралы моральдық бейнесін көрсетеді. Адыгейлердің моральдық тәртібі бойынша:

1. Үлкенді сыйлау үлкендердің ақылдылығы мен әділдігіне бас ию болып саналады. Ол үлкендерді құрмет тұтуға негізделген. Адыгейлер үлкенге құрмет жасауды, олардың ақыл-парасатымен санасуды ерекше құрмет санаған.

2. Адыгейлердің еркекке құрмет көрсетуі, олардың алдында ұстамдылық пен көсемдік ерекше көрініске ие. Олар тайпа, ру ақсақалдары құрметті саналады. Жастар бүкіл бір рудың ақсақалдарына бағынады. Ақсақал өлсе бүкіл ру аза тұтып, қайғы жұтады. Ол бүкіл бір рудың балаларына өнеге.

– Ақсақал әйелді өзі таңдайды. Ақсақал алған әйел сол руға үлгі. Ол үйдің береке-бірлігін сақтайды. Бар балаға ақылшы-кенесші болады.

– Балалар үлкендерді сыйлауы тиіс. Балалар үлкее келе өз беттерінше қарияларға көмектеседі.

– «Адыге Хамзе» заңы бойынша адыгейлердің арын сақтау белгілі жағдайға байланысты құрметтеледі. Ар үшін өмірді де қиюға болады.

– Мақсат. Адам өзінің тұрмыс халін жақсарту үшін адамдық, адамгершілік жолындағы күреске дайын екенін көрсетеді. Адамдарды теріс жолдардан, ұрланған байлықтан сақтандырады. Ол әр адамның өз арын басқалардан қорғауға үйретеді.

– Талант. Ол Құдайдың берген ерекше қасиеті. Ол адамды адалдыққа, пәктікке тәрбиелейді.

– Қайырымдылық пен ашкөздік. Адамға ақыл-парасат берілген.

Ол ізгілік пен жауыздықты айыра білу үшін қажет. Адам ізгілікті жасап, ол үшін рахмет айтуды қажет етеді. Жауыздықты ауыздықтау үшін адам бойында ізгілік қасиет мол болуы керек.

– Өлімнен әрқашанда қашып құтыла алмайсың. Өлім әркімнің бет пердесін ашады. Сондықтан әркім өз бейнесін басқалармен салыстыра қарауы керек. Адыге заңына сүйенуі тиіс.

– Жер. Әр Адыге өз жерін бар күш-жігерімен қорғауы керек. Ол жерге сырттан келгендерді бейбіт жолмен қарсы алу керек.

– Өскери жұмыс. Адыге үшін әскери міндетті өтеу заң саналған. Өскери іс ешуақытта кәсіп емес, табиғи өмір сүру үшін қажет.

– Үй және қонақ. Үй қонақ күтуге арналған. Адыге заңы бойынша үйді қорғау – ол өз өміріңді қорғау болып саналады.

Исламды қабылдамас бұрын Адыгейлердің этикеті қоғамдық және жеке бас өмірін қорғаудың нәтижесі болып саналды. Күні бүгінге дейін де идеологиялық, т.б. ерекшеліктерге қарамастан солай болып келеді.

XVIII-XIX ғ.ғ. Еуропаның оқымыстылары және саяхатшылары адыгейлік этиканы Германиядағы, Франциядағы және Жапониядағы рыцарлық этикетпен салыстырып, теңестірген. XIX ғ. ағылшын Дж Болл «Мен көріп білгендей черкастардан көп халықта жоқ табиғатынан сыпайы халықты көрген емеспін» дейді. Лондоннан «Таймс» газетінің корреспонденті Логвард «Жер жүзінің бірде-бір елінде мұндай жайбарақат және бағалауға тұрарлық халықты көрген емеспін» дейді.

Адыгейлер тәрбиеге өте үлкен көңіл бөлген. Өте қарапайым, төзімді және мейірбанды халық. Ерлердің жеке басын қадірлеп тіпті өзінің жекебастық ерекшелігін көрсетуге ұмтылмайтын халық. Адыгейлерге жекебастық кішіпейілділік тән. Олар өзінің қарсыластарын кемсітуді қажет санамаған. Тіпті дөрекілік көрсетуді баласына да қолданбаған халық.

Адыгейлердің этикеті бойынша басқалардың намысын қорлауды ешбір қажет санамаған. Оларға ыңғайсыздық туғызудан да аштықты, қиындықты көтере отырып, тіпті жауына да кішіпейіл болуды, жәйі келсе дұшпанына да көмек көрсетуді қажет санаған өте мейірбан халық.

7.1.12. Черкестердің тұрмыстық дәстүрлері

Черкестер тағамды тарта ішетін халық. Олар аштық туралы басқалар алдында ауыз ашқан емес. Тамақты талғап ішу және мөлшерден асыра ішпеу олардың табиғатына жазылған тәртіп.

Неке тәртібі де оларда берік сақталған. Некені бұзушылар мүлде кездеспейді. Бір фамилиялас адамдардың некелесуіне тыйым салынған. Емшектестердің де бір-бірімен неке құруына тыйым салынған. Некелесу заңы бойынша жігіттің жақындары қалың мал төлегеннен кейін ғана некелесуге рұқсат етіледі.

Черкестер ислам және христиан дінінің тәртіптерін бірдей сақтауға міндетті болған. Черкестер күн күркірегенде Құдайға құлшылық айтып, ұста дүкеніне тығылатын болған. Құдай ұсталарды құдірет тұтады деп ұққан. Олар қоғамдаса да, ру, тайпалық бірлестік арқылы да дін рәсімдерін орындайды. Кейін келе абстрактілік бір Құдайға табынып, исламның діни дәстүрлеріне басымдық рөл берген. Рулық қарым-қатынас оларда ерекше дамыған, князьдың ұлдары тек князьдың қыздарына ғана үйленетін болған. Ал некесіз туылғандар еш уақытта ата дәулетінен енші ала алмаған.

Жас азамат үйленгісі келсе, ол өзінің пікірін туыстары мен достарына айтады. Олар жиналып ат, мылтық, өгіз, т.б. күш-көліктерін жинап береді. Мүлікті жинап алған соң жігіт өзінің сүйген қызының әкесіне барып, көңілін білдіреді. Олар өзара ақылдасып қалыңмал талап етеді. Күйеу елден жиналған мал-мүлікті беріп үйленеді. Осы қалың малды «Баша» деп атайды.

Күйеу жігіт сүйген қызын атқа отырғызып, үшеуі жігіттің жақынының үйіне барып тығылады. Осы үйде тығылып отырып әңгіменің артын күтеді. Жас жігіт қызды туысының үйіне тығып қойып, өзі басқа жаққа қашып кетеді. Жолдасы күйеуді тоғайдан іздеп тауып әкеліп (түнде), екеуін қосады. Жауынан қорғану үшін қыз жігітке кинжал сыйлайды. Жігіт 8 жыл бойы осы кинжалмен жүреді. Бұл үйленудің заңы. Қыз бірнеше күн жігіттің туыстары арасында тығылып уақыт өткізеді. Жігіт түнде қызбен бірге, күндіз басқа жерде жүріп уақыт өткізеді. Қыз бен жігіт көп уақыт бірге жүріп елге көрінеді.

Айырылысудың екі түрлі жолы бар. Ері елдің көзінше төлеген қалың малды әйеліне тастап кетеді. Бұл жағдайда әйел бір жыл тосады. Жыл ішінде еркек ойланып әйелін қайта алуға құқылы. Егер еркек қайтып келмесе, онда әйел басқа күйеуге тиюге ерікті. Еркек әйелге мүлде қожайын. Әйел еркекке толық бағынышты, құлы. Әйел бар жұмысты атқарады. Еркек әйелге не істесе де ерікті. Ол тек әйелді өлтірмесе болғаны. Өлтірсе әке-шеше алдында күн төлейді. Қонақты әйел күтіп қарсы алады. Әйел қарсы алған қонақпен ері бірге отырмайды.

Қыздардың барлық мейрамдарда еркін жүруіне рұқсат беріледі. Әйелінің немесе ержеткен қызының денсаулығын сұрамайды. Ол тек жақын туыстарына ғана мүмкіндік беретін амандық сұрау болып саналады. Дәстүрлі ұлттық ойындарға мылтық ату, ат үстінде келе жатып атысу, көкпар тарту (оларда қойдың терісін тартады) жатады. Ат үстіндегі және жаяу адамның таяқтасуы, т.б. ойындар өтеді. Халықтық фольклор ұлттық эпостық жыр, тарихи-батырлық жыр кең тараған. XIX ғ. аяғына дейін қанды кек алу дәстүрі сақталып келді. Кейін қанды кек күн төлеумен алмастырылды. Қонақ күту ерекше дәстүр саналады.

XIX ғ. абазиндерде семьяның екі түрі сақталып келді. Екі-үш ұрпақ бірге бір семья болып тұрады. Ондай семьяда 20-30 адам бір үйден тамақ ішеді. Кеңестік дәуірде жастар бөлек тұруды қалағандықтан кейінгі кезде көп семьялы отбасы азайып, 5-7 жан бір үй ішінде өмір сүретін болды.

Отбасы ата, әке. Егерде олар өлсе, онда үлкен ұл семья басы саналады. Бүкіл семьяның ерлерге бағынуы заң болып саналған. Әр үйде қонақ күтетін жеке бөлме болады. Бүкіл семья ерлерге бағынған. Тәртіп бойынша семьяда кіші-үлкенге, әйел еркекке бағынған. Әке мен бала арасында ұрыс-керіс болмаған. Семьяда ана үлкен рөл атқарған.

Әр үйде қонақ күтетін жеке бөлме болған. Ертеде қонақ үй жеке аулада болса, кеңестік дәуірде жеке қонақ бөлмесі болған.

Таулықтар балаларын әке-шешеден бөлек сақтап тәрбиелеген. Балалар басқа семьяда тәрбиеленген. Аталычество деген сөз түріктерде аталар тәрбиесі деген ұғымға келеді. Оларда баланы үлкен аталары жеке тәрбиелеген. Аталық тәрбие жөнінде Д. К. Контемирлердің жазбасында кездеседі. Таулықтар балаларын жастайынан бөлек тәрбиелеген. Черкестердің княздары баласын басқаларға бақтырған. Оларды аталар деп атаған. Бала тәрбиелеушілер дворяндық атак алған. Олар белгілі аристократтар саналған.

Сонымен бірге, Аталычество баланың ерке, шолжаң болып өсуіне тыйым салып, оларды өнерге, еңбекке үйреткен.

Үлкендерді құрметтеу қарашай, балқар, абхаз, шешен, ингуш халқында ұзақ уақыт сақталып келді. Ол бір жағынан жастарға жастайынан еңбекке тәрбиелеуді көздеуден туындаса, екіншіден адамды кішіпейілділікке, үлкенді сыйлауға үйретеді. Оның негізі еңбекке жастайынан үйір етілген бала еңбексіз отыра алмайтын болады. Ол ұзақ өмір сүрудің кепілі.

8.1.1. Буддизмді ұстанушы халықтардың тәрбие дәстүрлері

Буряттар семьясында ерлі-зайыптылар мен балалары, кей жағдайда аталары бірге тұрады. Үлкен семья оларда көбірек кездеседі. Бір семьяда ағайынды адамдар атасы мен әжесі, әкесі мен шешесі бәрі бірге бір хуторда тұрып жатады. Семья басы шексіз үстемдік жүргізіп келген. Семьяда әйелдер тең праволы саналған. Бірақ діни көзқарас бойынша әйелдерге кейбір мәселелерде шек қойылған.

Буряттардағы тұрмыс заңы бойынша бір-біріне көмек беру, жетімдер мен жесірлерге қамқорлық ерекше болған. Олар үлкендерді ерекше құрметтеген. Қонақжайлық, үйдің ішкі өміріне араласу ерекше саналған.

Буряттар материалдық және рухани құндылықтарды бағалау жағынан моңғолдарға ұқсас, христиан және будда діндерін қатар ұстанған. Буряттар фольклорлық шығармаларға ерекше мән береді. Этникалық жырлары 25 мың жолға дейін үлкен жыр саналады. Буряттың этникалық батырлар жыры «Гэсэр» деп аталады. Буряттарда халықтық би өнері, музыкалық драмалық өнер шаманизм мен буддизмнің ритуалдары қатар дамыған. Буряттардың ерекше мейрамы тойлағаны деп аталады. Онда жергілікті рухтарды сыйлау, оларға арнап ас беру рәсімі сақталған. Әсіресе сүт тағамдарын көбірек пайдаланады. Буряттарда тағамдардың үш түрі ерекше марапатталады. Ол жазғасалым, жаз және күз айларында іске асырылады. Ерекше ламалық мейрамдар мыналар:

- Майдары және Цам мейрамдары жаз айларында өтеді.
- Цыган сар (аң айы кезінде қыста жаңа жыл есебінде өтеді).

8.1.2. Қалмақтардың семья құру дәстүрлері

Олар отбасы құруға ерекше мән берген. Отбасы құру мәселесі ағайындар арасында кең талқыланып, оны өткізуге бәрі қатысқан. Оларда қалың мал төлеу болмаған. Жас жұбайларға баспана тұрғызу қымбатқа түскен. Сондықтан ағайын-туыстардың бәрі бірдей қатынасып үлес қосқан. Жігіт жағы – үй тұрғызып берсе, ал қыз жағы үй ішінің жиһаздарын жинауға қатынасқан. Кедейлердің той жасауға мүмкіндігі болмаса, қызды алып қашқан. Үйлену тойы 3 этаптан тұрады: Алдын ала келісім, екінші рет келісім, үшінші ақтық келісім. Ол келісімдердің бәрі (зурхачи) астрологтардың қатысы

бойынша өткізілген. Зурхачи гороскоп бойынша болжап екі жастың келешек өміріне пікір айтатын болған. Тойды қай күні (сәтті күні) өткізу жөнінде ақыл-кеңес беретін болған. Той үш күн өтеді.

Қалмақтардағы фольклорлық жанр: созып өлең айту, тілек тілеу, ертегі айту, мақал-мәтел айту, батырлар жыры «Джангорды» орындаумен аяқталады. «Джангор» жыры 1440 ж. шығарылған. Жангор эпосының дүниеге келуі 600 жылды қамтиды. Онда халық батыры Джангордың ерлігі, батырдың анты, жауды ант бойынша жеңуі, салтанатты той жырланады. Қалмақ халқының педагогикасы бойынша будда дінін уағыздау басты рөл атқарады. Будда дінінің адамгершілік этикасында 8 этикетті сақтау марапатталады. Олар мыналар: тірі жәндікті өлтірмеу, ұрлық жасамау, өтірік айтпау, қастандық жасамау, дөрекілік көрсетпеу, қызғаншақ болмау, кек сақтамау, адамгершілік мінез-құлық сақтау. Оған қарсы ізгі істерді атқару айтылады. Ол еңбексүйгіштік, денсаулықты сақтау, ақылдылық, достық, адалдық.

Қалмақтардың түсінігі бойынша нағыз еркек өз еркін сақтауға, өлімге қарсы тұруға, ерлік көрсетуге, жауға бас имеуге, достықты берік сақтауға, жеке басының еркіндігін сақтауға өршіл және өзінің жеке басын қастерлеуге семьяны сақтауға, рудың, ұлттың атына кір келтірмеуге тиіс.

Әйелдердің ерекше идеалы еңбексүйгіштік, қарапайымдылық, шыдамдылық, күйеуінің тұқымына кір келтірмеу болып саналады.

Соңғы онжылдықта бұл құндылықтармен қоса ақшаға, затқа, билікке қызықпау сияқты адами қасиеттер марапатталады. Қалмақтардың көшпелі өмірі жас ұрпақтың тәрбиесіне ерекше із қалдырды. Ата-аналар өздерінің балаларынан өз халқының ұлттық дәстүрін меңгеруін, өз отандастырының білім, білік, дағдыларын бойына сіңіруін талап етті.

Көшпелі қалмақтардың өмірі табиғат құшағында өтті. Табиғат оларға өмір берді. Өмірден үйреніп, табиғат қаталдығымен күресе білуді үйренді. Балалардың бойына жастайынан табиғатты аялауды сіңірді. Оған қалмақтың «Джангар» эпостық жыры дәлел. Бұл эпостың кейіпкері: жер, су, аспан сәулелері, ағаш, орман-тоғай және олардың дәрілік шөптері, аспан әлемі болып келеді.

Экологиялық даналық қалмақ халқының ұлттық ерекшелігі болып саналады. Эпоста айтылатын «табиғатты аяла, шөпке, ағашқа, адамға жамандық жасама» деу арқылы адамдарды табиғатпен жақындастыруды көздейді. Бұл эпостың мәні ұрпақты табиғатты аялауға тәрбиелеу бо-

лып келеді. Семейның қорғаны әйелді құрметтеу, әйел ана мен жер ананы тең санау эпостың негізгі идеялық өзегі болып саналады. Ерлі-зайыптыларда әйелдің ерге адал болуы, адал жар, адал ана жақсылықтың нышаны дегенді паш етеді. Әйел-аналарға айтар ақыл ретінде «Еркекті қызықтырып, басқаларды көре алмаудан аулақ болуға, арам ойдан аулақ болуға, сараң болмауға, бос сөзге үйір болмауға, жақсы қасиеттерге үйір ету көзделеді. Қалмақтар «Баланың жақсы болуы анадан», «Қонақ үйге үй иесін сыйлап келеді, әйелді мақтап кетеді», «Жақсы әйел жаман еркекті ер етеді» деген халық мақалдарында әйелдердің қоғамдағы рөлі сөз болады. Әйел ана, қолына қару алмауы керек. Аналық сөзімен ақыл айтуы керек» делінген. Сондай-ақ қалмақтарда «Адам сасқанда анасын табады, құс сасқанда ұясын табады», «Шешесіне қарап қызын ал, кесесінің сыртына қарап асын іш» деген мәтел әйелдердің қоғамдағы рөлін айқындайды.

Қалмақтарда аталарын құрметтеу ерекше орын алған. Көшпелі өмірде үлкендердің өмір тәжірибесі ру, тайпалардың біріге өмір сүруіне ақылшы, кеңесші болды. Әр жас өзінің жетінші атасына дейінгі адамдардың кім болғаны, олардың ру, тайпа өмірі үшін тигізген пайдасы, ерлігі, ақылдылығын кейінгі ұрпаққа өнеге етеді. Балалары жеті атасына дейінгілердің кім болғаны, қалай өмір сүргені, қандай ерлік қасиеттердің болғанын білуі тиіс. Баланың атаға тартуы, ер, батыр, әнші, күйші, құсбегі, аңшы болуы дәстүр жалғастығы марапатталып келген. Аталардың жақсылық қасиеттері ұрпаққа берілсе екен деп тілек тілеген.

Сондай-ақ жаман әдеттерден аулақ болу, балаға олардың берілмеуін қадағалап отырған. Қарғыстың үлкені «Тұқымың құрысын» деп тілеу болған.

Әке жас нәрестенің ру, тайпа көсемі, ел қорғайтын батыр, дауда сөз бастайтын шешен болуын тілеген. Баласы жақсылардың жақсылық қасиеттерін аталарынан немесе нағашы жұртынан келген қасиет деп санаған.

Ұл балаға ат қойғанда батырлардың атын ырымдап қою Джамал (жеңілмес), Чиид (Өлмесхан), Болу (Болат), Темир деп қойған. Ал қыз балаларға Анулк (Тыныштық), Баян (бай) Базыта (бақытты), Байрта (қызықты) т.б. аттар қойылған.

Ата-аналары алғаш баланы атқа отырғызып үйреткен. Мал бағуға, аң аулауға үйреткен. Қыз бала мен ер баланың тәрбиесін екі бөлек өткізіп, қызды ас пісіруге, киім тігуге, қонақ күтуге үйретсе, ұл баланы аң аулауға, мал бағуға, спорттың түрлеріне үйреткен. Ата-аналар өз

өнерлерін балаларына үйрету арқылы тәрбие берген. Қыз бала 16-17 жаста отау үйге ие болған. Семьяда тұрмыс-салттық өмір марапатталып, семья мүшелерінің бірін-бірі сыйлауы, үлкендердің кішілер алдында беделінің болуы тәрбиенің түзулігінен деп есептеген.

Той ритуалдарының да тәлімдік мәні зор болған. Мәселен, қалыңдық таңдау анасына қарап таңдалған. Шеше қандай болса, қыз сондай деп ұққан. Ана қыздарына өз бойындағы бар өнерін үйретіп баққан. «Шешесін көріп қызын ал» деген мақал содан шыққан. Қыздың ас пісіруі, шаш өруі, киімін таза киюі ана тәрбиесінен деп қараған.

Шаманизм қалмақтарда XX ғ. басына дейін өркен жайған. Отқа ет, май тастау, қарғаның қарқылдауы, киімді бастан айналдырып садақаға беру т.б. рәсімдер берік сақталған. Ақ шашты аналарды құрмет тұту, олар көп жасайды деп қарау сияқты түрлі ырымдар ламалық-шамандық ескі көзқарастар. Каган Авген қалмақтарда қасиетті саналған. Сондықтан қалмақтар буаз сайғақты атпайды. Атса қарғыс атады, адам өледі деп санаған. Астрахан маңында Баскунчак көлі бар. Осы көлге жылда аққулар келіп балапанын өргізеді. Қалмақтар осы көлдегі аққуды атпайды. Оны киелі құс санайды.

Будда діні бойынша 6 мейрам бар. Ол 1 жаңа жыл. Ол ақпанда келеді. «Зул» (жаңа жыл) мейрамын әр үй шырақ жағып қарсы алады. Әр семья мүшесі өзіне арнап шырақ жағады. Шырақ толық жанып біткенше оған тимейді. Осы жанған шырақтың жануы мен сөнуіне қарап адам өмірін болжайды. Будда дінін Дацанда қарсы алу қалмақтар үшін заң. Бірақ дацан барлық жерде бола бермейді. Үйде жаңа жылды қарсы алушылар статуеткаға (лама құдайының суретіне) табынып ритуалдар жасайды. Сәуір айында құдайға сенушілер Дацанға жиналып суретке табынады. Сондай-ақ шілде айында Буддаға табыну мейрамы тағы осы Дацанда өтіп, буддистер ламаның оқуынан кейін құдайдың киелі кітабына табынады.

Қазанда тағы да ел Дацанға жиналып осы салтанатты жиынды өткізеді. Құдайға сенушілер түн бойы дацанда діни дәстүрлерді қайталап жасайды. Сондай-ақ буряттарда ай сайын төрт уақыт құдайға құлшылық ету рәсімі өтеді. Ол әр айдың 5 және 30 күндері қайталанады.

Жастар үлкендердің осы діни дәстүрін қайталау арқылы рухани тазаруды бастан кешіреді.

9.1.1. Иудейлердің тәрбие дәстүрі

Еврейлердің діні бойынша халықтың шаруашылық кәсібімен байланысты міндетті демалуы әр жексенбіліктің (суббота) сенбі күніне келеді (оны шаббат немесе демалыс деп атайды).

Еврейлердің отбасылық өмірі – этнопедагогикасы қызықты. Мысалы, оларда көп әйел алу өте сирек болатын жағдай. Тек патшаларға ғана көп әйел алуға рұқсат етілген. Оны патша әулеті берік ұстау үшін қажет санаған. Бірақ патшалар – Соломеннен басқалары ол құқықты үнемі пайдаланбаған. Ауқатты адамдар 2 әйел алған. Некеге отырар алдында қыздың әке-шешесіне қалың мал төлеген. Ата-аналар балалары алдында сансыз көп билікке ие болғандар. Әкесін немесе шешесін боқтағандар немесе сондай ірі әрекет жасағандар өлім жазасына кесілетін болған. Аналары семьяда әкемен бірдей құрметке ие. Дінге табынудан басқа еврейлерде үйде діни әдеттерді сақтауға рұқсат берілген. Мәселен ер баланы сүндетке отырғызу.

Тарихи-діни мейрамдар еврейлерде Пасха түрінде өтеді. Ол тек астық жинау мейрамы емес, ол еврейлердің Египеттен шығуына да арналған мейрамы. Пасха егіннің пісіп жетілуіне де арналған мейрам. Еврейлер пешке нанды ашытқымен ашытып пісіруге үлгермей, ашымаған күйінде пісіріп отырған.

Ресей еврейлері көп уақыт бойы өздерінің рухани негіздерінен, ұлттық мәдениетінен мүлде айырылған. Олар ана тілдерін де ұмыта бастаған болатын. Таулық еврейлердің негізгі ячейкасы 1930 ж. дейін 4/3 бөлігі саналып келді. Бір семьядағы үйлер немесе кварталдар еврейлер семьясы атанды. Кеңестік дәуірге дейін олардың екі немесе үш әйелдері болды.

Семья басында әке үстемдік етті. Ал әке өлсе, үстемдік үлкен ұлға берілетін болды. Аналары (немесе төртінші әйелі) шаруашылықты басқарды. Және әйелдердің (екінші, үшінші әйелдерінің) жұмысына бақылау жасайтын болды. Әйелдер мен қыздар жабық өмір кешті. Олар сырт адамдарға көрінбейтін болды. Жас қыздарды ерте айттыратын, ері қызға қалың мал төлейтін.

Қонақ күту ерекше жағдайда өтті. Олар жиі-жиі басқа қалалармен байланыс жасады. Екі семья үш күн бойы бір-бірімен төбелеспей қатар тұрып жатса, төртінші күні олар бір-бірімен құда, туыс болып кететін еді.

Бүгінгі күні иудейлердің дәстүрлері: сүндетке отырғызу, құда

түсу, өлікті жөнелту, діни ритуалдарда тамақтарды жеу, жана жылды, пасха, Пурим, т.б. мейрамдарды атап өту олардың заңы саналды.

Еврейлердің Құдайға құлшылық ету мейрамдары ерекше даярлықпен өтеді. Мәселен айт мейрамдарына қарсы белгілі тағамдарды ғана жейді. Ол өсімдік майына қуырылған немесе балық, ет тағамдары (әсіресе тауық еті). Мәселен, мал етінде ешбір жара болмауы керек. Еврейлер етті қанымен жемейді. Сондай-ақ майлы ет жемейді. Айыр тұяқты малдың етін жейді (сиыр, қой еті). Православный христиандардан өзгеше еврейлер демалыс күндері ғана семіз ас (майлы ас) жейді. Ал Пасхада шөп майына пісірген тағамдарды ғана жейді.

Иудейлердің діни Каабасы (діни мистикалық оқуы) пифагорлықпен христиандық оқудың бірлігінен туындаған. Ол бойынша Тора кітабында (Мойсейдің бес кітабында) айтылған. Жынға сенуді (колдовство) уағыздайды. Талмуд заңында 365 істен аулақ болу, 248 іске ұмтылу айтылады. Иудейлер осы өсиеттерді мүлтіксіз орындаса хасидизмді мүлтіксіз орындағаны Талмудты іске асырған нағыз құдайдың сүйікті ұлы болып саналады. Талмуд заңы иудейзмнің негізі болып есептеледі. Иудейзмнің орталығы Москва, Петербург, Ростов, Дербент қалаларында орналасқан.

10.1.1. Солтүстік және қиыр шығыс халықтарының тәрбие дәстүрлері

Солтүстік халықтарды поляр шеңберіндегі немесе солтүстік қатал климат жағдайында өмір сүруші халықтар деп атайды. Мұндай климатты территория Ресейдің 50% территориясын қамтиды. Ол жерлерде халық саны да аз. Климатының қаталдығына қарамастан солтүстік тундраны мекендеуші халықтардың мәдениеті ерекше. Мәселен, чукоттықтар мен Амур-Приморья өлкесіндегі көне мәдениеттің тарихы 5000 жылды қамтиды.

Чукотка түбегіндегі тұрғындар морж сүйектерін өңдеуде алдына жан салмайды. Олар балық терісін өңдеудің ерекшеліктерін жақсы меңгерген.

Солтүстік халықтардың әлеуметтік стратегиясы халықты өмір сүруге, шыдамшыдылықпен күреске шыңдаған. Олардың өмір сүру философиясы қатаң табиғатпен күреске бейімделген. Ол жөнінде халықтың арнап шығарған әлденеше аңыз әңгімелері мен ғажайып ерлікке толы ертегілері бар. Соның бірі екі

этностың қатаң табиғатпен, жауыздық күштің күресін көрсететін аңыздық шығармасы болып саналады. Ертегі осы халықтың қалай ақылдылықпен істің шешімін тапқаны жайында баяндалады. Мәселен, Уэлен деген ер жігіттің ерлігі баяндалады. Екі тайпа бір-бірімен балық аулау үшін егесіп, екі жақ бір күн бойы бір-біріне ырық бермей шекіседі. Ақыры таудай үлкен қара тасты ортаға әкеп қояды да екінші тайпаға осы тасты таң атқанша домалатып тау басына шығарсандар, біз бұл жерден мүлде кетеміз дейді. Екінші жақтың батыры тасты көтеріп тау басына шығарады. Таңертең екінші тайпа тау басындағы тасты көріп, жеңілгенін мойындайды.

Осы арқылы жыршы адамзат күші нені болса да жеңе алады дегенді меңзейді. Екінші істің соғыссыз, таластың шешілуін паш етіп, бейбіт өмір сүруді уағыздап отыр.

Патриархалдық-рулық қоғам кезінде солтүстік халықтарының бәрінде кездескен осы қоғамның қиыншылығын жеңу де ненец халқына оңай болған жоқ. Олар көрші Еуропа жұртына қарағанда нашар дамыған ел еді. Шаруашылықтағы және табиғи қиыншылықтарды жеңіп шығу шығыс халықтарына оңай болған жоқ. XX ғ. басында күрделі рулық қоғам ыдырап, таптық қоғам біртіндеп пайда болды. Әр тайпа өзара соғысып, жеңгендері үстемдікке ие болды.

Әр тайпаға өз ішінен әйел алуға тыйым салынған болатын. Тайпа аралық туыстық және ағасы өлсе, әйелін інісі алу заң болды. Әйел алуда қанды жер заңы да үстемдік етті. Ол тайпа аралық жаулықты күшейте түсті. Мәселен, бір тайпадан екінші тайпаның жігіті қыз алып қашып әкелсе, сол үшін екі тайпа соғысатын болды. Соғыста жеңілгендер құн төледі. Құнды аң терісімен төлеуге тиіс болды. Мәселен 100 сусар терісін тауып беру үшін бір тайпа ел 2-3 жыл аң аулап салық төлеуі тиіс. Ненецтер аң терісінің орнына туыстарының қызын беруге мәжбүр болды. Сөйтіп жауласқан ру, кейін туыс болып жақындасып кететін еді.

Ерлер әйел іздеп үлкен жерге кететін. Оларға арнап сюдбаби – өлеңін шығарды. Сондай-ақ әйел іздеп қаңғырушыларға арнап өлең шығарады. Оны араби деп атайды. Ол өлеңдерде қатын іздеген кезбенің уайым-қайғысы баяндалады. Ертекерде адам жейтін жауыздар сипатталады. Оларды ерекше жаралған батыр етіп көрсетіп, олардың халыққа жасаған жақсылықтарын да сипаттау арқылы халық батыры болып көрінеді.

Ненецтердің жұмбақтары әртүрлі формада айтылады. Жұмбақтың объектісі қоршаған орта, табиғи зор күш болып келеді. Ол

күшті жеңу оңай емес. Кейде жұмбақтарда адамның жекебастық тұтыну заттары айтылады. Оны табу оңай емес. Мысалы: «Белгісіз адам бұғы өсіреді» (ай, жұлдыз), «Сабақсыз өседі» (жұмыртқа). Бір шығармада бірнеше жанрдың басы бірігіп келетін кездері де болады. Немесе бірнеше жанр бір шығармада кездеседі. Ол тотемдік діни көзқараспен байланысты туындаған шығармаларда кездеседі. Батырлық ертегілер әскери адамдардың ерлігін жан-жақты терең сипаттайды. Онда ақша қуған кедейлер, сарандарды қуушы халық батырларының ерліктері баяндалады. Халық батырларының найза лақтыру, арқан тастап қылқындырып өлтіру т.б. ерлік істері баяндалады.

Фольклорлық шығармаларда эскимостардың кит аулау істері қызықты баяндалады. Ақ аю аулау, кит аулауда ерлік көрсетуші аңшылардың айлакерлігі мен батырлығы, жылдамдығы сүйсіне суреттеледі. Ертегілер ертегі-аңыздарды айтып келіп «тфу» деп түкіріп, өтірік болса түкірік атсын деп қарғанады.

Діни-мистикалық жанрда эскимостар тыңдаушыға ерекше қорқынышты әсер туғызуы керек. Онсыз ертегі-аңыз әңгіменің сәні келмейді.

Эскимостарда қарға құрметті құс саналады. Оны өлтіруге болмайды. Сондай-ақ өрмекшіні өлтіруге болмайды. Олар қасиетті саналады. Қарғаның басын тасқа қашап салып немесе оның бас сүйегін құрметтеп мойынға тағады. Немесе үйдің төріне іліп қояды. Ол жамандық атаулыдан қорғайды деп ырымдаған.

Егер бала қанды басса өлім келеді деп одан жаман қорыққан. Себебі қанда өліктің жаны бар деп санаған.

Бесінші, оныншы тараулар бойынша сұрау тапсырмалар

1. Дін халықтардың этикалық бастау бұлағы.
2. Христиандардың этикалық және моральдық ой-пікірлері, оның некелесу және өлікті жөнелтумен байланысты туындауы.
3. Баптистер, Иегова куәгерлері мен Армяндық григориян шіркеуіндегі діни наным-сенімнің марапатталуы.
4. Ислам дінінің шығу тарихы, Мұхаммедтің Құран сүрелері арқылы марапатталатын діни шариғат заңдары.
5. Мұсылман дініндегі Құран аяттары және олардың өмірмен байланысы, тәлімдік мәні.

6. Мұсылман дініндегі вахабистер, олардың араб елдеріндегі саяси көзқарастары.
  7. Буддизм дінінің шығу тарихы, оның шаманизммен байланысы.
  8. Буддизмде насихатталатын сегіз игілікті істер, оны іске асырудың жолдары.
  9. Иудеизм дінінің уағыздары.
  10. Христиандық тәрбие дәстүрлері.
  11. Кумовство (құдаласу) дәстүрі және онымен байланысты марапатталатын салт-дәстүрлер.
  12. Пасха (діни мейрамы).
  13. Казактардың халық педагогикасы және оның ұлттық рәсімдері.
- Әскери өмір – казачество.
14. Армяндардың семья құру дәстүрлері және оның тәлімдік мәні.
  15. Сығандардың үйлену дәстүрі, тұрмыс заңдары.
  16. Осетиндердің үйлену, той өткізу тәртіптері.
  17. Чуваштардың ұлттық үйлену дәстүрлері.
  18. Мұсылмандық тәрбиенің дәстүрлі традициясы.
  19. Тау халықтарының салт-дәстүрлері. Лезгин, лак, құмықтардың діни наным-сенімдері.

Пайдаланылатын әдебиеттер

1. Алиева Б. Ш. 6-8 жасар балаларға экологиялық тәрбие берудегі дағыстандықтардың педагогикалық дәстүрлері. Ростов на Дону. 1997.
2. Алохова Е. А. Адыгейлер арасындағы этика және дін. Пятигорск. 1996.
3. Башиева Ж. Д. Балкар және Кабардин халықтарының жастарды бейбітшілікке тәрбиелеуі. Ростов-Пятигорск. 1997.
4. Блажноков Б. Х. Адыгей общинасының этнографиялық очеркі. Нальчик. 1983.
5. Борисенко И. В. Қалмақ – орыс көркем өнеріндегі бейнелер. Элиста. 1998.
6. Брежнев В. С. Адам және дін. Ростов на Дону, 1992.
7. Гаджиев С. Ш. Қумықтар. М., 1961.
8. Георги И.И. Черкестердің тұрмысы. Спб. 1986.
9. Гректерді Қырымның Азов губерниясында орналастыру. СПб. Бреус, 1890.
10. Головинский. Қумықтар. Олардың ойындары, әндрей мен дәстүрлері. Вып. Тифлиси, 1879.

11. Джарылгасынова. Корейцы. Новая время. 1989. №12.
12. Дени Боксан. Тарихтың жасырын сокпағындағы шайтанның ізі. (След Сатаны на тайных тропах истории). Грозный. 1991. №1.
13. Донской временник. 1997. Ростов на Дону.
14. Долгат У. Б. Героический эпос чеченцев и Ингушетии. Грозный, 1979.
15. Душан У. Революцияға дейінгі қалмықтардың әдеттері мен дәстүрлері. Элиста, 1976.
16. Дубровин Н. Ф. Черкесстер. Нальчик, 1991.
17. Жирецкий И. А. Астраханские калмыки. Астрахань, 1982.
18. Жүрек қалауы (Разум сердца) сост. В. Н. Назатов., Г. Н. Сидоров. М., Политиздат, 1989.
19. Егоров С. Ф. Пушкирев Л. Н., Шапов Я. Н. Антология педагогической мысли Древней Руси и русского государства в XIV-XVII в.в. М., Педагогика, 1985.
20. Иванова Ю. Греки. Новая время. 1989. №12.
21. Иващенко В. И. Сыған балаларын тәрбиелеудің оқу-тәрбие үрдісі. Ростов на Дону, 1993.
22. Игорев И. А. Идей умственного воспитания в адыгейском устном творчестве. Ростов на Дону, 1996.
23. Ингушский фольклор. Грозный, 1951.
24. Киричек М. С. Армян мектептері, 1994.
25. Кукушкин В. С., Столяренко Л. Д. Этнопедагогика и этнопсихология. Ростов на Дону, 2000.
26. Кушнарера Н. Н. Диагностика уровня воспитанности учащихся. Ростов на Дону. 2000.
27. Қазақ Совет энциклопедиясы I-II том. «Ғылым», 1976-1980.
28. Левина Л. Э. Народная педагогика и фольклор качества об эстетическом воспитании. Пятигорск, 1991.
29. Макаев В. В., Семенов К. В. Карачай. Черкесс халықтарының адам өлгендегі тәрбие ісінің тәлімдік мәні. №5. Пятигорск, 1996.
30. Мамбетов Г. Х. Адыгей халқының халық педагогикасындағы адамгершілік тәрбиесі. Пятигорск, 1996.
31. Мамедов С. М. Становление и развитие светского образа в дореволюционном Дагыстане. (автореферат). Махачкала, 1998.
32. Мальсагов Ш. А. Нарты-орстхойский эпос вайнахов. Грозный, 1970.
33. Мафедзев С. Х. очерки трудового воспитания адыгов. Нальчик. 1984.

34. Мирзоев Ш. А. Народная педагогика Дагыстана. Махачкала, 1986.
35. Мугулов М. Мұсылман шариаты бойынша берілетін тәрбие. Махачкала, 1990.
36. Мукаева О. Д. «Монғол тілді халықтардың бала тәрбиелеу дәстүрлері». Журн. Педагогика. 1996. №1.
37. Мукаева О. Д. Қалмақтардың педагогикалық бала тәрбиелеу дәстүрі. Журн. Педагогика, 1996. №4.
38. Навой Л., Фрадкина К. Біздің Донда болғанда. Ростов на Дону, 1985.
39. Народы России. Энциклопедия (под. ред. В. А. Тишкова). М., БРЭЮ, 1994.
40. Население мира. Демографический справочник. (сост. В. А. Борисов). М., Мысль. 1989.
41. Нахаев З. М. Этюды из культуры адыгеев. Нальчик, 1985.
42. Николаева М. Обычай и обряды Корей. Корё Сарам, 1992. №1.
43. Ноглов Ш. Б. Адыгей халқының тарихы. Нальчик, 1994.
44. Православие дініндегілердің педагогикалық тәрбиесі. М., 1993.
45. Пуданов В. М. Дон казактары және казачество. Новочеркасск, 1890.
46. Самыгин С. И., Нечуперенко В. И. Дінтану. Ростов на Дону, 1996.
47. Сокольникова Э. Н. Чуваш семьясының этнопедагогикасы. М., 1997.
48. Сусой Е. Г. Ненецтердің салт-дәстүрлері. Новосибирск. 1986.
49. Фишер М. П. Живые религии. М. Республика. 1997.
50. Ханбиков Я. И. Из истории педагогической мысли татарского народа. Советская педагогика. 1966. №6.
51. Эфендиев С. И., Эфендиев Ф. С. Проблемы этностной особенности народов Северного Кавказа. Ростов на Дону, 1996.
52. XIII-XIX ғ.ғ. Европа авторларының адыгей, балқар, қарашайлар туралы жазғандары. Нальчик, 1974.

Тәрбие мәселесіндегі ұлттық психология

11.1. Этникалық психологияның құрылымы

«Этнопсихология» термині әлемдік ғылымда қалыптасқан термин емес. Ресейде этнопсихология терминін «халықтар психоло-

гиясы», «психологиялық антропология», «салыстырмалы мәдени психология», т.б. деп атайды. Ол пәнаралық байланыста айтылуда этнопсихология ғылымының универсалдық жағдайларына байланысты социология, лингвистика, биология, экология ғылымдарының бірлігіне байланысты қолданылады.

Этнопсихологиян пәні әрқашанда психологиялық өзгерістермен байланысты адамның ішкі жан жүйесімен және этномәдениеттің ішкі өзгерісімен этностық бірлікте қарастырылады.

Психология ғылымының ғылым ретінде қарастыратын мәселелері мыналар:

– Этникалық топтардың мотивациялық өзгерістері, интеллектуалды-білімдік, эмоционалды-еріктілік және коммуникативтік мінез-құлықтық ұлттың психологиялық ерекшеліктерін қарастырады.

– Ғылыми ойлау және белгілі фактілерді жинақтау жүйесіндегі адамдардың ұлттық-психологиялық ерекшеліктерін қарастырады. Осы ерекшеліктердің әр халықтағы өзіне ғана тән ерекшеліктер екенін ескере отырып, оның қалыптасу кезеңін айқындайды.

– Әр этностық топтарға тән ұлттық мінез-құлықтық өзіндік ерекшеліктерін айқындап алып, оның құрылымдық және ұлттық-психологиялық ерекшеліктерін сөз етеді.

– Адамдардың ұлттық-психологиялық ерекшеліктерінің бағыт-бағдарын айқындап алып және оны сол ұлтқа тән әлеуметтік, тәлімдік, ағартушылық ерекшелігімен байланысты көрсете білуі қажет.

– Ұлттық-психологиялық алғы шарттарды айқындап алып, әр ұлт өкілдері арасындағы түсініспестік кикілжіңдерді болдырмауға тырысу, олардың арасындағы ұлтаралық қарым-қатынасты жетілдіру көзделеді.

– Әр аймақтағы әлеуметтік процестерді айқындап алып, соның негізінде сол жерде тұрушы халықтың психологиясына ықпал етуін қарастырады.

Ұлттық психология қоғамдық сананың белгілі бір көрінісі. Ол өзіне тиісті психологиялық ерекшеліктерді бірлікте қарастырады және сол ұлттың психологиялық ерекшелігі болып саналады. Этнопсихологиялық құрылымға ұлттық мінез-құлық ерекшелігі де жатады. Оған ұлттық сана-сезім, ұлттық ерекшелік, ұлттық мүдде, бағыт-бағдар, дәстүр, әдеттердің жиынтығы енеді.

Ұлттық характер. Бұл белгілі бір тарихи жағдайға байланысты қалыптасқан психологиялық ерекшеліктердің жиынтығы. Ол әлеуметтік-тұрмыстық ортаға байланысты қоршаған ортадағы еңбек процесінде т.б. этникалық қарым-қатынас бірлігінде адамдардың әлеуметтік ұлттық санасынан көрініс табатын мінез-құлықтық ерекшелік. Оны консервативтік, діни наным-сенімге, пессимизмге, іскерлікке, практикалық тәжірибеге, ұқыптылыққа, міндеттілікке, іскерлікке, жалқаулыққа, ұқыпсыздыққа т.б. қасиеттерге байланыстыра қарастыру керек.

Ұлттық сезім және көңіл-күй. Бұл адамдардың эмоционалды қарым-қатынасына негізделген, олардың этникалық бірлігіне, мақсат-мүдде бірлігіне т.б. халықтық құндылықтарға деген көзқарасына байланысты туындайтын сезім. Ұлттық сезім жағымды немесе жағымсыз көзқарасты туғызуы мүмкін. Жағымды көзқарас ұлттық мақтаныш сезімді, патриотизмді туғызады. Сондай-ақ басқа халықтарға деген мақтаныш сезімді туғызады. Ал оған қарама-қарсы ұлтшылдықты, шовинистік және нәсілдік теріс көзқарастарды туғызуы мүмкін.

Ұлттық мүдде мен бағыт-бағдар. Ол қоғамдық психологиялық-әлеуметтік ортада ұлттық мүддені қорғайтын және бағыт-бағдар туғызатын адамдардың мінез-құлқындағы ерекше қозғаушы күш.

Ұлттық мүддені және ұлттық бағыт-бағдарды қоғамдағы қозғаушы күш ретінде қарастыратын болсақ, ол адамдардың өміріне зиян келтіріп, қала берді мемлекеттік қауіпсіздікке қауіп төндіруі мүмкін. Сондықтан да, әлеуметтік-этникалық бірлік ұлттың өзін-өзі басқару жүйесі болып саналады. Ол оларды саяси тұрғыдан қорғап қана қоймайды, сонымен бірге қарулы күшпен де қорғайды. Тарих айғақтағандай, ұлттық мүдденің өзара қақтығысы жиі-жиі ірі көлемдегі қақтығыстар мен қантөгістерді туғызуы мүмкін.

Ұлттық дәстүр. Ұлттың ұзақ өмір сүруі және оның күнделікті өмірдегі тамырын тереңге жаюы әр ұлттың өмірін ұзартады. Ұлттық дәстүр адамдардың іс-әрекетінен, киім киісінен, жүріс-тұрысынан бір-бірінің өзара қарым-қатынасынан, сондай-ақ олардың психологиясынан көрініс табады. Әр адамда санасыз механикалық әрекет етуді, адамдардың күнделікті тұрмысында «өзімдікі-басқаныкі» деген көзқарасты еріксіз туғызады. Ұлттық дәстүрді жеткілікті білмегендіктен, әдет-дағды, бағыт-бағдарлық іс-әрекет еріксіз басқа ұлт өкілдерімен арадағы қарым-қатынаста қиындық

туғызады. Ұлттық дәстүрдің мәні және оның мазмұны әр халықта әр түрлі. Адамдар, әдетте өз дәстүрін сақтауға келгенде аса сезімтал. Сондықтан оны бұзуға қарсы тұрады.

Төмендегідей ұлттық-психологиялық ерекшеліктерді байқауға болады:

– **Мотивациялық бағытта** – айтылу дәрежесі және құндылық ерекшелігі жағынан еңбексүйгіштік, іскерлік, байқағыштық қасиеттер тән.

– **Ойлылығы жағынан** – ойлау ерекшелік қасиеті, ойлау операциясының жылдамдығы, ойлап тапқыштығы, ойдың икемділігі, жүйелілігі, ойдың абстарктылығымен ерекшеленеді.

– **Танымдылығы** – терең қабылдауы, шапшаң айқындығы мен есте сақтау тұтастығы берік болып келеді.

– **Әсерленушілігі** – сезімнің шапшаң ағысы, әсерленуі, сезімнің күштілігінен байқалады.

– **Ерік-жігердің тұрақтылығы**, ерік-жігердің әсерлілігінен байқалады.

– **Қарым-қатынастық жағынан** – адамдар арасындағы қарым-қатынас ерекшелігімен, біріктірушілік немесе алшақтық туғызуынан байқалады.

Жоғарыда аталып өткен ұлттық психологиялық ерекшеліктер ұлттық сананың өзіне-өзінің беріктігін қамтамасыз етеді. Оның мәні психологиялық бөліктің өзіндік ерекшелігін айқындайды. Соның негізінде ұлттық бір ерекшелік пен оған қарама-қарсы екінші ерекшелікті туғызады. Ұлттық сананың өзін-өзі басқаруы адамдардың өздері мойындаған белгілі бір этникалық бірлікке, өздері түсіністік жағдайға, қоғамдық қарым-қатынас жүйесіне, ұлттық мақсатты түсінуге, өз ұлтының басқа ұлттармен қарым-қатынасын түсінуге итермелейді. Ұлттың өзін-өзі саналы түрде басқаруы көп сатылы құрылымға ие. Және ол өз бойына этникалық бірыңғайлық қасиетті жинайды. Ол этностарды ерекшелендіретін, этностарды біртіндеп нығайтатын, этностардың өзін-өзі тәрбиелейтін, өзара қарым-қатынас бірлігін туғызатын стереотиптік этникалық сезімді қамтиды.

11.2. Этникалық ұқсастық

Этникалық ұқсастық – ол өзінің этникалық басқа топтармен бірлестігін, ұқсастығын айқындайтын, субъектілерді қатар салыстыра отырып өз ерекшелігін ажыратуға мән беретін процесс.

Ұқсастық сөзінің мәнін З. Фрейд алғаш енгізген болатын және ол психанализге тұңғыш енгізілген түсінік болатын. Ол кейін біртіндеп басқа да әлеуметтік ғылымдар саласына, атап айтсақ әлеуметтік психологияға ендірілді. Этникалық бірыңғайлану – этникалық әлеуметтіндіру нәтижесінде пайда болған түсінік. Ол әр этникалық түсінікке негіздеуге арналған. Этникалық ұқсастық былайша айқындалады.

– Этникалық нормы құндылық, стереотиптер және тұлғаға тән, оның ішкі мазмұнынан бөліп алып қарауға болмайтын құбылыс.

– Ол басқа индивидтан бөлек дәл осы этникалық топқа тән, этникалық модельдік әрекеті және реакциясы бар.

– Модельдеу әрекеті басқа субъектілермен салыстыруға келетін ефектілік нәтижеге ие болатын құбылыс.

Этникалық бірыңғайлық (ұқсастық) белгілі мөлшеде тұрақты және психологиялық қорғану механизмі күшті. Ол өз бойында этникалық белгілерін сақтаған «өзіндік» және «өзгелік» қасиеттері бар. Сол бойынша ерекшеленетін, өзіндік қасиеттерді молайтып, оппозициялық «өзгелік» қасиетпен бөлектенетін тұлға.

Көптеген психологтар әлеуметтік мәселелерді (соның ішінде этникалық) ерекшелену дегенді бір ерекше қажеттілік деп қарайды. Ол көпшілік жағдайларда адамның өмір сүру жағдайларына байланыстыра қарастырылады.

Этникалық ұқсастықтың басты белгісі алғашқы қауымдық қоғамда пайда болды. Сананың туыстығы қан арқылы және неке арқылы белгілі болды. Адамдарда көлденең туыстық көбірек пайда болды. Сол арқылы адамдар арасындағы туыстық қатынас күні бүгінге дейін этникалық бірыңғай туыстық белгілер бойынша белгіленіп келеді. Кейін де топ аралық салыстыру бойынша этникалық анықтау біртіндеп нақтыланып және өзгеріп отырды. Кейін этникалық бірыңғайлық территориялық бірлікке негізделді, туған жер бірлігіне қарай топтастырылды. Осыған байланысты некелесу басқа жерде тұрушы халықтар арқылы іске асырылады. Бір жерде тұратындар туыс деп есептеледі. Оларға бір-бірімен некелесуге тыйым салынған.

XVIII ғ. этнолингвистикалық мәдени бірлестік пайда болды. Көптеген Еуропа елдеріндегі бірлестік оларды бір жерге ұйыстырып бірыңғай тіл, бірыңғай мәдениеттің пайда болуын туғызды. Туыстас тілдер пайда бола бастады. Мәселен, этнологиялық зерттеулер бойынша XX ғ. 70-80 ж.ж. 70%

эстондықтар, грузиндер, өзбектер, молдавандар – өздерінің тілдерінің бір-біріне ұқсастығын анықтады. Этникалық тіл бірлігі сол халықтардың туыстық бірлігінің куәсі болып саналады. Неғұрлым ана тілін аз білетін халық, соғұрлым этностық ерекшеленетін халық болып саналады.

Этникалық бірыңғайлық (ұқсастық) ол сол халықтың этникалық ерекшелігі, өзін басқалардан бөлек сезінуі болып табылады.

Этникалық статус адамның бүкіл өмірінде өзгермейтін ерекше белгі болып саналады. Алайда этникалық бірыңғайлылық, статистикалық емес, диалектикалық білімділікке байланысты. Сондықтан сыртқы әлеуметтік жағдай адамдарды әр жаста қайта айналып этникалық қай топқа жататынын оның өзінің мақұлдауына тура келеді. Бұл әсіресе этносаралық некеге, әлеуметтік тұрмыстық өзгеріске байланысты шешіледі. Этносаралық жағдайға байланысты өзара қарым-қатынас жасау адамдарға этностық өз тобын анықтауға мүмкіндік туғызады да өзара тұрмыстық тілдік қарым-қатынасты айқындауға мүмкіндік береді. Мәселен, көп ұлтты Москва қаласында тұратын орыс баласы өзінің орыс екенін жылдам сезінеді. Ал ауылдық жерде тұратын көп қазақ немесе өзбектер арасында тұратын ол этносаралық тілдік қарым-қатынас болмағандықтан ол өз тіліне онша мән бермей жергілікті халықтың тілінде сөйлеуге тырысатын болады.

Этникалық бірыңғайлылық өзінің туған тілінен алшақ ортада тіршілік етуші адамға ерекше әсер етеді де, ол жергілікті көпшілік халықпен бірдей сөйлеуге ынталы болады. Ең негізгісі бала айналасындағыларға қарап, маңайындағы топтың тіліне бейімделе сөйлеуге құмартады. Бала жас кезінде маңайындағылардың тобына еліктеп орысша сөйлеуге ыңғайлана береді. Мәселен, қаладағы бала бақшаға барған бала топтағы көпшілік орысша сөйлесе, соған еліктеп орысша сөйлеуге икемделе береді. Бала өзін көпшілікпен бірге болуға қарай икемделіп сол тілге бейімделеді. Айналаға қарай бейімделе әрекет ету, тілдік қарым-қатынас жасау, психологиялық тұрғыдан тұрақты тіршілік етуге ыңғайлану – жалпы адамдарға тән қасиет.

11.3. Ұлттық характер (мінез-құлық) ерекшелігі

Ұлттық характерге (мінез-құлық) ерекшелігіне көптеген филозофтар анықтама берген. Мәселен: Н. О. Лосский, Н. А. Бердаев, В. О. Ключевский, Д. С. Лихачев, т.б.

«Этнопедагогикалық сөздікте» (1999 ж.) ұлттық характерге мынадай анықтама берген болатын:

«Ұлттық характер – ол тарихи жағдайларға байланысты адам бойында қалыптасқан ұлттық психологиялық ерекшеліктері адамдардың әдет-дағдысы мен күнделікті өміріндегі бейнесі, олардың еңбекке қатысы, басқа халықтармен қарым-қатынасы және өз мәдениетіне деген көзқарасы».

Ұлттық характер жөніндегі алғашқы түсінік саяхатшылар пайдаланған әдебиеттерде баяндалған. Кейінде, ұлттық характерлер туралы кейбір авторлар оны темперамент деп қараса, ал екіншілері адамның жекебастық ерекшелігі деп санады, үшіншілері құндылықты бағалай білуі, басшыларға, еңбекке көзқарасы деді. Бүгінгі күні ұлттық характер дегенге адамдардың психологиялық ерекшелігі деп қарауға тура келеді. Ол бір халықты екінші халықтан ажырата қарауға мүмкіндік туғызады. Этностық характер – жеке ұлт өкілдері характерлерінің жиынтық бейнесі емес, олардың мінездік бейнесі. И. С. Кон «Халықтық характер дегенімізді танып-білу үшін алдымен сол халықтың тарихын, қоғамдық құрылысы мен мәдениетін жекелеме психологиялық әдіс-тәсілін біліп қана қоймай, оның құрылымының өзіндік ерекшелігін де білуі керек», дейді. Мәселен еңбексүйгіштік неміс, жапон халықтарына тән қасиет. Бірақ немістер белгілі мөлшерде күш жұмсап, күшті шамамен-мөлшермен жұмсайды. Жапондықтар күшті барынша жұмсап, одан ләззат алуға тырысады. Орыстар еңбекті азартпен атқарып, күшті барынша жұмсауға бейімділік танытады. Сөйтіп қиын еңбек міндетін бірден шешіп тастауға бейім тұрады.

Ал африкалықтар ғасырлар бойы еріксіз еңбектің құлы болғандықтан, оларда еңбекке деген құлшыныс жоқ. Ауыр азапты бастан кешіруші, еңбекке еріксіз мойынұсынушылық, енжарлық байқалады.

Ұлттық характер саналы еңбек үдерісінен өршіп, идеология, адамгершілік, мәдениетті этика және қоғамдық психологиясымен қатар көрініс табады. Айналадағылармен қарым-қатынасты адамдардың ұлттық саналы әрекетінен байқауға болады, ол діни көзқарастағы оптимизмге немесе консервативтік пессимизмге бейімделе көрініс табады. Ал еңбекке деген көзқарас адамның еңбекке бейімділігінен, іс-тәжірибесінен, ұқыптылығынан, тиянақтылығынан байқалады. Немесе керісінше жалқаулығынан, іске орашалақтығынан байқалады. Бұл қасиеттер әр ұлт өкілі топтарында әр түрлі көрініс табады.

Еңбексүйгіштік әлем халықтарының көпшілігіне тән. Бірақ ол қасиет әр халықта әр түрлі. Халықаралық мәдени қарым-қатынас бізді дүниеде жаман ұлт немесе халық жоқ, тек әр халықтың ішінде еңбекке бейімсіздер кездеседі деп қарауға тура келеді.

Ұлтаралық және дінаралық қарым-қатынас өте деликатты және адам аралық қарым-қатынастағы нәзік көрініс. Сондықтан әр халық өкілдеріне ойланбай берген баға олардың арасында үлкен дау-дамай, ажиотаж туғызуы мүмкін. Ол жөнінде әр педагог ойланып сөйлеуі тиіс. Себебі класс ұжымында көп ұлт өкілі кездеседі.

Дегенмен ғасырлар бойы қалыптасқан стереотиптік ұлттық характерге 1999 ж. «Этнопсихологиялық сөздікте» бірінші рет мінездеме берілген. Төменде олардың біразына тоқталамыз.

Армяндар. Адамды жоғары бағалай біледі. Армяндар коммуникабелді. Кәсіби және жеке қарым-қатынаста адамдармен достықты сақтай біледі. Сонымен бірге ерекше сезімтал, олар басқалардың өзіне менсінбей қарауын кешірмейді. Өздері жөнінде өте жоғары пікірде, мақсатқа жету жолында жіберген қателіктеріне жайбаракат қарамайды. Әрқашанда жайлап түсіндіргенді ұнатады. Бұл іс неге оған ерекше тапсырылып отыр дегенді баса айтқанды жақсы көреді. Әйтпегенде олар өз пікірін берік ұстанып қалады.

Башқұрлар. Өте еңбексүйгіш халық. Тапсырманы өз бетінше орындағанды жақсы көреді. Орындаушылық қабілеті күшті, бірақ әрқашанда ұстамдылығы және бағыттылығы жетпей жатады. Кей жағдайда іске баяу кірісетіні, асып-саспайтын баяулығы байқалады. Күнделікті тұрмыста башқұрлар күй таңдамайды, сөзге келгенде жатық, кейде қызуқанды. Жоғары жауапкершілікті сезіне біледі, жұмысты асықпай, саспай істейді. Жалпы олар ашық мінезді, сәлемшіл, қонақжай халық.

Гректер. Пікір білдіргіш, еңбекқор халық. Қандай мәселені болсын тез шешуге бейім, ақылдасып жатпайды. Бастаған істі бірден бітіріп тастауға икем. Еңбексүйгіш, ер, тұрақты еркіндікті сүйетін халық. Көпшілік грек саудаға бейім тұрады. Біреуге жалға істеп, сонымен бірге өзін де ұмытпайды. Қарым-қатынаста эмоционалды, темпераментті, интеллектілікті қажет етеді. Әр нәрсенің сыртының жылтырағанын жақсы көреді. Көпшілігі өздерінің визит картасын беруге құмар. Өзі жөнінде аса жоғарғы пікірде. Сөйлеген сөзді көңіліне алып қалғыш, пікірін теріске шығарушылармен үнемі келісе бермейді. Саяхатпен жиі айналысады. Қоғамдық сенсацияларға тез көңіл бөлгіш.

Дағыстан халқы. Әсерленгіш, батыл қимыл жасауға бейім, ұйымдастыру қабілеті күшті, экстремалды жағдайда еңбексүйгіш, көпшілігі орыс тілін нашар біледі. Алғашқыда әңгімелесушімен байқап сөйлеседі, ішкі пікірін көп аша бермейді. Оларға кәсіби іс ұнайды, практикалық жағынан қабілетті. Көп ұлтты ұжым арасында олар қоғамдық іске аз көңіл бөледі. Көпшілік арасында мәнсапқа ұмтылмайды. Көңілді жүргенді ұнатады, өз басын қадірлей біледі.

Кабардиндер. Өз ісіне, әрекетіне бағынышты емес. Ұлттық ерекшеліктерін танытуға онша талпынбайды. Олар жалпы интернационалдық құндылыққа бейім. Басқа халықтар арасына тез араласып кетеді. Қарым-қатынаста тез араласып, өздерін көрсете біледі, жеңіл, тез жүруге құмар. Мақсатына жету жолында табанды.

Қалмақтар. Көпшілік мәселені бейбіт жолмен шешуге бейім тұрады. Олар буддизм дінін берік ұстанған. Өмірде кездесетін қиындықтың бәрін жылдам, айғай аттансыз шешетін халық. Қалмақтарда ойдың ашықтығы, қиындықтан қорықпау, әр мәселені байыппен, ақыл-парасатпен шешу, алға қойған мақсатқа жетпей тынбау қасиеті тән.

Карелдер. Еңбексүйгіштік, асықпай іс тындыру, аз сөзділік қасиет тән. Сонымен бірге қандай мәселені болмасын шешпей қоймайды. Бастаған істі аяғына жеткізу, әділ төрелік айту, ұқыптылық, қарапайымдылық тән.

Комилер. Өмірде кездесетін қиыншылық жағдайдан шығудың жолын тез табады. Алайда өмірге бейімділік пен ақкөңілділікті айыра қараушылық, қонақ күтуде жайбарақаттық, ақкөңілділік, достық көңілге бейім халық.

Марилар. Еңбексүйгіш, қонақжай, бұйығы, төзімді, есепшіл, үнемшіл, білуге құмар халық. Өзінің кәсіби мамандығын тиянақты орындауға бейім, тәртіпті, орындаушылық қабілеті күшті, өзін-өзі бағалай білетін халық. Көп ұжым арасында өзін көрсетуге онша тырыспайды. Бұл жағынан чуваш, орыс халықтарынан ерекшеленбейтін, көбінесе тұйық, ұстамды халық.

Мордавалар. Жабайы және басқа этнос өкілдерімен ақжарқын халық. Олардың ақыл-ойы жітік, еске сақтау қабілеті күшті, мінездері біркелкі, ары таза. Олар ұлттық мақтаныш сезімді жоғары санайды. Әрқайсысы өзінің Отан алдындағы намысын жоғары қоятын, Отан алдындағы еңбегін бірінші орынға қоя білетін халық.

Неңцылар. Көп сөзі жоқ, ұстамды, өз бетінше тіршілік ететін ұтымды өмір сүре білетін халық. Өздерінің адамдармен қарым-қатынасын өзара сенімге құра білетін, басқаларға көмекке дайын тұратын халық. Табиғатты қорғауға бейім, физикалық жағынан жақсы даярланған, ұқыпты, ұмтылғыш, төзімді халық.

Осетиндер. Ұлттық ерекшелігін, өзін-өзі сүюді, адалдықты, шыншылдықты жақтайтын, ағайын-туысқа, жолдасты сыйлауға берік халық. Мақсатқа жетпей тынбайды, туыстармен, жақындармен, бір діндегілермен берік сіңісетін халық. Ағайын-туыстарымен, жақындарымен қатты сыйласуды жақсы көреді. Бірақ айтқанынан қайтпайтын, мінездері катал халық.

Татарлар. Олар өздерінің субэтникалық айырмашылықтарына қарамастан (Қырымдағы, Кавказдық, Сібірлік т.б.) ашық жарқын мінезді халық. Өздерін өрсанайтын, ұлттық жағынан жоғары жетілген, мәдениетті, өзіндік сана сезімі күшті, ұлттық ерекшеліктерін сақтай білетін халық. Көп ұлтты ұжым арасында өздерінің ойын кесіп айта білетін, кейде қызу қанды, көңіліне алғыш мінездері де бар. Әсіресе Қырым татарлары өздерін басқа ұлттардың бағаламауына өкпелеп, басқа этностарға өкпе-наздарын ашық білдіре білетін намысқой халық.

Тувалықтар. Олар еңбексүйгіштігімен, бірбеткейлігімен, алға ұмтылушылығымен, төзімділігімен, еңбекті дұрыс ұйымдастыра білушілігімен, өз міндеттерін берік орындаушылығымен көзге түсетін халық. Тувалықтар музыкаға бейім, колөнерді жақсы көреді.

Тунгус-манчжур халқы. Эвенкі, эвендер, нанайлықтар, долгандар, удегейлер. Олар тәртіптілігімен, орындаушылық қасиеттерімен ерекшеленетін халықтар. Туған жерді қадірлеу оларда берік сақталған. Көп ұлтты халықтар арасында өздерін ыңғайсыз сезінеді. Олар еркіндікті сүйеді. Ұлттық ерекшеліктерімен көзге түскісі келіп тұрады. Басқа халықтардың құрметіне бөленуге тырысады.

Удмурттар. Табиғи ортаны құрметтей білетін халық. Басқалармен достық қатынасты дұрыс құру, шыдамдылық көрсету, қарапайымдылық, қарым-қатынасқа бірсыдырғы жабайылық танытуымен ерекшеленеді. Олардың басқалармен қарым-қатынастағы сыпайылығы, сонымен бірге күмәнданушылығы, шамадан тыс ұялшақтық, жабықтық қасиет тән. Көптеген удмурттар көркемөнерге бейім келеді.

Украиндар. Еңбексүйгіш, ұқыпты, өз бетінше еңбекке бейім, өмірге бейім, сонымен бірге кейде жабық. Украиндар заңдылықты

сақтауды, қызмет бабымен көтерілуді жақсы көреді. Табиғатты жақсы көреді, ұжымдық жұмысты, заңдылықты сақтауды, қызметке тиянақтылықты сақтауды және өзінің жеке бастық іс-әрекетін басқаларға таныта білуге бейім халық. Музыканы сүйеді, келешекке оптимистік көзбен қарауды, қозғалмалы өмірді жақсы көреді.

Хакастар. Өздерінің алға қойған міндеттерін орындауға берік халық. Олар күй таңдамайды. Төзімді, басқа ұлт өкілдеріне құрметпен қарайтын халық және олармен өзара тиімді қарым-қатынас жасауға құмар.

Хантылар. Өздеріне басқалардың практикалық жағынан мән беруін қажет ететін халық. Әр нәрсеге ерекше мән беретін еңбеккер, ұстамды, төзімді, көркемөнерге бейім, қабілетті халық.

Черкестер. Мінездері қатал, сөзге берік, айтқанын орындамай тынбайтын, күй таңдамайтын халық. Олар әр нәрсеге ерекше мән беретін, жігерлі және алған бетінен қайтпайтын халық. Адалдыққа берік, ұлттық мақтанышы дамыған, соның нәтижесінде мақсатқа жете білетін және өр халық.

Шешендер. Оларда ертеден патриоттық қасиет дамыған. Бірақ ол қасиет көп жағдайда ұлтшылдықты туғызады. Өте қонақжай халық. Көп ұлтты халықтар арасында олар өзін еркін сезінеді. Этникалық белгілері бойынша топталып бірігуге бейім ұжымда өздерін көшбасшы санайтын халық. Шешендер сол ұжымның ерекше жанды мүшесі сияқты.

Чуваштар. Өз тәртібін бір қалыпты сақтайтын халық. Шатаққа бара бермейді, уәдеге берік, талпынғыш, еңбек тәртібін және қоғамдық тәртіпті берік сақтағыш халық. Олардың жұмыс қабілеті жоғары. Алға қойған мақсатты орындамай тынбайтын халық. Олар ұжымдағы қоғамның мүддесін жеке бастық мүддеден жоғары қоя біледі. Ұжымда бір-бірімен достық қатынас орнатуға бейім тұрады. Басқа этностардың арасында ұйымшыл. Мәдени ортада басқа халықтармен тез тіл табыса біледі.

Чукчалар. Еңбекке дұрыс көзқарасы бар, бастаған істі ақырына дейін жеткізе білетін және ұқыпты түрде орындайтын, ұйымшыл, еңбек ұжымында бірлікшіл, басқаларға оң көзбен қарауға бейім халық. Басқа халықтардың мәдениетін қабылдауға дайын тұратын, өзін де сақтай білетін халық.

Эскимостар. Өздерін қарапайым, еркін берік ұстайтын халық. Олар басқа ұлт өкілдерімен оң пиғылда қатынас жасайды. Әрқашанда басқаларға көмекке дайын, барын басқаларға беретін халық.

Якуттар. Онша күй таңдамайтын және ұйымшыл, төзімді халық. Олар Сібірдегі өте дарынды халық. Музыканы жақсы көреді және табиғатты сүйеді. Сонымен бірге басқа халықтардың мәдениетін игеруге бейім, өз мәдениетін таза сақтауға тырысатын халық.

Бұл мінездемеге орыс халқы енген жоқ. Орыс халқының мәдениетін іргелі түрде зерттеу үшін орыс, батыс ғалымдарының еңбектеріне шолу жасауға тура келеді. Н. А. Соловьев (1853-1900) «Орыстарға тән қасиет діни-адамгершілік идеал. Ол тазалыққа ұмтылуда пайда болады. Олар билікке және байлыққа қызыққандардан аулақ болса керек» – дейді. Н. А. Бердяев (1874-1948) ол өзінің орыстық ұлттық психологиясына арналған «Ресейдің тағдыры» атты еңбегінде 1920 ж. былай деген: «Орыстар дүниедегі нағыз саясатсыз, мемлекетсіз және ұлтсыз халық. Сонымен бірге ішкі қарама-қайшылығы мол, діншіл, рационалды халық».

Н. О. Лосский (1870-1965) өзінің «Орыс халқының характері» атты еңбегінде орыс халқының басты ерекшелігі деп: діншілдікті, тәжірибе жасауға шебер, еркіндікті сүйетін, эмоционалды, ізгілікке үнемі ұмтылғыш, село өмірін марапаттағыш, дарынды, сонымен бірге құлдық пен бұзықтыққа бейім халық», – дейді.

Ф. Энгельс орыс және Батыс-Еуропа халықтарын салыстыра келіп, «олар ешқашанда үрейге берілмейді. Сонымен бірге орыстарда жақсы жолға қойылған денсаулығы мықты. Тамаша саяхатшы халық... Орыстардың көптеген характері ол таусылмас: ең езілген... өте күшті қиындыққа төзімді халық деуге болады».

11.4. Ұлттық менталитет

Ұлттық менталитет – ол белгілі этникалық қоғамға тән өмірлік стилі, мәдениеті бар, сол ұлтқа тән құндылық, көзқарас, мінез-құлық ерекшелігімен дараланатын қасиет. Леви-Брюльдің пікірі бойынша ол ұжымдық түсінік және ол бір ұрпақтан екінші ұрпаққа беріледі. Сонымен бірге ол жеке бастық сенімге тән келеді.

Ұжымдық түсініктің өзіне тиісті заңы бар. Ол бірге істеу заңы бойынша адамдардың бәрі бірге бастауға, өзінің әлеуметтік тобына бірігуге бейім тұрады. Ұжымдық түсінік бойынша олар мистикалық мазмұнға, жасырын күшке біріге, бағынуға бейім келеді. Бүгінгі адамдардың жаратылыстық ойлау жүйесіне сай жеке бастық түсінік және ұжымдық түсінік деген болады.

Леви-Брюль атап өткендей алғашқы қауымдық қоғам адамдары мен бүгінгі қоғам адамдары арасында сапалық өзгерістер болғанымен, сонымен бірге көптеген ұқсастықтары да бар екені байқалады. Бүгінгі халықтардың әлеуметтік түсінігіне және ғылыми білім қорының молдығына қарамастан, өте бір жақты субъективті болып келеді. Сондықтан стереотиптік, ескі сенімге толы, әдеттердегі түсініктер қарама-қайшы болуы мүмкін. Бүгінгі халықтардың көптеген ұжымдық түсінігі өзінің діни мистикалық мазмұнын жоғалтқан емес.

Бүгінгі күнде «ментальность» термині көбінесе «ұлттық характер» деген ұғыммен ауысып келеді. Оны образдар жүйесі дегуге де болады. Себебі ол адамдардың мінез құлқы мен тәртіптік әрекеттерін қоса қамтиды. Менталдық өмірді түсінуі, белгілі қоғамдық формацияны, дәуірді және этникалық бірлестікті түсінуіне байланысты.

Менталитет категориясы гумманитарлық білімде жалпы қоғамдық сананы да қамтиды. Менталитет образдың бейненің жасырын түріндегі өзгермеген, сол қалпын сақтаған, идеология өзгерсе де өзгермеген түрі. Менталитет – философиялық емес, ғылыми немесе эстетикалық жүйе. Ол қоғамдық сананың эмоциядан бөлінбеген, сана мен әдеттің кіріккен жабық түрі.

Көбінесе менталитет адамдардың белгілі бір мәдениетке жақындығын танытатын құрал болып саналады. Ол өзінің мәдениетті қабылдауы және айналасындағылармен бірге табиғи әлеуметтік ортаны қабылдауын көрсететін көрсеткіш болып саналады. Менталитет қоғамдық сананы қабылдау механизмі арқылы рухани жағынан адам санасын байытатын құрал. Мәдениетті деген елдерде саяси қозғалыс және оны жан-жақты терең зерттеу әр ұлт өкілдерінің жан-жақты қатынасымен іске асырылады.

Қоғамдық сананың жаппай қатынасы арқылы таптық, этникалық, конфессионалдық, тарихи, кәсіби, жалпы адамзаттық бейнеде жеке-жеке көрініс табатын компоненттер бар.

Өтпелі тарихи кезеңде менталдық өзіндік ерекшелігімен көзге түсіп және ол түрлі қарама-қайшылығымен көрініп қоғамнан белгілі орын алады. Ұлттық менталитет этнопсихология саласында ерекше рөл атқарады. Ол этникалық бірлікте интеграциялық бейнеде көрініс тауып, «Біз және олар», «Өзіміз және өзгелер» деген формада тарих сахнасынан орын алады.

11.5. Ұлттың өзіндік және жалпыға ортақ қасиеттері

Психология ғылымы дәлелдегендей адам мінезі оның айналасын қоршаған өмірге, еңбекке, өзіне және жеке бастық тұтыну заттарына деген көзқарасынан көрініс табады. Егерде соңғы аспектіні шығарып тастайтын болсақ, онда нағыз шынайы адам характері жөніндегі этникалық түсінігі адамның сол қатынастарға деген көзқарасынан туындайды. Біз өмір сүріп отырған ғаламшарда адамдардың өзара мәдени тұрмысы жөніндегі көзқарас алшақтығына қарамастан жер шарын мекендеуші халықтардың бәрінің материалдық өмір жөніндегі түсініктерінің бірыңғай екенін байқаймыз.

Бүгінгі адамдардың семьяны сақтау жөніндегі этникалық түсініктерінің мазмұны бірдей.

Семьяны сақтау әр адамның міндеті. Сен семьяда өскен екенсің сол семьяның негізі – баланы өсіріп тәрбиелеуге міндеттісің.

Бүгінде біздің елімізде 700 мың бала ата-аналарының барлығына қарамастан, балалар үйінде тәрбиеленеді. 4 млн бала қайыршылық өмірді бастан кешіп келеді.

Психологтар мен дәрігерлер анықтағандай 40 жасқа дейінгі әйелдер түсінде қолына бала көтеріп жүреді. Ендеше аналардың бала көтеруі табиғи инстинкт. Мәселен ертедегі шығыс ғалымы Конфуций қоғамның өсіп-өніп дамуы адамгершілік қасиеттер мен мақсаттарға байланысты деген болатын.

Ерлі-зайыптылардың семья құрудағы басты мақсаты өмірге ұрпақ әкелу, оны өсіріп тәрбиелеу болып саналады. Некелік семья құру формасы адамзат қоғамында бірнеше сатыларды бастан кешірген. Олардың түрлері:

Промискуйтер. Қоғамға тән адамдардың «тағылық» кезеңі болып саналды. Ол кезде бірнеше адам ортақ бір әйел алып тіршілік еткен.

Қанбірлестігі арқылы семья құру – бұл кезде әр топ ағалы-қарындасты адамдар бір семья болып тіршілік етті де, өзара бір-бірімен жыныстық қарым-қатынас жасай берді.

Пнуалды семья – бір жастағы адамдар өзара неке құрады, бірақ олар әртүрлі топтардан құрылады. Мәселен апалы-сіңлілер, ағалы-інілілерге тиеді.

Синдиолмиялық семья – бір еркек бір әйелмен ғана тұрады. Бірақ неке бұзу тез болады. Бұл жағдайда бала анамен қалады да, көп әйел алуға еркек құқықты болады.

Бір некелі (моногамия) семья. Бұл еркек пен әйелдің тұрақты

семья құруы. Ол тек еркектің еркімен ғана ажыраса алатын семья. Бірақ ажырасу өте сирек болатын құбылыс.

Полилиниялы неке. Бір әйелдің бірнеше еркекке ортақ әйел болуы. (Бұл өте сирек болатын құбылыс).

Патрионалды семья. Барлық дүние-мүлік, фамилиясы, әлеуметтік жағдайы әкенің атында болады. Кейбір жағдайда оған қарам-қарсы дүние-мүлік шешенің атында болуы мүмкін. Оны материалдық семья деп атайды.

Семьяда билікті кім жүргізсе, сол үстем болады. Мәселен еркек билік етсе патриархалды семья деп атайды. Ал билікті әйел жүргізсе матриархалды семья болып саналады.

Дәстүрлі семья. Әр семьяда басшылық еркекке тиісті.

Эксплуататорлық семья – бұл семьяда еркектің үстемдігі басым болады.

Эгоитарлы семья (тең семья) семья басы кім екені белгісіз. Еркек пен әйел тең үстемдік етеді.

11.6. Бүгінгі Батыс Еуропадағы семья құру проблемалары және оны шешудің жолдары

Батыс Еуропа елдерінде семьяның құрамы ата-аналар мен балалардан тұрады. Оларда аз басты семьяның екі түрі бар. Біріншісі әке-шеше мен кәмелетке толмаған балалардан (1-2 баладан) тұрады. Екіншісі көп семьялы отбасы. Онда ата, ана, әке, шеше және 1-2 бала.

Толық емес жанұяда, көбінесе, әке-шешенің біреуімен ғана тұрады. Екінші семья құрушылармен, әйелдің бұрынғы күйеуінің балалары және осы күйеуінің балалары тұрады.

Бала санына қарай бүгінде Ресейде аз балалы (1-2 бала), орташа (2-3 бала), көп балалы (4-5 балалы) болып бөлінеді. Бүгінде Ресейде 90% семья аз балалы семья болып саналады. 9% орта семьялы, 1% көп балалы. Туу мен өлімнің ара қатынасы бірдей. 1992 ж. бері баланың тууынан өлімі көбірек.

Ханты, манси, чукча, эскимос, нанцы сияқты Сібір халықтары табиғатқа өте ұқыптылықпен қарайды.

Экономикалық дамыған елдерде Персия дағдарысы кезінде Шығыстағы Ауғанстан, Сауд Аравиясы, Египет, т.б. елдерге қарағанда Батыс елдері (оның ішінде Ресей де) едәуір адам

тапшылығын сезінді. Чернобыль апаты да Еуропадағы адамның туу санын едәуір азайтты. Бүгінде Ресейдің Еуропалық бөлігінде тұрушылар саны (әсіресе орыс, украина, белорусь семьяларында) жылдан-жылға азаюда.

Этнос аралық бірлікке келгенде төмендегіше қойылған сұрақтарға берілген жауаптарды талдап көрейік. Мәселен, бір халық пен екінші халық бір-бірінен қандай ерекшелігімен ерекшеленеді? деген сұраққа салт-дәстүр ерекшелігімен ерекшеленеді деп 47,7% жауап берген. Тілдік ерекшелігімен деп 38,8%, мінез-құлқымен деп 27,3%, сыртқы бейнесімен деп 20%, дінімен деп – 12,6% жауап берген. Шын мәнісінде бұл сұрақтар мәселенің мәнін аша алмайды. Басты себеп тәрбиенің төмендігі, мәдени дәреженің төмендігі халықаралық алауыздықты тудыруда.

12 Бүгінгі ұлттық сананың даму бағыттары және оған еліктеудің тәрбиелік мәні

12.1 Жекебасты тәрбиелеп жетілдірудегі әлеуметтік-мәдени фактор

Л. Н. Гумилев өте нәзік көрегендікпен байқай білген және бәріміз онша мән бермейтін мәселе «Бізді қандай сапалық ерекшелік біріктіреді? деген сұрақ болып отыр. Әр этностың белгілерін анықтауда олардың жеке бастарына тән ерекшеліктерін айқындаудың қиындығы бізді қинайды.

Шын мәнісінде этникалық-ұлттық ерекшелік көбінесе эмоционалды-психологиялық дәрежеде көрініс табады. Н. В. Гоголь айтқандай «Шын мәнісіндегі ұлттық белгі олардың үстіне киген киімінен (сарафанынан) байқалмайды, керісінше халықтың рухани бейнесінен көрініс табады».

Эмоционалдық жетіспеушілік ұлттың өзін-өзі сапаландырудың біртіндеп жоғалуымен көзге көрінеді. Оған бағыт беретін басты көрсеткіш материалдық құндылық. Ол ұлттың этностық ерекшелігін көмескілендіріп, ұлттардың ұлттық мәдениетін бірыңғайландырып жалпы адамзаттық бірыңғай құндылықтарды туғызады. Сөйтіп ол ұлттық ерекшеліктерді біртіндеп жоғалтады. Барлық халыққа ортақ бірыңғай мәдениетті туғызады. Нәтижесінде ұлттық ерекшелік көмескіленіп, біртіндеп жоғала береді.

Осындай тенденцияның нәтижесінде идеологиялық стереотиптер құлаған кезде өзгерістердің пайда болатыны сөзсіз. Мәселен 1980 жылдың аяғында социализмді қайта құру кезінде сөз бостандығын желеу еткен ұлттық ластықтан пайда болған өзін-өзі мақтау, өзін-өзі сүю сияқты желік пайда болды. Орыстарды таза ханды халық дей алмаймыз. Тіпті таза қанды арийлар жөніндегі Адольф Гитлердің өзі де «таза неміс» ұлтының өкілі еместігін білуге тиісті.

Шындыққа келсек таза бір ұлт ішінде ғана өсіп-өнген этникалық топтар кездеспейді. Сондықтан ұлт деген ұғым шартты ұғым. Ол туған баланың туу туралы куәлігінде көрсетілмеген, сондай-ақ бүгінде паспортта ұлты көрсетілмейді. Егерде баланың әке-шешесі әр ұлт өкілі болып қалса, бала паспорт алғанда өзінің таңдаған ұлтына жазылуына ерікті. 1979 ж. Дон бойындағы Ростов қаласында тұрушы гректер өз балаларын ұлты орыс деп жаздырған. Себебі гректер Ресей жерінде 200 жыл тұрып келеді. Және олардың аналары орыстар.

Польша мемлекетінде паспорт алғандарда ұлты деген графа жоқ, ұлты жазылмайды. Ресей мемлекетінде де паспортта ұлты деген графа жоқ. 1988 ж. Харьковтың политехникалық институтының студенттерімен жүргізген сұрақтарына «Ұлтың кім?» деген сұрақты паспорттан алып тастау керек пе? деген сұраққа – 26,7% «иә» деп жауап берген. Ал оған қарсы – 60,4% студент дауыс берген. Жауап беруге қиналамыз деп – 12,9% жауап берген.

Паспортта ұлтты көрсету керек деп жауап бергендер ішінде 24% студент оның себебін ұлттық мақтаныш сезімді көрсетпеу адамды екі жүзділікке тәрбиелейді деп дәлелдеген. Ал «ұлты» деген графаны көрсетпеу керек дегендер 3% құрайды. Олар өздерінің пікірлерін ұлттық дискриминациялауға әкеп соғады деп түсіндіреді.

1993-1996 ж.ж. Махачкалада және Дағыстанның 6 селолық ауданында жүргізілген сұраққа оқушылардың 85% ұлттық айырмашылық балалар арасындағы достықта ешқандай рөл атқармайды деп жауап берген. Сұрау-сауал жүргізілген селолық мектеп оқушыларының 65% көп ұлтты мектепте оқу жақсы деп жауап берген. Осындай сұраққа Махачкалада оқушылардың 81% мақұлдап дауыс берген.

Ірі өндіріс қалаларында аралас некеге отырушылар ауылдық жерлерге қарағанда әлдеқайда көп кездеседі. Мәселен Ресейде 2 есе, Арменияда 3 есе, Әзербайжанда 6 есе. Уфа, Сарон, Чебоксары қалаларында аралас некелер 30% дейін көтерілген. Ал Қазанда

небәрі - 12% құрайды. Аралас некелі семьяларда бала көбінесе ұлты деген сұраққа шешесінің айтуымен «орыс» деп жауап берген.

№8 кесте

Аралас некелі отбасының ұлты жөніндегі сұраққа берген жауаптары (В. И. Козловтың баяндауы бойынша) төмендегідей.

Қалалар	Ата-аналары	Балалары орыстар
Махачкала	Әкесі – дағыстан, шешесі – орыс	17,4%
Черкеск	әкесі – черкес, шешесі – орыс	37,5%
Ордженикидзе	Әкесі – осетин, шешесі – орыс	17,0%
Махачкала	Әкесі – украин, шешесі – орыс	76,0%
Ордженикидзе	Әкесі – украин, шешесі – орыс	81,0%
Черкасск	Әкесі – орыс, шешесі – украин	88,0%

Украинадағы Харьков қаласының оқымыстылары жүргізген сұрау бойынша байқағанымыз тек 8,8% жауап берушілер ғана ұлты дегенге мән берген. 21% кей жағдайда ғана деп жауап берсе, 66,5% ешқашанда мән бермеймін деп жауап берген. Мәселен, 42,6%, «адамдар арасындағы қарым-қатынаста ұлттық ерекшелік рөл атқармайды» - деп жауап берсе, 13,7% «тек қызық үшін ғана мән беремін» деп жауап берген. Ал 9,4% ұлттық ерешеліктерге ерекше мән беретінін «себебі ұлттық ерекшеліктер өзара бауырмалдық туғызады» деп жауап берген.

«Басқа ұлт өкілдерімен қақтығыстарды байқаған кездерің болды ма?» деген сұраққа 19,3% жиі кездеседі деп жауап берсе, 39,2% «сирек кездеседі» деп жауап береді, ал 39,5% «кездеспейді» деп жауап берген. «Әлеуметтік қарым-қатынаста ұлттық ашкөздікті байқадыңдар ма? – деген сұраққа 75,7% жұмысшы, 8,7% кеншілер жауап берген. Олардың ішінде жоғары дәрежелілер – 25,1%, ортадан төмен білімділер – 3,8% (әрине бұл сұрақтар бұдан 10 жыл бұрын берілген. Бүгінде жағдайдың басқаша болуы мүмкін).

Бүгінгі әлемдік сауда қарым-қатынасы ұлтаралық қарым-қатынастан гөрі ақша қарым-қатысын күшейтуге ерекше мән бере бастады. Ұлттық достық – ақшалы достыққа, олигархия мен монополия бірлестігін туғызып, экономикалық жалқаулық, ұлттық жақындықты басып озды. Әлемді ақшалы олигарх билей бастады. Ұлтаралық туыстық қатынасқа ақшалы капитал араласты.

Бүгінде ақша арқылы туыс болудан гөрі, байлық арқылы жақындасу экономикалық қарым-қатынастың негізі болып саналды. Сондықтан ұлттық қарым-қатынас экономикалық қарым-қатынасқа айналып, ол бірінші орынға қойылатын болды. Сөйтіп, адамдар туысына қарай жақындасудан гөрі экономикалық жағдайға байланысты жақындасатын болды.

Бүгінде шетелдерде жүрген саудагерлер бір-бірімен сауданың түсімін (пайданы) бөлісуден туыстық тапқан. Туыстық ұлттық ерекшеліктерден гөрі – нарықтық пайда бөлісу арқылы туысатын болды. Қазақстаннан Германияға келген немістерді немесе Қазақстаннан Ресейге келген орыстарды жергілікті немістер мен орыстар «куркулдер» деп жек көре бастады. Ол жаққа көшіп барушы немістер немесе орыстар қайтадан Қазақстанға көшіп келуге мәжбүр болды. Міне, осы жағдайлар қандастықтан гөрі жерлестікті күшейтіп, ұлтаралық туыстықты күшейте түсті. Мәселен, Қырғызстаннан Ресейге көшіп барған Колесниковтар семьясының үйін өртеп «басқалардан артық тұрғысы келетінін курулуй!» деп өшпенділік танытқан. Енді ол үшін қандас орыстан гөрі жерлес қырғыз артық болып көрінеді. Сонымен бүгінгі мигранттар арасындағы қарым-қатынас ұлттық туыстық қарым-қатынастан гөрі күштірек болып көзге көрінеді. Оны төмендегі себептермен түсіндіруге болады:

– Шетелдік орыстардың Ресей жерінен ұзақ уақыт бойы қашықта тұрғандықтан, олар еріксіз өзінің ұлттық менталитетін жоғалтып санасыз түрде басқа психологияға ие болған. Мұны ғылымда этнопсихологиялық шеттету деп атайды.

– «Шетелдік» орыстар, (әсіресе олардың балалары мен немерелері) өзі тұрған жердің дәстүрін, әдет-ғұрпын меңгерген де, ерекше менталитетке ие болған.

– Шетелдік орыстар, көпшілік жағдайда ТМД елдерінде түрлі жағдайлармен (оқу бітіріп, қызметке барып) ұзақ тұру себепті сол тұрған ұлт республикасының әдет-ғұрпына бейімделе (ұзақ уақыт өмір сүргендіктен) тіршілік етті. Бүгінгі Ресей жеріне қайта көшіп келгендер тұрмыс құруды қайтадан нөлден бастауына тура келді. Себебі оның мінез-құлқы Ресейлік орыстардың мінез-құлқына сай емес. Енді оған қайта бейімделуге тура келеді. Партерлік мінез-құлық Ресейдің тұрғылықты орыстарының мінез-құлықтарына сай келмейтін араздық қарым-қатынасты туғызады. Ал ол еріксіз қызғанышқа әкеп соқтырады.

– «Шетелдік» орыстар ТМД елдерінен қайтып келіп (олар кей жерлерде жергілікті халықтың 15-20% құрайды. Олардың ішінде ұзақ жылдар армияда болғандар да бар), өздерінің тарихи отанына оралғанымен жергілікті орыстар оларды жатсынады. Ал оралмандар ескі әдеті бойынша лидер болуға ұмтылады. Сөйтіп қашып келушілер мен жергілікті тұрғын орыстар арасында араздық «конфликт» пайда болады. Миграциялық қызмет Ресейге қайтып келушілерге Санкт-Петербургтан, Тверь, Липецк, Волгоград, Калуга, Ростов қалаларынан пәтер берсе де, олар тек Москвада тұруды қалайды.

Көшіп келушілер мен жергілікті орыстар арасындағы қарама-қайшылық (интрига) күшее түсті. Сырттан келушілерді жергілікті тұрғындар шеттетеді. Оның үстіне Отан соғысы жылдарында қоныс аударғандар (2,7 млн. спец.переселендер) тағы бар. Міне осы мәселелер халықтар арасында ашкөздік туғызуға себеп болып отыр. Бұл ашкөздік оңтүстікте казачестволармен қайтып келуші бұрынғы Кавказ тұрғындары арасында пайда болып отыр. Мәселен 2000 ж. Кубань бойына келушілер Ресей президентіне үндеу қабылдатты. Ол үндеу бойынша соғыс жылдарында Қазақстан мен Орта Азияға жер аударғандар қайта көшіп келіп, тұрғын үй, қызмет орындарын талап етті. Тек бір ғана Краснодар өлкесіне соңғы 10 жыл ішінде 1 млн. халық көшіп келді. Олардың ішінде армяндар, түрік-месхетиндер, шешен-ингуштер, курдтер т.б. халықтар бар. 2001 ж. Ростов облысында жергілікті казактар мен шешен диаспорасы арасында қырғын соғыс болды. Сондай-ақ Кавказдағы Карабах оқиғасы, армяндар мен әзербайжандар арасында шиеленіс тудырды. Енді ол жерге шешендер көшіп барып жергілікті орыс тұрғындарымен төбелес ұйымдастырды. Сондай-ақ Моздок, Ставрополь өлкесіндегі адыгейлер Моздокты талап етіп көтеріліс бастады. Удмурттар мен башкирлар арасында да жерге талас туа бастады. Осы жағдайлардың бәрі Ресейде үлкен аландатушылық туғызды. Көптеген адамдар кеңестік дәуір кезіндегі осы теңсіздікке қарсы бас көтеріп өзіндік ұлттық «я» сын білдіруде. Әр этностың өзіне тиісті этностық және семьялық бірлестігі бар. «Кұдай бір, княздік – бір, ұлт бір» – деген ұранмен бас қосуда.

12.1.1 Халық педагогикасындағы жалпыға ортақ және ерекшеленген дәстүрлер

12.1.2. Гуманизм идеясы – тәрбиенің негізі

Жер бетінде өмір сүруші түрлі халықтардың тәрбие дәстүрлерін талдамас бұрын И. А. Ильинаның мына сөзін еске сала кеткенді жөн көрдік. «Барлық адамдар қажет етсін-етпесін, тәрбиелей алын я алмасын, үздіксіз бір-бірін үнемі тәрбиелей отырып күлу мен жылаудың, қуаныш пен реніштің, сұрау салу мен талап етудің, байланыс жасау мен қарсыласудың қалай іске асатынын үйретеді» – дейді. Осы екі сөз арқылы адамға тиісті қарым-қатынасты бейнелеп беріп отыр.

Көптен байқағандай, жарты ғасыр өмір өтсе де адам баласы өзіне және айналасына үнемі жаңаша қарайды. 50 жылдан кейін адам баласы рухани байлыққа басқа көзбен қарайтын болған. Жас күндегі қажетті деген кейін ығысып артқы жоспарға кетеді де, тек адам баласына қажетті деген мәселе ғана алға шығады. Біз әрқашанда өз проблемамызды алға қоя отырып, оны шешудің жолын іздестіреміз. Жауыздық пен ізгілікті салыстыра отырып, халықтың ауыз әдебиет үлгісі үнемі жауыздықты ізгілік жеңеді деп қараған. Әр адамның адамгершілік жөніндегі көзқарасын жауыздықпен салыстыра отырып, философиялық шығармалар арқылы бейнелеп берген. Қай халықта болмасын еркек пен әйелдің көзқарасы мақал-мәтелдер арқылы бейнелеп берілген. Еркек пен әйелдің әр нәрсеге баға берудегі көзқарасы орыс пен кавказ халықтарының мақал-мәтелдерінде әр түрлі. Мәселен: «Екі әйел алған еркекке иттің керегі жоқ» (шешен мақалы), «Еркек әрқашанда берген уәдесін уақытында орындайды» (осетин мақалы), «Ері далада жер жыртса, әйелі үйде қолын бұлғап шақырады» (орыс мақалы). Бұл жерде еркектің бейнесі фактіге сүйене отырып баяндалған. Ал келесі бір мақалдарда әйелдердің даңқын көрсетуге арналған. «Еркек балаларын далаға тастайды, ал әйел оны жинайды» (Кабардин-балқар мақалы), «Әйелсіз еркек бас киімсіз еркек» (орыс мақалы). Көптеген мақалдар еркектің де, әйелдің де үйдің тірегі екенін дәлелдеуге арналған. «Күйеусіз әйел – шатырсыз сарай сияқты» (лак мақалы), «Арық еркек өледі – ал ізгі жүректі әйел оны дуалдан табады» (орыс мақалы), «Жақсы әйел күйеуін жол үстіне сусыз қалдырмайды» (Кабардин-черкес мақалы), «Еркек көлікпен жеткізе алмағанды, әйелі горшокпен жеткізеді»

(орыс мақалы). Көптеген мақалдар семья мүшелеренің міндеттерін айқындауға арналған. «Еркек аула қорыған ит сияқты, ал мысық үй қорыған бабайға сияқты» (орыс мақалы), «Еркек қонақ, ал әйел – үйдің иесі» (Кабардин-балқар мақалы), «Еркек үйді ұстап тұрады, ал әйел – құлатады» (осетин мақалы). Фольклор әйелге деген ізгілікті жапсырса, тек оның үйдегі жасырған сырды сақтай алмағанын айыптайды. «Әулиелер арасында әйелдер болмаған» (Лезгин мақалы), «Әйеліңе сыр айтпа, годеканға сыр айтсаң да» (Авар мақалы). Көптеген халық творчествосының шығармалары бала тәрбиесіне арналған. «Шындықты айтсаң – шындықты және жаса» (орыс мақалы), «Қалжыңның да жартысы шындық» (Адыгей мақалы), «Кейде адал болам десең де, орынсыз болады» (орыс мақалы), «Тәтті өтірікті айтқанша, ащы шындықты айтқан жақсы» (орыс мақалы). Бір топ мақал-мәтелдер ар мен ождан туралы айтылады. «Қайда қорқыныш болса, сонда ұят бар» (армян мақалы), «Менің жауым, менің арым» (грузин мақалы), «Ар шындықтың жартысы, мүмкін бәрі» (Әзербайжан мақалы),

Адам бақыты деген фольклорлық шығармаларда айтылатын ба-сты тақырып. Бақыт көппен бірге орнайтын қуаныш. Жеке адамның бақыты көпшіліктің бақытымен тамырлас болып келеді. Бақыт ту-ралы барлық халықтың мақал-мәтелдері бар. Мысалы: орыс мақалы «Қайда бақыт болса, сонда көре алмаушылық болады», «Ақылдыға бақыт қоса келеді», «Ақылсыз басқа келген бақыт, тесік қалтаға түскен бақыт, «бақыт жауынгерге жарасады».

Армян мақалдары: «Қайғыны көрмей, бақыттың бағасын білмейсің», Грузин мақалы: «Басқаның бақытын көре алмау, өз бақытын көре алмаумен бірдей». Ізгілік пен жауыздық та халық творчествосынан ортақ орын алған. Мысалы: «Адамзатқа ашу мен кек сақтауды қатар берсе – онда ол диаволь болып кетеді» (гру-зин мақалы), «Жауыз тек өзі үшін ғана жаралған жан» (грузин мақалы), «Жауыз басқаларды көре алмағаннан өзін қайырымды етіп көрсетеді» (орыс мақалы), «Жауыз басқаны көре алмағаннан жауыздық жасаса, ал ізгілік басқаларды аяғандықтан қайырым жа-сайды» (орыс мақалы). Барлық халықтарда дініне қарамай жалқаулық пен маскүнемдікті айыптайды. Оған арналған мақал-мәтелдер біршама. Мысалы: «Шарап айыпты туғызады» (орыс мақалы), «Сау күнінде есінде бар ой, мас болғанда тілінен шығады» (орыс мақалы). Адамның жеке басының мінін жанамалап жеткізу фольклорға тән әдіс. Мысалы: «Кім мені мақтаса, сол менің жауым» (корей мақалы),

«Біреу үшін істе, өзің одан сабақ ал» (Адыгей мақалы). Халық даналығы – таусылмас білім көзі ол басқалардың үйренуі үшін жасалады. Барлық халықтарда әр уақыт жастарды тәрбиелеуге арнап шығарған мақал-мәтелдері баршылық. Мақал-мәтел көпті көрген қариялардың кейінгі жас ұрпаққа айтар ақыл-ойын халықтық мақал-мәтелдер арқылы санасына жеткізе ой салуды мақсат еткен. Ол ой халықтық мақал-мәтелдерден өзекті орын алған.

12.1.3 Адамгершілік тәрбиесінің діндердегі көрінісі

Барлық діндерден де адамгершілік тәрбиесінің негізгі принциптерін табуға болады. Дін көпшілік адамға тән ақыл-парасатқа толы және ол бүкіл адамзат баласына ортақ игілік болып саналады. Мысалы, 6 діннің бәріне ортақ ережені келтіруге болады.

Буддизм. Өзің үшін жауыздық деп саналатындарды басқаларға арнама.

Иудейзмде: Өзіңе жақпайтынды, басқаға істеме.

Даосизм: Жақыныңа жасаған жақсылық өзіңе жасаған жақсылық, оны жоғалтқаның сенін жоғалғаның.

Ислам: Қарындастары мен бауырластарына жамандық тілегенді кәпір деп санау керек.

Христиандықта: Сенімен басқалар қандай қарым-қатынас жаса-са, сен де сондай жаса.

Осы принциптер барлық мәдениет пен дінде адамгершілік идеялы болып өзекті орын алған. Дін барлық ұлттық мәдениеттің өзегіне айналған. Библияда және Құранда, т.б. діндердің киелі кітаптарында айтылғандай, олар адам баласының жазба мәдениеттегі аса маңызды ескерткіші болып табылады. Библия иудей-христиан мәдениетінің негізі болып саналады. Библияда айтылған насихат христиандарға да, иудейлерге де ортақ. Құран мұсылман халықтары үшін олардың рухани байлығы болып саналады. Ертедегі Иерусалим қаласы үш діннің мәдени орталығы саналаған. Ол діндер: Иудей, Христиан және Мұсылман діндері. Марксизм еңбексіз адам баласы болмақ емес десе, тарихшылардың дәлелдеуінше адам баласы дінсіз өмір сүрген емес дейді. Олай болса барлық діннің және ғылымның уағыздайтыны адамгершілік қасиет. Ол қасиет барлық халыққа ортақ.

Егер де Құдай жоқ болса, онда оны адам баласының ойлап табуына тура келеді. Ол әрбір саналы адамның, ақыл-парасаты толған

адамның, қоғамдық тәртіпті жер бетінде орнатуда қажет деп ойлап тапқаны. Құдай дүниедегі жаратылыс күштерінің беделді жалғыз иесі. Жаратушымен табиғат та, қоғам да, жер бетіндегі барлық тіршілік иелері де мәңгі бірге өмір сүріп, тіршілік етеді.

12.1.4 Жекебастық эстетикалық даму

Баланы эстетикалық жағынан тәрбиелеп жетілдіру жас кезден басталады. Ең бірінші жас бала нені сезеді десек – ол ананың даусын сезеді. Бесік жыры – баланы ең алғаш музыкалық әуенге үйретудің бастамасы болып саналады. Бесік жырында ең үлкен мән бар. Ол баланың санасына жақсы мен жаманды білдірудің әліппесі іспетті. Бала тіпті ана жатырында жатып та эстетикалық тәрбие алады. Екі қабат әйелдің үнемі көңілді жүруі, ән айтуы іште жатқан балаға да әсер етпей қоймайды. Жас бала айналасындағыларды қызықтап өседі. Бесікті тербетіп отырып та ана бесік жырын айту арқылы баланың жақсы өсуін, ел қорғаушы азамат болуын тілейді.

Бала тілі шыға бастағаннан маңайындағылардың тәтті сөздерін естіп шаттанып өседі. Бесік жырларында айтылатын:

Құрығыңды майырып,
Жаудан жылқы айырып
Батыр болар ма екенсің
Он саусағың майысып,
Шебер болар ма екенсің...

– деген ана тілектерін естіп өскен бала өсе келе осы өсиеттерді орындауға тырысады. Бесікте жатқан балаға сылдырмақ беріп уату да әнді естіп өссе екен деген тілектен туындаған.

Баланың үстіне киген киімдері де әдемі, сәнді болуы керек. Ұлттық костюмдердің ою-өрнектері баланы үнемі шаттыққа бөлеп, әдемілікке тәрбиелеуден туған көзқарас. Әсіресе, жас баланың киімдері мен қуыршақтарының әсем, сәнді болуында да осы мақсат көзделеді. Жақсыны жастайынан көріп өскен бала жақсы мен жаманды айыра білетін болады.

Үй ішіндегі жиһаздардың әсем болуы да баланы әсемдікке тәрбиелеудің басты шарты. Орыстың, татардың, башқұрдың ағаш үйлерінде қазақ пен қырғыз, түркімендердің киіз үйінде неше түрлі ою-өрнектермен әшекейленген терме бау, басқұрлар да баланы әсемдікке тәрбиелеудің алғашқы бастамасы. Христиандардың шіркеулері мен мұсылмандардың мешіттеріндегі, еврейлердің

синагогындағы ою-өрнек, орнаменттер де адамның эстетикалық талғам сезімін тәрбиелеудің пәрменді құралы болып саналады. Бейіттер мен храмдардағы, мавзолейлердегі өлілер қалашығы бір жағынан келер ұрпақты әсемдікке тәрбиелеу құралы болып саналады. Қала берді күнделікті тұрмыста қолданылатын сырмақ, түс киіз, алаша, қоржын, қасық, ожау, тегене, т.б. тұрмыстық заттардағы әшекейлер де ұрпақты эстетикалық жағынан тәрбиелеуді көздей жасалған заттар. Ағаштан, сүйектен, темірден, жүннен жасалған тұрмыстық заттардың бәрі эстетикалық талғамды жетілдіруге қызмет етеді. Көркем өнер туындылары бір жағынан адамдардың эстетикалық талғамын өсіре тәрбиелеуге қызмет етсе, екінші жағынан әр ұлттың эстетикалық талғамын танытады.

12.1.5 Еңбек тәрбиесі

Халық педагогикасының негізі еңбек тәрбиесіне байланысты. Біздің арғы ата-бабаларымыз ұрпақты еңбекке тәрбиелеуге ерекше көңіл бөлген. Жер өңдеумен байланысты ауыл шаруашылық еңбегінің түрлері пайда болды. Ол біріншіден, тіршіліктің көзі еңбек екеніне балалардың көзін жеткізе тәрбиелесе, екіншіден, жастарды еңбекке тәрбиелеу арқылы айналадағы өмірмен таныстырады.

Еңбек, қолөнері жөніндегі көптеген мақал-мәтелдер шығарып еңбекке тәрбиелеудің маңызы мен мәнін балаларға үнемі түсіндіре тәрбиелеу көзделді. Мысалы: «Еңбексіз балықты да бассейіннен суырып ала алмайсың», «Еңбексіз өмір сүру, тек көк аспанды түтіндету», «Қолы жоқ пендеше, құр пешке қарап отырма», «Еңбек адамды тамақтандырады, ал еңбексіз адам аштықтың азабын тартады», «Еңбексіздікке үйренбе, қол өнерін үйрен». Халықтық ертегілер мен аңыздарда, өлең-жырларда еңбек адамдары марапатталған. Еңбек сүймейтін жалқауларды айыптап, ақыры олардың аштан өлгенін көпшілікке паш етеді. Жастарды жастайынан еңбек сүйеге, батыр, епті, халықшыл болуға баулыды. Отбасында ұл бала мен қыз баланың тәрбиесіне ерекше көңіл бөлді. Әкелері өз өнерін баласына үйретті. Ұл балаларды аң аулауға, мал бағуға үйретсе, қыз балаларды үй ішінің ішкі жұмысына ас пісіруге, кесте тігуге, өрнек тоқуға үйретті. Еңбек тәрбиесі эстетикалық тәрбиемен қатар жүргізілді. Еңбек бар байлықтың көзі саналды. Еңбекті сүю, ынталылыққа тәрбиелеу арқылы жүзеге асырылды. Елді сыртқы жаудан қорғау үшін еңбек пен ерлік қатар тәрбиеленіп тәрбиенің негізіне айналды.

Ол жөнінде әр халықтың көптеген мақал-мәтелдері бар. Мысалы: «Бұтақ жас кезінде иіледі, баланы жас кезінде бұтақты июден бастап үйретіп, отын даярлауға еңбектендіру керек» дейді.

12.1.6 Халықтық дипломатия

XX ғ. аяғында этнос аралық және дінаралық қырғи қабақтық бірден күшейіп кетті. Ол соғыстар ғасырлар бойы адамдар арасында қалыптасқан достықты кейінге ығыстырып өшпенділікті туғызды. Ал ол адамдар арасындағы бұрынғы достық қарым-қатынасқа қаяу түсірді. Сондай-ақ қандай да бір отбасындағы адамдар арасында сызат түсіре бастады. Ұлтаралық достыққа түскен жара көпке дейін жазылмайтыны өз-өзінен белгілі. Ұлттық қарым-қатынастағы әр түрлі ала-құлалық халықтар арасындағы ғасырлар бойы сақталып келген достыққа да сызат түсірмей қоймады. Осы кездегі ұлтаралық достыққа түскен жараны жазу оңай болмады. Балаларды ұлтаралық достыққа тәрбиелеуде халық педагогикасында ежелден марапатталып келген қонақжайлық дәстүрдің тәрбиелік мәні зор екені түсінікті. Халық ежелден қонақты үйге келетін құт санаған. Тау халықтары сырттан келетін қонақты танысын, танымасын қарсы алған. Қонаққа барын беріп күтуді парыз санаған. Қонақ біреулерге зәбір көрсетсе, қонақ үшін үй иесі кешірім сұрап әлекке түскен. Өз үйінен қонақтың аман-есен аттануына өзін жауапты санаған. Тау халықтарының ұлттық дәстүрінде қонаққа ешкімді тигізбей, оның қонған үйінен аман-есен аттанып кетуіне басымен жауап беретін болған. Тіпті өзінің ата жауы үйіне келсе де оны өз үйінде өлтірмей, ұлттық дәстүрді сақтап құрметпен шығарып салатын болған. Тау халқында «қонағынды ұлы әкендей сыйла» деген мақал бар. Сондай-ақ «үйіңе жауың қонақ болып келсе де құрметте» деген аталы сөз ежелден халық арасында сақталған. «Қонақ» деген сөздің мәні сені алыстан іздеп келемін, қарсы ал деген мағынаны білдіреді. Қонақты құрметтеу, қонаққа барын беру, кетерде көңіліне алған бұйымтайын сұрау, не қаласа көңілін қалдырмай сұрағанын беру мұсылман халықтарына тән құрмет саналған. Мұсылман халықтары қонақтан барын аямаған. Тіпті керек болса астындағы жалғыз атын сойып беруге кепілді болған. Қонаққа үй иесі өз өнерін көрсетіп, ән айтып, домбыра тартып беріп «ауылдың алты ауыз өлеңімен» құтылатын болған. Қонағынан да өзінің білген өнерін көрсетуді талап еткен. Оны «қонақ кәде» деп атайды.

Қазақ пен орыстар ерте кезде бір-бірімен дос болып, досынан өзіне ұнаған затты қалап алу дәстүрі болған. Ал Кавказ халқында ер адамдар бір-бірімен құшақтасып дос болу, достар бір-бірінен сыйлыққа арғымақ ат, берен мылтық алу салты сақталған. Екі ұлт өкілі достасу үшін өзара анттасып «антты бұзғанды Құдай атсын» деп серттесіп, ант соңында бір бокал сыра ішіп, бокалдың ішіне теңге тастап, немесе бір-бірімен қару алмасып достасатын дәстүр болған. Қазақта екі адам достасса құда түсетін болған. Оны «бесік құда, бел құда» деп атаған.

Сондай-ақ ағайын-дос адамдар бір-біріне бала беріп достасқан. Бірінің баласын екіншісі бауырына салып асырап азамат еткен.

Алайда Отанды сүю мәнсіз, мағынасыз фонатиктік емес. Кавказ халықтарының достығы да оның белгілі шегі бар екендігін айқындаған. Ол халықтық мақал-мәтелдерден тиісті орын алған. Мысалы, «Ақылдыға бүкіл әлем Отан» (шешен мақалы), «Кімде-кім өз халқын сүймесе, ол басқа халықтарды да сүймейді» (осетин мақалы), «Нашар бейбітшіліктен гөрі, нашар ерегес жақсы» (орыс мақалы).

Ғалымдар үйінде ХХ ғ. аяғында әлем мәдениетінің концепциясы қабылданды. Осы жиында философ И. А. Ильин былай деген болатын «Христианин әлемдік азамат тәрбиелеуге тиіс. Оның басты міндеті адамдарды ұлтына, дініне қарап бөлу емес, табына, дүниетану көзқарасына қарай бағалай білуі керек» дейді.

Әлем халықтары өздерінің ақыл-парасатымен, өзінің өмірлік бай тәжірибесімен мұны ежелден бағалай білген.

Халықтық дипломатия – ол әр халықтың сан ғасырлық бай тәжірибесіне негізделген. Ұлттық мәдениет – халықтық педагогиканың қаймағы. Ол сонымен бірге әр халықтың ұрпақ тәрбиелеудегі озық үлгісі әр халық өзінше ақылды. Сонымен бірге, әр халықта да демократиялық идея халықтық мақал-мәтелдерден көрініс тауып, өсиет үлгі ретінде айтылады. Әр халық өзінше ақылды. Мәселен, армяндар құрылыс салуға бейім, корейлер жалпы еңбекке бейім, грузиндер жүзім өсіруге шебер. Әр халықтың өзіндік бір өнері, еңбектің бір түріне бейімділігі байқалады. Біз әр халықтың өзіндік үйренген ата кәсібі бар екенін жақсы білеміз. Сол кәсіп түріне қарай бейімдей тәрбиелеуге шақырамыз. Әр халықтың жүрегінде «Мен Ресей азаматымын. Отаныма адал еңбек етемін!» деген патриоттық сезім берік орын алуы керек.

12.1.7. Адамгершілік тәрбиесі және жеке бастың үлгісіне негізделген тәжірибенің этномәдениеттегі көрінісі

Төменгі Дон бойы мен Солтүстік Кавказ әлемдік өркениеттің өзіндік ерекшелігімен көзге түсетін өлке. Бұл өлкеде аландар, скифтер, печенегтер, половецтер, сарматтар, болгарлар сияқты әр дәуірде әртүрлі халықтар өмір сүрген. Осы өлкеде 116 ұлт өкілдерінің тұрып өмір сүріп жатуының өзі Ростов өлкесінің Ресейдегі ең халқы көп өлке екендігін және осы жерде көп ұлттар мәдениетінің шоғырланған өлкесі екендігін көрсетсе керек. Соған қарамастан осы өлкеде көп ұлттың өкілдері бас қосқан, ең тату-тәтті, бейбіт өмір сүруші өлке. Оған себеп жергілікті халықтар ұлтаралық достықты берік сақтап, ұзақ жылдар бойы бір мемлекет ішінде, бір семья мүшелеріндей тату-тәтті бейбіт қатар өмір сүріп, қадір-қасиетін бағалай білген.

Азаматтық тәрбие және халықаралық қатынастар мәдениетін қалыптастыру мақсатында жүргізілген тәжірибе кезінде байқалғандай 1993 ж. Ростов қаласында этномәдениеттік байқауға арналған 15 орта мектеп пен 177 бала бақшада тәжірибе жұмысы жүргізілді. Мектепте 1150 бала, ал бала бақшада 140 бала тәрбиеленген еді. Жалпы білім беретін мектепте 32 ұлт өкілдері оқиды. Көпшілік ұлт өкілдері бірден көзге шалынатын сыған, корей, татар, армян балалары еді. Олар кластағы оқушылардың 4-7% қамтитын. Әр топтағы балалардың әке-шешелері түрлі дін өкілдері болатын. Мәселен сығандардың ішінде мұсылман да, христиан да бар болатын. Ал корейлер христиан және конфуций дінін ұстанады.

Осындай дін жағынан, ұлттық құрамы жағынан ала-құла топтан мектепте бірыңғай топ құрылды. Ұжымда мұғалімдер тәртіпті қалай жолға қоя білді дегенге келсек, мұғалім ата-аналармен біріге отырып, әр діннің канонына сүйеніп тәрбие жұмыстарына мән беретін болды. Мектеп ұжымы ата-аналармен бірігіп, белгілі бір мақсатты көздей құрылған тәрбие жұмысы нәтижеге қол жеткізді.

Ол он бағытта іске асырылған. Мысалы:

- Тәрбиенің қайнар көзі – үй айналасы, семья, Отан;
- Қарым-қатынас – достық қарым-қатынас, адам аралық қарым-қатынас.
- Тәрбиелік бағыт – бейбіт қарым-қатынас,
- Тәрбие бастауы – тірі табиғат ортасы, адамдардың экологиялық қарым-қатынасы;

– Кемпіркосақ түрлеріне ұқсастық – халық творчествосына, халықтың дәстүрлеріне негіздеу;

- Жасампаздық – өнер сатысына қатынасу;
- Білім – ақылдыларға, қайырымдыларға мәңгілік бет бұру;
- Жағалау – салтанатты өмір үшін күрес;
- Болашаққа бастау – еңбек адамының өмірі;
- Қуаныш – ойыншықтар әлемі, ойындар, мерекелер.

Осы мақсаттағы тәрбие жұмыстарын іске асыру сабақта және сабақтан тыс жұмыс түрлері арқылы іске асырылады. Әр бағдарламаны іске асырудың авторлық бағдарламасы бар. Бағдарламада көрсетілген жұмыстар үш бағытта іске асырылады. Ол этномәдениет, экология және азаматтық бағытта.

Бағдарламадағы істер әдістемелік жабдықтар арқылы төмендегіше іске асырылды:

Мектепке дейінгі тәрбие

- Дон өлкесінің тарихы мен мәдениеті;
- Экология,
- Азаматтық,
- Ұлттық ойын
- семьялық тұрмыстық мәдениет.

Бастауыш мектеп

1. Ресей мемлекетінің тарихы
2. Экология
3. Эстетикалық грамматика.

Екінші басқыш

- Азаматтық тәрбие;
- Этнография;
- Әлем мәдениетінің озық түрлері;
- Әлем халықтарының тұрмыстық мәдениеті;
- Әлемдік салт-дәстүр;
- Славяндардың діни ұғымы;
- Дон казактарының семьялық тұрмыстық мәдениеті;
- Дон өлкесінің тарихы;
- Әлемдік діндердің этникалық құндылықтары;
- Төменгі Дон және Приазов өлкесінің архитектуралық тарихы.

Үшінші саты оқуы

- Адамдардың экологиялық мәдениеті;
- Адам және космос;

- Әлем халықтарының тамақтану мәдениеті;
- Дон және Приазов өлкесі халықтарының әдебиеті.

Өлкедегі әкімшілік білім беру комплексі мектептердің оқу-тәрбие жұмысына база болады. Осы өлкедегі этномәдениеттің базалық комплексі этномәдени іс-жоспарларды іске асыруға бәрі жұмыла кірісті.

Мектептің басты мақсаты – әр семьяның жағдайын зерттеп, оны адамгершілік тәрбиесіне бастау. Көптеген оқу орындарында төмендегі мәселелерге ерекше мән береді:

- Бүгінгі семьядағы халықтық дәстүрді насихаттауға көңіл бөлу.
- Екі тілді және көптілді семьялармен мектепте жүргізілетін оқу-тәрбие жұмысына белсене араластыру;
- Семьяда экологиялық тәрбиеге көңіл бөле отырып табиғат жөніндегі халықтық білімдерді насихаттау;
- Бала тәрбиесіне халықтық мәдениеттің әсері;
- Баланы семьялық өмірге халықтық дәстүр негізінде тәрбиелеп жетілдіру, бүгінгі семьялық тәрбиеде ұлттық тәрбиені жандандыру;
- Адамгершілік тәрбиесін халықтық дәстүрде жалғастыру;
- Халық творчествосының элементтерін пайдалана отырып, эстетикалық тәрбие беру;
- Діни мәдениетті семьялық тәрбиеде орынды пайдалану.

Мектептің өзіндік бетін айқындайтын ұлттық көркемөнер мен халық творчествосы және ұлттық тағамтану мәдениетін, декоративтік қолөнер мәдениетін пайдалана отырып, тәрбиелеуге баса көңіл бөлеміз. Бұл жерде мектеп пен ұлттық бірлестіктер қатар қызмет етеді. Мектеп арнайы журнал шығарады. Жыл ішінде журналдың 5 саны жарық көрді. Сондай-ақ жеке педагогтар өздерінің іс-тәжірибесінен екі жинақ шығарды.

Ата-аналар қоғамы ата-аналар арасында ұлттық мәдениет үлгілері жайында белсенді жұмыс жүргізді. Ата-аналар клубы ұйымдастырылған. Армян тілінің факультативтік клубы жұмыс істейді. Сондай-ақ екі казачестволық гимназия класы жұмыс істейді. Ата-аналар әр мектептің шақыруы бойынша мектептерде жұмыс жүргізді. Этномәдениеттік толеранттық мәдениетті құру арқылы мынадай тәрбие жұмыстары іске асырылады:

- Қала мектептерінде тарихи-өлкелік және тарихи-этнографиялық мұражай жұмыс істейді.
- Толеранттық ойлау және мінез-құлықтық ерекшелік негізінде оқушылардың жеке практикалық іс-тәжірибесін насихаттауға көңіл бөлінеді.

- Әр конфессия және ұлт өкілдеріне практикалық әңгіме жүргізу ескерілді.

- Әлеуметтік-конфессиялық және этнос аралық оқушылар бірлестігі жұмыс істеді. Онда әр ұлттың басқа ұлт өкілдерін құрмет тұтуына арналған жиындар марапатталады.

- Әр ұлт өкілдерінің ұлттық мәдениеті, тарихы, әдебиеті, діні жөніндегі ойлары ортаға салынып талдау жасалады.

- Оқушыларды ғылыми-зерттеу жұмыстарына тартып, онда әр ұлт мәдениетінің өзіндік ерекшелігі туралы сөз қозғайтын болады.

Осы жұмыстардың нәтижесінде мектептерде тәртіп бұзушылық фактілері болған емес. Оқушылар арасында ұлттық алақөздік болған емес.

177 орта мектеп пен 15 бала бақшада істелген тәлім-тәрбиелік жұмыстар басқа ұжымдарға да үлгі боларлықтай нәтижеге ие болды.

Қорытынды: Ең басты қорытынды осы оқулықпен таныса отырып – әр студенттің планета аралық идеямен қарулануы тиіс. Себебі барлық халық бір-бірімен тығыз байланысты. Бүгінгі идеяны жақтаушы әрбір ұлт өкілі бүкіл адамзаттық қоғамның мүшесі. Бүкіл әлемдік характер адамзат баласының бойындағы XX ғ. білім мен мәдениет табыстарының нәтижесінде қол жеткен жетістіктің иесі. Адам баласы әлемдік күштермен өзінің мақсат-мүддесінің бір екенін сезіне өмір сүруде. Ол XIX-XX ғ.ғ. орыстың космикалық философтары еңбегінде (П. А. Флоденский, Н. А. Бердяев, В. И. Вернадский, Л. А. Чижевский, К. Э. Циолковский) жақсы айтылған. Бүгінгі әлеуметтік мәдени орта өте агрессивті және агрессивті көзқарасты тек мәдениет пен творчестволық бірлікте жеңуге болады. Әлемдік мәдениет бірліктегі көзқарасты жеңе алатын жеке тұлғалар. Оларды бейбіт өмір сүруге тәрбиелей отырып, жер жүзінде бейбітшілік орната аламыз.

Бүгінде өзінің шыққан тегін, ата-баба мәдениетінің негізін білмей өскен жас жеткіншек дүниеге басқаша қарайды. Олар жауыздыққа бейім болып келеді. Біз үнемі ізгілік, адамгершілік идеясы арқылы тәрбиелеп, әр заттың құнын бағалай білуге, ізгілік пен имандылыққа бейімдей тәрбиелеп жер шарында ізгіліктің орнауына жастардың үнемі көзін жеткізсек – тек сонда ғана жер жүзіндегі барлық адам бір кісідей тәрбие алып, жауыздыққа қарсы жұмыла күресетін болады. Ізгілік пен бейбітшілік адамзат тәрбиесінің басты міндеті болып саналады. Оны жастар бойына сіңіру халық педагогикасының басты қағидасы.

Он бірінші тарау бойынша сұрау-тапсырмалар

1. Этнопсихология ғылымының қарастыратын басты мәселелері қандай?
2. Ұлттық характер, ұлттық сезім, ұлттық мүдде, ұлттық дәстүр дегендерге нақты анықтама беріңдер.
3. Ойлаудың ұлттық-психологиялық ерекшеліктеріне сипаттама беріңдер.
4. Этникалық ұқсастықты қалай анықтауға болады. Мысалдар келтіріп ойынды дәлелдендер.
5. Ұлттық мінез-құлық ерекшеліктерін мысалдар келтіре отырып дәлелде.
6. Мінез-құлықтың ерекшеліктерін еңбек процесімен байланыстыра ажыратып талдаңдар.
7. Кавказ халықтарына мінездеме беріңдер.
8. Орал халықтарына мінездеме беріңдер.
9. Сібір халықтарына мінездеме беріңдер.
10. Ұлттық менталитеттік ерекшеліктерге сипаттама беріңдер.
11. Әр ұлтқа тән өзіндік және жалпыға ортақ қасиеттерді ажыратып талдаңдар.
12. Некелік семья құру формаларының түрлеріне мысал келтіре отырып талдаңдар.

Он екінші тарау бойынша сұрау-тапсырмалар

1. Жеке басты тәрбиелеп жетілдірудегі әлеуметтік фактордың маңызы.
2. Этностардың ұлттық ерекшеліктерінің кірігуі, біртіндеп жоғалу процесінің себеп-салдары, ұлттық қарым-қатынастың мәдени-тұрмыстық қарым-қатынаспен байланысы.
3. Халық педагогикасындағы жалпыға ортақ және өзіндік ерекшеліктер.
4. Гуманизм идеясы тәрбиенің негізі және оның ауыз әдебиеті үлгілеріндегі көрінісі.
5. Адамгершілік тәрбиесінің діндермен байланысы.
6. Жеке бастың рухани дамуындағы эстетикалық тәрбиенің рөлі.
7. Еңбек тәрбиесінің қоғам дамуындағы рөлі.
8. Халықтық дипломатияның ауыз әдебиетіндегі көрінісі.
9. Адамгершілік тәрбиесінің этномәдениеттегі көрінісі.

10. Тәрбие мәселесін ұйымдастырудағы балалар мекемелерінің рөлі.
11. Мектепке дейінгі тәрбие, мектеп тәрбиесі және жоғары оқу орындарындағы тәрбиенің түрлері, оларды ұйымдастырудың әдіс-тәсілдері.

Пайдаланылатын әдебиеттер

1. Даль В. Пословицы русского народа. М., 1957.
2. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. М.: «Книга». 1991.
3. Елікбаев Н. Ұлттық психология. Алматы: «Қазақ университеті», 1981.
4. Есимов Г. Хакім Абай. Алматы. «Атамұра», 1994.
5. Жарықбаев Қ. Б. Психологические воззрения. Аль-Фараби. Журнал «Вопросы психологии», 1974. №4.
6. Ионан Л. Ұлттық философия. «Новый мир». Журн., 1989. №12.
7. Ислам. Словарь атейстов. М.: Госкомиздат, 1988.
8. Карманый словарь атейстов. М.: Госкомиздат, 1987.
9. Қазақ Совет энциклопедиясы I-II том. «Ғылым», 1976-1980.
10. Лихачев Б.Т. Философия воспитания. М.: Прометей, 1995.
11. Момышұлы Б. Қанмен жазылған кітап. Алматы. «Қазақстан», 1991.
12. Народы России. Энциклопедия (под. ред. В. А. Тишкова). М., БРЭЮ, 1994.
13. Оразбекова К. Отбасы тәрбиесінің ұлттық психологиясы. «Қазақстан мұғалімі» газеті. 17 сәуір, 1989.
14. Осеров Н., Естеав Ж. Ислам және қазақтың әдет-ғұрпы. Алматы. «Қазақстан». 1992.
15. Саракуев Э. А., Қрысько В. Г. Этнопсихологияға кіріспе. М., 1996.
16. Стефаненко Т. Этнопсихология. РАН. 1996.
17. Токарев С. А. Религия и история народов мира. М., 1986.
18. Цагалачова З. Б. Еңбек тәрбиесіндегі афоризмдер. Журн. Искусство и право, 2001. №2.
19. Шабаева М.Р. Вопросы об изучении истории народной педагогики. г. Череповец, 1971.

Тезаурус

Аборигендер (автохонды) – мемлекеттің жергілікті тұрғыны немесе бір жердің тұрғыны.

Автокефалия – православиялық бір шіркеудің басқа іркеулерге тәуелді еместігі.

Автономия – этностардың өзінің туған жерінде немесе бір жерде жинақы тұруы.

Автономный – жеке автономиялық өмір сүру.

Атохтонный – жергілікті жердің тұрғыны.

Әлеуметтік-психологиялық бейімделу – тұлғаның белгілі бір әлеуметтік ортаға бауыр басып тұрақтап тұруы.

Этномәдени бейімделу – жеке тұлғаның психологиялық және әлеуметтік белгілі бір ортаның мәдениетіне бауыр басып үйренуі.

Адат – дәстүр, адамдардың белгілі бір ортада қалыптасқан тұрмыстық әдет заңдарын қабылдауы.

Аджама – Араб графикасы негізінде қабылданған жазу ережесі. Ол мәселен Дағыстан халықтарына ортақ орфоэпикалық ерекшелік ережесі.

Адыге-Хабзэ – Адыге халқының ауызша мәдениет үлгісі.

Аккультация – белгілі бір мәдениетке үйренген халықтардың өзара бір-біріне тигізетін әсері. Ол кейде толық немесе біртіндеп әсер ету арқылы ұлттарды біріктіреді.

Амулет – дінге сенуші адамдардың бір затты құдырет тұтып, қасиет санауы.

Анимизм – адамдардың, өсімдіктердің, жануарлардың бойында ерекше магиялық қасиет бар деп тану.

Армагеддон – шайтан мен Құдай арасындағы соғыс, ол соғыс кезінде бүкіл адам баласы қырылып, Ч.Расселоның оқуын қабылдайды.

Аскатизм – өмірлік байлықтан бас тарту, жасанды түрде өз-өзінің ішкі ықыласын жоғалту. Мәселен діни аскетизм барлық діндерге ортақ қасиет.

Ұлттық ассимиляция – этникалық топтардың екінші бір топ әсерінен ұлттық дәстүрді жоғалтуы (сақтамауы).

Аталычество – жас баланы басқа біреудің тәрбиесіне беру немесе өзіне бағынышты семьяның тәрбиесіне беру.

Ашура – мұсылман-шийттердегі қаралы күн.

Аят – Құран сүресі.

Баиты – шығыс халықтарының этникалық шығармасы.

Билаторанттық – әйелдің немесе еркектің туыстық қатынасын анықтау.

Благословение – діни салт, адамды бір нәрсеге сендіру үшін жасалатын діни әдет-ғұрып (салт).

Вера – белгілі бір дінді қабылдау, сол дінге сену.

Верование – белгілі бір діни сенімді қуаттау. Ол шынайы шындық болуы немесе иллюзия (көзбояушылық) болуы мүмкін.

Газават – адамдарды өлтіру, асу, ату. Ол саяси, діни немесе нәсілдік көзқарасқа байланысты туындайды.

Геноцид – адамды өлтіру, қырып жою. Ол саяси, діни, ұлттық көзқараспен байланысты туындайды.

Герентетимия – үлкенді құрмет тұту.

Глоссаламия – күтпеген жерден, санасыз қабылданған байлам, шешім.

Годекан – ерлердің жиналысы (шалдар мен жастар бас қосқанда дағыстандықтардың үлкендерді құрмет тұтуы).

Дастан – шығыс халықтарының этикалық поэзиялық шығармасы.

Дацан – ламалардың монастыры.

Депортация – бір ұлтты зорлап басқа жерге жер аудару.

Этнопсихологиялық детерминация – бір ұлттың белгілі бір себеппен екінші бір ұлтқа бағынышты болуы.

Децелерация – баланың физикалық немесе интеллектуалдық өсу процесінің бәсеңдеуі. Ол түрлі биологиялық, экономикалық, техногенетикалық фактілерге байланысты болады.

Джадидизм – XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басында пайда болған буржуазиялық либерал-демократиялық ағым.

Джамаят – авар, дағыстан халықтарының жиыны.

Джаназа – мұсылмандардың өлікті жөнелту дәстүрі.

Джахилия – мұсылман өміріндегі язычество дәуірінен қалған дәрежелілік.

Джиен – татарлардың туыстық жақындығы, қыздан туған бала.

Джиин – башқұрлардың ұлттық мейрамы, ол жаз ортасында өтеді.

Джихад – діни соғыс.

Джума – (пятница) Жұма намазына мешітке жиналу.

Диалект – белгілі бір халықтың тілдік ерекшелігі.

Диаспора – этникалық бірлестік, өз елінде тұрмайтын басқа елде тұрушы ұлт өкілдері.

Дискальность – ерлі-зайыптылардың бөлек тұруы.

Догма – шындыққа жанаспайтынды шындық деп қабылдау. Ол ешқандай сын көтермейтін ақиқаттан аулақ шешім.

Зурхочи – қалмақ халқының жұлдыз зерттеушісі.

Иогамия – некелік норма.

Иммиграция – шетелге ауып барушы адам.

Инициация – Ол толық құқықты қоғам мүшесінің жас ерекшелігін айқындау.

Интеракция – адамдардың бір-біріне тигізетін әсері немесе адамдар тобының екінші жақпен өзара сөйлесіп пікірлесуі.

Интернационализм – бір идеядан екінші идеяға көшкен жалпы адам баласына ортақ идеяны жақтаушы адам немесе адамдар тобы.

Калым – әйел алу үшін төлейтін мал. Ол қыздың туыстарына беріледі.

Канон – ереже, заң.

Каргатуй – башқұр халқының мейрамы. Ол жазға салым қарғалар келгенде өткізіледі.

Кенасса – қарайым халқының храмы.

Кибла – Мекке жаққа қарап намаз оқу.

Клан – рулық топ.

Колядки – жаңа жыл мейрамында айтылатын өлең. Ол баланы бесікке салуда айтылады. Онда үлкендер жас нәрестеге тілек тілейді.

Этникалық консолидация – этностардың тілдік жағынан одақтасып бірігуі.

Конфессия – діни қауым (община).

Кредо – көзқарас, пікір.

Конфирмация – католиктердің жасырын 7-12 жас аралығында дінді уағыздау мейрамы.

Конформист – қоғамдық пікірді жасырын қабылдау.

Культура – адамдардың (қоғам мүшелерінің) өзара мәдени қарым-қатынасы. Ұлтаралық мәдени қарым-қатынас. Белгілі бір ұлттың мәдени-тұрмыстық қарым-қатынасы.

Ұлттық автономияның мәдениеті – белгілі бір автономиялық аймақтың мәдени ортақ белгісі.

Куначество – Кавказ халықтарының ұлттық салт-дәстүрі.

Левират – ағасы өлсе жеңгесін қайынысы алады. Осыны левират жеңге алу деп атайды.

Маргиналды этномәдениет – екі этномәдениетке қатар қатынасы бар адамды айтады.

Масленница – көктемде келетін ескі славян мейрамы.

Матрилинейность – әйелі жағынан жақын болуды айтады.

Маххала – кәсібі бойынша бір көшеге орналасқандар. Мысалы, дүкеншілер көшесі, ағаш шеберлері көшесі т.б.

Менталитет – ұлттық негізді құрау. Ұлттың белгі ерекшеліктеріне ие болушылар.

Мессия – ескі еврей сөзі, грекше Христос деген мағынаны береді.

Межэтнический общность – этностар тобы, этногенетикалық жағынан жақындықты немесе ұзақ мәдени байланысты білдіретін ұғым.

Миграция - адамдардың ауа көшуі.

Миксация – бірнеше этностардың араласуы.

Миноратный принцип – мүлік иеленудің түрі. Мәселен әке өлсе мүлкі қанша бала болса, соншаға бөлінеді. Әке бір бөлігіне ие болады. Оны ең кенже ұлы иемденеді.

Миропомазия – Христиан дініндегілердің тазару үшін, рухани тұрақтау үшін адамның жан тазалығы үшін әрекет етуі.

Мавлюд (маулид) – ислам діні бойынша Мұхаммедтің туған күнін тойлау.

Моногамия – бір еркек пен бір әйелдің ерлі-зайыпты болып қосылуы.

Монотеизм – бір Құдайға сену.

Монофиситство – христиан дінінің бір ағымы.

Навруз – шығыс елінің жаңа жылды тойлауы.

Намус – мұсылман халқының адамгершілік категориясы.

Народ – этнос.

Народность – қоғамдық топ.

Национальная идентичность – адамның белгілі бір ұлттық мәдениетке топтасуы.

Национальность – адамның белгілі бір ұлтқа қатынасын айқындайтын сөз.

Коренная национальность – белгілі бір мемлекетті мекендейтін негізгі халықтың аты. Мәселен қазақтарды Қазақстанның негізгі жергілікті халқы деп атайды.

Нация (ұлт) – тілі, территориясы, мәдениеті бір халықты сол елдің негізгі ұлты деп атайды. Мәселен қазақ халқы Қазақстан республикасының негізгі халқы.

Ника туй – татарлардың үйлену тойын неке тойы деп атайды. Ол мұсылман халықтарының бәріне ортақ.

Нирвана – Будда діні бойынша ең үлкен бақыт деген ұғымды білдіреді.

Община – бір аймақта тұрушы адамдар тобы.

Ортодоксия – дүниеге бірыңғай көзқарастағы адамдар тобы.

Остракизм – мемлекетке аса қауіпті елден қуылған адам.

Пагода – көп ярусты будда храмы.

Панихида – өлгендердің мәйітін сақтайтын жер.

Паннационализм – идеология. Бір ұлттың ұлттық ерекшелігін көрсететін көрсеткіш.

Пантеон – ірі қоғам қайраткерлеріне арналған мавзолей.

Патриархалность – еркек жағынан туыстардың жақындығын айқындайтын анықтама.

Патрилинейность – еркек жағынан туысты айқындайтын анықтама.

Патронимия – еркек туыстарды әке жағынан айқындау.

Народная педагогика – жас ұрпақты тәрбиелеудің педагогикалық ұстанымы.

Племя – ертедегі туыстық белгі. Ру, тайпаны племя деп атайды.

Подбратимство – екі немесе оданда көп еркек туыстардың ортақ атауы.

Палиандрия – көп еркектің иесі әйел.

Полигамия – көп әйел иесі.

Праведник – діннің барлық талаптарын мүлтіксіз орындайтын адам.

Прескриптивный брак – міндетті неке.

Преферекционный брак – тәртіп бойынша жеңге алған еркекті немесе қайнысына тиген әйелді осылай атаған.

Рамадан – Рамазан, Ораза айы.

Реквием – католик діні бойынша шіркеу.

Сабантуй – татар, башқұр халықтарының ұлттық мейрамы.

Саялем – мұсылмандардың амандасу дәстүрі.

Сегрегация – ұлттық, нәсілдік кемсітушіліктің формасы.

Семья – ерлі-зайыптылардың бірлескен отбасының өмірі.

Сепарация – этностың ыдырауы.

Синкретизм – әр түрлі діндердің бірігуі.

Сорорат – еркектің ағайынды екі қызды алуы.

Социология – адамдардың әлеуметтенуі.

Стела – тас плита.

Субстанция – заттардың немесе көріністердің бірыңғайлануы.

Субэтнос – адамдардың белгілі бір этносқа бірігуі.

Сунна – Мұхаммед пайғамбардың әдеттері.

Суннизм – Исламның бір бұтағы.

Сура – Құран мәтіні.

Табу – рұқсат етпеу (запрет).

Тайлаганы – буряттардың мейрамы.

Талисман – мойынға тағып жүретін Құран аяты жазылған белгі.

Талмуд – еврейлердің діни оқу заңы. (Құдай заңы).

Толерантность – басқа діндерге немесе нәсілге сеніммен қарау.

Тора – діннің 5 кітабы.

Тотемизм – ертедегі адам мен хайуан арасындағы туыстықты уағыздау.

Түй – мұсылмандардың тойлау рәсімі.

Тухум – кавказ халықтарындағы қандас туыстардың жалпы атауы.

Улигэры – буряттардың этникалық ертегілері.

Улус – шығыс халықтарының әкімшілік-территориялық бірлігі.

Умыкание – қалыңдықты алып қашып үйлену салты.

Фетишизм – діни сенім арқылы, магиялық күші бар деген сеніммен затты әулие санау.

Хадис – Мұхаммед заңы бойынша іске асырылатын адамның Аллаға сенімі.

Цаган – сара Хурал – ламалардың құдайға сенімі бойынша атап өтетін жаңа жыл атауы.

Цембат – Католик діншілдерінің (семья) Құдайға сенімі.

Цивилизация – материалдық мәдениеттің дамуы.

Часовня – бейіт басындағы кішкене үй.

Шаманизм – шығыс халықтарының діні.

Шариат – Құран заңдары.

Шейх – арабтардың ру басы.

Экзистенция – адамның рухани негізін білу.

Экзогамия – ерлі-зайыптылардың некелік заңдар жинағы.

Эльджамагат – қарашайлардың селолық қауымы.

Эндогамия – неке туралы заңдар.

Эмиграция – елден шет елге ауып кету.

Эсхталогия – діни оқу. Заман ақыр жөніндегі діни түсінік.

Этимология – сөздердің шығу тегін зерттейтін ғылым.

Этникалық топ – этностардың бөлек бөлінген тобы.

Этнография – тарих ғылымының бір саласы. Онда ұлттық салт-дәстүр зерттеледі.

Этногенез – этностың пайда болу негізі.

Этноним – халық атауы.

Этнография – педагогика ғылымының этнос мәдениетін зерттейтін бір саласы.

Этнопсихология – ұлттық психологиялық ерекшеліктерді зерттейтін ғылым.

Этнос – ұлт.

Этнофор – этникалық мәдениет пен ұлттық психологияны жеке басы арқылы насихаттаушы.

Этноцентризм – этномәдениетті жеке бас ерекшелігі арқылы басқаларға көрсетуді міндетіне алған этностық бірлікті өз басына жинақтаған жеке тұлға.

Мазмұны

Кіріспе – С. Қалиев.....	3
Этнопедагогика пәнінің мақсаты мен міндеті.....	8
1. Адам-білім берудің объектісі.....	8
1.1. Қоғамның тарихи-мәдени дамуы кезіндегі адамның бейнесі және ол жөніндегі түрлі қоғамдық көзқарастар.....	9
1.2. Алғашқы адамдардың пайда болуы туралы ой-пікірлер.....	12
1.3. Бүгінгі адам –халық педагогикасының үлгісінде	18
1.4. Этностар мәдениетін зерттеудің ғылыми-әдістемелік негіздері.....	19
1.5. Этнос туралы ұғым, этностардың пайда болу, өсіп даму заңдылықтары.....	26
1.6. Этнопедагогикалық түсініктерге ғылыми анықтамалар.....	38
1.7. Этнопедагогика мен этнопсихологияның ортақ белгілері.....	43
1.8. Қазақ этнопедагогикасының өзіндік ерекшеліктері.....	46
1.9. Халық педагогикасының негізгі қағидалары және оның ғылыми педагогикамен байланысы.....	52
2.1. Халық тәлімінің тарихи кезеңдері.....	57
2.2. Сақтар мен ғұндар империяларының мәдени-тәрбие дәстүрлері.....	58
2.3. Ұлы Түрік қағанаты және оның тәлім-танымдық мұралары (VI-IX ғ.ғ.).....	60
2.4. Орта ғасыр зиялыларының тәлімгерлік ой-пікірлері (X-XV ғ.ғ.).....	61
2.5. Қазақ хандығы тұсындағы ұлттық тәлім-тәрбие (жыраулар поэзиясындағы тәлімдік ойлар).....	65
2.6. Ресей отаршылдығына қарсы қазақ даласындағы ұлт-азаттық қозғалыстар және ағартушылық-демократиялық идеялардың өркен жаюы.....	68
2.7. Кеңестік дәуірдегі қазақ педагогикасының ғылым ретінде дамып қалыптасуы.....	69
2.8. Қазақстан Республикасында ұлттық тәлім-тәрбиенің қайта жандануы.....	72
3.1. Орта Азия мен Қазақстандағы және Түркиядағы түркі тілдес халықтар тобы.....	77
3.2. Қазақстан.....	79
3.3. Қырғызстан.....	95

3.4. Ұйғырлар.....	102
3.5. Өзбекстан.....	108
3.6. Қарақалпақстан.....	117
3.7. Түрікменстан.....	122
3.8. Тәжікстан.....	136
3.9. Әзербайжан.....	144
3.10. Түркия.....	151
Ресей халықтары.....	167
4.1. Этностық құрылым.....	167
4.1.1. Халықтарды қайта қоныстандыру және әлемдік миграциялық құбылыс.....	174
4.2. Бүгінгі орыс этносының қалыптасуы.....	177
4.3. Оралдық туыстық бірлестік (семья).....	193
4.4. Алтайлық туыстық (семьялық) бірлестік.....	200
4.5. Кавказдық туыстық.....	210
5. Халық педагогикасының рухани қайнар көзі.....	223
5.1. Қалыптасқан дәстүр.....	226
5.1. Дін халықтық этиканың негізгі бастау бұлағы.....	226
5.1.1. Христиандық этика және мораль.....	226
5.1.2. Исламдық мораль және этика.....	233
5.1.3. Буддизмдегі мораль және этика.....	242
5.1.4. Иудеизмнің моралі мен этикасы.....	245
6.1.1. Христиан халықтарының тәрбие дәстүрлері.....	247
6.1.2. Дон казактарының халық педагогикасы.....	256
6.1.3. Дон бойындағы армяндардың этнопедагогикалық көзқарастары.....	260
6.1.4. Көшпелі сығандардың той дәстүрі.....	263
6.1.5. Осетиндердің тойлары.....	264
6.1.6. Немістердің қыз айттыру тойлары.....	265
6.1.7. Чуваштардың үйлену тойлары.....	266
7.1.1. Мұсылмандық тәрбие дәстүрлері.....	267
7.1.2. Дағыстандықтардың тәрбие дәстүрлері.....	271
7.1.3. Лезгиндердің той дәстүрлері.....	271
7.1.4. Құмықтардың семья құру дәстүрлері.....	272
7.1.5. Лактардың неке кию дәстүрлері.....	273
7.1.6. Қарашайлардың ұлттық өнері.....	274
7.1.7. Балкарлардың неке кию дәстүрлері.....	275
7.1.8. Татарлардың семья құру дәстүрлері.....	276
7.1.9. Ингуштердің қонақжайлық дәстүрлері.....	277
7.1.10. Шешендердің семья құру дәстүрлері.....	278

7.1.11. Адыгейлердің үлкенді сыйлау дәстүрлері.....	279
7.1.12. Черкестердің тұрмыстық дәстүрлері.....	280
8.1.1. Буддизмді ұстаушы халықтардың тәрбие дәстүрлері.....	283
8.1.2. Қалмақтардың семья құру дәстүрлері.....	279
9.1.1. Иудейлердің тәрбие дәстүрі.....	287
10.1.1. Солтүстік және қиыр шығыс халықтарының тәрбиедәстүрлері.....	288
11.1. Этникалықпсихологияныңқұрылымы.....	293
11.2. Этникалықұқсастық.....	296
11.3. Ұлттық характер (мінез-құлық) ерекшелігі.....	298
11.4. Ұлттықменталитет.....	304
11.5. Ұлттың өзіндік және жалпыға ортақ қасиеттері.....	306
11.6. Бүгінгі ұлттық сананың даму бағыты (тенденция) және оған еліктеудің тәрбиелік мәні.....	307
11.7. Жеке басты тәрбиелеп жетілдірудегі әлеуметтік-мәдени фактор.....	308
12. Бүгінгі ұлттық сананың даму бағыттары және оған еліктеудің тәрбиелік мәні.....	308
12.1. Жекебасты тәрбиелеп жетілдірудегі әлеуметтік-мәдени фактор.....	308
12.1.1 Халық педагогикасындағы жалпыға ортақ және ерекшеленген дәстүрлері.....	313
12.1.2. Гуманизм идеясы – тәрбиенің негізі.....	313
12.1.3. Адамгершілік тәрбиесінің діндердегі көрінісі.....	315
12.1.4. Жеке бастық эстетикалық даму.....	316
12.1.5. Еңбек тәрбиесі.....	317
12.1.6. Халықтық дипломатия.....	318
12.1.7. Адамгершілік тәрбиесінің жеке бастық үлгісіне негізделген тәжірибенің этномәдениеттегі көрінісі.....	320
Тезаурус.....	325

В. С. Кукушин, С. Қалиев

ЭТНОПЕДАГОГИКА

Оқулық

Басуға 09.06.2014 ж. қол қойылды. Пішіні 60x90 ¹/₁₆.

Қағазы офсеттік.

Қаріп түрі «Times». Баспа табағы 21. Таралымы: Мемлекеттік тапсырыс бойынша – 1000 дана+баспа есебінен - 500 дана.

Тапсырыс № 627.

Тапсырыс берушінің дайын файлдарынан басылып шықты.

ЖШС РПБК «Дәуір», 050009,
Алматы қаласы, Гагарин д-лы, 93а.

Е-mail: rpik-dauir81@mail.ru, zakaz@dauir.kz